ERKEN HIRİSTİYAN SANATI

GUNTRAM KOCH

ARKEOLOJİ VE SANAT YAYINLARI

Erken Hıristiyanlık Merkezleri ile
Geç Antik Çağ'da Roma İmparatorluğu

London
Köln
Trier
Kaiseraugst
Milano
Aquileia
Poreč
Arles
Toulouse
Aix-en-Provence
Ravenna
Sirmium
Centcelles
Salona
Spalato
Romuliana
Roma
Ostia
Iustiniana Prima
Serdika
Stobi
Istanbul
Ohrid
Durres
Selanik
Philippi
Napoli
Taşoz
Butrint
Nikopolis
KIRIM
El Asnam
Cirta
Karthago
Tebessa
Piazza Armerina
Syrakus
Marzamemi
Malta
Korinthos
Atina
Melos
Rodoz
Gortyn
GIRIT
KIBRIS
Kourion
Salamis
Qalaat Seman
Zenobia
Antiocheia
Qalb Loze
Apameia
Homs
Dura Europos
Resafa
Baalbek
Tyros
Qanawat
Ezra
Bosra
Gerasa
Kudüs
Madaba
Beytüllahim
Mamre
Sabratha
Leptis Magna
Kyrene
Ptolemais
Iskenderiye
Abu Mena
Natron Vadisi
Kellia
Kahire
Bawit
Al Bagawat
Sinai
Tabenissi

0 500 1000 km

TÜRKİYE'DEKİ ERKEN HIRİSTİYANLIK DÖNEMİ
ÖNEMLİ MERKEZLERİ İLE BİRLİKTE

ERKEN HIRİSTİYAN SANATI

GİRİŞ

GUNTRAM KOCH

Çev. AYŞE AYDIN

ARKEOLOJİ VE SANAT YAYINLARI

ARKEOLOJİ VE SANAT YAYINLARI

ERKEN HIRİSTİYAN SANATI
Guntram KOCH

Çev. *Ayşe AYDIN*

Yayımlayan
Nezih BAŞGELEN

Redaksiyon: *Erkan ILDIZ*

Düzenleme: *Sinan ŞANLIER - Serdar KIRAN*

Baskı: müka matbaa tic. ltd. şti.
Eskoop San. Sit. C7 Blok No: 410 İkitelli - İstanbul
Tel: (0212) 549 68 24

ISBN: 978-605-396-018-8

Kitabevi/Satış Mağazası:

arkeopera **www.arkeopera.com**

Yeniçarşı Cad. No: 16/A, Galatasaray, İstanbul
Tel.: 0 212 249 92 26 Fax: 0 212 244 31 64
www.arkeolojisanat.com / info@arkeolojisanat.com

İÇİNDEKİLER

Bu kitap aşağıda isimleri yer alan
"Türk kızlarımıza" ithaf edilmiştir:

Ayşe Aydın
Ayşe Kalender ve kızı Asya
Nihal Saylan ve oğlu Efe
Sercan Yandım
Sevim Yılmaz

SUNUŞ

1995 yılında yayımlanan *Erken Hıristiyan Sanatına Giriş* adlı çalışmamız temel alınarak hazırlanan bu kitapla Doğu'da Roma İmparatorluk Dönemi ile Erken Bizans Dönemi arasındaki yüzyılları, Batı'da ise Erken Orta Çağ'ı (3. yy. - 6. yy. ortası) içine alan Geç Antik Çağ ve Erken Hıristiyanlık Dönemi'nin mimarlık tarihi ve sanatı hakkında genel bilgilerin verilmesi amaçlanmıştır. Oldukça sınırlı tutulmak zorunda kalan çerçeve içinde eserler olabildiğince çizim, resim ve buna bağlı olarak kısa açıklamalarla tanıtılmıştır.

Bugün Türkiye sınırları içinde Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait çok sayıda anıt, müzelerinde ise yine sayısız plastik eser ve küçük sanat örneği bulunmaktadır. Kitabın Türkçe çevirisine, bu eserlerin resimlerle az da olsa tanıtıldığı "Türkiye'deki Erken Hıristiyanlık Dönemi Önemli Merkezleri" adlı yeni bir bölüm eklenmiştir. Ayrıca kitabın kaynakçasının yanı sıra bu bölümde her bir yerleşimin anlatımı sonrası, o yerleşime özel ayrı bir kaynakça verilmiştir.

2002 yılında tamamlandığı için bu tarihten sonra yayımlanan yeni araştırma ve buluntular kitapta metin yerine sadece kaynakçaya eklenmiştir.

Erken Hıristiyan sanatına ilgi duyanlar ve öğrenciler için yararlı bir el kitabı olacağını düşündüğümüz bu eserimi Türkçeye çeviren öğrencim Ayşe Aydın'a, kitabın Türkçe yayımını titizlikle gerçekleştiren Nezih Başgelen ve diğer Arkeoloji ve Sanat Yayınları çalışanlarına özenli ortak çalışmaları nedeniyle teşekkür ederim.

Guntram Koch,

Marburg

ÇEVİRMENİN ÖNSÖZÜ

Yaşam bazen hüzünlü bazen de mutlu edici unsurları içinde barındıran ilginç bir süreç. Bu süreçte bazı insanlar bizler için çok önemli olur, onları her zaman yanımızda hissetmek isteriz. 1995 yılından itibaren yaşamımda önemli bir yeri olan Sayın Hocam Guntram Koch ve sevgili eşi Heidemarie Koch, Marburg'da bulunduğum üç yıl boyunca bana her konuda yardım eden, gerek hayat gerekse mesleğim üzerine çok şey öğreten kişiler oldular.

Doktoramı bitirdikten sonra da desteklerini devam ettiren bu güzel insanlar için bir şey yapamamış olduğumu düşünürken, hocamın kitabının Türkçeye çevrilmesi gündeme geldiğinde bu açıdan çok sevindim. İki yıl süren titiz bir çalışmayla bu önemli eserin çevirisini tamamladım. Bunu yaparken sürekli iletişim halinde olduğum, yoğunluğuna rağmen her bölümü titizlikle okuyan ve gerekli düzeltmeleriyle beni yönlendiren Sayın Burhan Varkıvanç'a, Türkiye'de bu döneme tarihlenen çok sayıda önemli esere karşın, Erken Hıristiyan Sanatı'nı konu alan bir el kitabı olmadığı için bu alandaki eksikliği en azından bu çeviriyle gidermeyi amaçlayan Sayın Nezih Başgelen'e, kitabını çevirme onurunu bana verdiği ve her zaman yanımda olduğu için Sayın Hocam Guntram Koch'a gönül dolusu teşekkür ediyorum.

Ayşe Aydın

Mersin

Not: Metin okuması sırasında redaktör tarafından verlien tüm dipnotlar (*) işaretiyle sayfa altında yeralmaktadır.

1. GENEL BİLGİLER

1.1. Giriş

İ.S. 200 -600 yıllları arası "Geç Antik" ya da "Erken Hıristiyanlık Dönemi" olarak kabul edilir. Bu dönem, dünya tarihinde de 19. yüzyıla kadar sanat alanında etkili olan önemli bir dönemdir. Yunan-Roma sanat geleneği yeni içeriklerle donatılmış, yeni ihtiyaçlar için kullanılır duruma getirilmiş, "Hıristiyanlaştırılmış"tır.

Yunan ve Roma sanatından şekil ve anlam değişikliği aracılığıyla Hıristiyan sanatı oluşturulmuştur. Öncüsü Roma mimarisindeki "pazar bazilikaları" olan bazilika, Hıristiyanların yeni amaçlarına uygun hale getirilmiş, yeni kült için *ambon*, *bema*, *templon*, *altar* gibi unsurlar eklenerek 4. yüzyılda kilise yapımında hakim yapı tipi olmuştur.

Bazilika, Batı'da bazı değişikliklerle yüzyıllar boyunca kullanılmıştır. Örneğin Hildesheim St. Michael Kilisesi (1003-1033), Alpirsbach Manastır Kilisesi (1100) ya da Potsdam Barış Kilisesi (1845-1854) Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde olduğu gibi bazilikal planlı olarak yapılmıştır.

Yine merkezî planın kiliseler için kullanımı Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde gerçekleşir. Buna Kudüs, Kutsal Mezar Kilisesi Anastasis Rotondu örnektir. Bunu Almanya'daki Aachen Saray Şapeli (800), Fulda St. Michael Kilisesi (820-822 ve 11. yüzyıl başı) ve diğerleri izlemiştir.

İlk manastır 320/25 yılında Yukarı Mısır'da Tabenissi kentinde Pakhomios tarafından kurulur. Manastır yapımı bu tarihten sonra, önce imparatorluğun doğusunda, sonra da batısında gelişmiştir. Batıda, Montecassino Manastırı'nın (530) Nursia hatibi (480-555/60) tarafından kurulmasından sonra ve onun koyduğu kurallar yanında Cassiodor'un (ölümü 580) da etkisi ile yaygınlaşır. Orta Çağ'da Avrupa'daki manastırlar sanat, kültür ve ekonomi merkezleri olmuştur.

3. yüzyıldan itibaren Hıristiyan resim sanatı, ürünlerini vermeye başlar. Pagan moti ler alınarak Hıristiyanlaştırılır. Kucağında Horus'la oturan İsis, Meıyem ve kucağında İsa'ya; babatanrılar (Zeus, Asklepios, Poseidon) İsa'ya; mevsimlerden birinin kişileştirilmesi genç İsa'ya; uyuyan Endymion, dinlenen Yunus'a; elindeki kılıcını kaldırarak karşısındakini öldürmeyi amaçlayan savaşçı, İshak'ı öldürmek isteyen İbrahim'e dönüştürülür.

Bugün beğeniyle izlenen Orta Çağ ve sonrasında yapılmış olan kiliselerdeki *Tevrat* ve *İncil*'den konulara yer veren tasvirler, Erken Hıristiyanlık Dönemi kiliselerinde yapılmış duvar resimleri ve mozaikler örnek alınarak yapılmışlardır.

232/33 yılında yapılan Dura Europos'taki ev kilisenin vaftiz odasındaki freskler, tasvir alanında en erken tarihli korunabilen örneklerdir.

Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde Kutsal Kitap metinleri resimlendirilmiş, İsa, Meryem ve diğer kutsal kişiler ile *Tevrat* ve *İncil*'den konular ahşap levhalar üzerinde resmedilmiş, Hıristiyan konularının işlendiği kumaşlar üretilmiş, fildişinden küçük levhalar, kutular, gümüşten *liturjik* eşyalar yapılmıştır. Bu alanlardaki üretim Orta Çağ'da da devam etmiştir.

Kısaca Erken Hıristiyanlık Dönemi; mimarisi, resim sanatı ve küçük sanat ürünleri ile daha sonraki yüzyıllarda izlenen sanatın oluşumunda belirleyici olmuştur.

1.2. Zamansal ve Mekânsal Sınırlama

Hıristiyanlık, Roma İmparatorluğu'nun doğusunda, Filistin'de gelişmiştir. 1. yüzyılda sadece Ön Asya eyaletlerinde değil, batıda da yayılmış, 2.-3. yüzyılda Roma İmparatorluğu'ndaki birçok şehirde Hıristiyan olanların sayısı artmıştır. Büyük Constantinus'un 311/13 yılında Hıristiyanlığı, diğerleri ile birlikte serbest bir din ilan etmesine kadarki süre içinde Hıristiyanlar kovuşturulmuş, acı çektirilmiş ve öldürülmüşlerdir.

Hıristiyan sanatı Roma İmparatorluğu'nun tüm bölgelerinde, Ba-

tı'da Britanya, Gallia, İspanya ve Kuzey Afrika'da; Doğu'da Anadolu, Suriye, Filistin, Arabistan ve Mısır'da ve bu bölgeler dışında Romalıların egemen olmadığı Nübye (bugünkü Sudan), Etyopya, Mezopotamya (Irak), İran'ın bir kısmı, Basra Körfezi'ndeki Harak Adası, Özbekistan, Ermenistan, Gürcistan, Kırım ve Batı'da İrlanda gibi yerlerde de yayılmıştır.

Erken Hıristiyan sanatının İ.S. 200 yılında başladığı kabul edilir. Bugüne kadar 200 yılı öncesine ait bir kalıntı bulunamamış, yazılı kaynaklara ulaşılamamıştır. Erken Hıristiyanlık Dönemi ile ilgili çalışmalarda bu dönem öncesi, en azından 1.-2. ve 3. yüzyıl Roma İmparatorluk Dönemi'ni de tanımak gerekmektedir. Zira Erken Hıristiyan sanatı aynı dönem ve öncesinin pagan sanatı göz önüne alındığında, Roma hatta Yunan-Roma sanatının bir bölümü olarak görülebilir. Bu sanatın zamansal sınırlarını belirlemek zordur. Doğu bölgelerde Mısır, Arabistan, Filistin ve Suriye'de, ayrıca Kuzey Afrika ve İspanya'da 635 yılından başlayarak Müslüman Arapların egemen olması, Erken Hıristiyan sanatının sonu olur. 7. yüzyıl başında Suriye ve Filistin ile Anadolu'nun bir kısmındaki Sasani (Persler) saldırıları nedeniyle bu döneme ait hiçbir sanatsal ürün korunamamıştır.

Konstantinoupolis (İstanbul) ve yakın çevresinde (öncelikle Anadolu ve Balkanlar'da) İmparator Iustinianus Dönemi'nde (527-565) yeni bir gelişme görülür. Bu nedenle Erken Hıristiyanlık Dönemi'nin sonu 530 yılına yerleştirilir. Iustinianus ile birlikte Bizans sanatı, daha doğrusu Erken Bizans Dönemi başlar. Balkanlar için bu tarih, sınır bölgedeki Slav saldırıları nedeniyle 6. yüzyıl ortası olarak alınabilir. İtalya'da Lombartların egemenliği (568 yılı ve sonrası) ve Papa Büyük Gregorius'un görev süresi (590-604) bir dönüm noktasıdır.

200-600 yılları arasında geçen süre birden fazla döneme ayrılır. Bu dönemler, bazı bölgelerde sanatın belirli alanlarında açıkça izlenebilir iken, diğer bazı bölgelerde belirlenememektedir. Bu nedenle anılan tarihler arasında bu çalışmada üç dönem önerilmiştir. Ayrıca farklı alanlarda (örneğin lahitlerde) tekrar alt dönemler oluşturmak olasıdır:

- Constantinus Öncesi Dönem (200 - 311/13),
- Constantinus Dönemi (311/ 13 - 337/61),
- Constantinus Sonrası Dönem (337/61 - 550/600).

1.3. Hıristiyan Sanatının Önemli Tarihleri

Geç Antik Çağ çok sayıda imparatorun, tek ya da ortak yönettiği ve taht kavgalarının yaşandığı tarihsel gelişimi çok karışık bir dönemdir. Hemen hemen tüm sınırlarda imparatorluğun varlığı için savaşların yaşanması zorunlu olmuştur. Birçok "barbar halk" imparatorluğun içinde yer almıştır. Burada ayrıntıya girilmeksizin Erken Hıristiyan sanatı için gerekli bazı tarihlerin verilmesiyle yetinilecektir:

30 yılı dolayı – İsa'nın Kudüs'te çarmıhta ölümü.

46-48 yılları dolayı – Paulus'un Barnabas ile birlikte Antiochia ad Orontem'ten (Antakya) başlayarak Kıbrıs-Salamis ve Paphos üzerinden Perge'ye (Aksu), Pisidia Antiokheia'sı (Yalvaç), İkonion (Konya), Lystra (Hatunsaray) ve Derbe (Aladağ) üzerinden Attaleia'ya (Antalya) yaptığı birinci misyon gezisi; Hıristiyanlığın (Yahudilerin yanı sıra) Akdeniz'de "paganlar" içinde yayılmaya başlaması.

49/50 yılları dolayı – Kudüs "Havariler Konsili"nde -Paulus'un yaptığı gibi- sadece Yahudilerin değil "paganların" da Hıristiyan olabilecekleri kararının alınması.

50-52 yılları dolayı – Paulus'un Antiochia ad Orontem'den (Antakya) Anadolu boyunca Aleksandreia Troas'a (Eski İstanbul / Dalyan Köy) ve gemiyle Yunanistan'a gittiği ikinci misyon gezisi. Geri dönüşünde Ephesos'ta (Selçuk) kısa bir süre kalışı.

53-57 yılları dolayı – Paulus'un üçüncü misyon gezisi; üç yıl Ephesos'ta (Selçuk) kalışı.

64 – Roma'nın İmparator Nero zamanında yakılması; Hıristiyanların bu olayda suçlu görülmesi, ilk Hıristiyan kovuşturması, Roma'da Petrus'un *martir*lik derecesine ulaşması (öldürülmesi).

67 yılı dolayı – Roma'da Paulus'un *martir*lik derecesine ulaşması (öldürülmesi).

100 yılı dolayı – Ioannes'in aktarımına göre Batı Anadolu'da yedi Hıristiyan cemaatinin olduğu Ephesos (Efes), Smyrna (İzmir), Pergamon (Bergama), Thyateira (Akhisar), Sardeis (Sart), Philadelphia (Alaşehir) ve Laodikeia'ya (Denizli-Eskihisar) mektuplar gönderilir.

112 – Kuzeybatı ve Kuzey Anadolu'da bu dönemde birçok Hıristiyanın varlığını kanıtlayan Bithynia ve Pontos Valisi Genç Plinius'un Roma'da İmparator Traianus'a Hıristiyanlara nasıl davranması gerektiğini sorması.

2. yüzyıl – Akdeniz Bölgesi'nde Hıristiyanlığın hızla yayılması.

155/56 veya 167/68 – Havari Ioannes'in (Yuhanna-Aziz Yahya) öğrencisi, ünlü ilahiyatçı Smyrna Piskoposu Polykarpos'un *martir*lik derecesine ulaşması (öldürülmesi) ve sonrasında *martir* olma ile ilgili ilk açıklamanın toplumsal bir haber şeklinde ilanı.

200 yılı dolayı – Roma Piskoposu Zephyrinus'un (197-217) Diakon Callixtus'a (sonraki Roma piskoposu) Via Appia'da -bugünkü S. Callisto Katakompu- Hıristiyanlar için bir mezarlık oluşturulması görevini vermesi. Böylece Roma'da *katakomp*ların yapımı ve duvarlarının resmedilmeye başlanması.

200 yılı dolayı – 1883 yılında Hierapolis'te (Afyon-Synnada [Şuhut] yakınında Koçhisar) bulunan ve Sultan II. Abdülhamit tarafından Papa XIII. Leo'ya hediye edilen (bugün Vatikan Müzesi'nde) bir mezar *altarı* üzerinde haç eksik olmasına rağmen, yazıtın yorumlanmasından, burada adı geçen Aberkios'un Hıristiyan olduğu anlaşılır. *Altar*, bu tarihte Hıristiyanlığın Batı Anadolu'da birçok taraftarının olduğunu gösterir.

232/33 – Suriye-Dura Europos'ta bir evin kiliseye dönüştürülmesi ile (256 yılında yıkılır) en erken tarihli kilisenin belirlenmesi.

250/51 – İmparator Decius Dönemi'nde (249-251) Hıristiyanların kovuşutrulması.

3. yüzyıl ortası – İmparatorluğun her yerinde Hıristiyanların sayısı artar. Roma'da bu dönemde yaklaşık 25-30.000 Hıristiyanın olduğu tahmin edilir.

257/58 – İmparator Valerianus Dönemi'nde (253-60) Hıristiyanların kovuşturulması; 260 yılında Valerianus'un oğlu Gallienus'un (253-268) yürürlüğe koyduğu iyileştirme kararları ile sonraki kırk yıl içinde Hıristiyanlığın sorunsuz yayılması.

280/90 yılları dolayı – Ermenilerin "Aydınlatıcı" Gregor* aracılığıyla Hıristiyan olmaları, Kral III. Tiridates'in** Hıristiyan olması.

286 – İmparator Diocletianus'un, Maximianus Herculius'u imparatorluğu ikiye bölmek için batının "augustus"u olarak ataması.

293 – Diocletianus aracılığıyla "tetrarchlar"ın ("dört imparator") oluşumu, Diocletianus Doğu'nun "augustus"u (başkent Nikomedeia / İzmit), Galerius Doğu'nun "caesar"ı (başkent Selanik ve Sirmium [Belgrad'ın batısında]), Maximianus Batı'nın "augustus"u (başkent Roma, Milano ve Aquileia), Constantius Chlorus batının "caesar"ı (başkent Trier ve York [İngiltere]) olur; şehirlerde sarayların yapımı.

Özellikle 303-305 – Diocletianus zamanında imparatorluğun doğusunda Hıristiyanların kovuşturulması, örneğin Nikomedeia'da (İzmit) imparatorun emriyle "yüksek" bir kilisenin yıkılması.

305 – Doğu'nun Augustusu Galerius ve Caesarı Maximinus Daia ile Batı'nın Augustusu Constantius Chlorus ve Caesarı Severus "ikinci tetrarchlar" grubunu oluştururlar.

306 – Constantius Chlorus'un ölümü ile oğlu Constantinus'un ordu tarafından augustus olarak ilanı, Roma'da Maximianus'un oğlu Maxentius'un imparator olması; Trier'de yaşayan Constantinus'un başkentini yenilemesi ve Roma'ya egemen olmak için çaba harcaması.

---

* Aydınlatıcı Krikor (Krikor Lusavoriç).

** Kral III. Dırtad.

311 – Galerius, Licinius ve Constantinus Hıristiyanlar için bir Tolerans Fermanı yayınlayıp Hıristiyanlığı serbest bir din (*religio licita*) haline getirirler.

312 – Constantinus, flama ve kalkanları "*khristogram*"lı (X-P harfleri) askerlerden oluşan ordusuyla Roma yakınındaki Milvius Köprüsü'nde Maxentius'u yenerek Batı'nın tek hakimi olur.

313 – Constantinus Batı'nın augustusu ve Licinius Doğu'nun augustusu olarak birlikte Milano'da tüm imparatorluk sınırları içinde Hıristiyanlığın serbest bir din olduğunu ilan ederler ("Milano Fermanı").

313 yılı dolayı – Edessa (Şanlıurfa) Hıristiyanlığı kabul eder. Önce Eusebios tarafından (Kiliseler Tarihi* I 13; II 1, 6-7) aktarılan efsaneye göre Edessa Kralı V. Abgar (9-46) İsa'ya mektup gönderir. Sonra Havari Thaddeus Edessa'ya gelir. Diğer efsaneye göre Kral IX. Abgar (179-214) Hıristiyanlığı kendi ülkesinde yayar.

313-324 – Constantinus Roma ve İtalya'nın diğer şehirleri ile Kuzey Afrika'da zengin donanımlı büyük kiliseler yaptırır.

313-324 – Licinius Doğu'nun augustusu olur.

324 – Constantinus, Licinius'u yenerek imparatorluğun tek hakimi olur. Byzantion'u "Yeni Roma" (Nea Rome [İstanbul]) olarak kurar; şehirde yeni duvarlar, *forum*, tapınaklar, kiliseler ve diğer yapılar yapılır.

320/25 – Yukarı Mısır'da Tabenissi'de Pakhomios (287-342/46) ilk manastırı kurar.

325 – Nikaia'da (İznik) ilk "Oikoumenik** Konsil" toplanır.

---

* Ekklesiastike Historia.

** Oikoumenik: Yunanca evrensel. Bu sözcük Türkçede kimi zaman Ökümenik, Ekümenik vb şekilde Fransızcadan okunuşuyla da kullanılıyor. Konsiller esas olarak Hıristiyanlık tarihinde kiliseler arası dini doktrinlerin yanı sıra disiplin sorunlarının da tartışıldığı genel kurul toplantılarıdır. Özel, bölgesel, milli konsil toplantıları dışında papanın davetiyle toplanan genel konsiller "Oikoumenik Konsil" yani "Evrensel Konsil" diye anılır. 325'te İznik'te toplanan ilk konsil ile 787'de yine II. İzmit Konsili arasında çeşitli kentlerde toplam yedi konsil toplantısı gerçekleştiril-

326 – Constantinus'un annesi Helena, Kutsal Topraklar'a gider. Constantinus kutsal yerlerde Kudüs, Beytüllahim, Mamre, Baalbek ve Antiokheia'da (Antakya) kiliseler yaptırır.

330 – Konstantinoupolis'in (İstanbul) yeni başkent olarak kutsanması ve imparatorun yeni başkentten imparatorluğu yönetmesi.

333/34 – Bordeaux'dan bir grup hacının Kutsal Topraklar'a yolculuğu ve bu yolculuğun hacılardan biri tarafından kaleme alınması (*Itinerarium Burdigalense*). Böylece bu ve sonraki yolculuklarda ziyaret edilen yapılar hakkında da bilgi edinilmeye başlanmıştır.

260/65-339 – 313 yılından beri Caesarea (Palaestina-Filistin) piskoposu olan Eusebios, *Kiliseler Tarihi* ve *Vita Constantini* (Constantinus'un Hayatı)* adlı Erken Hıristiyan sanatı için çok önemli kitapları yazar.

337 – Büyük Constantinus'un ölümü (ölüm döşeğinde vaftiz edilmesi).

337-361 – Constantinus'un oğullarının egemenliği: II. Constantinus (337-340), Constans (337-350), II. Constantius (337-361).

4. yüzyıl ortasından beri – İtalya'da Milano imparatorluk başkenti olur, şehirde saray ve kiliseler yapılır.

355 – Franklar Ren Nehri'ni geçerek Köln'ü ele geçirir. Ren sınırı Romalılar tarafından tekrar düzenlenir.

361-363 – İmparator Iulianus (Iulianus Apostata ya da Iulianus Philosophus) eski Roma dininin son savunucusu olarak Hıristiyanlığa karşı savaşır.

4. yüzyılın birinci yarısı – Kaisareia'lı Basileios (330-379; Yunan

---

miştir. Bu ilk yedi büyük konsil, hem Katolik hem de Ortodoks kiliselerince "genel konsiller" olarak kabul edilmektedir. Sonraki konsillerin "oikomenik"liği tartışma konusudur. Ancak en sonu 1962-65 yılları arasında toplanan II. Vatikan Konsili'ne kadar 14 konsil daha gerçekleştirilmiştir.

* Tam adı şöyle: *Eiston bion tou Makariou Constantinus Basileo.*

manastırının kurucusu olarak önemlidir), Nyssa'lı Gregorios (335-394), Nazianzos'lu Gregorios (329-390/91), Konstantinoupolis'in (İstanbul) Patriği İoannes Khrysostomos (349-407), 374 yılından itibaren Milano piskoposu olan Ambrosius (339-397) gibi "Kilise Babaları"nın etkileri.

364-375 – Batı'nın imparatoru I. Valentinianus ikinci defa Trier'e hakim olur (bu şehirdeki sarayın büyütülmesi ve Konz'da villa yapımı); kardeşi Valens'in (364-378) Doğu'da egemenliği.

375-383 – I. Valentinianus'un oğulları, Gratianus (375-383) (Gallia) ve II. Valentinianus (375-392) (İtalya) Batı'da imparator olurlar.

375 yılı dolayı – Asya'dan gelen Hunların etkisiyle Roma İmparatorluğu'na karşı Germen savaşçıların akınları, toplulukların göçü başlar.

379-395 – I. Theodosius, Gratianus tarafından Doğu'nun imparatoru olarak atanır. Sanatta yenilikler oluşur ("Theodosius Rönesansı"*).

379/80 – Gratianus ve sonrasında I. Theodosius, "Katolik" inancının temellerini oluştururlar.

400 yılı dolayı – Rahibe Egeria (ya da Aetheria) Güney Fransa ya da Kuzey İspanya'dan yola çıkarak Konstantinoupolis (İstanbul) üzerinden Kudüs'e hac yolculuğu yapar. Yolculuk sırasında yazdıklarıyla Anadolu (Seleukeia [Silifke] yakınında Hagia Thekla [Ayatekla, Meryemlik], Edessa [Şanlıurfa], Harran), Suriye, Filistin ve Mısır'daki birçok yapıyı bize tanıtır.

381 – Gratianus "çoktanrılı dine" kurban sunmayı yasaklar. 383 (?) yılında Başrahip Maximus görevinden ayrılır.

391 – I. Theodosius pagan kültünü yasaklar; Hıristiyanlık devletin resmi dini olur.

---

* Bununla, kültürlü bir imparator olan II. Theodosius'un Konastantinoupolis'te gerçekleştirdiği büyük kültür hizmetleri kastediliyor. Bu kapsamda; bir üniversitenin kurulması (425), Theodosius Kanunları'nın yazılması (435-438), Efes Konsili'nin toplanması, Konstantinoupolis'e 6 km uzunluğunda yeni surların yaptırılması gibi kültürel ve mimari etkinlikler yer almaktadır.

393 – Son Olimpiyat Oyunları yapılır.

395 – I. Theodosius'un ölümünden sonra imparatorluğun, oğulları Arcadius ve Honorius arasında paylaşımı.

395-408 – Doğu'da İmparator Arcadius; başkenti Konstantinoupolis (İstanbul).

395-423 – Batı'da İmparator Honorius.

401 – Ren sınırından Roma ordusunun çekilmesi.

402 – Batı'nın başkentinin Milano'dan Ravenna'ya taşınması ve yeni başkentte dini ve resmi yapıların yapımı.

408-450 – Doğu'da Arcadius'un oğlu II. Theodosius imparator. Mimari açıdan önemli bir dönem. Konstantinoupolis'te (İstanbul) yapısal gelişme, yeni bir kent surunun yapımı.

5. yüzyıl ilk yarısı – Germenler (Aryalar) imparatorluğun batısına giderek orada devletler kurarlar. Özellikle Burgundiones'te (Burgundya); Vizigotlar İspanya Yarımadası'nda, Ostrogotlar İtalya'da ve Vandallar Kuzey Afrika'da her anlamda zengin bölgelere hakim olurlar.

410 – Alarich yönetimindeki Gotlar Roma'yı ele geçirir.

431 – III. Oikoumenik Konsil Ephesos'ta (Selçuk) toplanır ve Meryem, "Tanrı Anası" (*Theotokos*) olarak tanınır.

450-457 – Doğu'da Marcianus Augustus.

451 – IV. Oikoumenik Konsil Khalkedon'da (Kadıköy) toplanır.

457-474 – Doğu'da I. Leon Augustus.

474-475 ve 476-491 – İmparator Zenon Konstantinoupolis'te (İstanbul); Doğu'da kiliselerin yapılması (örneğin Amorium [Hisarköy], Hagia Thekla [Meryemlik], Koropissos [Dağpazarı], Qalaat Seman [Suriye], Garizim Dağı üzerinde Meryem Kilisesi, Menas şehri [Mısır])

476 – Doğu Roma İmparatorluğu sona erer. Germen Odoacer, Romulus Augustulus'u tahttan indirerek İtalya kralı olur (476-493).

491-518 – Doğu'da Anastasius Augustus.

493-526 Konstantinoupolis'teki (İstanbul) imparatorun izniyle Vizigotlardan Arî Theodorich, İtalya kralı olur, başkent Ravenna; Aryaların kiliseler yaptırması.

496/97 – Gallia ve Germania'daki büyük imparatorluğu kuran Frank Kralı Clovis (482-511) vaftiz edilir. Böylece papa yeni bir desteğe sahip olur.

518-527 – Doğu'da I. Iustinus Augustus.

527-565 – I. Iustinianus (Iustinian) Roma imparatoru. Germenlerin ele geçirdiği bölgeler kısmen geri alınır (İtalya, Kuzey Afrika, İspanya'nın bir kısmı). Perslere (Sasani) karşı imparatorluğun doğu sınırı General Belisar ve Narses sayesinde güvenli hale getirilir. Başkent Konstantinoupolis'te (İstanbul) (Hagia Sophia, Hagios Sergios ve Bakkhos, On İki Havari Kilisesi) ve diğer bölgelerde (Ephesos [Selçuk] İoannes Kilisesi, Edessa [Şanlıurfa], Martyropolis [Silvan], Amida [Diyarbakır]; Anastasiopolis [Dara-Oğuz]) önemli kiliseler yapılır; Iustinianus'un (doğumu 500, ölümü 559 sonrası) saray yazarı Caesarea'lı (Palaestina-Filistin) Prokopios'a 560/61 yılında Eski Yunanca adıyla *peri ktismaton* (Latince *de aedificiis* olarak adlandırılır) (Yapılar) adlı kitabı yazdırması. Doğu'da sanattaki üslup gelişimi ile "Erken Bizans Dönemi" başlar.

529 – Platon tarafından İ.Ö. 387/85 yılında kurulan Atina'daki felsefe okulu Akademia, İmparator Iustinianus tarafından kapatılır.

530 yılı dolayı – Nursia hatibinin (480-555/60) Montecassino Manastırı'nı (Roma'nın güneyinde) kurması. Batı'daki manastır oluşumlarında onun koyduğu kurallar geçerli olur.

6. yüzyıl ortası ve sonrası – Balkanlar'a Slav saldırılarının artması.

568-574 – Lombartlar* İtalya'ya hakim olur (orada 774 yılına kadar kalan Lombartların başkenti Pavia).

---

* İtalyanca Longabardi. Bir Doğu Germen halkı.

590-604 – Roma'da Aziz Peatrus'un takipçisi olduğu vurgulanarak I. Gregorius ("Büyük") imparator ve Constantinoupolis (İstanbul) patriği tarafından papalık makamına getirilir. I. Gregorius, Anglosaksonların ve Lombartların Hıristiyan olmasını sağlar ve Ambrosius, Hieronymus ve Augustin'den sonra dördüncü Latin "Kilise Babası" olarak kabul edilir

7. yüzyıl başı – Suriye, Filistin ve Anadolu'ya Sasanilerin (Persler) saldırıları ve şehirlerin yıkımı.

622 – Muhammed'in Mekke'den Medine'ye göçü (Hicret), İslamiyetin yayılması.

632 – Muhammed'in ölümü.

634 yılından sonra – Arapların Filistin ve Suriye (636), Kudüs (638), Mezopotamya (Irak; 637), Mısır (639-41), İran (657), Kuzey Afrika (643-697) ve İspanya Yarımadası'nın büyük kısmına hakim olmaları (711-16); denizyolu ve Anadolu üzerinden Konstantinoupolis'e (İstanbul) saldırıların yapılması.

1.4. Araştırma Tarihi

"Hıristiyan arkeolojisi" ile birlikte Geç Antik Çağ sanatına yönelik çalışmalar Roma'da 16. yüzyıl ortasında başlar. Bu çalışmalarda, ayrıntılı araştırmalar ya da sanatın tarihçesini araştırmak yerine Erken Hıristiyanlık Dönemi yapılarının yardımıyla Hıristiyan inancının gerçekliğine ait verileri bulmak amaçlanmıştır.

Erken dönemden başlayarak önemli yazar ve yayınlar şöyle sıralanabilir: A. Fulvio'nun beş ciltten oluşan *Antiquitates Urbis* (Roma 1527) adlı eserinde IV. ciltte *katakomp*lar ve V. ciltte diğer Erken Hıristiyanlık Dönemi yapıları, çizim ve resim olmaksızın ele alınır. *Roma sotterranea* (Roma 1632; Almanca çevirisi 1688; İtalyanca basımı 1998), bugüne kadar yazılmış önemli diğer bir eserdir ve A. Bosio tarafından kaleme alınmıştır. Çalışma *katakomp*lar üzerine uzun yıllar boyunca yapılan araştırmalara dayanır ve G. Severano'nun editörlüğünde yayımlanmıştır. Eserde lahitlerin planları ve görünümleri, yazıtlar ve tüm freskler sunulmaktadır. Çok sayıda kilisenin plan ve kesitleri yanında du-

var resimleri ve mozaik gravürlerinin tanıtıldığı G. Ciampini tarafından hazırlanan *Vetera monimenta* I-II (Roma 1690-1699) ve *De sacris aedificiis a Constantino Magno constructis* (Roma 1693), Roma ve Ravenna'da günümüze ulaşamamış mozaikler resmedildiği için bugün hâlâ önemini korumaktadır. F. Buonarotti'nin *Osservazioni sopra alcuni frammenti di vasi antichi di vetro ornati di figure trovati ne' cimiteri di Roma* (Floransa 1716) ile M. A. Boldetti'nin *Osservazioni sopra i cimiteri dei santi martiri ed antichi cristiani di Roma* I-III (Roma 1720) adlı eseri *katakomp*larda bulunmuş sayısız yazıt ve küçük buluntuya yer verir. Klasik Arkeoloji ve Avrupa Sanat Tarihi'nin kurucusu J. J. Winkelmann Geç Antik ve Erken Hıristiyan sanatı üzerine yaptığı çalışmalarda antik sanatın güzelliğini ifade etmeye çalışır.

19. yüzyılda birçok çalışma yapılıp yayımlanmıştır. Bunlara örnek olarak C. C. J. Bunsen'in *Die Basiliken des christlichen Roms nach ihrem Zusammenhange mit Idee und Geschichte der Kirchenbaukunst* (Münih 1842); *Die Basiliken des christlichen Rom. Kupfertafeln und Erklärung* (Münih 1822-1827) ve G. Marchi'nin *katakomp*ların eksiksiz ölçülerinin verildiği *Monumenti delle arti cristiane nella metropoli del cristianesimo* (Roma 1844) adlı eseri sayılabilir. T. Roller'in *Les catacombes de Rome* I-II (Paris 1879.1881) adlı eserinde *katakomp*ların duvar resimleri ve sayısız lahit, fotoğraflarıyla yayımlanır. G. B. de Rossi, *La Roma sotterranea cristiana* I-III (Roma 1864-1877) ve kendisi tarafından başlanan *Inscriptiones christianae urbis Romae* I-II (Roma 1869-1888) yayınları ile "Hıristiyan arkeolojisi"nin kurucusu olarak kabul edilir. R. Garrucci'nin Erken Hıristiyan sanatı için bir *corpus* niteliğindeki o dönemde ulaşılabilen tüm yapıların çizimlerinin yer aldığı *Storia dell' arte cristiana nei primi otto secoli della chiesa* I-VI (Prato 1872-1880) adlı eseri önemlidir. F. Piper, *Einleitung in die Monumentale Theologie* (Gotha 1880) adlı çalışmasıyla Hıristiyan arkeolojisinde teolojik disiplinin önemini vurgulamak ister. Piper'in, örneğin Hıristiyan resim sanatını havariler dönemine değil, 3. yüzyıla tarihlemesi gibi belirlemeleri önemlidir. E. Le Blant'ın *Étude sur les sarcophages chrétiens antiques de la ville d' Arles* (Paris 1878) ve *Les sarcophages chrétiens de la*

Gaule (Paris 1886) adlı eserleri Güney Fransa'daki Erken Hıristiyanlık Dönemi lahitlerini bir araya getirir ve bununla ilk kez Gallia'nın Erken Hıristiyanlık Dönemi'ndeki önemini vurgular.

19. yüzyılda Doğu Hıristiyanlığının oluşturduğu sanat üzerine de eserler üretilir. W. Salzenberg, *Altchristliche Baudenkmale von Constantinopel* (1857), C. Texier - R. Popplewell Pullan, *L'architecture byzantine ou récueil des monuments des premiers temps du christianisme en Orient* (Londra 1864) ve M. de Vogué, *Syrie centrale. Architecture civile et religieuse du Ier au VIIes.* I-II (Paris 1865-1877) adlı eserleri yazarlar. 20. yüzyıldan başlayarak tüm Akdeniz ve komşu bölgeler araştırılır ve kazılar yapılır. Önemli araştırmalar: Marburg'da bir klasik arkeolog olan L. v. Sybel, *Christliche Antike* I-II (Marburg 1906-1909) adlı eseriyle Erken Hıristiyan sanatının tamamen Yunan-Roma sanat geleneğine bağlı ve bu sanatın bir bölümü olduğunu açıkça ifade eder. V. Schultze, *Archäologie der altchristlichen Kunst* (Münih 1895) ile Erken Hıristiyan sanatı üzerine ilk sistematik el kitabını hazırlar. *Grundriß der christlichen Archäologie* (Münih 1919; 2. baskı Gütersloh 1934) ve *Altchristliche Städte und Landschaften* (Leipzig / Gütersloh 1913-1930) ise yazarın diğer eserleridir. J. (= G.) Wilpert uzun yıllar Erken Hıristiyan sanatı ve Roma'daki anıtlar üzerine yaptığı çalışmaları üç anıtsal eserle ortaya koyar. Bunlar: *Le pitture delle catacombe romane* (Roma 1903), *Die römischen Mosaiken und Malereien der kirchlichen Bauten vom 4. bis 13. Jh.* I-IV (Freiburg 1916; kitabın bir bölümü yeni eklemelerle J. Wilpert - W. N. Schumacher, *Die römischen Mosaiken der kirchlichen Bauten vom 4. bis 13. Jh.* [Freiburg 1976]) ve *I sarcofagi cristiani antichi* I-III (Roma 1929-1936) adlı eserlerdir. J. Strzygowski, *Kleinasien. Ein Neuland der Kunstgeschichte* (Leipzig 1903) ve diğer eserleriyle doğuda oluşan Erken Hıristiyan sanatı ürünlerini tanıtır. F. J. Dölger, "Antik ve Hıristiyan" konulu çalışmaları ve Geç Antik Çağ araştırmaları için Bonn'da "Franz Joseph Dölger Enstitüsü"nü kurar. *Reallexikon für Antike und Christentum* ve *Jahrbuchs für Antike und Christentum* ile bu konu üzerindeki çalışmalar devam eder.

Erken Hıristiyan sanatı alanındaki Türkiye'ye yönelik araştırma-

ların öncülüğü F. Beaufort, C. Texier, V. Langlois ve diğerleri tarafından yapılmıştır. Bu konuda bakınız: F. Beaufort, *Karamania or a Brief Description of the South Coast of Asia Minor*[2] (1818); C. Texier, *Description de l'Asie Mineure* I-III (1839-49); C. Texier, *Description de l'Armenie, la Perse et la Mésopotamie* I-IV (1842-52); V. Langlois, *Voyage dans la Cilicie et dans des montagnes du Taurus, exécuté pendant les années 1852-1853* (Paris 1861); J. E. Davis, *Life in Asiatic Turkey. A Journal of Travel in Cilicia Pedias and Tracheia....* (Londra 1879); A. C. Headlam, *Ecclesiastical Sites in Isauria (Cilicia Trachea)*, Society for the Promotion of Hellenic Studies, Suppl. Papers 1 (1893); R. Heberdey - A. Wilhelm, *Reisen in Kilikien*, Denkschriften Wien 44 (1896). G. L. Bell, W. M. Ramsay, H. Rott, M. van Berchem, C. Preusser, F. Sarre, E. Herzfeld, S. Guyer ve diğerlerinin eserleri ise kitabın 7. bölümünde yer almaktadır.

Bugün tüm Roma İmparatorluğu ve bu imparatorluğun sınırlarını aşan bölgelerde oluşan Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait sanat, çok sayıda ülkede bilimsel olarak araştırılmaktadır. Bu kapsamda Batıda İspanya'dan doğuda Gürcistan, Ermenistan, Azerbeycan, Suriye, Lübnan, İsrail, Ürdün, Irak ve İran'a, kuzeyde Britanya'dan güneyde Cezayir, Tunus, Libya, Mısır, Sudan ve Etyopya'ya hatta Özbekistan, Yemen gibi Basra Körfezi çevresindeki devletlere kadarki alan içinde bulunan Erken Hıristiyanlık Dönemi sanatı incelenmektedir.

1.5. Temel Kaynaklar

Anıtları resimleriyle tanıtan eserler yanında Hıristiyan arkeolojisi üzerine yazılmış bazı giriş kitapları, dergiler, kataloglar ve leksikonlar Erken Hıristiyan sanatı için önemlidir.

Leksikonlar:

Dictionnaire d' Archéologie Chrétienne et de Liturgie 1908-1953 (DACL)

Reallexikon für Antike und Christentum I vd, 1950 vd (RAC)

Reallexikon zur byzantinischen Kunst I vd, 1966 vd (RBK)

Encyclopedia of the Early Church I - II (1992)

Encyclopedia of Early Christian Art and Archaeology, ed. P. C. Finney (baskıda)

Süreli yayınlar:

Jahrbuch für Antike und Christentum 1, 1958 vdd. (JbAC)

Rivista di Archeologia Cristiana 1, 1924 vdd. (RACr)

Corso di cultura sull' arte ravennate e bizantina 1, 1955 vdd. (CR)

Antiquité Tardive 1, 1993 vdd. (AnTard)

Mitteilungen zur Christlichen Archäologie 1, 1995 vdd. (MiChA)

Geç Antik ve Hıristiyan arkeolojisi alanında yapılan çalışmalara yer veren çok sayıda dergi içinde Türkiye'deki anıtlar için özellikle *Anatolia Antiqua*, *Anatolian Studies*, *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, *Belleten*, *Istanbuler Mitteilungen*, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, *Türk Arkeoloji Dergisi* önemlidir.

Kongre kitapları:

Akten der Internationalen Kongresse für Christliche Archäologie 1, 1894 vdd. (farklı dillerde); en son 1994 yılında Hırvatistan, Split-Porec'te yapılan 13. kongre kitabı (1998) yayımlanmıştır. 14. kongre ise 1999 yılında Viyana'da yapılmıştır.

"Hıristiyan arkeolojisi"ne giriş kitapları:

F. W. Deichmann, *Einführung in die Christliche Archäologie* (1983)

A. Effenberger, *Frühchristliche Kunst und Kultur* (1986)

R. L. Milburn, *Early Christian Art and Architecture* (1988)

F. W. Deichmann, *Archeologia Cristiana* (1993)

G. Koch, *Frühchristliche Kunst.* Eine Einführung (1995)

J. Lowden, *Early Christian and Byzantine Art* (1997)

Eserlerin çok sayıda fotoğrafının yer aldığı el kitapları:

W. F. Volbach - M. Hirmer, *Frühchristliche Kunst* (1958)

A. Grabar, *Die Kunst des frühen Christentums* (1969)

A. Grabar, *Die Kunst im Zeitalter Justinians* (1969)

B. Brenk, *Spätantike und frühes Christentum* (1977)

M. A. Crippa - M. Zibawi, *L'art paléochrétien. Des origines à Byzance* (1998)

Kıpti sanatına giriş kitapları:

A. Effenberger, *Koptische Kunst.* Ägypten in spätantiker, byzantinischer und frühislamischer Zeit (1975)

A. Badawy, *Coptic Art and Archaeology.* The art of the christian Egyptians from the late antique to the middle ages (1978)

The Coptic Encyclopedia I-VIII, ed. A. S. Atiya (1991)

Ägypten. Schätze aus dem Wüstensand. Kunst und Kultur der Christen am Nil. Katalog zur Ausstellung Hamm (1996)

M. Krause (Ed.), *Ägypten in spätantik-christlicher Zeit.* Einführung in die koptische Kultur (1998)

M. Zibawi, *Koptische Kunst.* Das christliche Ägypten (2004)

R.S. Bagnall - D.W. Rathbon, *Egypt from Alexander to the Copts.* An archaeological and historical guide (2004)

2. MİMARİ

Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde hem dini hem de sivil mimari alanında farklı planlara sahip binalar yapılmıştır. Kiliseler, vaftiz binaları daha sonra yapılan manastırlar dini mimari örnekleri arasında; evler, saraylar, pazar bazilikaları, hamamlar, su yapıları, surlar, caddeler, köprü ve diğerleri ise sivil mimari örnekleri arasında sayılabilir. Bu yapıların önemli plan tipleri bu bölümde örnekleriyle kısaca tanıtılmıştır.

2.1. DİNİ MİMARİ

Hıristiyanlar dini törenlerini yapabilecekleri, bu tören sonrasında İsa'nın etini ve kanını simgeleyen ekmek ile şarabı paylaşabilecekleri ve vaftiz olabilecekleri bir mekâna ihtiyaç duymuşlardır. Yine vaftiz aracılığıyla Hıristiyan olmak isteyenlere dini derslerin verildiği bir mekân da gerekli olmuştur.

Yunan ve Roma tapınakları Hıristiyan kültü için uygun değildi. Tapınakların içinde tanrı heykelleri ve resimleri bulunur, inananlar ise tapınak dışında, rahip tarafından üzerinde gerçekleştirilen kutsal kurban törenini yakından izleyebilecekleri *altar*ın yakınında yer alırlardı. Oysa Hıristiyanlıkta önemli olan sadece vaftiz edilmiş, böylece kutsanmış insanların birlikteliğiydi. Bu anlamda Hıristiyanlık, Mithras kültü, Mısırlıların dini inancı ve Yahudi inancına yakındı. Yani bu inançlarda da, Hıristiyanlarda olduğu gibi, inananların kapalı bir mekânda bir arada olmaları söz konusuydu.

Hıristiyan olmanın şartı "vaftiz"e benzeyen bir tören Yunan-Roma dininde yoktu. Bu nedenle Hıristiyan mimarisinde vaftizhaneler özel bir yapı formu olarak karşımıza çıkar.

Daha sonra geliştirilen manastır yapılarının da öncüsü yoktur.

2.1.1. Dönemler

Hıristiyanlar, birlikte ibadet etmek, vaftiz olmak, dini dersler almak ve olasılık dahilinde ölülerini gömmek için kapalı mekânlara ihtiyaç duymuşlardır. Farklı yazılı kaynaklarda aktarılmakla birlikte, arkeolojik açıdan 200 yılı öncesine tarihlenebilecek Hıristiyanlara ait bir yapı henüz belirlenememiştir. Çünkü bu erken dönemlerde inananlardan birinin evi dini törenin ve Kutsal Kitap'tan okumaların yapıldığı kapalı mekân olarak kullanılmış, vaftiz ise ya akan suyun bulunduğu herhangi bir açık alanda ya da bir odada gerçekleşirilmiştir. "Ekklesia", Hıristiyan cemaatin toplandığı mekânı, evi değil, cemaatin kendisini ifade eder. Törenin yapıldığı mekân, kült aracılığıyla kutsanmamış sivil bir mekândı. Erken dönemde mekânı tamamlayıcı mimari unsurlar, resim ya da kabartmalar yoktu. Böylece hem Hıristiyan mimarisinin hem de resim sanatının 200 yılı öncesinde örnekler vermediği söylenebilir. Hıristiyanlığa o dönemde sıcak bakılmaması, bu dine üye olanların cezalandırılması gibi etkenler de bu düşünceyi desteklemektedir.

Ancak kesin tarihleme olanaklı olmamakla birlikte 200 yılı civarında değişmeler olduğu kabul edilir. Büyük Constantinus'un 311 ve 313 yıllarında yayımladığı fermanlar öncesinde, yani 200 ile 311/13 yılları arasında Hıristiyan sanatı yavaş yavaş oluşmaya başlar. Bu dönem "Constantinus Öncesi Dönem" olarak adlandırılır.

Büyük Constantinus zamanında, Hıristiyanlık serbest bir din haline gelince, imparator ve oğullarının emriyle zengin iç donanıma sahip sayısız kilise yapılır. Yoğun kilise yapımının yaşandığı "Constantinus Dönemi", 311/13 - 337 hatta 311/313-361 yılları arası olarak kabul edilir. Bu tarihten sonra yaklaşık 600 yılına kadar geçen süre "Constantinus Sonrası Dönem" adını alır.

2.1.1.1. Constantinus Öncesi Dönem

Roma İmparatorluğu'nun sınırları içinde kalan topraklarda 1. ve 2. yüzyılda Hıristiyan cemaatinin kullandığı bir yapı belirlene-

memiştir. 1. yüzyıl ortalarında Balkanlar'ın güneyinde ve Anadolu'daki birçok küçük şehirde Hıristiyanların olduğu yazılı kaynaklarda belirtilir. Bunlar Hıristiyanlığı kabul eden Yahudilerdir. Aziz Paulus* misyon gezilerinde Anadolu'da birçok yeni Hıristiyan cemaati oluşturmuş, var olanları da ziyaret etmiştir. "*Havarilerin (Elçilerin) İşleri*" ve *İncil*'i oluşturan bölümlerde Paulus'un yaptıkları anlatılmaktadır. Paulus, 46 yılı civarında yaptığı ilk misyon gezisi için büyük bir Hıristiyan cemaatinin bulunduğu Antiochia ad Orontem'in (Antakya) liman kenti Seleukeia Pieria'dan (Çevlik) yola çıkmış, gemiyle Kıbrıs'taki Salamis'e gelmiştir. Oradan Paphos'a, buradan da Perge'ye (Aksu) ulaşmıştır. Bundan sonra yürüyerek Pisidia Antiokheia'sına (Yalvaç), İkonion'a (Konya) ve sonra Konya'nın güneyinde iki küçük şehir olan Hatunsaray yakınındaki Lystra (Hatunsaray) ve Konya'nın güneydoğusunda Kerti Höyük yakınındaki Derbe'ye (Aladağ) gitmiştir. Aynı yolu izleyerek geri dönmüş ve Attaleia'dan (Antalya) gemiye binerek Seleukeia Pieria'ya (Çevlik) ulaşmıştır. Paulus, ikinci yolculuğunda (49 yılı baharı ya da 50 yılında) Antiochia ad Orontem'den (Antakya) karayoluyla Anadolu üzerinden, büyük olasılıkla Tarsus, Derbe (Aladağ) ve Lystra'dan (Hatunsaray) Aleksandreia Troas'a (Ezine'nin batısında Dalyan Köy'e) gelmiştir. Buradan gemi ile Yunanistan'a (Philippi, Selanik, Beroia, Atina, Korinthos) gitmiş, Korinthos'un doğu limanı Kenkhreai'dan yola çıkmış, 52 yılında gemi ile Ephesos'a (Selçuk) ulaşmış, sonrasında hemen Filistin (Caesarea) ve Antiochia ad Orontem'e (Antakya) geri dönmüştür. Üçüncü ve en uzun süreli yolculuğuna 53 yılında başlamış, farklı yerlere uğrayarak Ephesos'a (Selçuk) gelmiş ve burada üç yıl kalmıştır. Tekrar Aleksandreia Troas'a (Eski İstanbul / Dalyan Köy) gitmiş, Yunanistan yolculuğu sonrasında Assos'tan (Behramkale) gemiye binerek Miletos (Balat) ve sonrasında Patara'ya (Gelemiş) ulaşmıştır. Oradan gemi ile tekrar geri dönmüştür. Paulus'un yaptığı bu

---

* Havari Paulus: On İki Havari'den biri. Yahudi asıllı ailesinin yerleştiği Tarsus'ta tahminen 5-15 yılları arasında doğdu. Saul olan adı vaftiz edildikten sonra Paulus olarak değiştirildi. Hıristiyan dinini yaymak için yaptığı üç geziden sonra 60'ta Roma'ya gitti. 66'da burada tutuklandı ve 67'de Ostia yolunda başı kesildi.

yolculuklar aracılığıyla 1. yüzyıl ortalarında Anadolu'da büyük bir Hıristiyan cemaati oluşmuştur.

İoannes'in* vahiylerinde (*Apokalypse*) 100 yılı civarında Anadolu'daki "yedi cemaate" mektuplar gönderilmiş olduğu belirtilir. Bunlar: Ephesos (Efes), Smyrna (İzmir), Pergamon (Bergama), Thyateira (Akhisar), Sardeis (Sart), Philadelphia (Alaşehir) ve Laodikeia'daki (Denizli yakınındaki Eskihisar) cemaatlerdir. 112 yılında Bithynia-Pontos Bölgesi Valisi Genç Plinius, Roma'daki İmparator Traianus'a Hıristiyanlara karşı nasıl davranması gerektiğini sormuştur. Bu da anılan bölgede ve Anadolu'nun diğer şehirlerinde Hıristiyanların varlığını ortaya koymaktadır. Ancak Hıristiyanlara ait bir yapının yapılmış olabileceğini kanıtlayacak bir yazıt ya da buluntu yoktur. Hıristiyanlar, dinle ilgili iç donanımı olmayan evlerde, bu evlerin büyük odalarında toplanmış olmalıdır. Paulus'un Aleksandreia Troas'ta (Eski İstanbul / Dalyan Köy) kaldığı süreye ilişkin aktarılanlar bu konuya açıklık getirir (*Havarilerin İşleri* 20, 7-10): *"Haftanın ilk günü Paulus onlara dini anlattı. Ertesi gün yola çıkmak istiyordu. Konuşması gece yarısına kadar sürdü. Toplandığımız üst kattaki odada birçok kandil yanıyordu. Ancak Eutykhos adlı genç bir adam, pencere içinde derin bir uykuya dalmıştı. Paulus'un konuşmasının uzun sürmesi nedeniyle uykuya dalan genç, üçüncü kattan aşağı düştü. Paulus aşağıya inerek genci kucakladı ve şöyle konuştu: Telaşlanmayın, o hayatta."* Bu alıntı Paulus'un konuşmasını, sıkça rastlanan bir sinagogda değil, büyük bir evin üçüncü katındaki odada yaptığını gösterir.

Bu anlamda Aberkios adında bir Hıristiyana ait mezar *altarı* da önemlidir. Afyon yakınlarında Phrygia'da bulunan *altar* 200 yılı civarına tarihlenir. *Altar*, "Hıristiyan yazıtlarının kraliçesi" olarak adlandırılan uzun bir yazıta sahiptir. Bu yazıttan Aberkios'un Hıristiyan olduğu, hatta Hierapolis (Afyon-Synnada [Şuhut] yakınlarında Koçhisar) piskoposu olduğu, 72 yaşına kadar yaşadığı, yaşadığı dönemde bir mezar yapısı yaptırdığı anla-

* İoannes: Yuhanna. Vaftizci Yahya olarak da bilinir. Bu ad kendisine, İsa'yı Ürdün Irmağı'nda vaftiz etmesinden sonra verildi. İsa'ya ilk inananlardandır. Başı kesilerek öldürüldü.

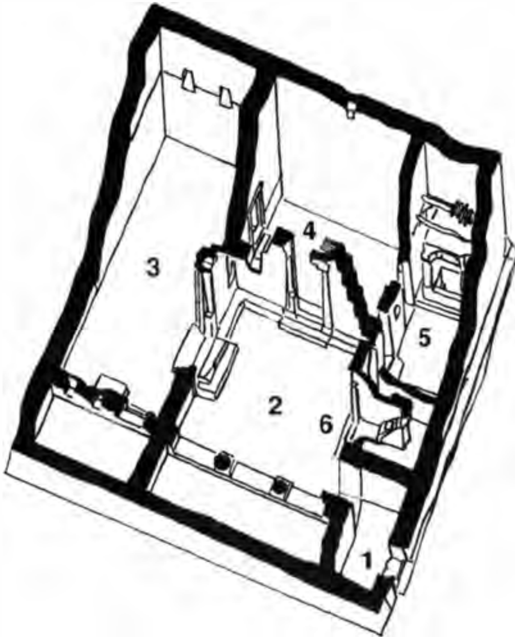
şılmaktadır. Aberkios, inancını açıkça yaşayabilen ve bu inancı paylaşan büyük bir grubun yaşadığı bir şehirdedir. Yazıt 170 ile 200 yılları arasında Anadolu'da gelişen Hıristiyanlığın erken dönemlerine ait çok önemli bir kanıttır.

3. yüzyılda Hıristiyan olanların sayısı artmıştır. Ancak birlikte ibadet edilen yer olarak yine evler kullanılmıştır. Göründüğü kadarıyla 3. yüzyıl içindeki bir dönemde bu özel evlerden bazıları cemaatin ortak kullanım alanlarına dönüştürülmüştür. Yine de yazılı kaynaklarda bu konudaki veriler eksik olup arkeolojik olarak da tespit edilememiştir.

Roma İmparatorluğu'nda Constantinus Öncesi Dönem'de yapılmış kiliselere ait az sayıda kalıntı vardır. Bu yapılara ait veriler az sayıdaki yazıtlar ve yazılı kaynaklardaki anlatımların dışına çıkmamaktadır. Aynı döneme ait Roma kentindeki bilgiler daha iyidir. Burada 4.-5. yüzyıla ait kiliselerin altında yapılan kazılarda eski ev kalıntıları belirlenmiştir. Sahipleri evlerinin tümünü ya da birkaç odasını Hıristiyanlara vererek, burada ortak ibadet yapılmasını sağlamışlardır. Zamanla yıkılarak, bulundukları yere kiliselerin yapıldığı bu evlerin girişinde ev sahibinin adı (Lat. *tituli*) yer almıştır. Roma'da bu tarzda yapılmış toplam 25 kilise bulunmaktaydı (S. Clemente, S. Martino ai Monti, SS. Giovanni e Paolo, S. Sabina). Kiliselerin altındaki Antik Çağ ev kalıntısı - S. Clemente'de olduğu gibi- ziyaretçiler tarafından büyük ilgi görmektedir. Ancak bu evlerde *eukharistik* ayinin, vaftizin ya da henüz dine kabul edilmeyenlere verilen derslerin hangi odalarda yapıldığı belirlenememektedir.

Roma İmparatorluğu sınırları içinde kalan Suriye'nin doğusunda, Fırat kıyısındaki küçük bir kent olan Dura Europos'ta (Res. 1; Lev. 1,1) arkeolojik açıdan kanıtlanabilen bir ev kilise bulunmaktadır. Şehir duvarlarından sadece küçük bir sokak aracılığıyla ayrılan ev, 232/33 yılında kiliseye çevrilmiş ve iç mekân bu amaca yönelik unsurlarla donatılmıştır. 256 yılında Sasaniler (Persler) tarafından yıkılan şehir, bir daha yerleşim yeri olarak kullanılmamıştır. Ev, Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde ibadet odası ve vaftiz odasına yer veren, az da olsa o dönem yazılı kaynak-

larında anlatılan -ki bunlardan biri de Suriye'de 3. yüzyılda yazılmış, kilise düzenini anlatan *Didaskalia*'dır- bir ibadet yapısının nasıl olması gerektiğine bir anlamda ışık tutan tek örnektir. Ev, kiliseye dönüştürülürken iki küçük odası birleştirilerek büyütülmüş ve birlikte ibadet edilebilecek yaklaşık 13 x 5 m boyutlarında bir mekân haline getirilmiştir. Odanın kısa kenarında, üzerinde ahşaptan olduğu düşünülen rahip sandalyesinin durduğu alçak bir podyum yer almıştır. Küçük bir oda vaftiz için düzenlenmiş, duvarları *Tevrat* ve *İncil*'den alınan konularla süslenmiştir. İbadet ve vaftiz odası arasındaki bölüm, henüz dine katılmamışlara ders verilmesi için kullanılmıştır. Evin var olan ikinci katı, yapının kiliseye dönüşümü sırasında rahip ve ailesinin evi olarak kullanılmıştır.

Res. 1: Suriye, Dura Europos'taki ev kilise (232/33 ve 256 yılında kullanılmış; 20 x 18 m): 1. Giriş; 2. İç avlu; 3. Toplantı odası (13 x 5 m); 4. Hıristiyan olmayanlara ders verilen oda (?); 5. Vaftiz odası (8,90 x 3,40 m; karş. Lev. 1,1); 6. Rahibin oturduğu üst kata ait merdiven.

Roma imparatorluk sınırları içindeki bölgelerde çok sayıda farklı plan ve malzemeye sahip ev, kilise olarak kullanılmıştır. Dura Europos, ihtiyaca göre evlerin, küçük değişikliklerle kiliseye dönüşümlerinin sağlandığını gösteren önemli bir örnektir.

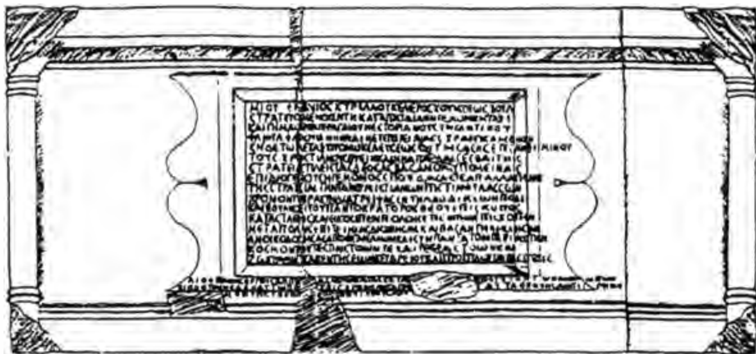
3. yüzyıl sonu ile 4. yüzyıl arasında Hıristiyan nüfusun sayısı hızla artmıştır. Buna paralel olarak da daha büyük kiliseler yapılmıştır. Bu durum, az sayıda korunabilmiş farklı yazılı kaynaklardaki anlatımlardan da anlaşılmaktadır. Örneğin Lactantius* (*de mortibus persecutorum* XII) Nikomedeia'da (İzmit) İmparator Diocletianus'un sarayından görülebilen, şehre hakim meydanların birinde oldukça yüksek bir kilisenin varlığından bahseder. 303 yılında Diocletianus kilisenin yıkılmasını emretmiştir: "Ve beklenen gün geldi. Henüz şafak vakti, yanlarında hazine sorumlusuyla, üst düzey askerler ve bunların komutanı kiliseye geldiler. Kapılar kırılarak tanrının resmi arandı. Bulunan yazılı belgeler yakıldı. Askerlere yağma izni verildi ve bunlar sağa sola koşarak her şeyi çaldılar ve yıktılar. İmparator Diocletianus ve Maximianus, sarayın terasında kiliseyi görebilecekleri bir konumdaydılar. İkisi de kiliseyi yakıp yakmamakla ilgili kesin karar veremediler. Diocletianus yangının büyük olacağı ve şehrin bir kısmına da yayılacağını tahmin etti. Koruma birliğinin askerleri (*praetorian*'lar) balta ve demir çubuklarla her yönden saldırdılar ve kentte oldukça yüksek kiliseyi birkaç saat içinde yerle bir ettiler."

Constantinus Öncesi Dönem'de yapılmış büyük ve önemli kiliseler Eusebios** tarafından anlatılmıştır. Tyros (Lübnan'da) Piskoposu Paulinos 317 yılındaki bir konuşmasında, kentin yeni katedralinin açılışını anlatır. Katedral, Diocletianus tarafından yıktırılan kilisenin yerine yapılmıştır (*Kiliseler Tarihi* X 4, 37-68). Yeni kilise üç nefli, bazilikal planlı, avlusu olan bir yapıdır.

---

* Hıristiyan din bilgini. Cirta yakınlarında 250'ye doğru doğdu. 300 yılı civarında Hıristiyanlığı kabul etti. Constantinus tarafından oğlu Crispus'un eğitimiyle görevlendirildi ve Sur'a yerleşti. Burada 325 civarında öldü.

** Eusebios: Caesarea'lı. Filistin'de 265 civarında doğu, 340'ta öldü. 313'te Filistin'de Caesarea piskoposu seçildi. İmparator Constantinus'un sağ kolu oldu. Kilise vakanüvisliğinin gerçek kurucusu olarak birçok eser yazdı.

Res. 2: Konya yakınındaki Laodikeia Kombousta (Ladik) Piskoposu Eugenios'a ait lahit. 330 yılında ölen piskoposun yenilediği kilise hakkında bilgi veren lahit yazıtı.

330 yılında ölen, Konya yakınındaki Laodikeia Kombousta (Ladik) Piskoposu Eugenios'un lahdi üzerindeki uzun bir yazıtta şunlara yer verilmiştir (Res. 2):

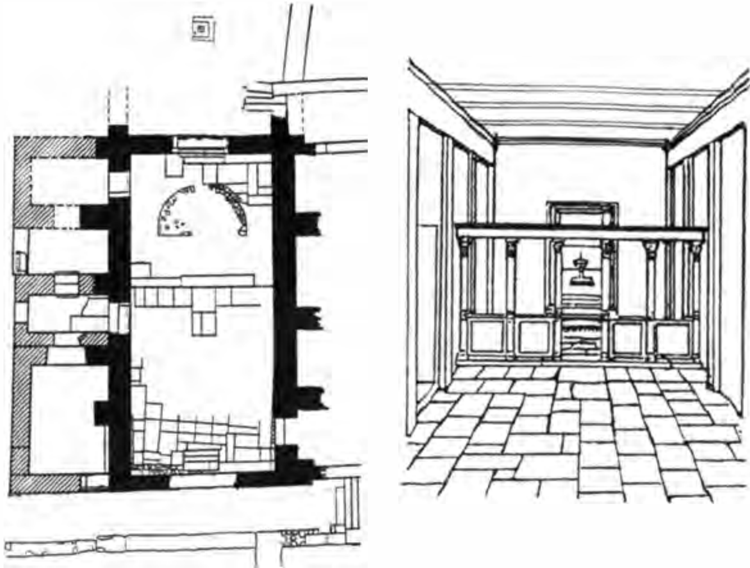
"Ben Kouessoslu Kyrillos, Keler'in oğlu ve kent meclisinin üyesi Markos İoulios Eugenios olarak Pisidia valisi komutasındaki ordu birliğinde hizmet verdim. Senatör Gaios Nestorianos'un kızı, Gaia İoulia Flaviana ile evlendim ve savaştaki görevimi ödüllendirilerek tamamladım. Ancak bu arada İmparator Maximinus zamanında, Hıristiyanların kurban edilmesi ve bunların ordu hizmetlerinde bulunmalarına izin verilmemesi yolundaki kararnamesi geldiğinde, Vali Diogenes zamanında sayısız işkenceye uğradım ve askeri görevimden uzaklaştırılmak istendim. Buna karşın Hıristiyanlık inancımı korudum. Kısa bir süre Laodikeia'da (Ladik) kaldıktan sonra her yere hakim tanrının (pantokrator) isteğiyle piskoposluk derecesine yükseltildim. Bu makamdaki görevimi 25 yıl boyunca büyük bir başarıyla sürdürdüm. Tüm kiliseyi ve bezemelerini temelinden itibaren yeniledim. Giriş mekânını, avluyu, duvar resimlerini, heykelleri, çeşmeyi, girişi, duvarları ve her şeyi tamamen yeniledim. Ölüme yaklaştığımda kendim için bir anıt ve yukarıda yazılanı üzerine kazıttığım bir lahit yaptırdım. Ve bu benim seçkin neslimin bir anıtı oldu."

Piskoposun, önceden kalıntıları olan bir kiliseyi yeniletmiş olma-

sı ve bu yapının bölümlerini adlandırması önemlidir. Burada anlatılan, önünde avlusu olan bir bazilikadır. Eğer Piskopos Eugenios kiliseyi tamamen yeni yaptırmış olsaydı, bunu yazıtta ifade ederdi. Piskopos tarafından yenilenen kilisenin kesin tarihi bilinmemekle birlikte 311/13 yılı öncesinde var olduğu, İmparator Diocletianus zamanında yaşanan Hıristiyan kovuşturmasında, 303-305 yılları arasında yıktırıldığı tahmin edilmektedir. Ancak bu kilisenin de yenisi gibi bazilikal planlı, avlusu olan bir yapı olup olmadığı kesin değildir. Daha küçük ve olasılıkla tek nefli yapının yerine Eugenios daha sonra büyük bir kilise yaptırmış olmalıdır.

İspanya-Elvira'da 306 yılında piskoposlar tarafından yapılan bir toplantıda, kiliselerdeki figürlü duvar resimlerinin yapımı yasaklanmıştır. Yasağın getirildiği kiliseler ve resimlerinin görünümü hakkında bilgi sahibi olunamamıştır. Ancak Dura Europos'takine benzer küçük yapıların yerine, İspanya'da bugün mevcut olmayan çok sayıda büyük kilisenin var olduğu kabul edilmektedir.

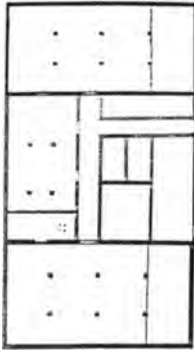
Constantinus Öncesi Dönem'e tarihlendirilebilen bazı kilise ka-

Res. 3: Hırvatistan-Dalmaçya Salona Kilisesi planı (300?; 16 x 7 m) ve iç mekân görünümü.

lıntıları vardır. Bunlar, tek nefli büyük bir salondan ibaret Roma'daki Crisogono (28 x 15,5 m), Salona'da kısa kenarlarından birinde ana girişi, uzun kenarlarından birinde açık bir ön mekânı bulunan küçük bir kilise (Dalmaçya; Res. 3) ve kısmen kazılarla ortaya çıkarılan Philippi Oktogon'udur (Kuzey Yunanistan).

Bir döşeme mozaiğinde adı yazılı olan Piskopos Porphyrius, 342 yılında Serdica'da (Bulgaristan, Sofya) yapılan toplantıya katılmıştır. Yazıta göre mozaik, kiliseden daha sonraki bir tarihte, 324 yılında Constantinus'un Doğu'ya hakim olmasından önce yapılmış olmalıdır. Seleukeia (Silifke) yakınlarındaki Meryemlik'te (Ayatekla) yer alan Thekla Kilisesi altındaki mağaranın ilk olarak hangi dönemde Hıristiyan ibadeti için kullanıldığı ve bunun ne zaman üç nefli bir kiliseye dönüştürüldüğü bilinmemektedir.

Res. 4: Kuzey İtalya, Aquileia'daki Çifte Kilise planı (313-319; 38 x 67 m).

Aquileia'da (Kuzey İtalya) 313-319 yılları arasında yapılan Çifte Kilise, Constantinus Öncesi Dönem'e ait kiliselerin görünümü hakkında fikir verir (Res. 4). Biri oldukça büyük, iki sade salondan oluşan kiliselerin döşemeleri mozaikli olup, duvarlarının da resimli olduğu kabul edilir. Constantinus Öncesi Dönem'de bazilikal planlı kiliselerin yapılıp yapılmadığı kesin değildir. Kaynaklarda Kuzey Afrika'da "*basilicae*" kelimesinin kullanıldığı yazılı olmakla birlikte, bununla günümüzde bazilika olarak adlandırı-

lan bir yapı tipinin mi anlatılmak istendiği kesinleşmemiştir (karş. Böl. 2.1.2.2).

2.1.1.2. Constantinus Dönemi

311-313 yıllarındaki fermanlar, özellikle de 313 yılındaki Milano Fermanı ile Hıristiyan dini serbest bırakılmış ve diğer pagan dinlerle eşit sayılmıştır (*religio licita*). Daha önce imparator ve diğer önemli kişilerin tapınak yaptırma geleneği Constantinus tarafından da devam ettirilmiştir. Constantinus'un 312 yılında Milvius Köprüsü'nde Maxentius'u yenmesine yardımcı olan tanrıya teşekkür etmek, kendisinin de kutsal bir kişi olduğunu göstermek ve Hıristiyanları desteklemek amacıyla kiliseler yaptırması, onun önemli bir görevi olmuştur. Ancak bunları yaptırırken pagan tapınakları da onartmış, hatta yeni başkent Konstantinoupolis'te (İstanbul) yeni tapınaklar yaptırmıştır.

313 yılından sonra imparatorluğun diğer bölgelerinde de çoğunlukla İmparator Büyük Constantinus, oğulları (II. Constantinus [337-340], Constans [337-350], II. Constantius [337-361]) ve piskoposların emriyle büyük kiliseler yapılmıştır.

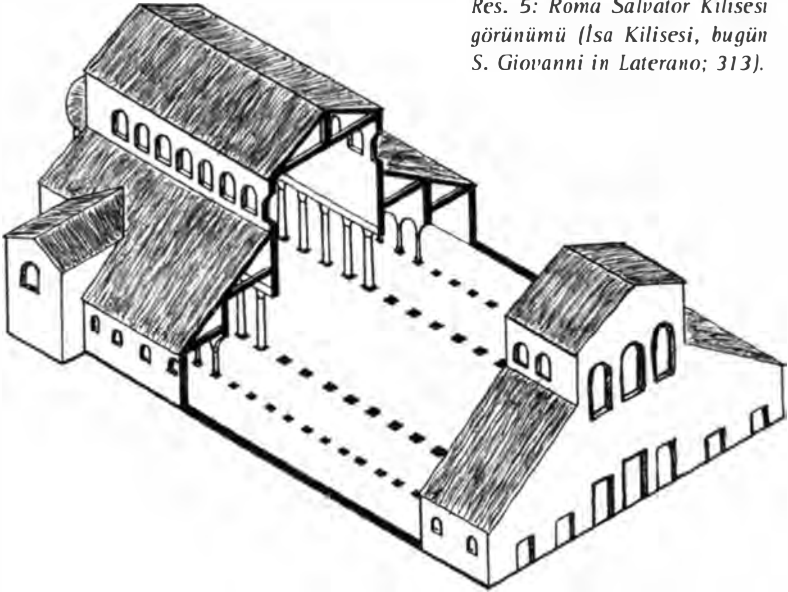
Bugüne kadar yapılan araştırmalarda Büyük Constantinus tarafından yapımına başlanıp daha sonra bitirilen kiliseler belirlenmiştir. Bu yapılara aşağıda özetle değinilecektir.

Constantinus zamanında yapılmış, yazılı kaynaklarda aktarılan birçok kilise ya tamamen yok olmuş, ya da çok az kalıntıyla günümüze ulaşmıştır. Bu nedenle yapıların birçok özelliği belirlenememekte, sadece bazı öneri çizimlerle nasıl olabilecekleri hakkında fikir yürütülmeye çalışılmaktadır.

Yazılı kaynaklar içinde bugün 6. yüzyıl örneği korunmuş, ancak Constantinus zamanına kadar geri giden *Liber Pontificalis* (Papaların Kroniği), Filistin-Caesarea Piskoposu Eusebios'un yazdığı (ölümü 339) *Vita Constantini* (Constantinus'un Yaşamı) ve *Kiliseler Tarihi* isimli eserler aracılığıyla Constantinus zamanında ve bu dönemde yapılmış kiliseler hakkında bir fikir edinilebilmektedir.

Planlarının farklılığı, neflerin sayısı, oranları, sütunlar üzerinde *arkad* ya da *arşitrav* kullanımı, *apsis* biçimleri ve diğer yönleri ile bu dönem yapıları ilginç örneklerdir.

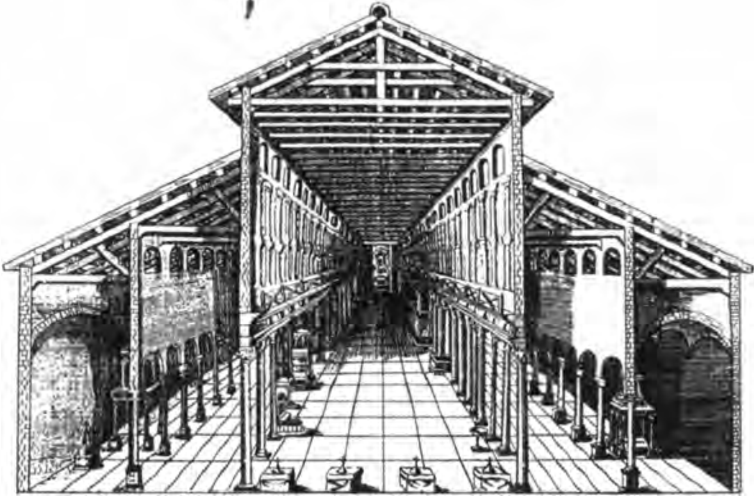
İlk yapı Roma'daki Salvator Kilisesi'dir ("Koruyucu İsa" adıyla kutsanmış, 313 yılında yaptırılmış "Basilica Constantiniana" [Constantinus Bazilikası], bugünkü S. Giovanni in Laterano). İmparator Constantinus tarafından Roma piskoposu için yaptırılan kilise, beş nefli, batısında *apsis*i, doğusunda girişi ve *apsis* önündeki yan neflerin dış duvarlarına bitişik olarak yapılmış alçak seviyedeki ek yapılarıyla bir bazilikadır (Res. 5). 315 yılında

Res. 5: Roma Salvator Kilisesi görünümü (İsa Kilisesi, bugün S. Giovanni in Laterano; 313).

tamamlanan, sadece kaynaklarda adı geçen Tyros Kilisesi, ön avlusu olan bir bazilikaydı. 313-319 yılları arasında Piskopos Theodor (Theodolus) zamanında Aquileia'da yapılan Çifte Kilise, destekleri ahşap, iki büyük salondan oluşmuştur (Res. 4).

Roma'daki büyük beş nefli Petrus Kilisesi'nin (S. Pietro in Vaticano) yapımına 319 yılında başlanmıştır. Erken Hıristiyan mimarisinde enine nef ilk defa bu yapıda, altta yer alan Aziz Pet-

Res. 6: Roma St. Peter'in görünümü (S. Pietro, 319).

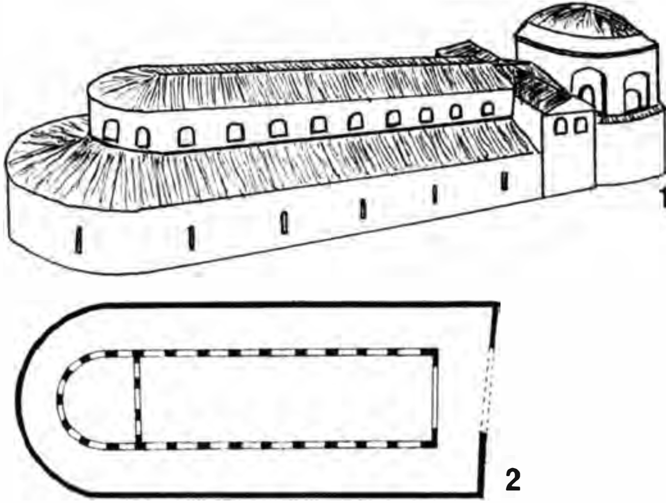

Res. 7: Roma Aziz Petrus'un 16. yüzyıla ait bir duvar resmi örnek alınarak 19. yüzyılda yapılmış bir gravüre göre iç mekân görünümü.

rus'un* mezarını vurgulamak için yapılmıştır. (Res. 6-7). Yazıtıyla 324 yılına tarihlenen El Asnam Kilisesi (Castellum Tingitanum; önceleri Orléansville; Cezayir) yine beş nefli, ancak daha küçük ölçüde bir yapıydı. Kilisenin doğu bölümünün düz bir duvarla sınırlandırılmış olması, Kuzey Afrika'da daha geç dönemlere ait yapılarla ilişkisini gösterir. Cirta'da (Constantine, Cezayir) Constantinus tarafından yaptırılan iki kilise hakkında fazla bilgi yoktur. Trier'deki (Almanya) büyük kilise kompleksinin yapımına 330/40 yıllarında başlanmıştır. Constantinus, Roma-Via Ostiense'de Aziz Paulus için de bir kilise yaptırmıştır. Görünümü hakkında bilgi sahibi olamadığımız kilise yıkılınca aynı yere, 384-400 yılları arasında beş nefli büyük bir kilise yapılmıştır (S. Paulo fuori le mura). Roma'nın liman kenti Ostia'da yine Constantinus tarafından yaptırılmış üç nefli bir bazilikaya ait kalıntılar kazılar sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Roma'daki S. Croce ("Kutsal Haç Kilisesi") 324 yılından önce imparator emriyle, duvarları eski bir saraydan yararlanılarak yapılmış bir yapıdır. Güney İtalya'da Napoli ve Capua'da Constantinus'un yaptırdığı kiliseler sadece yazılı kaynaklarda aktarılır.

Roma'daki bir grup kilise, şehir duvarları dışında mezarlar üzerine yapılmıştır (SS. Marcellino e Pietro, 320; S. Lorenzo, 326/30; S. Agnese, 338-353; Constantinus'un ya da oğullarından birinin yaptırdığı Basilica Apostolorum= S. Sebastiano, Via Prenestina'daki anonim yapı, 351-386?) (Res. 8). Bu kiliselerin ortak özellikleri, yan neflerin orta nefi U formunda çevrelemeleri ve bir çevre koridoru oluşturmalarıdır ("çevre koridorlu bazilikalar"). Kiliselerden ikisinin bitişiğinde, imparator ailesinin bazı üyeleri için yapılmış, yuvarlak planlı *mausoleum*lar (S. Agnese'de S. Costanza; Res. 84; Lev. 4; SS. Marcellino e Pietro'da Tor

* Havari Petrus: On İki Havari'den biri ve havarilerin başı. Beytsayda - Celile'de doğdu, 64'te Roma'da öldü. Gerçek adı Simun'dur. Petrus takma adı, Hıristiyanlıkta oynayacağı rolü belirtmek için İsa tarafından özellikle konulmuştur. Hıristiyan inancına göre, İsa'nın başlıca mucizelerine görgü tanığı olmuştur. Hıristiyan kıyımı sırasında Kudüs'ten ayrılıp Antakya'ya gider, Paulus ile karşılaşır. Oradan Roma'ya geçer; Neron zamanında Mamertinus Kalesi'ne hapsedilir ve 64'te öldürülür. Mezarının Vatikan tepesinde olduğu sanılmaktadır.

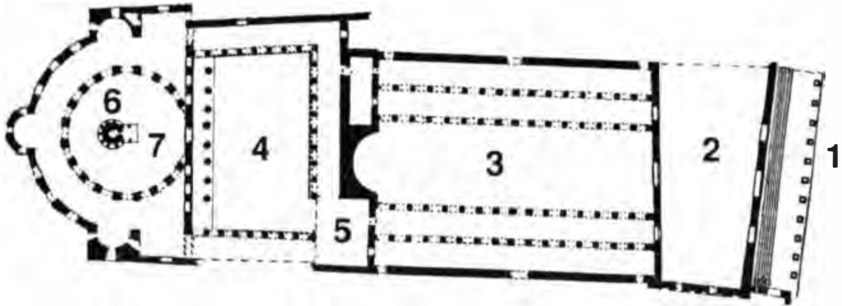
Res. 8: Roma'da çevre koridorlu kiliseler: 1. SS. Marcellino e Pietro, mezar yapısı "Tor Pignattara" (320); 2. Basilica Apostolorum (bugün S. Sebastiano; Constantinus zamanı).

Pignattara [Res. 8, 1]; Tor de'Schiavi'deki anonim yapı, yakınındaki rn*ausoleum*la bağlantılı görünmemektedir, daha sonraki dönemde yapılmış olmalıdır) ve kısmen hâlâ korunabilmiş mezarlar bulunmaktadır (S. Sebastiano). Kil iselerin yakını ve altındaki mezarlar dışında iç mekânlarında da mezarlara yer verilmiştir. Bu nedenle çevre koridorlu kiliseler, cemaat kilisesinin yerine hacıların ziyaret edebil diği, yakınlarının ise anma törenleri gerçekleştirebildikleri mezarlıklar olmuştur. Bu plan tipi ve işl evi Constantinus Dönemi Sonrası'nda ve genel anlamda Hıristiyanlığın yayıldığı bölgelerde de uygul anmayarak Roma'ya özgü kalmıştır (bkz. Böl. 2.1.2, Bazilika).

Konstantinoupolis'in (İstanbul) imparatorluğun yeni başkenti olarak kurulması ile birlikte Constantinus, burada da birçok kilise yaptırmıştır. Ancak bu yapılardan günümüze hiçbir kalıntı kalmamış, yapılar sadece yazılı kaynaklarda isimleri ile anılmış, daha geniş bilgilere yer verilmemiştir. Bugünkü Hagia Eirene (Sent İren-Aya İrini), piskopos kilisesi olarak Constantinus zamanında yapılmıştır. Ancak yapının plan tipi hakkında bilgi

yoktur. Yine Hagia Sophia'nın (Ayasofya) yerinde Constantinus'un yaptırdığı "Megale Ekklesia" ("Büyük Kilise") bulunmaktaydı. Bu yapı daha sonra II. Theodosius zamanında, daha önce Roma'da da görülen tarzda beş nefli bir bazilika olarak yapılmış olmalıdır (Res. 16). Constantinus tarafından yaptırılan, kendisinin de mezarının bulunduğu, haç planlı (tek ya da üç nefli haç kollarıyla) On İki Havari Kilisesi*, 1461 yılında yıkılarak yerine Fatih Sultan Mehmet Camii yaptırılmıştır. Kilisenin doğusundaki yuvarlak planlı olduğu kabul edilen *mausoleum*, daha sonra imparator ailesi için eklenmiştir. Daha sonraki dönemlerde sıkça kullanılan haç plan ilk defa bu kilisede uygulanmıştır. Kilise ve *mausoleum*un bir arada kullanılması ise ilk örneklerini S. Agnese - S. Costanza Mausoleumu ve SS. Marcellino e Pietro-Tor Pignattara Mausoleumu ile Roma'da vermiştir (Res. 8, 1).

324 yılında Constantinus, Licinius'u yenerek imparatorluğun tek hakimi olur. Özellikle annesi Helena'nın 326 yılında Filistin'i ziyareti ile Constantinus, Kutsal Topraklar'da da farklı plan ve kombinasyonlara sahip birçok kilise yaptırır. İsa'nın mezarı üzerine 325/26 yılından itibaren büyük bir kompleks yapılmıştır. Ahşap konstrüksiyonlu kubbeye sahip, çevre koridorlu ve yuvarlak planlı "Anastasis Rotondu" ya da "Mezar Rotondu" daha sonra Erken Hıristiyanlık Dönemi ve Orta Çağ'da yapılacak olan bir dizi kilisenin öncüsü olmuştur (Res. 9; Lev. 1,2). Yapının do-

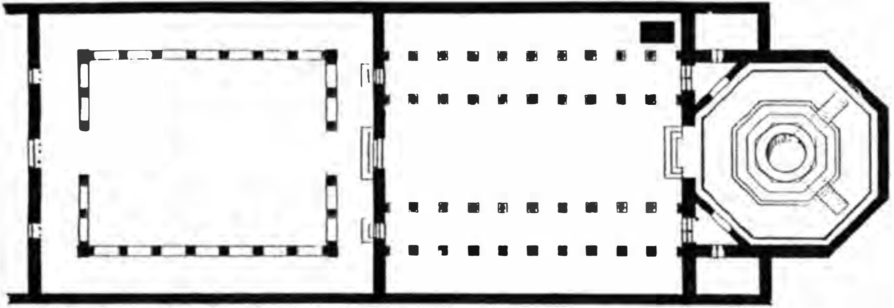

Res. 9: Kudüs Kutsal Mezar Kilisesi'nin şematik planı (325): 1. Doğudan giriş; 2. Ön avlu; 3. Beş nefli bazilika; 4. Avlu; 5. Golgatha'nın yeri; 6. Mezar rotondu (çapı 33,70 m; karş. Lev. 1,2); 7. İsa'nın mezarı.

* Havariyyum Kilisesi.

ğusunda bir ön avlu bulunmaktadır. Avlu doğuya doğru genişletilerek yine avlulu beş nefli büyük bir bazilika yapılmıştır. Böylece mezarın üzerindeki merkezî planlı *martyrion* ile bazilikal planlı bir cemaat kilisesi olağanüstü bir bütünlükle bir araya getirilmiştir. Roma'daki St. Peter de aynı düşünceyle, ancak farklı bir planda yapılmıştır (Res. 6). Beytüllahim'deki Doğuş Kilisesi 333 yılında tamamlanmıştır. Cemaatin bir arada dini tören yapması ve hacıların ziyaret edebilmesi için burada da İsa'nın doğduğu mağara üzerine sekizgen bir yapı yapılmış, bunun batısına ise avlulu beş nefli bir bazilika eklenmiştir (Res. 10-11). Zeytin Dağı üzerindeki Eleona Kilisesi de 333 yılında tamamlanmış olup farklı plan özellikleri gösterir. Kilise yine avlusu olan üç nefli bir bazilikadır. Efsaneye göre İsa'nın havarilerine ders verdiği mağara, bazilikanın *altar* odasının altında yer alır. Yapının çokgen *apsis*i daha sonra imparatorluğun doğusunda yapılan birçok kilisenin *apsis*inde tekrarlanmıştır. Beytüllahim'in güneyindeki Mamre'de, İbrahim'in kendisini ziyaret eden üç adamı ağırladığı meşe ağacı ve çeşmenin bulunduğu yere Constantinus, 333 yılında bir kilise yaptırmıştır. Kilise daha önce var olan bir yapının kalıntıları üzerine yapılmış, çok kısa fakat geniş, doğuda yan odaları olan, doğu bölümü düz bir duvarla sınırlandırılmış bir örnektir. Yapının *apsis*i yoktur. Bu özellik bazı geç dönem Yakındoğu kiliselerinde de uygulanmıştır.

Yakındoğu'nun kültür merkezlerinden Antiochia ad Orontem'de (Antakya) Constantinus zamanında yapımına başlanan katedral, plan tipiyle farklılık gösterir (Res. 21). 526 yılında yanmış, 537/38 yılında tekrar yapılmış, 588 yılında ise depremde tamamen yok olmuş yapının, tam olarak şehrin neresinde yer aldığı bilinmez. Yazılı kaynaklardaki anlatımlardan katedralin sekizgen planlı, çift koridorlu, batısında *apsis*i olan bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Katedral daha sonra birçok çeşitlemesi görülen en eski sekizgen, bununla birlikte en eski çevre koridorlu merkezî planlı yapı örneğidir (krş. bkz Böl. 2.1.2.3). Constantinus Heliopolis'te de (Baalbek, Lübnan) üç nefli bir kilise yaptırmıştır. Batıda, dışta köşeli görünüme sahip üç *apsis* Constantinus zamanı sonrasında yapılmıştır.

Res. 10: Beytüllahim Doğuş Kilisesi (333): Beş nefli bazilika ile İsa'nın doğduğu mağara üzerindeki oktogon planı.

Res. 11: Beytüllahim Doğuş Kilisesi görünümü.

Constantinus, Roma'da Salvator Kilisesi ile birlikte (S. Giovanni in Laterano [Res. 5]) S. Giovanni in Fonte (432-440 ve 16.-17. yüzyıllarda değişime uğramış; Res. 38) isimli bir vaftizhane de yaptırmıştır. Yapıldığı dönemde yuvarlak planlı olan yapı, daha sonra çevre koridorlu ve orta bölümü kubbeli bir sekizgene dönüştürülmüştür. Bu planıyla vaftizhane, Roma Dönemi hamam yapılarındaki odaların ve *mausoleum*ların geleneğini devam ettirir. Yapı ayrıca merkezî planlı ve başka bir yapıya bitişik olmayan serbest tarzda yapılmış vaftizhanelerin öncüsüdür (Böl. 2.1.3).

Kiliseler doğu-batı doğrultusunda, girişleri, arazi uygun olduğu takdirde batıda, zaman zaman da yerel geleneklere uygun olarak doğuda yapılmıştır. 4. yüzyıl sonundan itibaren girişler batıda, *altar* odası ise doğuda yer almıştır.

Constantinus zamanı yapıları, iç mekânları zengin donanımlı, dış görünüşleri sadedir. İç mekânın zengin süslemeli oluşu *Liber Pontificalis't*e (Papaların Kroniği) anlatılır. Ancak herhangi bir kalıntı günümüze ulaşmamıştır. Daha sonra yapılan kiliseler, Constantinus zamanı yapılarının taban mozaikleri, duvar kaplamaları, tavan süslemeleri hakkında fikir verir.

Constantinus zamanı mimarisi için kısaca şunlar özetlenebilir: Kısa süre içinde farklı planlara sahip kiliseler yapılmıştır. Örneğin, bazilikalarda yapılan çeşitlemelerden biri, enine nef uygulamasıdır. merkezî planlı yapılar çevre koridorlu yuvarlak, sekizgen planlı ya da serbest haç planlı yapılardır. Bu dönemde ilk vaftizhaneler de yapılmıştır. Bazilikanın bu kadar hızlı yerel özellikler ve çeşitlemeler göstermesinin nedeni, Constantinus Öncesi Dönem'de de bazilikaların, örneğin Kuzey Afrika, Suriye ve Filistin'de kullanılıyor olması ve mimarların var olan bu eski yapı planını yeni din için uygulamalarıdır.

2.1.1.3. Constantinus Sonrası Dönem

4. yüzyıl ikinci yarısından başlayarak sadece şehirlerde değil, küçük yerleşimlerde de sayısız kilise yapılmıştır. Genelde bazili-

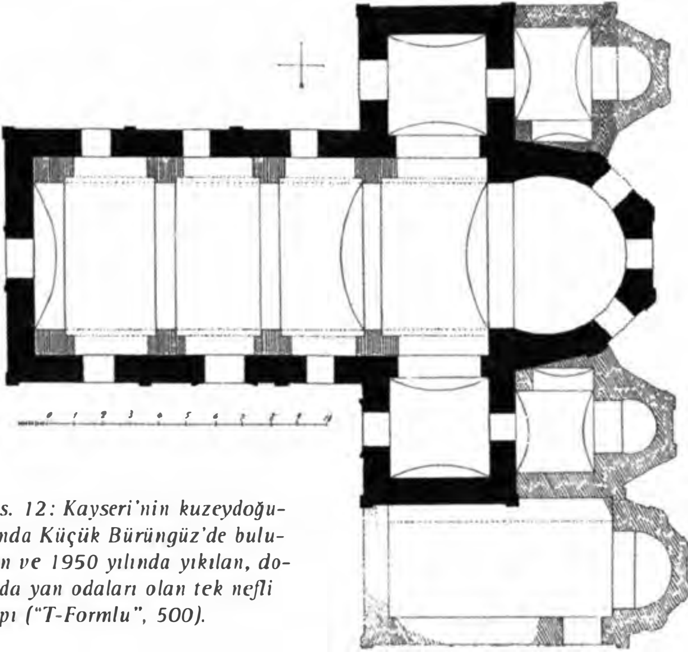
kal plan standartlaşmış, ancak yerel özelliklerde bu plana eklenmiştir. Yazılı kaynaklarda adı geçen yüzlerce kilise ya tamamen yok olmuş ya da kısmen duvar kalıntılarıyla günümüze ulaşmıştır (Böl. 2.1.2.2). Bunun yanında çeşitlemeleriyle merkezî planlı yapılar yapılmaya devam edilmiştir (Böl. 2.1.2.3). Özellikle Akdeniz Bölgesi bu anlamda zengin örnekler sunar (Böl. 2.1.5). Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait eski yapılar yeniden kullanılmıştır (Böl. 2.1.3). Kiliselerin iç mekânları zengin bezemelidir (Böl. 2.1.4), ayrıca manastırlar yapılmış (Böl. 2.1.6), hac merkezleri de bu dönemde oluşmuştur (Böl. 2.1.7).

2.1.2. Kilise ve Vaftizhanelere Ait Genel Formlar

Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde farklı yapı tipleri geliştirilmiştir. Bunlar:

1. Tek nefli (boyuna, dikey dikdörtgen) yapılar,
2. Bazilikalar,
3. Merkezî planlı yapılar,
4. Enine (yatay) dikdörtgen yapılar,
5. Vaftizhaneler.

2.1.2.1. TEK NEFLİ YAPILAR: Oldukça sade olan bu form, kiliseler için sıkça kullanılmıştır. Genelde küçük olan bu yapılar basit malzemeden (Hierapolis [Pamukkale] Domitianus Kapısı yakınındaki şapel gibi), bir kısmı ise oldukça büyük boyutlarda düzgün kesme taş malzeme ile yapılmıştır (Tur Abdin'deki [Mardin Dağları] birçok kilise; Res. 62). Genelde bu kiliseler ahşap çatılı, bazı bölgelerde ise kısmen şerit kemere sahip tonozlu yapılardır (Res. 62). Kilikia-Cennet Cehennem'deki bir kilise, mağara içinde yer aldığı için çatısı olmayan, bu gruba dahil önemli bir örnektir. Tek nefli yapıların bazılarında, doğu bölümün kuzey ve güneyine yapılan yan odalarla bir T formu oluşturulmuştur. Kayseri'nin kuzeydoğusunda, bugün yıkık olan, Küçük Bürüngüz'deki kilise bu tipe bir örnektir (Res. 12-13). Bazı örneklerde ise, kare planlı bölümün üzerinde bir kule yükselir, hatta kubbe

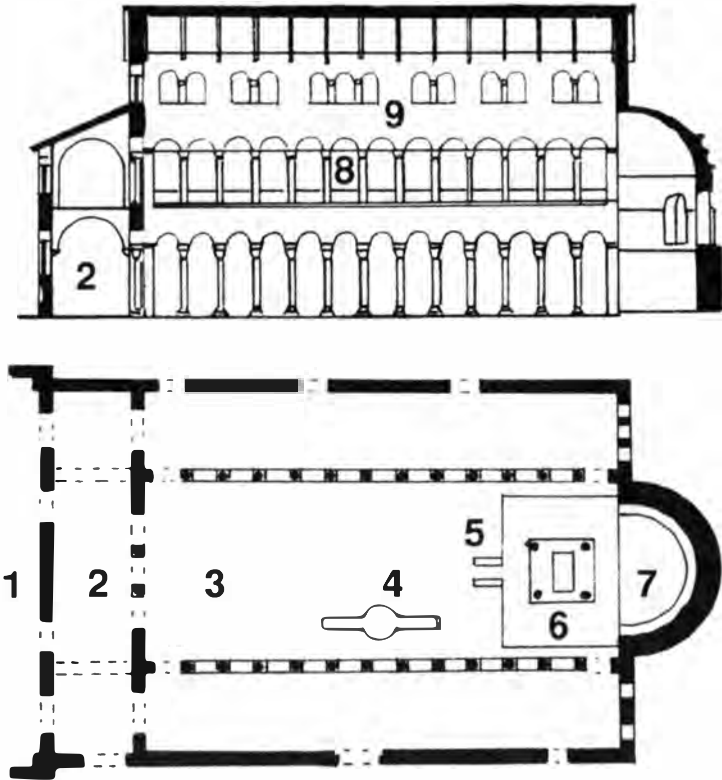
Res. 12: Kayseri'nin kuzeydoğusunda Küçük Bürüngüz'de bulunan ve 1950 yılında yıkılan, doğuda yan odaları olan tek nefli yapı ("T-Formlu", 500).

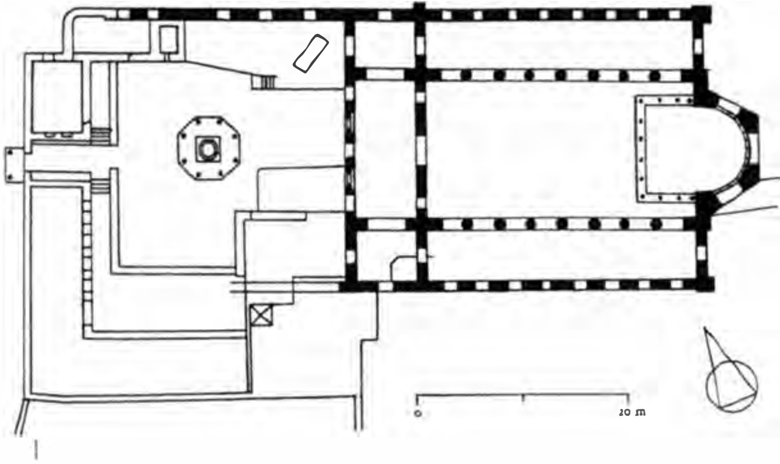
Res. 13: Küçük Bürüngüz'deki yapının 20. yüzyıl başında yapılmış görünümü.

ile örtülür (Sivrihisar'daki Kızıl Kilise). Iustinianus zamanında genel olarak mimaride büyük ölçülere sahip kubbe kullanılmış, buna paralel olarak bazı tek nefli kiliselerde de üst örtüde kubbelerin kullanıldığı görülmüştür (Philadelphia [Alaşehir], Hagios İoannes; Sardeis'te işlevi belli olmayan "D Yapısı").

2.1.2.2. BAZİLİKALAR: Bazilika sözcüğü Yunanca *basilike stoa* ve "kralî salon" kelimelerinden, Latince *basilica* kelimesinden türetilmiş ve genellikle çok nefli, dikdörtgen planlı toplantı mekânlarını ifade etmek için kullanılmıştır. Hıristiyanlar *basilica*yı

Res. 14: Konstantinoupolis ve çevresindeki Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait bir bazilikanın plan ve kesiti: 1. Avlu; 2. Nartheks (ön mekân); 3. Naos (cemaat mekânı); 4. Ambonun yeri; 5. Templon (altar odasını sınırlayan); 6. Kiborionlu altarın yeri; 7. Synthrononlu apsis; 8. Galeri; 9. Işık katı.

Res. 15: İstanbul Stoudios Kilisesi planı (450 yılından hemen sonra).

kiliseleri için kullanmışlardır. Ancak farklı plan tipleri de zaman zaman aynı isimle anılmıştır. Örneğin, Philippi'deki* Piskopos Porphyrios mozaik yazıtının olduğu tek nefli kilise, Roma S. Stefano Rotondu (yuvarlak planlı; Lev. 5) ya da Ravenna S. Vitale (oktogon) *basilica* olarak adlandırılmıştır.

Erken Hıristiyanlık ve Bizans Dönemi'nde *basilica* genel olarak "kilise" anlamında kullanılmıştır. Bugün sanat tarihçileri, "bazilika" kelimesinden şu özelliklere sahip bir kilise yapısını anlamaktadırlar (Res. 14-15; Lev. 2-3):

- Uzunlamasına olmalı,

- En az üç olmak üzere nefleri olmalı,

- Orta nef, pencerelerden meydana gelen "ışık katı" ile yükseltilmiş olmalı,

- Uzunlamasına mekânın kısa kenarlarından birinde giriş, bunun karşısında ise *altar* odası yer almalıdır.

---

* Makedonya'da Ege Denizi yakınlarındaki bu antik şehrin Hellence adı Philippoi. Aziz Paulus ikinci yolculuğu sırasında bir süre burada kaldı, hapsedildi ve gardiyanını Hıristiyanlaştırarak kurtuldu.

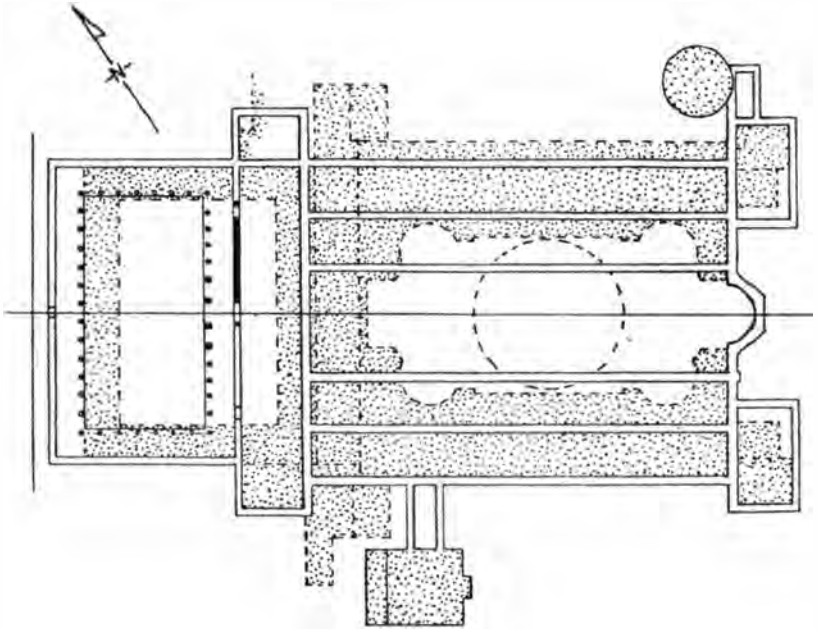
Tarihlenebilen ilk bazilika, Constantinus'un Roma piskoposu için 313 yılında yaptırdığı Salvator Kilisesi'dir (bugünkü adı S. Giovanni in Laterano; Res. 5). Bazilika, Akdeniz Bölgesi'nde kiliseler için sıkça kullanılan bir plan tipi olmuş, yerel özellikler de katılarak zenginleştirilmiştir. 6. yüzyıl başlarında imparatorluğun doğusunda yeni bir gelişme görülür. Uzunlamasına bazilika, kubbeli merkezî planlı yapıyla kaynaştırılarak "kubbeli bazilikalar" oluşturulur. Batıda ise bazilika, Orta Çağ ve sonrasında da kullanılan bir plan tipi olarak kalır.

Hıristiyan bazilikasının öncüleri her zaman araştırma konusu olmuştur. İtalyan Mimar L. B. Alberti'de bu konuyla ilgilenmiştir.

Özetlenecek olursa, İmparatorluk Dönemi Roma mimarisinin ayrı ayrı formları Hıristiyan bazilikası için bir araya getirilerek yeni bir anlayışta kullanılmıştır. Constantinus'un, imparatorluğun mimarlık bürosuna, ilk kiliseleri bazilika olarak yapmaları emrini verdiği kabul edilmektedir.

İmparatorluğun batısındaki bazilikalar genelde uzun, galerisi olmayan yapılardır (Lev. 2-3). Buna karşın başkent Konstantinoupolis'te (İstanbul) ve başkent etkisinin görüldüğü doğuda bazilikalar daha kısa ve geniş olup, galerilidir (Res. 14. 47). Ancak Doğu'da da daha uzun bazilikalar görülebilmektedir (Korinthos-Lekhaion'daki Hac Kilisesi [Yunanistan]; Pisidia Antiokheia'sındaki bir kilise [Yalvaç]; Anazarbos'taki [Anavarza] Havari Kilisesi). Bu istisnaî örnekler dışında oldukça kısa ve geniş bazilikalar yapılmıştır (Herakleia Pontika [Karadeniz Ereğlisi]; Yeniyurt Kale, İsauria; Batısandal "Dağlık Kilikia" [Kilikia Trakheia-İçel]).

Genelde bazilikalar üç nefli, bazı önemli örnekler ise beş nefli olarak yapılmıştır (Roma'da St. Peter, St. Paul ve Salvator Kilisesi [S. Giovanni in Laterano] [Res. 5-6]; Ravenna'da Basilica Ursiana; Selanik Hagios Demetrios ve Hagia Sophia (Ayasofya) altındaki bazilika; Kudüs Kutsal Mezar Kilisesi [Res. 9]; Beytüllahim Doğuş Kilisesi [Res. 10-11]; Konstantinoupolis (İstanbul) Hagia Sophia altındaki Constantinus ve II. Theodosius zamanı bazilikası [Ayasofya, İstanbul; Res. 16]; Kıbrıs-Salamis Epiphanios Bazilikası; Germia [Yürme / Gümüşkonak] Mikhael Kilisesi). Kuzeybatı Afrika'daki bazı kiliseler yedi, hatta dokuz nefli olmala-

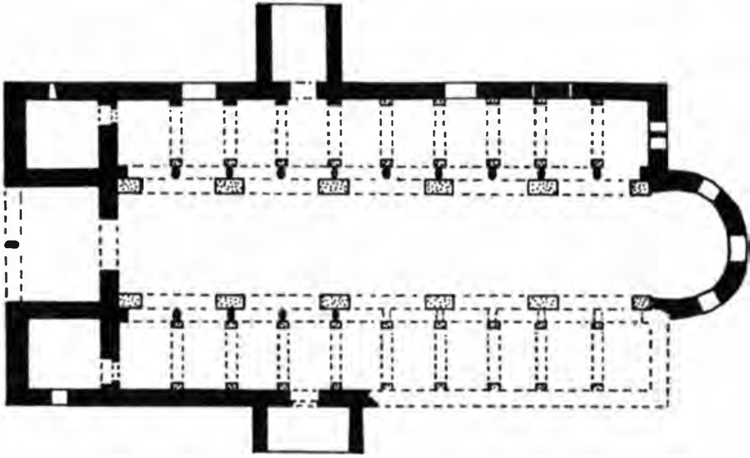

Res. 16: Beş nefli, avlulu bazilika: İstanbul, Hagia Sophia'nın 415 yılında İmparator II. Thedosius zamanında yapılan ikinci evresine ait restitüsyon planı (siyah: kazısı yapılan bölümler; beyaz: restitüsyonu yapılan bölümler; noktalı: Iustinianus zamanı yapısı, 532-537).

rıyla istisnaî örneklerdir (örneğin Kartaca'da). Bazilikaların kısımları Böl. 2.1.4'te anlatılmıştır.

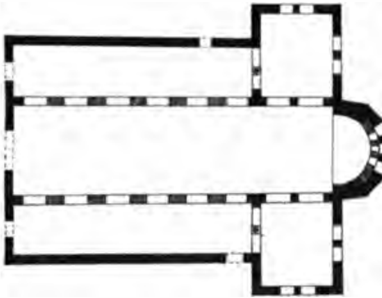
Bazilikalar genelde ahşap çatılı yapılmış (Res. 5, 7, 11, 14, 46, 47; Lev. 2,2; 3,2), bazen de üst örtüde tonoz kullanılmıştır (Binbir Kilise, Bazilika No. 1, 6. yüzyıl? [Res. 17]; Myra (Kale / Demre) Nikolaos Kilisesi, ilk yapı [?], 6. yüzyıl). Bazen de orta nefinde ışık katı olmaksızın üç nefli kiliseler yapılmış, bunlara "salon kiliseler" adı verilmiştir (Aquileia'daki Çifte Kilise; Res. 4; Cambazlı'daki ["Dağlık Kilikia"] bir kilisenin rekonstrüksiyonu aynı şekilde yapılmış olmakla birlikte ışık katı olan bir bazilikadır).

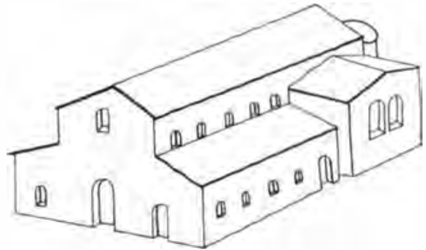
Bazilikalarda görülen çeşitlemelerden burada sadece önemli birkaçı açıklanmaktadır:

Res. 17: Tonozlu bazilika: Binbir Kilise, 1 No.lu Kilise planı.

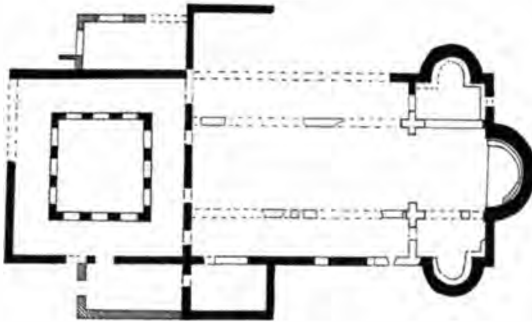
2.1. Enine Nefli: İlk örnek Büyük Constantinus'un 319 yılında Roma'da yaptırdığı St. Peter'dir (Res. 6). Bu tip bazilikalarda *apsis* önünde, bazı örneklerde yanlarda, yan neflerin boyutlarını da aşan bir enine nef yer alır (Res. 18; Lev. 6). Roma St. Peter'de enine nef, azizin mezarının yerini vurgulamaktadır. Diğer kiliselerde genelde herhangi bir *liturjik* ya da işlevsel özellik olmaksızın bu nef uygulanmıştır (Türkiye'de Patara [Gelemiş], Perge [Aksu], Sagalassos [Ağlasun], Side [Selimiye], Tlos [Düver / Kaleasar] [?]).

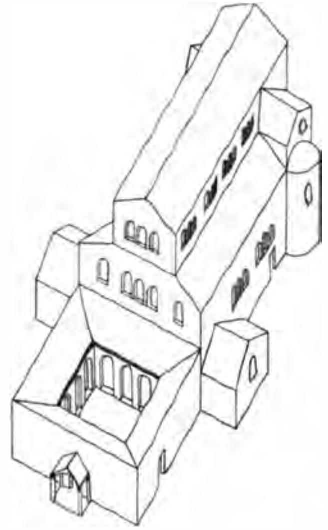

Res. 18: Kanatları yan neflerden taşan enine nefli bazilika: Arnavutluk-Butrint, Buthrotum Kilisesi plan ve görünümü (6. yüzyıl başı; karş. Res. 42 ve Lev. 6).

Res. 19: Trikonkhoslu ve avlulu bazilika: Arnavutluk, Durres-Arapaj'daki yapının plan ve görünümü (6. yüzyıl).

2.2. Doğu Bölümü Trikonkhoslu: Bazı bazilikalarda *apsis*in kuzey ve güneyinde birer *konkha* yer alır (Res. 19). Bu form Mısır ve Batı Yunanistan'da yerel bir özellik olarak kendini gösterir. Bazı bölgelerde de tek olarak bu tarz yapılmış kiliseler vardır (Gortyn Hagios Titos [Yunanistan, Girit]; Lykia, Karabel).

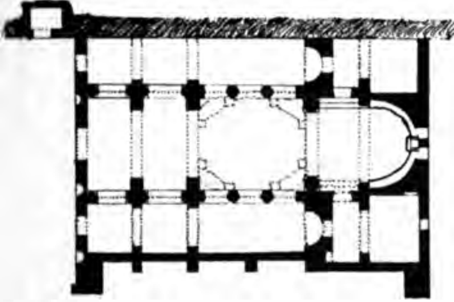
2.3. Çevre Koridorlu: Roma'da Constantinus'un yaptırdığı bir grup kilisenin yan nefleri çevre koridoru şeklinde oluşturulmuştur. Bazılarına *mausoleum*lar da eklenmiştir (Res. 8). Bu yapılar, ölüler için törenlerin yapılabileceği odalara sahip alanlar olarak düşünülmüştür (S. Sebastiano; S. Agnese). Benzer formda Roma dışında az sayıda kilise vardır (Akören II. Bazilika; Anazarbos [Anavarza] Havari Kilisesi).

2.4. Kule Benzeri Yükseltili: Bazı bazilikaların *apsis*i önünde ya da orta nefin büyük bir bölümü üzerinde kuleyi anımsatan bir yükselti bulunur ve bunlar kubbeli bazilikaların öncüsü olarak kabul edilir (Lekhaion [Yunanistan-Korinthos]; Alahan Manastırı Doğu Kilisesi [Res. 20]; Meryemlik [Ayatekla] "Zenon Kilisesi"; Dağpazarı; Antalya Cumanın Camii*; Germia [Yürme / Gümüş-

---

* Cumanun Camii olarak da adlandırılıyor.

Res. 20: Orta nef üzerinde kule benzeri yükseltiye sahip bazilika: Alahan Manastırı Doğu Kilisesi plan ve görünümü (500; karş. Res. 68 ve Lev. 7,1).

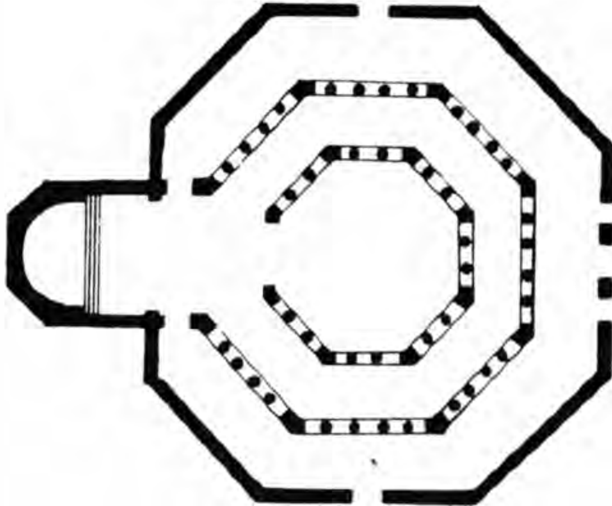
konak]; Köşkerli "Dağlık Kilikia" [?]). Bu kiliseler, imparatorluğun doğusunda görülen ibadet mekânını merkezileştirmeye yönelik eğilimin sonucu olarak değerlendirilir. Bazı kiliselerde kule benzeri yükseltinin ahşaptan piramidal çatı (Res. 20; Lev. 7,1) ya da genelde taştan kubbe ile örtülü olduğu kabul edilir (Meryemlik [Ayatekla] "Zenon Kilisesi"; Dağpazarı).

2.5. Kubbeli: Bilinen en erken tarihli kubbeli bazilika Konstantinoupolis'teki (İstanbul) Hagios Polyeuktos'tur* (524-527; yalnızca bazı kalıntılar günümüze ulaşmış). Bu tipin öncüleri 500 yılı civarı ya da 6. yüzyıl başlarında oluşmuştur (Meryemlik [Ayatekla] "Zenon Kilisesi"; Dağpazarı; Atina İlissos Bazilikası). Daha sonra İmparator Iustinianus Dönemi'nde (527-565) birçok kubbeli bazilika yapılmıştır. Bunlar içinde en ünlüsü Konstantinoupolis'teki Hagia Sophia'dır (Ayasofya, İstanbul; 532-537). Yine aynı şehirdeki On İki Havari Kilisesi (536) ise ortadan kalkmıştır. Ancak kilisenin, Ephesos (Selçuk) Ioannes Kilisesi'ne benzer bir görünüme sahip olduğu kabul edilir (6. yüzyıl ortası).

* *Aziz Polyeuktos: 956-970 yılları arasında İstanbul patriği olarak görev yaptı. 970'te vefat etti. Azize ithaf edilen bazilika Saraçhane'de 1960'da rastlantıyla ortaya çıkartıldı. Ayasofya inşa edilene kadar kentteki en büyük kiliseydi. 524-527'de Anicia Iuliana tarafından yaptırıldı.*

Edessa Katedrali (Şanlıurfa; su baskını sonrasında 524/25 yılında yenilenmiş) yine bugüne ulaşmayan ve görünümü hakkında bilgi sahibi olmadığımız kubbeli bir bazilikadır. Martyropolis'teki (Silvan) Meryem Ana Kilisesi, eski fotoğraflarından anlaşıldığı kadarıyla (1909/11 yıllarına ait) yine bu gruba giren bir yapıydı. Ancak orta bölümün ahşap bir konstrüksiyona ya da taştan kubbeye sahip olup olmadığı belli değildir (500 yılı civarı).

2.6. Diğer Özel Formlar: Bazı bazilikalar gösterdikleri özelliklerle hiçbir gruba girmemektedir. Bunlar; beş nefli bazilikanın sekizgen merkezî planla birleştiği Beytüllahim'deki Doğuş Kilisesi (330 yılında yapımına başlanmış; Res. 10-11); bazilikanın doğusunda merkezî planlı büyük kare yapısıyla Trier Katedrali (330/40 yılında başlanmış, 380 yılında merkezî planlı yapı yapılmış); merkezde büyük, kare planlı bir mekânın yer aldığı Korykos'taki Mezar Kilisesi (Kızkalesi, "Dağlık Kilikia" 500 yılı); *naos* bölümü haç formlu ayaklarla oluşturulan Köşkerli Kilisesi'dir ("Dağlık Kilikia" 500 yılı civarı). Diğer bir örnek Genç Simeon için Admirabilis Da-

Res. 21: (Apsisi batıda) çift çevre koridorlu oktogon: Antiochia ad Oronteh'de (Antakya), İmparator Constantinus'un 327 yılında yaptırdığı ve bugün var olmayan "Altın Oktogon"un restitüsyon planı.

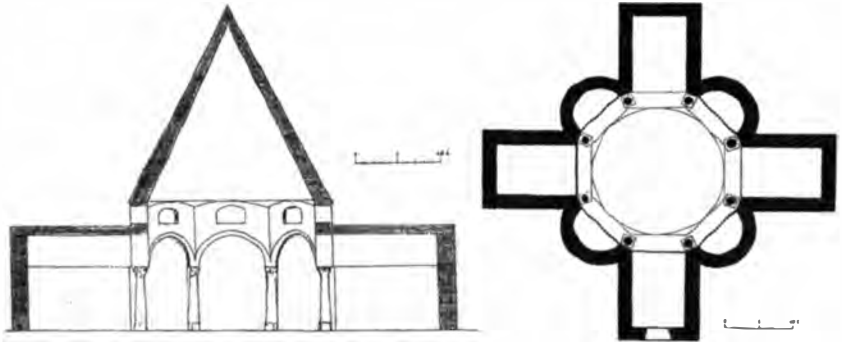
ğı'nda (Antakya-Samandağ) yaptırılan hac merkezi, manastır kompleksidir (6. yüzyıl ortasında başlanmış; Res. 69).

2.1.2.3. MERKEZÎ PLANLI YAPILAR: Constantinus'un yaptırdığı kiliseler arasında merkezî planlı yapılar da vardır. Bunlar günümüze ulaşmayan, Konstantinoupolis'teki (İstanbul) haç planlı On İki Havari Kilisesi, "Altın Oktogon" adıyla anılan Antiokheia'da yapılmış sekizgen yapı (Antakya; Res. 21), yuvarlak planlı Kudüs Kutsal Mezar Kilisesi *martyrion*udur (Daha önce inşası düşünülen yapı, 4. yüzyılın üçüncü çeyreğinde, batıdaki bazilika ise Constantinus Dönemi'nde [328-336] yapılmıştır [Res. 9; Lev. 1, 2]). Bu plan tipleri, İmparatorluk Dönemi pagan yapılarında da uygulanmıştır. Merkezî planlı yapılarda hızla çeşitlemelere gidilmiş, ancak bazilika gibi yaygın hale gelecek bir plan tipi oluşturulmamıştır.

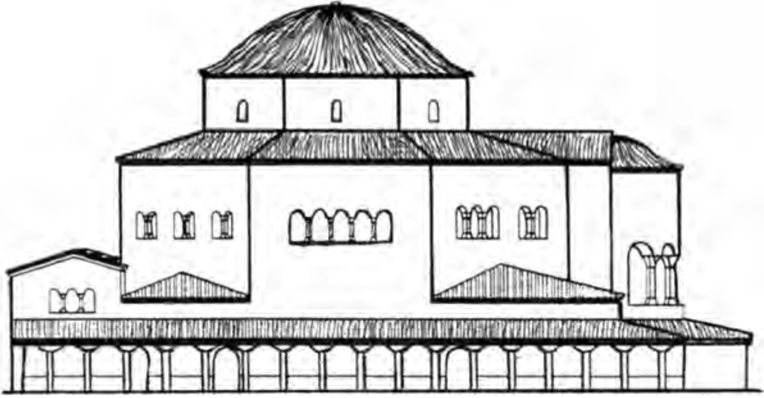
Önemli formlar şunlardır:

3.1. Sekizgen (Oktogon): En erken tarihli örnek Büyük Constantinus'un Antiokheia'da (Antakya) yaptırdığı "Altın Oktogon"dur. Yazılı kaynaklardan yapının çift çevre koridorlu, dıştan altın yaldızlı tunç kaplamadan ahşap kubbesi olduğu öğrenilir (Res. 21).

3.1.1. Basit Sekizgen: Bu planda bazen sekizgenin, Nyssa (Harmandalı, 375, kaybolmuş; Res. 22) ve Binbir Kilise'de olduğu gibi (6. yüzyıl) haç planla iç içe yapıldığı görülür.

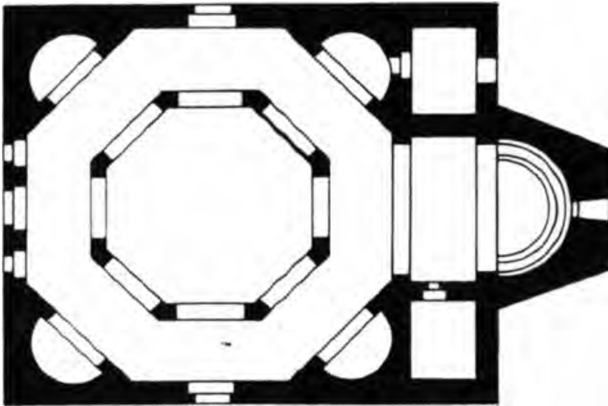

Res. 22: Haç plan ile kaynaşmış oktogon: Nyssa (Harmandalı) Piskoposu Gregorios tarafından 375 yılında yaptırılan, bugün var olmayan Nyssa'daki yapının restitüsyon planı ve kesiti.

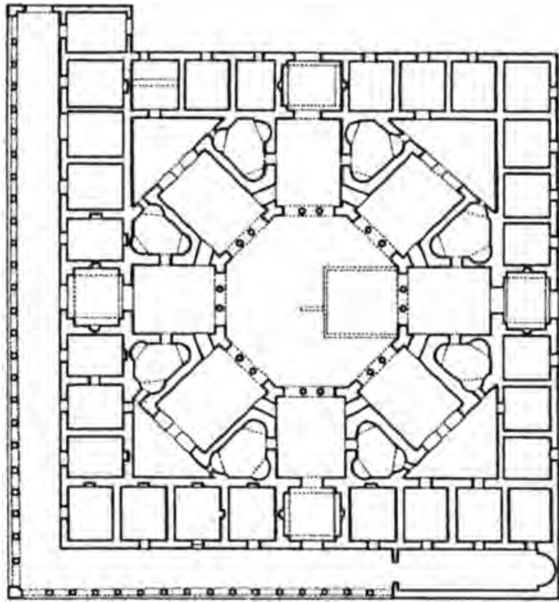
Res. 23: Çevre koridorlu oktogon: Kuzey Yunanistan-Philippi'deki yapının restitüsyonu (6. yüzyıla ait evre).

3.1.2. Çevre Koridorlu: Antiokheia'daki (Antakya) "Altın Oktogon" ve Nazianzos Oktogonu (Kappadokia) çift çevre koridorlu örneklerdir. Yapılar bugüne ulaşmamıştır ve yazılı kaynaklardaki anlatımları ile bilinirler. Leontopolis (İsaura Palaia, Ulupınar), Sivasa (Aksaray'ın kuzeydoğusundaki Gökçetoprak); Arka (Malatya'nın batısındaki Akçadağ) ve Philippi (1. evre, 5. yüzyıl ikinci yarısı; Res. 23) *oktogon*ları, Garizim Meryem Ana Kilisesi (484) ya da Güney Suriye'deki Ezra Georg Kilisesi (515; Res. 24)

Res. 24: Çevre koridorlu oktogon: Güney Suriye - Ezra, Georg Kilisesi planı (515).

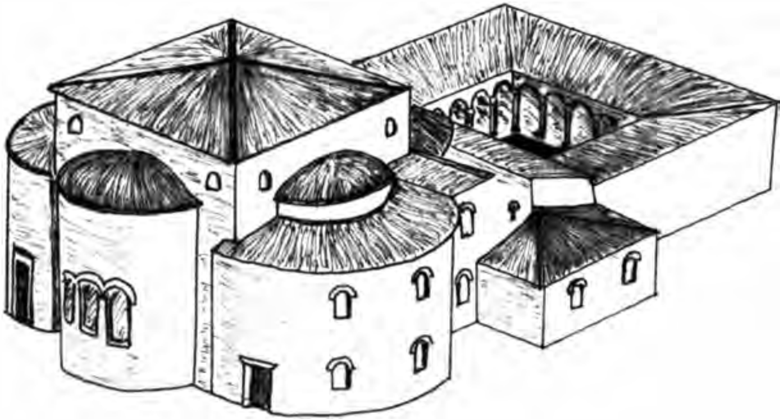
Res. 25: Özel formlu bir oktogon: Hierapolis (Pamukkale), "Philippos Martyrionu" planı (5. yüzyıl ikinci yarısı).

ise tek çevre koridorlu örneklerdir. Çoğu bugüne gelememiş *oktogon*ların görünümü hakkında bir fikir edinmemizi, Kudüs'teki çift çevre koridorlu Kubbet'üs Sahra adlı sekizgen yapı sağlar (691/92 yılında yapımına başlanmış; ahşap kubbesi 1022/23 yılında yapılmış). Bu plan tipinde özel bir form, Hierapolis'teki (Pamukkale) Philippos* Martyrionu'nda görülür (Pamukkale, 5. yüzyıl ikinci yarısı; Res. 25). Iustinianus zamanında çevre koridorlu sekizgen plan, büyük kubbeli yapılar için kullanılmıştır (İstanbul Hagios Sergios ve Bakkhos [Küçük Ayasofya Camii], 527 ve 536 yılları arasında yapılmış ve Hagios İoannes en to Hebdomon**, 550/60 [son kalıntı 1965 yılında yok edilmiş]; Ravenna S. Vitale [540/50]).

* Aziz Philippos: İsa'nın havarilerinden. İskit Ülkesi ve Anadolu'da Phrygia çevresinde Hıristiyanlığı yaydığı söylenir. Hierapolis'te (Pamukkale) çarmıha gerilerek öldürüldüğü sanılmaktadır.

** Bugünkü Bakırköy çevresi Bizans Dönemi'nde Hebdomon olarak adlandırıldı. Hebdomon'da 391'de İmparator I. Theodosius'un Vaftizci Yahya (Aziz İoannes) adına yaptırıldığı kilise. 1922'de kilisenin kalıntıları saptandı.

Res. 26: Çevre koridorlu tetrakonkhos: Atina, Hadrianus Kütüphanesi'ndeki yapının restitüsyonu (5. yüzyıl sonu).

3. 2. Trikonkhos ya da Tetrakonkhos Yapılar:

3.2.1. Basit Tri- ya da Tetrakonkhos: Bu tip yapılar, Yunanistan ve Dalmaçya'da özellikle mezar yapısı olarak yapılmıştır. Türkiye'de Antiochia ad Cragum (Gazipaşa yakınında / Batı Kilikia) *trikonkhos* ve Priene'deki (Güllübahçe) *tetrakonkhos* kullanım amaçları belli olmayan yapılardır.

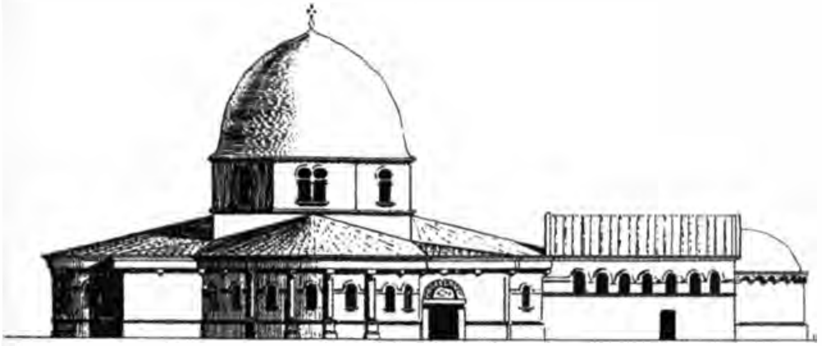
3.2.2. Çevre Koridorlu: Bu özellikteki yapılar Roma İmparatorluğu zamanında yaygındır. Ancak Hıristiyan mimarisinde fazla uygulaması olmamıştır. Milano S. Lorenzo (380); Atina Hadrianus Kütüphanesi'ndeki *trikonkhos* (5. yüzyıl başı, Res. 26); Antiokheia Seleukeia Pieria (Antakya-Çevlik, 500; Res. 27); Amida / Diyarbakır (6. yüzyıl); Akdeğirmen Höyük (5. yüzyıl sonları; kısmen kazısı yapılmış); Bosra (dıştan kare kılıf içinde; 512/13); Ohrid (Makedonya), Lin (Arnavutluk) ve Apameia'daki (Suriye) yapıların hepsi 6. yüzyıla tarihlendirilir. İşlevi ve tarihi belli olmayan çevre koridorlu bir *tetrakonkhos* ise Perge'de (Aksu) bulunmaktadır.

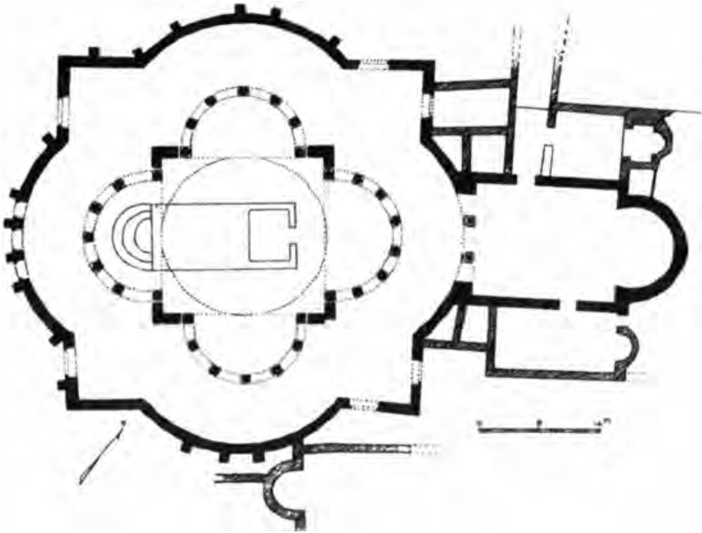
3.3. Yuvarlak Planlı Yapılar:

3.3.1. Basit Yuvarlak Planlı Yapılar: Az sayıda örnek vardır. Bunlardan Kissamos'taki Episkope (Yunanistan, Girit, 5. yüzyıl);

Gerasa İoannes Kilisesi ilk sırayı alır (dikdörtgen içine alınmış, 529-33).

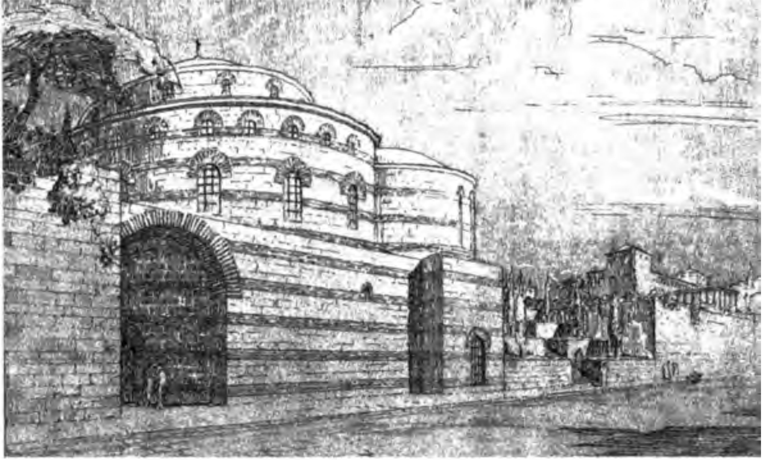
3.3.2. Çevre Koridorlu: Kudüs'te 4. yüzyıl üçüncü çeyreğinde Constantinus tarafından bazilikanın doğusuna yaptırılan Kutsal Mezar Kilisesi Rotondu (Res. 9; Lev. 1,2); Konstantinoupolis'teki (İstanbul) Hagios Karpos ve Papylos (şimdi Hagios Menas, yal-

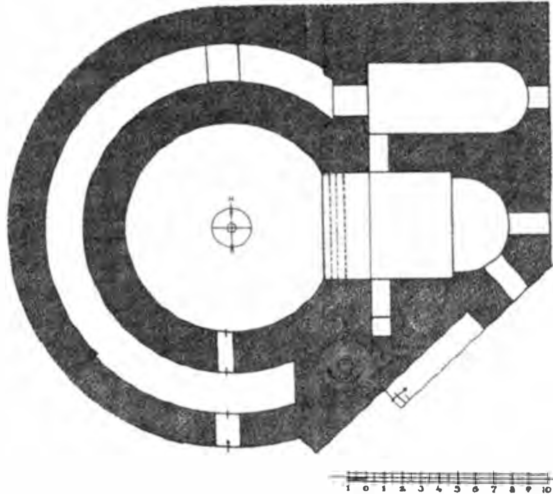

Res. 27: Çevre koridorlu tetrakonkhos: Seleukeia Pieria'daki (Çevlik) yapının restitüsyonu (6. yüzyıl başı).

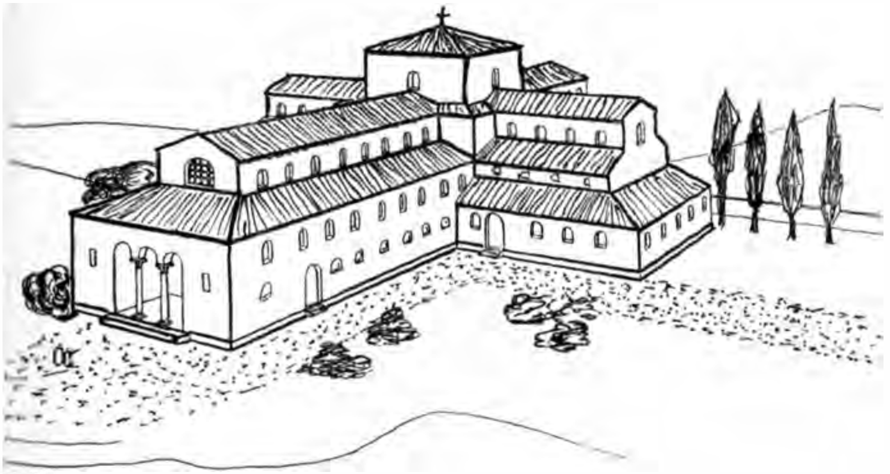
nızca altyapısı kalmış, 400 ya da daha geç; Res. 28-29); Roma S. Stefano Rotondu (468-83, Lev. 5); Apameia (5./6. yüzyıl); Bosra "Yeni Katedral" (dıştan kare kılıf içinde, 6. yüzyıl başı) bu gruptaki örneklerdir. Miletos'taki (Balat; kullanım amacı ve tarihi belli olmayan) yapı ise dıştan kare içine alınmış, sekiz destekli yuvarlak planlı bir yapıdır.

Res. 28: Rotond: İstanbul Hg. Karpos ve Papylos'un (bugün Hg. Menas) restitüsyonu (400 veya daha geç).

Res. 29: Rotond: İstanbul Hg. Karpos ve Papylos'un (bugün Hg. Menas) planı.

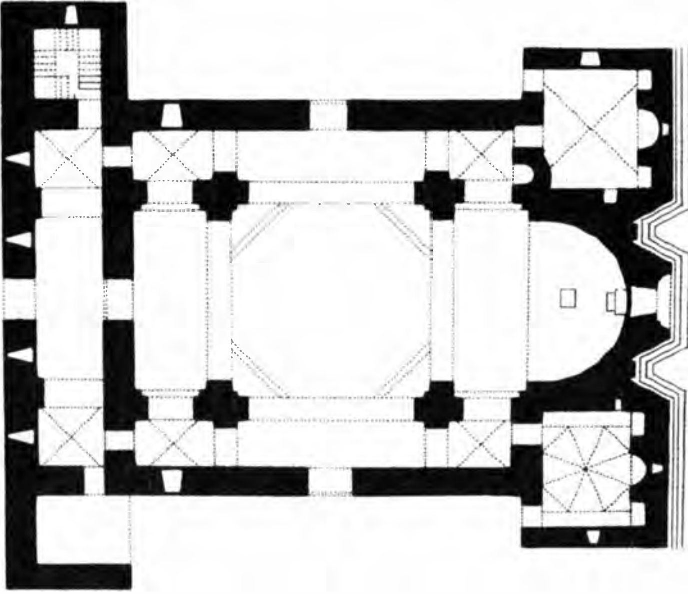
Res. 30: Kolları çok nefli haç plan: Ephesos İoannes Kilisesi restitüsyonu (5. yüzyıl evresi).

3.4. Serbest Haç: Bu gruba giren ilk yapı, Büyük Constantinus tarafından Konstantinoupolis'te (İstanbul) yaptırılan On İki Havari Kilisesi'dir.

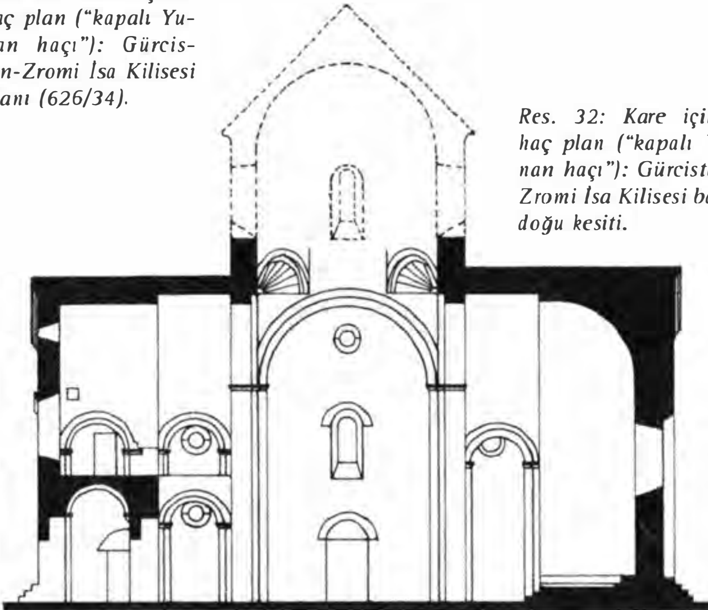
3.4.1. Kolları Tek Nefli Haç Plan: Antiokheia'daki (Antakya, 380, yıkılmış) Hagios Babylas, Milano Havari Kilisesi (şimdi S. Nazaro, 382); Ravenna S. Croce (430, yıkılmış) bu tipteki yapılardır.

3.4.2. Kolları Çok Nefli Haç Plan: Bu gruba giren kiliseler: Ephesos (Selçuk) İoannes Kilisesi (450; Res. 30), Gerasa Tüm Peygamberler, Azizler ve Martirler Kilisesi (dıştan dikdörtgen içine alınmış, 465), Anazarbos (Anavarza) Güneybatı Kilisesi (500), Suriye Qalaat Seman (480/90; Res. 65-66; Lev. 9,1); Taşoz ve Salona'daki kiliseler (5. yüzyıl ikinci yarısı).

3.5. Kare ya da Dikdörtgen İçinde Haç Plan: Bu plan tipinde üzeri tonozlu dört haç kolunun ortada birleştikleri merkez bölüm kubbelidir. Köşe mekânları farklı örtüler kullanılarak kapatılır. Doğuda *apsis* dışa taşar, çoğunlukla yan odalar vardır. Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde bu plan tipi kiliseler için kullanılmıştır (Selanik Hosios David, 500; 6. yüzyıl ortalarına tarihlenen Resafa Al-Mundir yapısı ve Qasr el-Libia Batı Kilisesi [Libya]). Gür-

Res. 31: Kare içinde haç plan ("kapalı Yunan haçı"): Gürcistan-Zromi İsa Kilisesi planı (626/34).

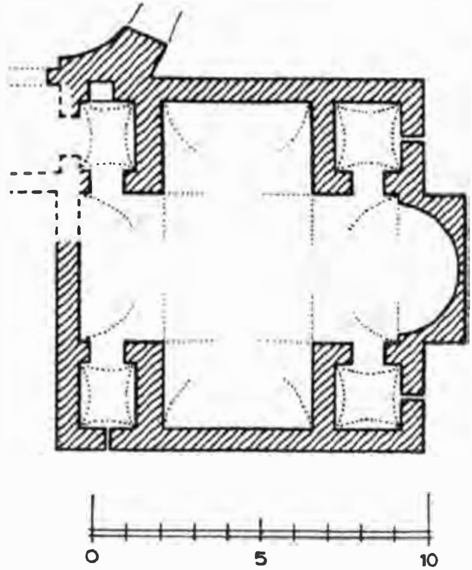

Res. 32: Kare içinde haç plan ("kapalı Yunan haçı"): Gürcistan-Zromi İsa Kilisesi batı-doğu kesiti.

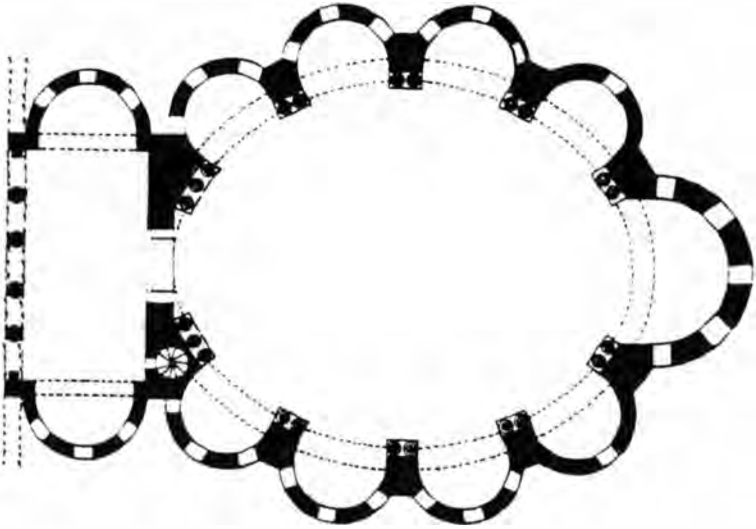

Res. 33: Kare içinde haç plan ("kapalı Yunan haçı"): Gürcistan-Zromi İsa Kilisesi görünümü.

cistan'daki 626/34 tarihli Zromi Kilisesi bu tarzdaki yapı geleneğini sürdürür (Res. 31-33). Genelde bu yapı tipi vaftizhaneler ve diğer ek yapılar için kullanılmıştır (Dağlık Kilikia'daki Akkale ve Boğsak Adası, 500; Lykia'daki Alakilise [Res. 34]; Side [Selimiye]). 8. yüzyıldan beri bu tarz yapılar yoğun olarak yapılmış, Orta Bizans Dönemi'nde "kapalı Yunan haçı" adıyla en yaygın kullanılan plan tipi olmuştur.

Res. 34: Kare içinde haç plan: Lykia Alakilise'deki bazilikanın ek yapısının planı (500).

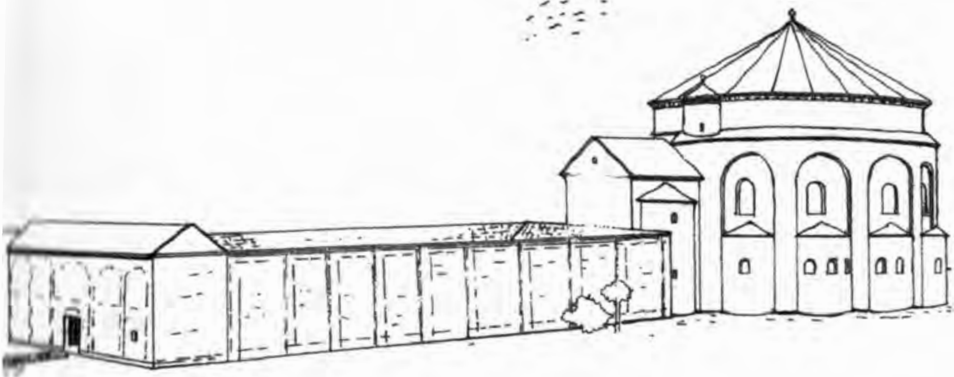
Res. 35 Nişli oval planlı yapı: Köln St. Gereon'un planı (4. yüzyıl sonu).

3.6. Diğer Formlar: Bu gruba giren kiliseler tek olarak kalmış, tekrarı yapılmamış yapılardır. Bunlar, nişlerle geliştirilmiş oval bir yapı olan Köln St. Gereon (4. yüzyıl sonu; Res. 35-37), ongen Toulouse "La Daurade" (500, yıkılmış), Amphipolis'teki altıgen kilise (Kuzey Yunanistan, 500) ya da Binbir Kilise'deki 14 köşeli yapıdır (6. yüzyıl). Ayrıca Constantina'daki (Viranşehir) Büyük Kilise'nin de (6. yüzyıl) kendine özgü bir formu vardır.

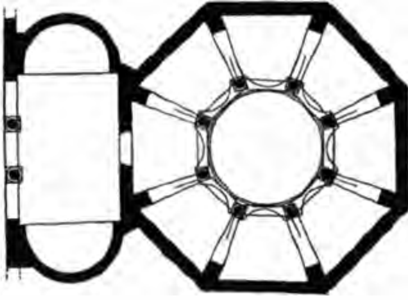
2.1.2.4. ENİNE (YATAY) DİKDÖRTGEN YAPILAR: Kuzey Mezopotamya'da (Tur Abdin / Mardin Dağları) düzgün kesme taş malzeme ile yapılmış küçük bir grup kilisede, üst örtüsü tonoz olan *naos* enine, kuzey-güney yönünde gelişme göstermiştir (5. yüzyıl sonu ya da 6. yüzyıl başı; Res. 63; Lev. 8,1). Doğuda üç bölümlü *altar* odası, batıda tonozlu *nartheks*i ile bu plan tipi, doğudaki pagan tapınak planını tekrarlar.

2.1.2.5. VAFTİZHANELER: Nerede akan su varsa orada vaftiz olup Hıristiyan cemaatine katılma olanağı olsa da 3. yüzyıldan beri bu amaca yönelik mekânlar yapılmıştır (Res. 1). Grup olarak vaftiz edilme 6. yüzyıla kadar yetişkinler arasında yaygındır.

Res. 36: Nişli oval planlı yapı: Köln St. Gereon'un restitüte edilmiş kesiti.

Res. 37: Nişli oval planlı yapı: Köln St. Gereon'un görünümü.

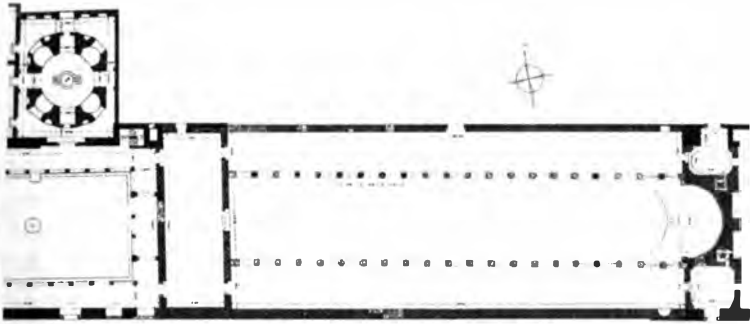

Res. 38: Roma Salvator Kilisesi vaftizhanesi (S. Giovanni in Fonte) plan ve kesiti (Constantinus zamanı; 432-440 ve sonrasında değişimlerle).

Merkezî planlı vaftizhaneler, Roma hamamları içindeki odalar ve *mausoleum*lar geleneğine bağlı olup genelde kubbelidir (Res. 38. 40). Tipoloji geliştirmek zor olmakla birlikte, çeşitlemeler söz konusudur: Sekizgen (içte *konkha*lı Ephesos (Selçuk) Meryem Ana Kilisesi [Res. 39-40] ve İoannes Kilisesi); dört ya da üç *konkha*lı (Ksanthos [Kınık] Doğu Bazilikası ve Akropolis Bazilikası [vaftizhane olarak işlevleri kesin değildir]; yuvarlak (çevre koridorlu, nadiren çift çevre koridorlu Lev. 10,1, Admirabilis Dağı [Samandağ] [içte yuvarlak, dışta çokgen, *apsis* önünde odalı]), kare (Miletos [Balat] Büyük Kilise ve Mikhael Kilisesi, Side [Selimiye] Piskopos Kilisesi), kareye yakın dikdörtgen (Meryemlik "Zenon Kilisesi"); haç planlı; dikdörtgen (Lykia'da Karabel) ve birçok özel form geliştirilmiştir (Alahan Manastırı'ndaki iki nefli vaftizhane, Trier [Almanya] Katedrali'nde 64 m^2'lik alana sahip vaftiz havuzlu yapı [işlevi kesin değildir]). Vaftizhaneler serbest olarak yapılmış (Res. 38) ya da kilisenin bir bölümü olarak yapının uzun kenarına eklenmiştir (Res. 39-40). Bazı örneklerde ise *apsis*in yanındaki odalardan biri vaftizhane olarak kullanılmıştır (Anemourion'daki [Anamur] kilise, "Dağlık Kilikia"da Hacıömerli).

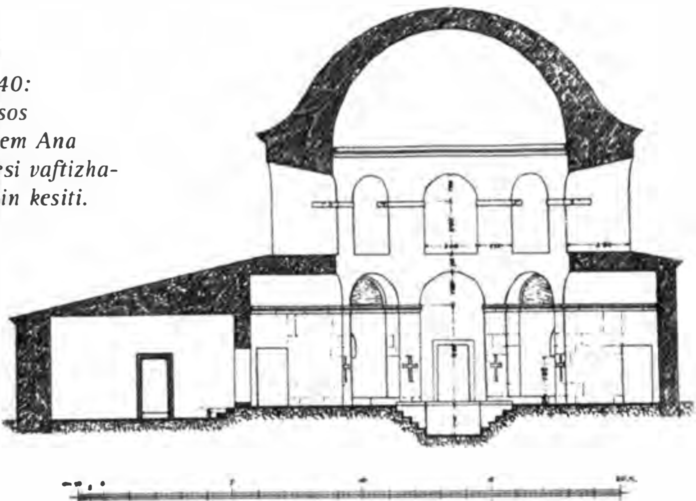
Vaftizhanelerde havuzlar (*piscina*) genelde mekânın orta bölümünde yer alır. Çoğunlukla haç planlı yapılmış havuzların batı ve doğusunda merdiven basamakları bulunur. Yonca ve diğer planlarda da havuzlar yapılmıştır.

En erken tarihli vaftizhane Suriye'deki Dura Europos'ta (232/33; Res. 1; Lev. 1,1) bulunur. Belli bir plan tipi gösteren ilk örnek ise

Büyük Constantinus'un Roma'da Salvator Kilisesi ile birlikte yaptırdığı vaftizhanedir (bugün S. Giovanni in Fonte; 313 yılı sonrasında yapımına başlanmış, 423-440 ve daha sonra değiştirilmiş; Res. 38). Bir diğer erken tarihli örnek Konstantinoupolis'te (İstanbul) lustinianus tarafından yaptırılan Hagia Sophia (532-537) vaftizhanesidir (Res. 16). 6. yüzyıl sonlarından başlayarak artık çocuklar vaftiz edilmeye başlanmış, büyük vaftizhaneler kullanılmaz olmuştur.

Res. 39: Vaftizhaneli bazilika: Ephesos Meryem Ana Kilisesi (5. yüzyıl başı).

Res. 40: Ephesos Meryem Ana Kilisesi vaftizhanesinin kesiti.

Büyük vaftizhanelerin yapıldığı Erken Hıristiyanlık Dönemi hac merkezlerinde, vaftizin nasıl gerçekleştiği tam olarak bilinmez (Qalaat Seman [Suriye], Ebu Mena [Mısır], Tebessa [Cezayir], Lekhaion [Yunanistan- Korinthos], Meryemlik [Ayatekla], Admirabilis Dağı [Samandağ] Genç Aziz Simeon Manastırı).

Orta Çağ'da bazı İtalyan şehirlerinde Erken Hıristiyanlık Dönemi merkezî planlı vaftizhanelerinin planları tekrarlanmıştır. Önemli örnekler arasında Floransa (1060), Pisa (1152) ve Parma (1196) sayılabilir.

2.1.3. Antik Yapıların Kiliselere Dönüştürülmesi

Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde var olan çok sayıdaki eski yapı, bazı değişiklikler yapılarak tekrar kullanılmıştır. Ancak değişimin tam olarak tarihlendirilmesi, günümüze ulaşan kalıntıların azlığı ve yazılı kaynaklarda bu konuya fazla yer verilmemesi nedeniyle zordur. Evlerde yapılan değişiklik, bu alanda en eski örnek olan Dura Europos'ta izlenebilmektedir (232/33; Res. 2). Roma'da S. Croce'de Constantinus'un yaptırdığı eski bir sarayın bir kısmı, yeni yapının çevre duvarı için kullanılmış, böylece yapı bu alanda değişimin görüldüğü ilk anıtsal kilise olmuştur.

Genelde Yunan ya da Roma Dönemi'ne ait tapınaklar, kilise olarak kullanılmak üzere değişime uğramıştır.

Bu tarz dönüşümlerin yapılabilmesi I. Theodosius (391/92) ve II. Theodosius'un (415, 428) fermanları sonrasında mümkün olmuştur. Bir yapının kiliseye çevrilerek ikinci kullanımı bu nedenle en erken 5. yüzyıl ikinci yarısına, hatta sonlarına yerleştirilir. Değişimin yapıldığı en geç örneklerden biri, 609 yılında Meryem Ana Kilisesi olarak kullanılmaya başlanan Roma'daki Pantheon'dur.

Yapının ikinci kullanıma uygun hale getirilmesi farklılık göstermiştir. Bazılarında *cella* duvarları korunmuş, sadece bir *apsis* eklenmiş ya da *cella*, *altar* odası haline getirilmiştir. İç mekâna ise bazilikal plana uygun olarak sütunlar eklenmiştir. Atina'daki birçok tapınak (Parthenon, Erekhtheion, Hephaisteion, İlissos Tapınağı), Ankara-Augustus Tapınağı ve Pergamon'daki (Bergama) Mısır tanrılarına ait tapınak (Kızıl Avlu) bu tarz değişimin uygulandığı yapılara örnektir.

Bazı durumlarda ise dıştaki sütun dizisi kapatılmış, böylece kilisenin dış duvarları oluşturulmuş, *cella* duvarları ise *arkad*larla bölünerek (Agrigentum [Acragas] Concordia Tapınağı, Syrakousai Athena Tapınağı) ya da tamamen kaldırılıp yerine sütunlar yerleştirilerek kullanılmış ve üç nefli mekân elde edilmiştir (Diokaisareia Zeus Tapınağı, Seleukeia Zeus Tapınağı).

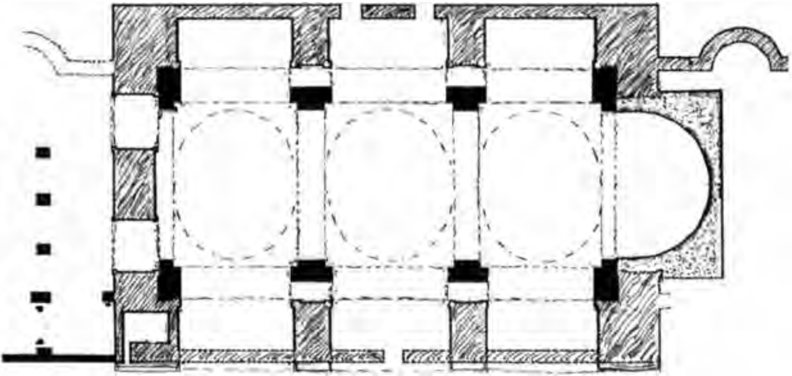
Bazen de depremde kısmen zarar gören tapınaklarda ya *cella* içine kilise yerleştirilmiş (Ephesos "Serapeion" ve Artemis Tapınağı) ya da *cella*nın bir kısmı kullanılmış (Elaioussa-Sebaste [Ayaş], "Dağlık Kilikia") veya *cella*nın dışına bir kilise eklenmiştir (Sardeis Artemis Tapınağı). Selge Zeus Tapınağı'nda sütunlar ve *cella* duvarları kaldırılmış, podyum üzerine bazilika yapılmıştır. Aphrodisias Aphrodite Tapınağı, ölçüleriyle bu alanda değişime uğrayan önemli bir yapıdır. Didim'de ise açık iç avluya üç nefli bazilika yapılmıştır.

Bazı durumlarda da tapınak tamamen yıkılıp malzemesiyle birlikte tekrar kilise olarak yapılmıştır (Cennet Cehennem'deki kilise; Sagalassos'taki [Ağlasun] kilise). Güney Suriye'deki Qanawat kilise kompleksinde ise eski tapınak ile birlikte üç nefli ve avlulu bir yapı topluluğu kilise için tekrar kullanılmıştır.

Bazen Antik Çağ'a ait yuvarlak planlı yapılar kiliseye dönüştürülmüştür. En ünlüsü Roma'daki Pantheon'dur. Selanik'teki Hagios Georgios* da bu tarz bir yapıdır. Büyük yuvarlak planlı yapı, İmparator Galerius zamanında 300 yılında Pantheon'un bir kopyası olarak Zeus Tapınağı adıyla yapılmış, 500 yılında ise kiliseye dönüştürülmüştür. Bu değişiklikte, yuvarlak planlı yapıyı çevreleyen eğimli bir çatı, alçak bir koridor ve doğuya *apsis*li bir *altar* odası eklenmiş, nişler girişlere dönüştürülmüştür. Kubbedeki açıklık kapatılmış ve içine mozaik ve mermer kaplama yapılmıştır. Ephesos'taki (Selçuk) Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait yuvarlak yapı 500 yılında kiliseye çevrilmiş, bir de *kripta* eklenmiştir (Yapı yanlışlıkla Luka Mezarı olarak adlandırılmaktadır).

---

* Aziz Georgios: IV. yy. din kurbanlarından. Hayatı hakkında hiçbir şey bilinmeyen azizi Yunanlılar "Yüce Din Kurbanı" olarak anarlar. Kültü hem Batı'ya hem de Doğu'ya yayılmıştır.

Res. 41: 2. yüzyıla ait Hierapolis'teki (Pamukkale) Kuzey Hamam'ın 6. yüzyılda kiliseye dönüştürülen büyük salonu (karş. Lev. 7,2).

Kiliseye dönüştürülen diğer yapılar; Roma Dönemi'ne ait bir hamamın bazı bölümleri kullanılarak yapılan Roma, S. Pudenziana, İmparatorluk Dönemi'ne ait ince uzun Olympieion'un güney bölümüne yapılan Ephesos Meryem Ana Kilisesi'dir.

Olympia'da 5. yüzyıl sonunda "Pheidias'ın Atölyesi" içine bir bazilika yapılır (İ.Ö. 5. yüzyıl ikinci yarısı, Yunanistan); Konstantinoupolis'teki (İstanbul) bir sarayın altıgen kabul salonu nişlerle birlikte 6. yüzyılda Euphemia Kilisesi'ne* dönüştürülür. Ren yakınında Boppard'da Roma Dönemi kale hamamı 5. yüzyıl sonunda kilise yapılır; Selge'de (Zerk) *odeion* içine yapılan kilise; eski yapıların malzemesiyle tekrar yapılan Kanlidivane III No.lu Bazilika (500); Roma Dönemi *agora*sı içine yapılan Elaioussa-Sebaste'deki (Ayaş, "Dağlık Kilikia") kilise, 4. yüzyıl ortasında yapılmış bir mezar yapısının dönüştürüldüğü Komana'daki (Kayseri-Şar) kilise diğer örneklerdir. Hierapolis'teki (Pamukkale) Kuzey Hamamı'nın içine 6. yüzyılda yapılan kilise ise etkileyici bir görünüme sahiptir (Res. 41; Lev. 7,2). Aizanoi'da (Çavdarhisar) hem Zeus Tapınağı (formu bilinmiyor) hem de Roma Dönemi hamam kompleksi içine birer kilise yapılmıştır (6. yüzyıl).

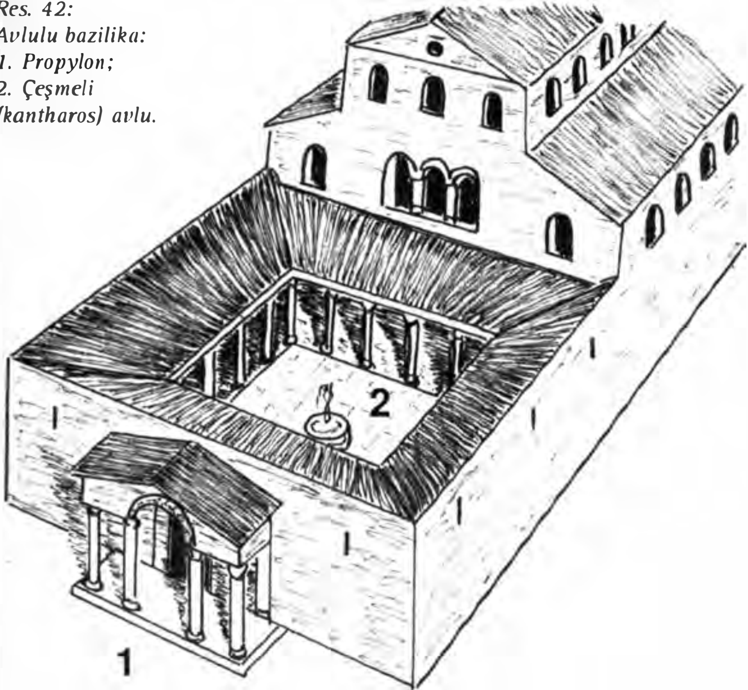
* Sultanahmet'te hipodromun kuzeybatısında bugünkü Adliye Sarayı'nın otoparkı altındadır. 5. yy.da Antiochus Sarayı'nın kabul salonu olarak inşa edilmiş, 6. yy.da kiliseye dönüştürülmüştür.

Antik Çağ'a ait yapılardan dönüştürülen kiliseler farklı formlara sahiptir. Özellikle mekân üst örtüsü çeşitlilik gösterir. Tapınakların kilise olarak kullanımında bir anlamda pagan inancın Hıristiyanlıkla yer değiştirmesi, yeni dinin yüceliğinin vurgulanması amaçlanmış olsa da bu değişimde asıl olan, var olan yapının ucuz bir şekilde ve kısa sürede değiştirilerek kilise olarak kullanımının sağlanmasıdır. Bu amaca uyan en yeni örnek 4. yüzyıl başlarında İmparator Constantinus'un saray olarak yaptırdığı Trier'deki bazilikanın taht salonudur. Salon, 1856 yılında kilise olarak tekrar düzenlenmiştir (Res. 79; Lev. 11, 1).

2.1.4. Bazilikaların Bölümleri - Kiliselerin Donanımı

Bazilikalar ve diğer benzer plan özelliklerine sahip kiliseler farklı bölümlerden oluşur. Ancak bu bölümlerin her yapıda bulunma-

Res. 42:
Avlulu bazilika:
1. Propylon;
2. Çeşmeli (kantharos) avlu.

sı kuralı yoktur. Önemli olan bölümler burada kısaca tanıtılmış, bölgesel özellikler üzerinde durulmamıştır (Res. 14-15, 42-43):

Peribolos: Kutsal alanı dünyevî çevreden ayırmak için yapılan çevre duvarıdır. İyi korunmuş bir çevre duvarı Admirabilis Dağı'ndaki (Samandağ) Genç Aziz Simeon Manastırı'nda görülebilir.

Propylon: Avlu, *nartheks* ya da kiliseye giden yol üzerinde, bu yapıların varlığını vurgulayan anıtsal *portal*, giriş (Res. 42, Miletos "Büyük Bazilika").

Atrium, Avlu: Genellikle kareye yakın dikdörtgen içinde sütunları da olabilen ön mekândır (Res. 6, 9, 10-11, 15, 16, 19, 26, 37, 39, 42, 43, 44). Yoğunlukla kiliselerin batısında yer alır (Ephesos Meryem Ana ve İoannes Kilisesi, Ksanthos Doğu ve Akropolis Bazilikası [Res. 43], Lykia'daki Alakilise, Miletos "Büyük Kilise", Perge A ve B Bazilikaları, Side [Selimiye] Limanı'ndaki kilise) ancak kilisenin doğusunda ya da güneyinde avlusu olan örnekler de vardır. Assos Gymnasiumu'ndaki bazilikanın avlusu, batıda yer alan ancak güneye doğru da devam eden ilginç bir örnektir. Meryemlik (Ayatekla, 5. yüzyıl sonu; Res. 44) "Zenon Kilisesi"nde ise avlu, köşeli değil yuvarlatılmış görünümüyle dikkat çeker. Erken Hıristiyanlık Dönemi avlu geleneği camilerde de devam ettirilmiştir.

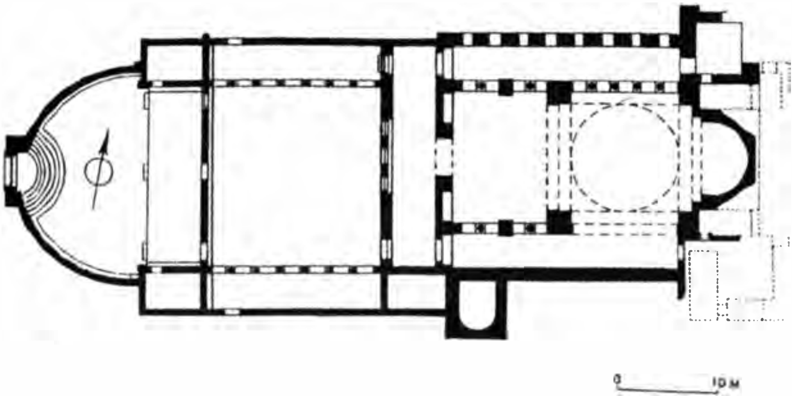
Krene - Phiale - Kantharos: Bunlar avluda, inananların kiliseye girmeden önce temizlenmeleri için yer alan çeşmeler olup (Res. 42) İslam mimarisinde ise şadırvan adıyla kullanılmaya devam edilmiştir.

Portikos: Kiliseye girişte yer alan açık ön mekân (Res. 24, 25, 33). Genelde kilisenin kısa kenarlarından birinde yer alabileceği gibi (Roma, Ravenna ve Kilikia'daki birçok kilise: Kanlidivane I No.lu Kilise, Cambazlı; Korykos [Kızkalesi] "Katedral"), bazen de uzun kenarlardan birinde bulunur (Akören II No.lu Bazilika; Suriye'deki birçok kilise).

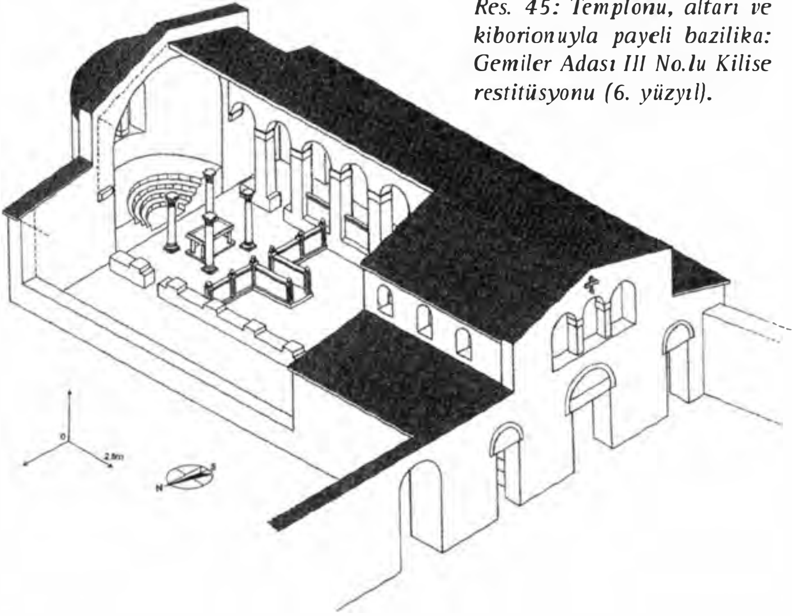
Nartheks: Kiliseye girişteki kapalı ön mekândır (Res. 14, 15, 16, 31, 35, 39, 44). Daha çok Balkanlar ve Anadolu'da bulunur (Konstantinoupolis Stoudios Kilisesi [Res. 15]; Ephesos Meryem

0 10 20m

Res. 43: Avlulu bazilika: Ksanthos (Kınık), Roma Dönemi akropolisi üzerindeki bazilikanın restitüsyonu (6. yüzyıl ilk yarısı).

Res. 44: Kule benzeri yükseltili veya kubbeli avlu ve ön avlulu bir bazilika: Meryemlik (Ayatekla) "Zenon Kilisesi" planı (5. yüzyıl sonu).

Res. 45: Templonu, altarı ve kiborionuyla payeli bazilika: Gemiler Adası III No.lu Kilise restitüsyonu (6. yüzyıl).

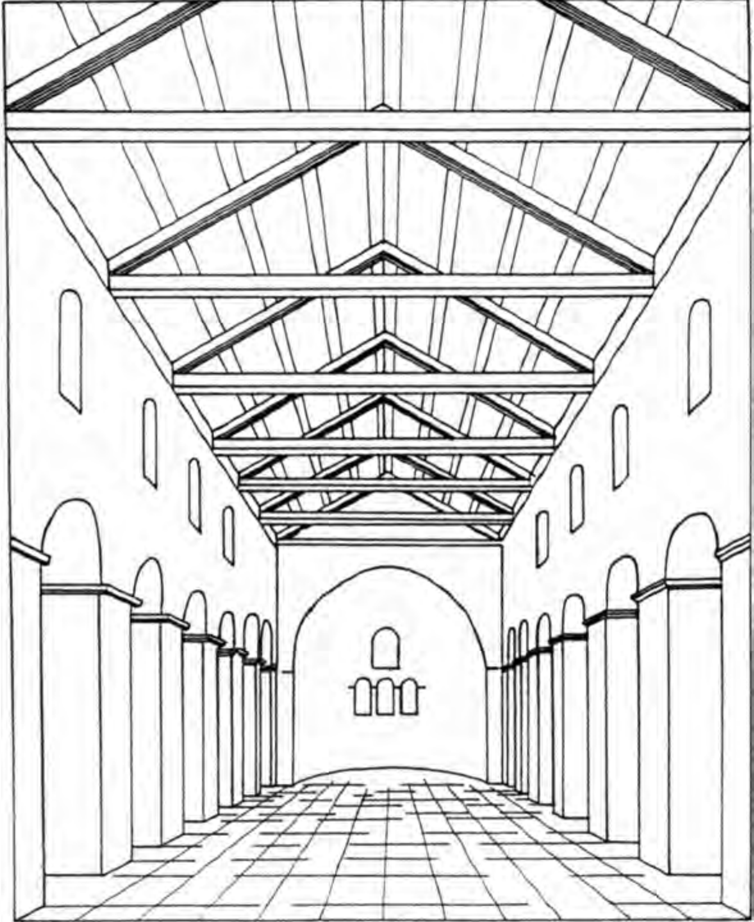
Ana Kilisesi [Res. 39]; Aphrodisias [Geyre] ve Ayatekla [Res. 44] "Dağlık Kilikia"; Dağpazarı Bazilika "*extra muros*"; Hierapolis [Pamukkale] Piskopos Kilisesi). Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde henüz vaftiz olmayanlar, liturjinin en önemli bölümü olan "inananların liturjisi" için *narthek*ste beklemek zorunda kalmışlardır.

*Trivelon: Narthek*sten *naos*a girişi sağlayan iki sütun ve üç kemerden oluşan anıtsal giriştir. Liturji sırasında bu bölüm perdelerle kapatılmıştır (*vela*) (Res. 14).

Kapılar: Girişlerde kullanılan kapılar zaman zaman oldukça sade ya da zengin profillerle ve figürlü kabartmalarla süslenmiştir (Alahan Manastırı, Batı Kilisesi). Kapı kanatları genelde ahşaptan yapılmış olmakla birlikte (karş. bkz. Böl. 5.2; Res. 101), ahşap üzerine tunç levhaların kaplandığı ya da tamamen tunçdan yapıldığı ender örnekler de vardır.

Naos: Bir bazilikada orta ve yan neflerden meydana gelen, cemaatin toplandığı mekân.

Galeri: İmparatorluğun doğusundaki kiliselerde (Balkanlar'ın güneyi, Konstantinoupolis [İstanbul], Anadolu'da birçok bölgede), Kuzeybatı Afrika'da yan nefler ve *nartheks* üzerinde galeri yer alır. Bunlar orta nefi U formunda dolaşır. Galeri, kilisede kadınlann yeri (*gynaikonitis*) olarak gösterilir, ancak farklı kullanımları da vardır (Res. 14, 47). Küçük boyutlu, sade kiliselerde galeriye yer verilmemiştir (Res. 45. 46). Diğer bölgelerde galeri

Res. 46: Galerisiz, payeli bazilika: Butrint Kilisesi restitüsyonu (karş. Res. 18; Lev. 6,2).

ya hiç yoktur ya da birkaç örnekte görülür (Roma [Res. 5. 7], Ravenna, Suriye, Filistin [Res. 11]).

Sütun ve Payeler: Orta ve yan nefler, pencereli ışık katını taşımak için destekler aracılığıyla birbirinden ayrılır. Bu ayrımda kullanılanlar daha çok sütunlardır (Roma, Ravenna, Balkanlar, Anadolu, Suriye); ancak uygun malzeme bulunamadığı durumlarda bazen payeler de kullanılmıştır (Butrint'teki bazilika, Res. 46; Hasanaliler ["Dağlık Kilikia"], Ksanthos [Kınık], Kydna* (Karadere / Özlen), Gemiler Adası III No.lu Bazilika [Res. 45]). Üst örtüde tonoz varsa ayakların kullanımı da söz konusudur (Germia [Yürme / Gümüşkonak]). Haç ya da T formunda payeler (Suriye; Lev. 8,2; Köşkerli ["Dağlık Kilikia"]), dikdörtgen payeler (Res. 61) ya da sütun ve payelerin bir arada kullanımı da bazı bölgelerde görülür (Kuzey Afrika).

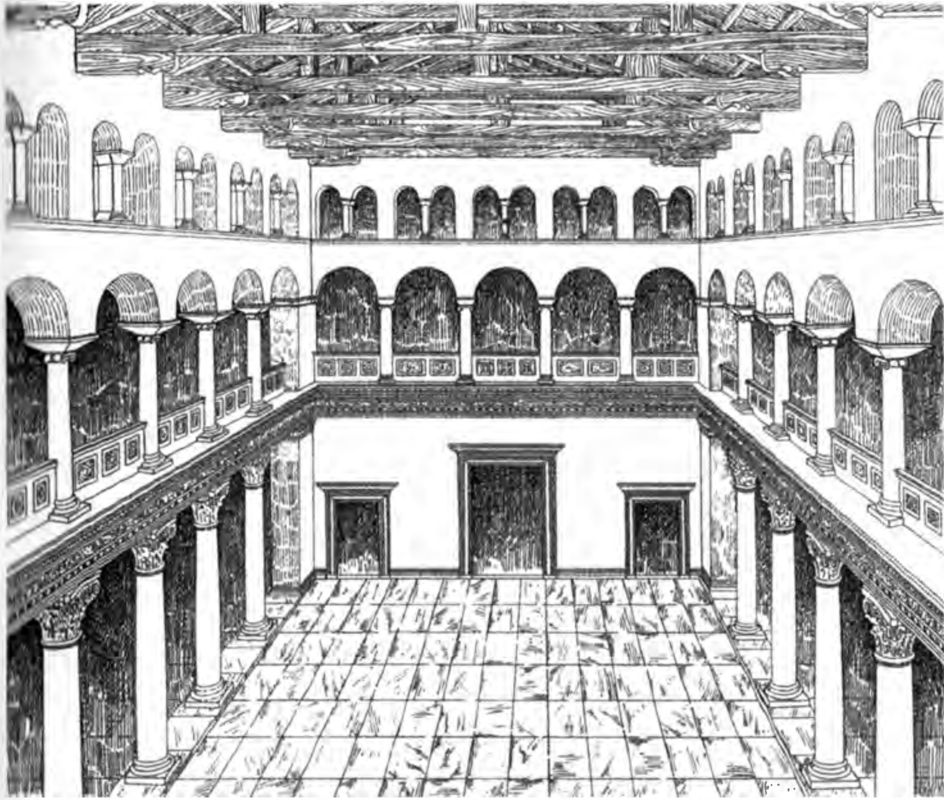
Arkadlar - Arşitravlar: Desteklerin üzerinde genelde kemerler (*arkad*; Res. 5, 7, 14, 45, 46, 47), seyrek de olsa taştan profilli ve bezemeli kirişler (*arşitrav*; Res. 5, 7, 11, 47, 58) yer alır.

*Duvar Bezemesi: Arkad*ların üst kısmındaki duvarlar bazı örneklerde olduğu gibi mozaikle (*opus sectile*) kaplanmış, bazılarında ise üzerine resim yapılmıştır (bkz. Böl. 4).

Üst Örtü: Bazı kiliselerde çatının alt bölümü kapatılmamış, açık bırakılarak enine kirişler boyanmıştır (Res. 5, 7, 14, 46, 47). Ahşaptan boyanmış bölümleri olan kasetli tavan da yaygındır. Kuzeybatı Afrika'da ve bazı bölgelerde pişmiş topraktan figürlü kabartmalara sahip levhalar bulunmuştur. Bunların da kaset olarak kullanıldığı kabul edilir. Bazı durumlarda tonoz (Binbir Kilise, Res. 17) ve merkezî planlı yapılarda ise kubbe kullanıldığı görülür (Res. 32-33, 36, 38, 40).

Taban Döşemesi: Az ya da çok özenle yapılmış taş levhalar (Lev. 1, 2; 2, 2), küçük taşlardan oluşan mozaik (*tesseralar*; Lev. 19, 2; 23) ya da plaka mozaik (*opus sectile*, Res. 90; Lev. 22, 2) taban döşemesinde kullanılmıştır. Bazı kiliselerde ise döşeme, pişmiş toprak levhalar ya da çimento ile kaplanmıştır (karş. Böl. 4.4).

* Diğer bir söylenişi Pydnai.

Res. 47: Galerili ve sütunlu bazilika: İstanbul Stoudios Kilisesi restitüsyonu (karş. Res. 15).

Bema (Yun. *bema*, "basamak"): Sadece rahiplerin ve *diakon*ların girebildiği, *naos*tan *parapet*ler aracılığıyla ayrılmış, *naos* seviyesinden biraz daha yüksek döşemesi olan *altar* odasıdır (Res. 14. 49).

Apsis: Altar odasının doğusunda, içten yarım daire planlı, üzeri yarım kubbeli mimari unsurdur. Dıştan bazen yuvarlatılmış (Roma, Yunanistan, Anadolu'nun büyük bölümünde; Res. 14, 17, 19) ya da köşeli olarak (çokgen) şekillendirilmiştir (Konstantinoupolis [İstanbul] ve Anadolu'nun bir kısmında, Ravenna'da Res. 12, 15, 18, 23, 44). Bölgelere göre özel *apsis* formları da gelişti-

rilmiştir. Anadolu'nun bazı bölgelerinde, örneğin Dağlık Kilikia'da, *apsis*in de içinde yer aldığı doğu cephe düz bir duvarla sınırlandırılmıştır (Res. 20). İmparatorluğun doğu bölgelerinde *apsis*in kuzey ve güneyinde, yan neflerin devamında (bazen "*parabemata*" olarak adlandırılan) küçük yan odalar bulunur (Res. 20, 23, 31, 39). Suriye, Filistin ve Dağlık Kilikia'da bu yan odalar *röliker*lerin yerleştirilmesi için kullanılmıştır. Bu amaçla genelde güney yan oda kullanılmıştır, ancak az sayıdaki örnekte kuzey yan odanın kullanımı da söz konusudur. Kesin tarihi belirlenememekle birlikte liturjide gerçekleşmiş olan değişim mimariye de yansımıştır. Konstantinoupolis (İstanbul), Anadolu ve Güney Balkanlar'da yan odalar "*pastoforion*" olarak adlandırılır. Bunlardan, ekmek ve şarabın hazırlandığı kuzey yan oda "*prothesis*", *liturjik* eşya ve giysilerin korunduğu güney yan oda ise "*diakonikon*" adını alır. Orta Çağ'da bu düzen aynen korunur; Kappadokia mağara kiliselerinde de aynı uygulama vardır.

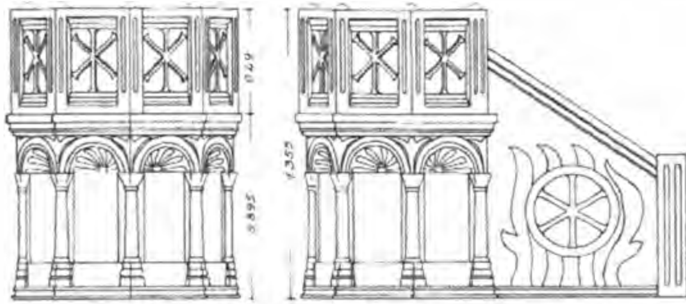
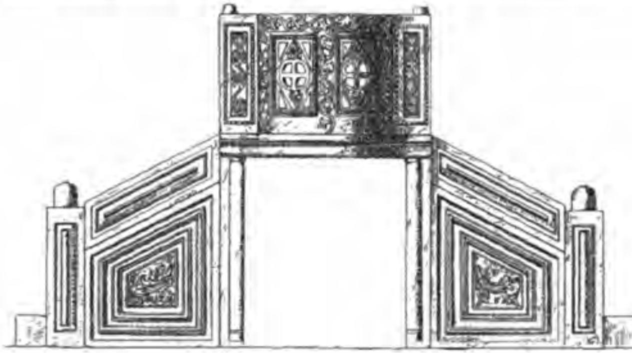
İslam mimarisindeki mihrap, *apsis*in küçültülmüş şeklidir. Osmanlı mimarisinde kullanılan büyük *apsis*ler Hıristiyan kilise geleneğinin uzantısıdır (İstanbul'da Davut Paşa Camii, Atik Valide Camii, Azapkapı Camii ya da Kılıç Ali Paşa Camii).

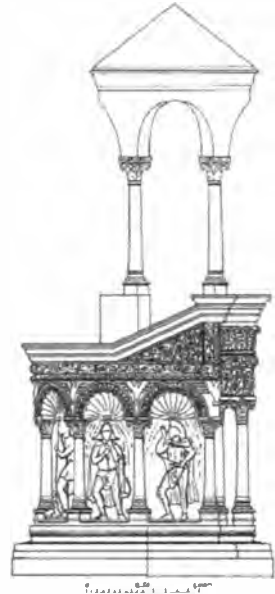
Tek nefli, bazilikal ya da merkezî planlı kiliselerde liturji için gerekli farklı unsurların olması gerekir. Bunlar:

Ambon (Yun. *anabaino*, "yukarı çıkmak"): Genellikle *bema*nın dışında *diakon* tarafından Kutsal Kitap'tan okumaların yapıldığı, orta nefte orta aksın güneyinde yer alan unsurdur. Farklı formları vardır, bazı örneklerde tek (Res. 48, 1), bazılarında ise çift (Res. 48, 2; Lev. 15,3) merdiven kullanılmıştır. Bazı özel örneklerde merdiven yelpaze şeklindedir (İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde bulunan Selanik Ambonu, Res. 48, 3). İslam mimarisindeki minber, *ambon*un duvara bitişik olarak yapıldığı, benzer işlevi olan mimari bir unsurdur.

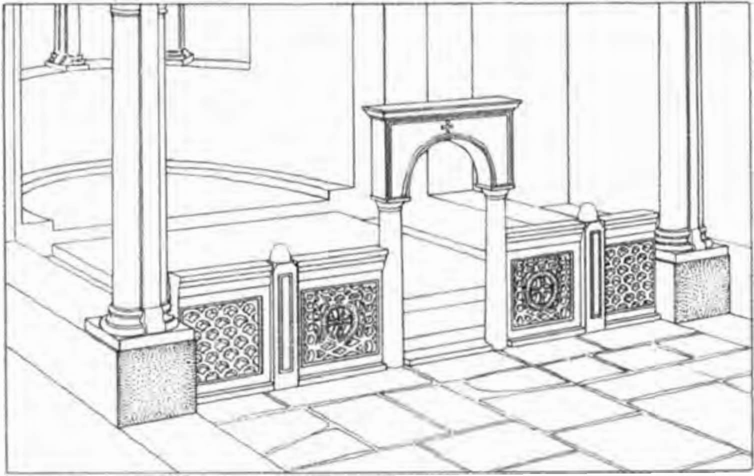
*Solea: Templon*dan orta nefteki *ambon*a kadar devam eden *parapet*li bölümdür. (Ephesos İoannes Kilisesi, Konstantinoupolis [İstanbul] [Ayasofya]; krş. bkz. Res. 45).

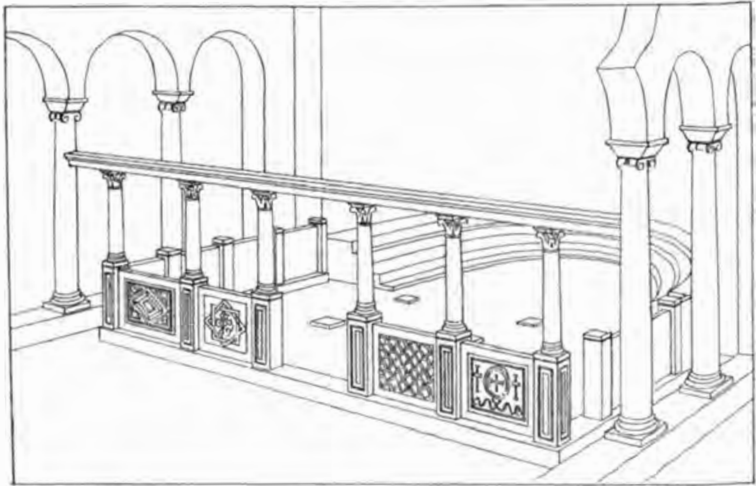
*Templon: Naos*u *altar* odasından ayıran *parapet*li bölüm (Res.

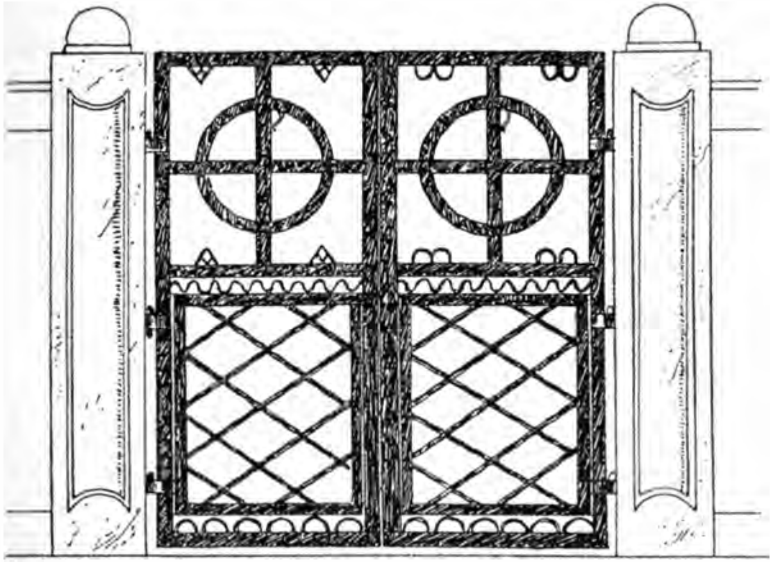
Res. 48: Ambon: 1. Tek merdivenli; 2. Çift merdivenli; 3. Yelpaze şeklinde merdivenli ve baldakenli (Selanik Hg. Georgios, bugün İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde).

Res. 49: Ortasında kralî kapısıyla templonlu bir altar odasının görünümü: 1. Arşitravsız, payeli; 2. Arşitravlı, sütunpayeli.

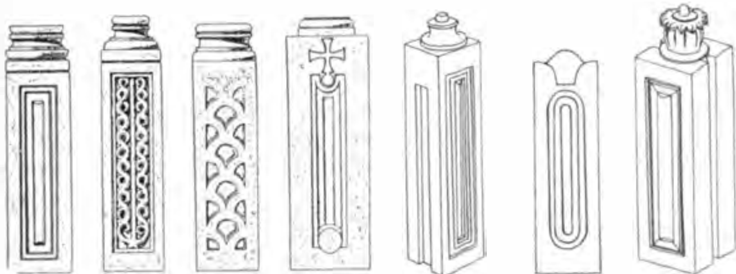
14. 45. 49). Ortasında zengin süslemeli bir giriş bulunur ("kralî kapı"). Bu girişin günümüze ulaşan kapı kanatları da vardır (Res. 52). *Templon*, payeler arasına yerleştirilmiş levhalardan oluşur. Payeler bazen alçak ve üzeri topuzlu, bazen de yüksek ve *arşitrav*lıdır (Res. 51). Payeler ve levhaları yerleştirmek için yerde bu-

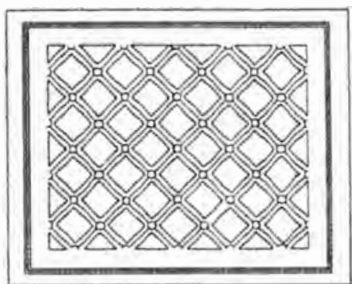
Res. 52: Templon ortasında metalden kapı kanatları olan "kralî kapı".

lunan delikler, kurulu olmayan bir *templon*un kolay kurulumunu sağlar.

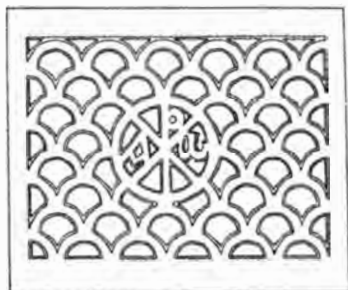
Levhalar (Yun. *thorakia*, Lat. *cancelli*): Bunlar genelde dikdörtgen formda ve farklı bezemelere sahiptir (Res. 50). Bezeksel (Lev. 13,1), bitkisel ve ender örneklerde figürlü motifler yapılmış (Lev. 13,2), az sayıdaki örnekte ise *delikiş* (*ajur*) *tekniği* uygulanmıştır (Lev. 13,3).

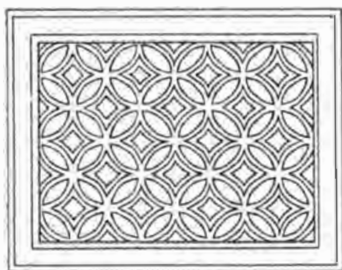
Res. 51: Templon payeleri.

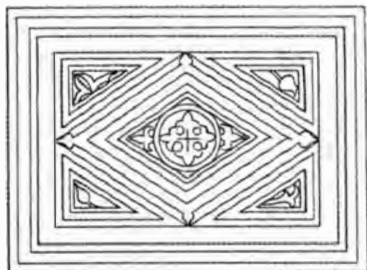
①

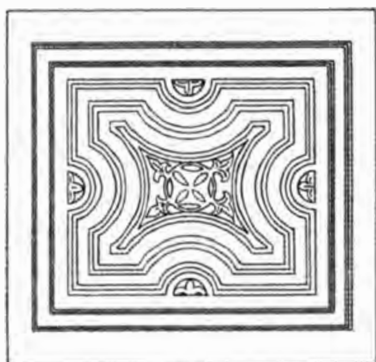
②

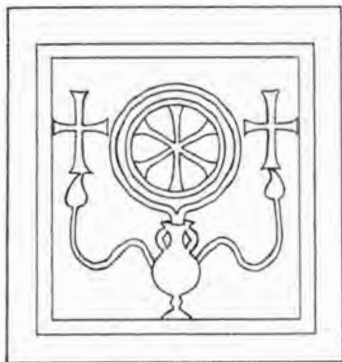
③

④

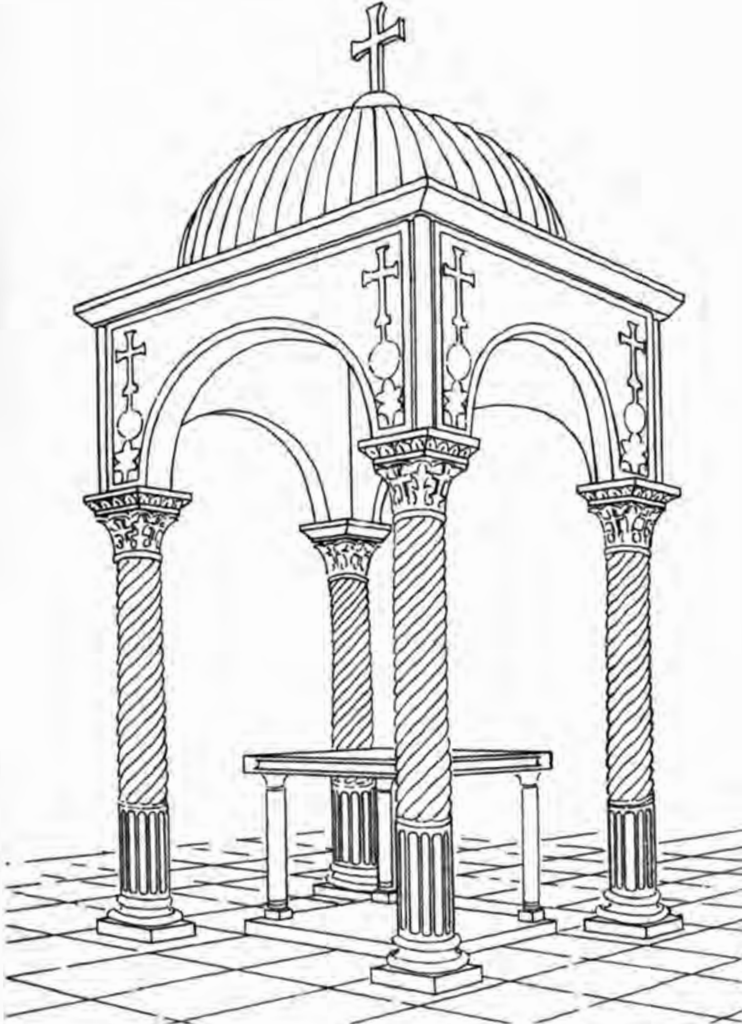
⑤

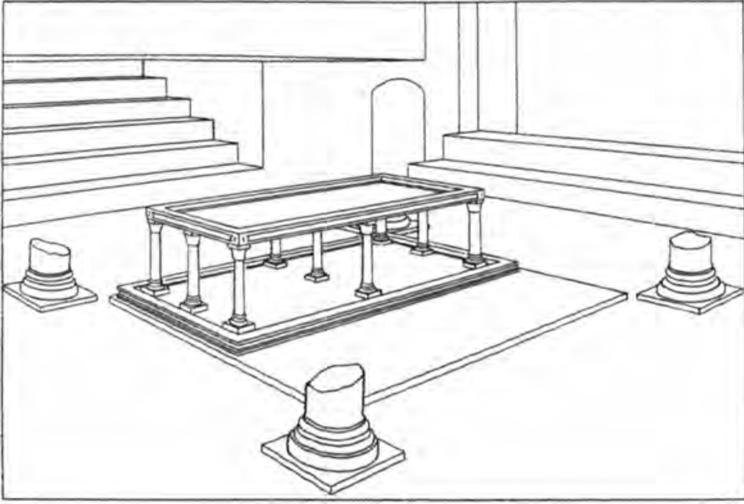
⑥

Res. 50: Farklı bezemelere sahip templon levhaları.

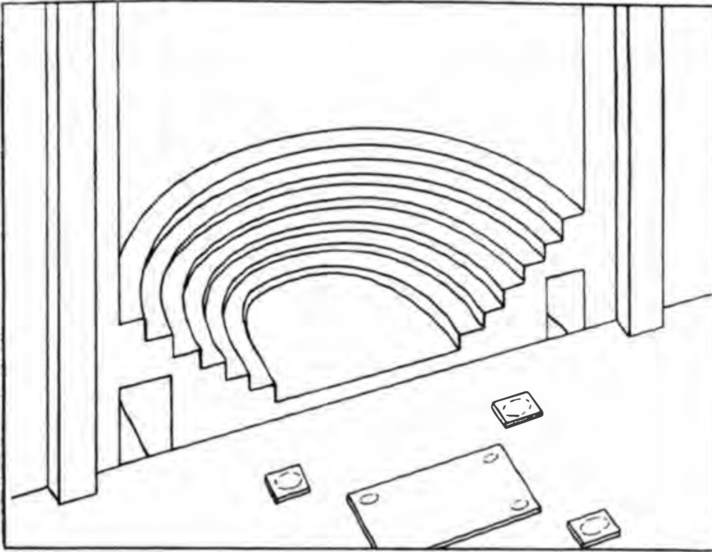
Altar (Yun. *trapeza*, Lat. *mensa*): Genelde masa formundaki *altar*, dört ya da daha çok destekle taşınan bir üst tabladan oluşur (Res. 53. 54). Döşemede desteklere ait yuvalar vardır (Res. 55). Bazen döşemenin ortasındaki köşeli büyük yuva, *röliker*lerin yerleştirilmesi için yapılmıştır (Alahan Manastırı).

Res. 53: Üzerinde kiborion olan altar.

Res. 54: Tablası dokuz sütunla taşınan altar (mensa, trapeza), kiborion sütunlarının alt bölümü ve synthronon.

Res. 55: Apsiste synthronon (çevre koridorlu; karş. İstanbul Hg. Eirene; Ephesos İoannes Kilisesi).

Ziborium, Kiborion: Altar üzerinde dört sütunla taşınan *baldakendir* (Res. 53).

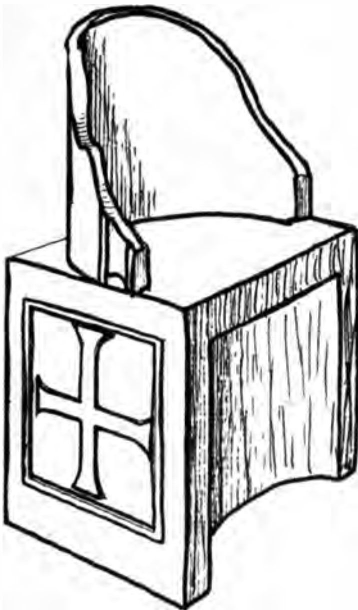
Synthronon: Apsis yuvarlağı içinde ruhban sınıfının oturması için farklı sayıda basamaklara sahip genelde taştan, ancak ahşaptan da yapılabilen oturma sırasıdır (Res. 55).

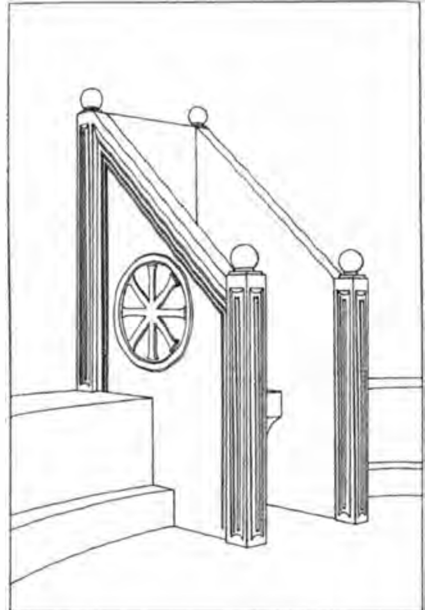
*Kathedra: Synthronon*un ortasında ahşap, taş (Res. 56) ya da fildişinden (Ravenna Maximianus Kathedrası) yapılmış, piskoposun oturabileceği koltuktur.

Masalar: Bazen kiliselerde inananların adaklarını koyabildikleri bir ya da daha fazla, kenarları kabartma bezemeye sahip tablalarıyla masalar yer almıştır.

Diğer Donanım Elemanları:

Cemaat İçin Oturma Sıraları: Liturji sırasında ayakta durmak gerekmektedir. Ancak bazen yan neflerin iç duvarları boyunca yaş-

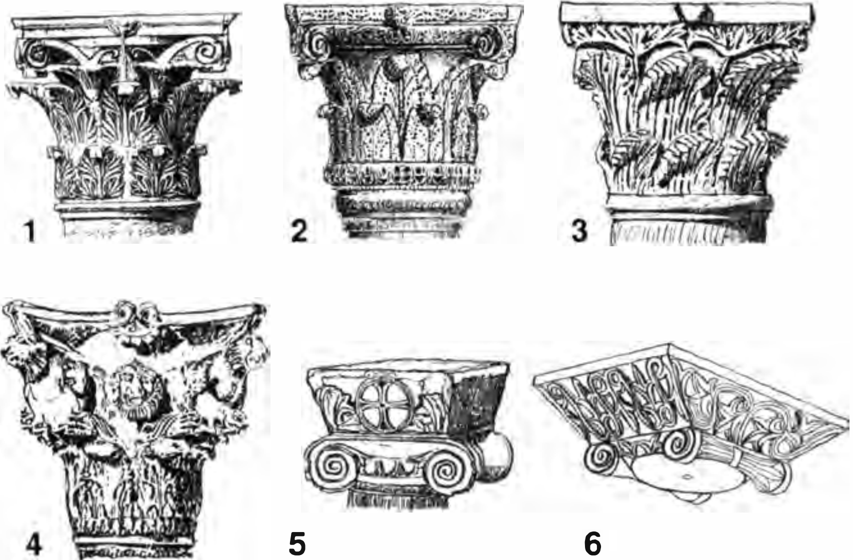

Res. 56: Kathedra (piskopos koltuğu): 1. Bağımsız; 2. Synthronon ortasında.

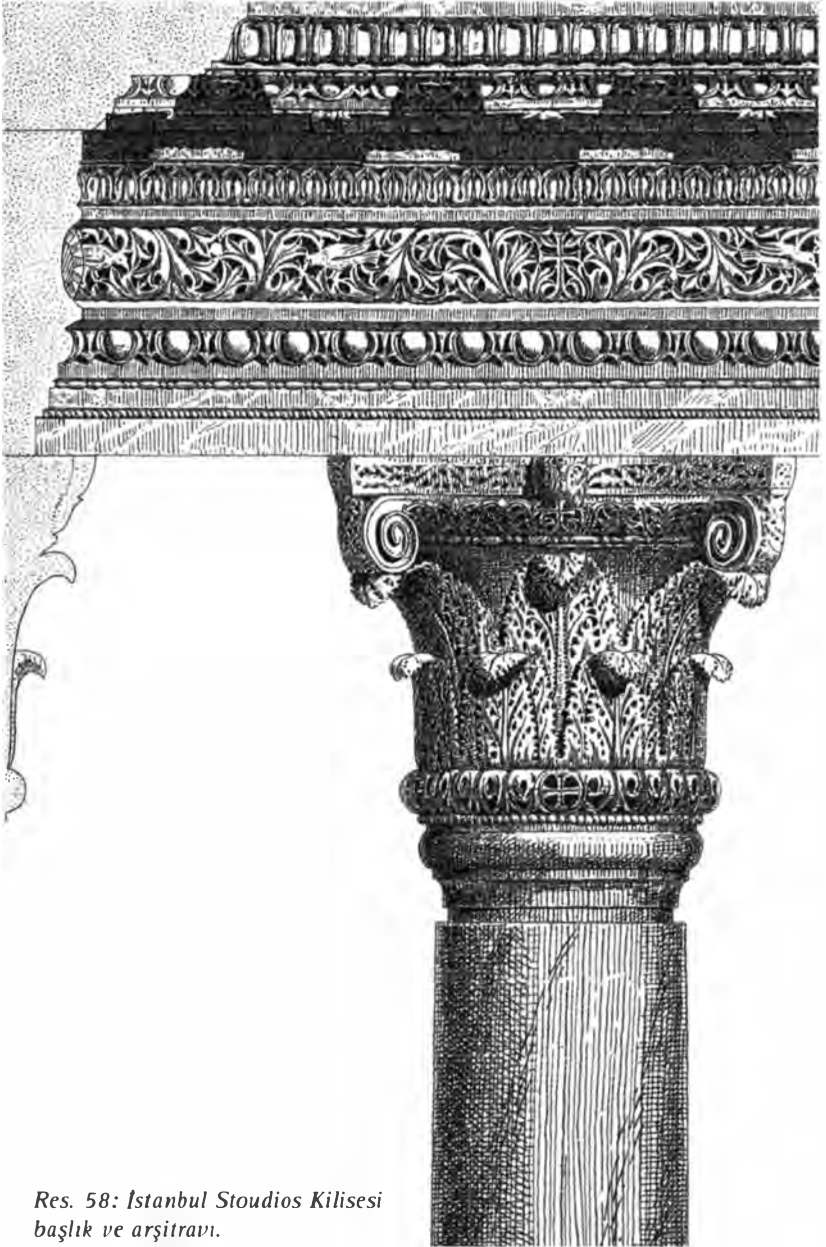
lı ve hastaların oturabilmesi için yapılmış oturma yerleri bulunur. Genelde bu sıralar taştan ya da ahşaptan yapılmıştır.

Başlıklar: Sütunlar ve kısmen payeler üzerinde *arkad* veya *arşitrav* başlıkları kullanılmıştır. Doğu'da ve Ravenna'da buna ek olarak başlık üzerinde kalın bir *abakus* yer alır ("*Abakus*"; Lev. 14,1). Başlık formları çeşitlilik gösterir (Res. 57). Genellikle Korinth başlıklar ya da kompozit başlıkların farklı formları kullanılmıştır (Res. 58; Lev. 14,1-3). Ender örnekler hayvan *protom*lu, iki bölümlü başlıklar (Lev. 15,2) ve yaprakları rüzgarda savrulan başlıklardır (Lev. 15,1). Geç Antik Çağ'a kalın *impost* ile İon başlıkların bir sentezi sonucu İon-*impost* başlıklar oluşmuş, bunlar genellikle galerilerde kullanılmıştır (Lev. 13,4).

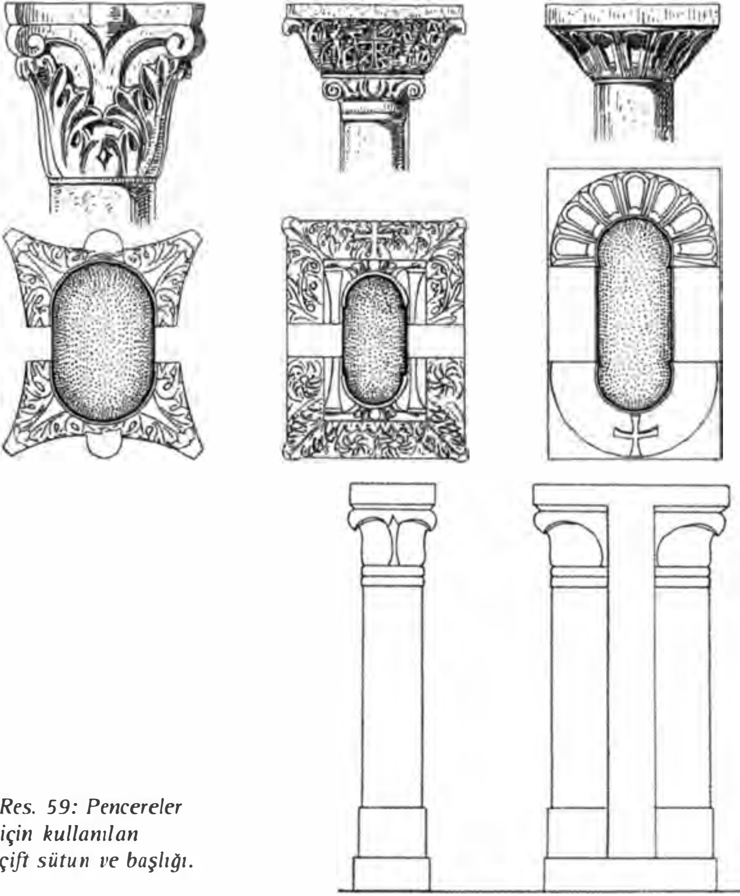
Pencere: Daha çok başlıklı desteklerle bölümlere ayrılmış pencereler yapılmıştır. Destekler kısmen dış kenarları yuvarlatılarak yarım sütun haline getirilmiş taştan payelerdir. Buna uygun ola-

Res. 57: Başlık formları: 1. Korinth başlık; 2. Kompozit başlık ("ince uçlu veya dişli akanthuslu"); 3. Yaprakları rüzgarda savrulan başlık; 4. İki bölümlü ve hayvan protomlu başlık; 5-6. İon-impost başlık.

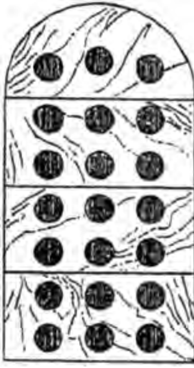
Res. 58: İstanbul Stoudios Kilisesi başlık ve arşitravı.

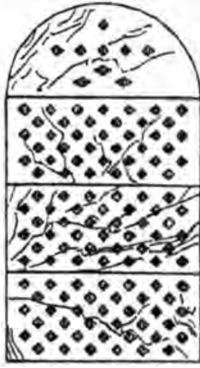

Res. 59: Pencereler için kullanılan çift sütun ve başlığı.

rak başlıklar oldukça uzamıştır (Res. 59). Pencereler ince mermer, alçı ya da metal ile kapatılmış, içlerine ise ince mermer, alabaster veya camdan levhalar yerleştirilmiştir (Res. 60).

Küçük kiliselerde bu unsurlar ahşaptan yapılmıştır. Eğer kilisenin yapıldığı yerde taş ocakları varsa malzeme olarak taş, kireçtaşı ya da mermer kullanılmıştır. Roma İmparatorluk Dönemi yapılarından sütun ve başlıkları alınarak, devşirme malzeme olarak da kullanılmıştır. Örneğin Roma'da Erken Hıristiyanlık Dönemi kiliseleri, var olan sütun ve başlıklar kullanılarak yapılmış, yeni hiçbir şey eklenmemiştir.

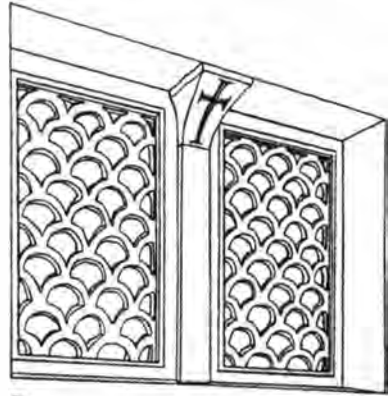

1 2

Res. 60: Pencere: 1. Mermer plakalı; 2. Metal; 3. Mermerden, diğer taş veya alçıdan; ara bölümleri camdan, alabaster veya ince kesilmiş mermerden.

3

Bazı bölgelerdeki önemli kiliselerde (Ravenna, Balkanlar, Anadolu, Kuzey Afrika, Mısır, Ebu Mena) çoğunlukla sütun, başlık, *ambon*, *templon*, *altar* ve *kiborion* ithal edilmiştir. Konstantinoupolis (İstanbul) yakınında Propontis'teki (Marmara Denizi) Prokonnesos Adası (Marmara Adası) bu çeşit malzemenin üretiminin gerçekleştiği bir yerdi. Burada seri olarak üretilen malzeme, Akdeniz Bölgesi ve diğer bölgelere ihraç ediliyordu. Bu adada üretilen parçalar hem malzeme hem de üslup özellikleriyle hemen tanınabilir. Prokonnesos (Marmara Adası) mermeri oldukça kalın granüllü olup açık gri renklidir ve düzensiz, koyu damar-

lara sahiptir. Marzameni yakınlarında (Sicilya, Syrakousai) bir gemi, bir kilise için Prokonnesos'ta (Marmara Adası) yapılmış parçalarla yolculuk ederken batmıştır. Kesin olmamakla birlikte İtalya, Balkanlar ya da Kuzeybatı Afrika'daki bir kente yolculuk yapan gemi içinde Prokonnesos (Marmara Adası) mermerinden 28 sütun, başlık ve kaide, küçük destek ve sütunlu 12 *parapet* levhası yanında, *altar* ve *kiborion* için dört destek, ayrıca Tesalya'dan (Orta Yunanistan) çıkarılan yeşil lekeli mermerden (*verde antico*) bir *ambon* bulunmuştur. Bütün bu parçalar yaklaşık 76-77 ton ağırlığındadır.

Prokonnesos'ta (Marmara Adası) üretilen başlık, levha, *ambon* ve diğer eserlerle oluşturulan başkent üslubu, diğer bölgelere de ihraç edilen eserlerle ya da yerel kireçtaşı veya mermer üzerine bu eserler üzerindeki motifler uygulanarak yayılmıştır. Bu uygulamalara Anadolu'nun birçok bölgesinde rastlanır (Lykia, Kilikia). Yunanistan'daki Euboia Adası'nın güneyindeki Karystos ocaklarından çıkarılan "*cipollino*"dan (soğantaşı) yapılan sütunlar ve yeşil lekeli mermerden (*verde antico*) çeşitli donanım gereçleri de oldukça rağbet görmüştür.

2.1.5. İmparatorluk Eyaletlerindeki Kilise Formları

Constantinus Öncesi Dönem'de yapılmış kiliselere ait kalıntı ve yazılı kaynak sayısı azdır. Az sayıdaki kalıntı nedeniyle yapıların bölgesel özellikleri de belirlenememektedir.

Constantinus zamanında ise plan tiplerindeki çeşitlilik dikkat çekicidir. Roma, Kuzey Afrika (El Asnam) ve Orta Doğu'da (Kudüs, Beytüllahim, Mamre, Antiokheia [Antakya]) yapılan kiliseler daha sonraki yıllarda inşa edilecek yapılara öncü olmuştur. Bu dönemde yerel yapı üslubunun 4. yüzyıl sonundan 7. yüzyıl başına kadar geliştirildiği söylenebilir. Bölgelere göre üslup farklılıkları şu unsurlarda belirlenebilir: Plan ve kesit özellikleri, oranlar, galeri kullanımı, üst örtü (ahşap çatı, tonoz vb), destekler (sütunlar, farklı formlarda payeler ya da sütun ve payelerin kombinasyonu), *apsis*in şekli (yuvarlak, çokgen, dışta serbest ya da kılıf içine alınmış), yapı tekniği (tuğla, düzgün kesme taş, moloz taş,

bu malzemelerin aynı cephede sıra ile kullanımı vb), pencereler, yapı bezemeleri vb.

Önemli bölgelerin kendilerine has özellikleri ve bu konuyla ilgili ulaşılabilecek kaynaklar 9. Bölümde verilmiştir.

Roma: Genelde üç nefli (S. Sabina, Lev. 2 ve S. Maria Maggiore), bazen de beş nefli (Salvator Kilisesi= S. Giovanni in Laterano, Res. 5; St. Peter, Res. 6-7; St. Paul) *arkad* ya da *arşitrav*lı sütunlarıyla bazilikalar yapılmıştır. Bazı örneklerde enine nef bulunur (St. Peter, St. Paul). Tüm Erken Hıristiyan mimarisi içinde buraya özel bir plan tipi, destek olarak payelerin kullanıldığı çevre koridorlu kiliselerdir (S. Sebastiano, Res. 8, 2; S. Agnese vd). Burada çevre koridorlu merkezî planlı tek yapı korunabilmiştir (S. Stefano Rotondu, Lev. 5). Kiliselerin dış görünüşleri sadedir. Malzeme tuğladır. Kısa kenarlardan birinde bir ön mekân (*portikus*) ya da az sayıdaki örnekte avlu bulunur. Genelde yuvarlak olan *apsis* (Lev. 2,1) bir örnekte çokgendir (S. Giovanni a Porta Latina). Orta nef, ışık katındaki büyük pencereler aracılığıyla aydınlanır. İç mekânda duvarlar plaka ve *tessera*larla oluşturulan mozaik ve duvar resimleriyle süslenir. Sütun ve başlıklar ise daha önce var olan yapılardan alınarak devşirme olarak kullanılmıştır. Döşemede çoğunlukla plaka mozaik ya da büyük levhalarla kaplama görülür.

Ravenna: Şehirdeki dini yapılar iyi korunmuştur (Lev. 3). Az sayıdaki yapıda kazı yapılmıştır. Ravenna 402 yılında başkent olmuş, Orta Çağ'da ve günümüzde önemli bir merkez olmadığı için kiliseler değişime uğramamıştır. Genelde enine nefi olmayan üç nefli bazilikaların (S. Giovanni Evangelista; S. Apollinare Nuovo, Lev. 3,2; S. Apollinare in Classe, Lev. 3,1) yanı sıra Suriye'de yaygın olan "geniş *arkad*lı bazilika" planını yansıtan bir kilise (S. Michele in Africisco), beş nefli ve günümüzde var olmayan bir bazilika (Basilica Ursiana) dışında, serbest haç (S. Croce) ve çevre koridorlu *oktogon* (S. Vitale) olmak üzere merkezî planlı kiliselere de rastlanır. Ortodoks ve Aryanların vaftizhaneleri, Başpiskopos Şapeli, S. Croce'nin ek yapısı Galla Palacidia Mausoleumu (Res. 85; 17,1) ve Theodorich Mausoleumu, yine Theodorich'e ait bir saray kalıntısı şehrin diğer yapılarıdır. Mal-

zeme tuğladır. Dış cepheler sağır kemerlerle hareketlendirilmiştir. Kiliselerin batısında genelde bir *portikus*, ender örneklerde avlu yer alır. *Apsis* genelde çokgendir. Geç döneme ait kiliselerde doğuda yan odalar bulunur ("*parabemata*"). Işık katı ve yan neflerin iç mekâna yeterince ışık sağlayan büyük pencereleri vardır. Sütun, başlıklar ve *impost* (başlık ve kemerler arasındaki taşıyıcı, Lev. 13,1; 14,1) diğerleri gibi Konstantinoupolis (İstanbul) ya da Prokonnesos'tan (Marmara Adası) ithal edilmiştir. Kilise ve vaftizhanelerde zengin mozaik bezeme dikkat çeker.

Milano: 353 yılı ve 380- 402 yılları arasında başkent olan şehirde, 374 yılında piskopos olan Ambrosius* (ölümü 397) önderliğinde kiliseler yapılmıştır. Üç nefli bazilikalar, sade (S. Ambrogio) ya da enine nefli (S. Simpliciano), vurgulu doğu bölümüyle beş nefli bazilika (S. Tecla), serbest haç (S. Nazaro), çevre koridorlu kubbeli *tetrakonkhos* (S. Lorenzo) farklı plan tipleriyle ilgi çekici örneklerdir. Malzeme tuğladır ve Ravenna'da olduğu gibi cepheler sağır kemerlerle hareketlendirilmiştir (S. Simpliciano). Yapılara ait mozaik kalıntısı azdır.

Balkanlar, Ege Adaları: Farklı özellikler gösteren çok sayıda kilise korunmuştur. Çoğunluğu yine üç nefli olmakla birlikte az sayıda beş nefli bazilika da yapılmıştır (Selanik Hagios Demetrios ve Hagia Sophia altındaki bazilika; Epidauros). Doğu bölümü *konkha*lı üç yapı (Batı Yunanistan, Durres-Arapaj, Res. 19, Girit-Gortyn Hagios Titos) ve enine nefli (Nikopolis; Butrint, Res. 18; Lev. 6; Philippi A Bazilikası) örnekler de vardır. Haç planlı (Salona, Taşoz) ve *naos*ta orta ve enine nefin birleştiği bölümün kule olarak yükseltildiği (Korinthos, Lekhaion) kiliseler de yapılmıştır. Merkezî planlı yapılarda da çeşitlemeler söz konusudur. Sade *trikonkhos* (Dalmaçya; Yunanistan'daki bazı örnekler), çevre koridorlu *tri-* ve *tetrakonkhos* (Lin, Ohrid, Atina Hadrianus Kütüphanesi'ndeki yapı, Res. 26), bir *oktogon* (Philippi, Res. 24) ve altıgen planlı yapılar dikkat çekicidir (Amphipolis). Malzeme olarak genelde kırmataş / moloz, bazı önemli kiliselerde ise düzgün kesme taş kullanılmış, bazen de tuğla sıraları bu kesme taş

---

* Aziz Ambrosius: IV. yy. Latin kilisesi babası ve bilgini. Milano başpiskoposu. Hıristiyan ahlakı ve tarihi üzerine eserleri var.

sıralarının arasına yerleştirilmiştir (Selanik). *Apsis*ler genelde yuvarlatılmıştır. Başkent Konstantinoupolis (İstanbul), etkisini önemli kiliselerdeki galerilerle gösterir. Yapı plastiği yine esas olarak Konstantinoupolis'ten (İstanbul) getirilmiştir (Lev. 13,3; 14,2). Ancak yerel mermer ya da kireçtaşı üzerine başkent üslubunun yansıtıldığı da görülür (Lev. 13,4). Döşeme mozaiği iyi korunmuş, duvar ve üst örtü mozaiği (Selanik) ile duvar resmi (Demetrias, Stobi) ise az sayıda günümüze ulaşmıştır.

Konstantinoupolis: 324/30 yıllarında imparatorluğun başkenti olan kentte birçok kilise yapılmıştır. Ancak bunlara ait kalıntı azdır, bazı yapılar ise sadece yazılı kaynaklarda yer alır.

Kentte üç nefli bazilikalar (Hagios Ioannes Stoudios; Res. 15. 47), bir tane beş nefli bazilika (Hagia Sophia'nın [Ayasofya] yerinde yapılmış 5. yüzyıl evresine ait bazilika; Res. 16), haç planlı (On İki Havari Kilisesi), yuvarlak planlı (Hagios Karpos ve Papylos*; Res. 28-29) ve kubbeli bazilika (Hagios Polyeuktos, 524-527) yapılmıştır. Stoudios Kilisesi** oldukça kısa ve geniş olup avlusu, *nartheks*i, çokgen *apsis*i ile galerili bir kilisedir. Cephelerde malzeme olarak düzgün kesme taş ve tuğla sıraları belli aralarla kullanılmıştır. Bu oranlar Konstantinoupolis (İstanbul) ve onun etki alanı içinde kalan bölgelerde ortak özellikler olarak görülmektedir. Yapı plastiği Prokonnesos (Marmara Adası) mermerinden yüksek kaliteli malzeme ve işçilikle elde edilmiştir (Res. 58). Başlıklar ve diğer mimari plastik parçalarıyla Polyeuktos Kilisesi de usta ellerden çıkmıştır. Diğer süsleme unsurları hakkında bilgi edinmek zordur. Ancak Polyeuktos Kilisesi'nden az sayıda duvar mozaiği kalıntısı günümüze ulaşmıştır.

Anadolu: Farklı bölgelerde, farklı malzeme ve plan uygulamalarıyla Anadolu, zengin çeşitlemelerin görüldüğü bir yerdir. Lykia, Kappadokia, Binbir Kilise (Konya'nın güneyinde), "Dağlık Kilikia" (batıda Silifke'den doğuda Lamos'a [Silifke-Lamas / Limonlu Köyü] kadarki alan içinde) ve "Ovalık Kilikia" (Çukurova) bölgeleri kendine özgü özelliklere sahiptir. Bunun yanı sıra Nikaia

---

* 5. yy.da inşa edilen kilise bugün Samatya'daki Hagios Menas Kilisesi altındadır. A. M. Schneider tarafından 1935'te ortaya çıkartılmıştır.

** Yedikule'deki İmrahor Camii.

(İznik), Ephesos (Selçuk), Miletos (Balat), Perge (Aksu), Side'de (Selimiye) yapılmış kiliseler de önemli örneklerdir. Genellikle üç nefli bazilika yaygındır. Galeri her zaman görülmez. Özel formlar altında haç plan (Ephesos [Selçuk] İoannes Kilisesi 5. yüzyıl evresi, Res. 30; yeni yapı Iustinianus zamanı, 6. yüzyıl ortası), doğu bölümü üç *konkhos*lu (Lykia'da Karabel), nefleri tonozlu (Binbir Kilise; Res. 17) ve orta nefin kule benzeri yükseltiye sahip olduğu kiliseler sayılabilir (Meryemlik / Ayatekla, "Zenon Kilisesi", Alahan Manastırı, Res. 20; Lev. 7,1; Dağpazarı; Germe [Yürme]; Antalya). Merkezî planlı yapılarda da çeşitlilik söz konusudur: Binbir Kilise'deki yapılar, Antiokheia'daki çift çevre koridorlu *oktogon* (Antakya; Res. 21), karma bir plana sahip Hierapolis'teki (Pamukkale) *oktogon* ("Philippos Martyrionu"; Res. 25), Nyssa'daki (Harmandalı) haç ile bütünleştirilen *oktogon* (Res. 22), Akdeğirmen Höyük'teki çevre koridorlu *tetrakonkhos*, Amida (Diyarbakır) ya da Seleukeia Pieria'daki (Çevlik) yapılar (Res. 27) örnek olarak sayılabilir.

Deniz kenarı olan bölgelerde mimari plastik, Prokonnesos'tan (Marmara Adası) ithal edilmiştir (batı bölgelerinin çoğu, Kilikia; Lev. 13,2). Ancak genelde mermer (Ephesos [Selçuk]) ya da kireçtaşı (sayısız örnek Lykia, "Dağlık Kilikia") yani yerel malzeme kullanılmıştır. Az sayıda döşeme, duvar mozaiği ve resmi günümüze ulaşmıştır. Prokonnesos'tan (Marmara Adası) ithal edilen mimari plastik, özellikle başlıklar uzak mesafelerdeki iç bölgelere kadar da ulaştırılmıştır (Kaisareia [Kayseri]).

Kıbrıs: Burada da birçok kilise yapılmış, bazıları kazılmıştır. Bunlar ahşap çatılı, genelde üç nefli (Hagios Philon* ve Hagia Triada, Karpasia; Soloi; Pegia'da üç kilise; Kourion; Salamis Kampanopetra), istisnaî örnekler beş (Paphos Hagia Kyriake) hatta yedi (Salamis Epiphanios Bazilikası) nefli bazilikalardır. *Nartheks* ve avlu genelde mevcuttur. İlginç olan, birçok bazilikanın

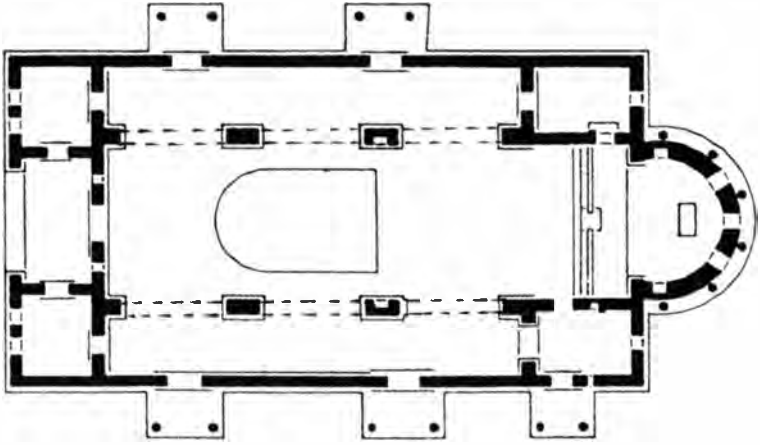
* Aziz Philon: Yaklaşık M.Ö. 13 ile M.S. 54 arası yaşayan Yahudi düşünür, Tevrat ile pagan Hellen dini arasında bir çelişki olmadığını kanıtlamaya çalıştı. Görüşleri daha sonra Kilise Babaları üzerinde etkili oldu.

alışılmışın dışında büyük olmasıdır (Soloi, Salamis Kampanopetra ve Epiphanios bazilikaları, Kourion). Yine bir özellik, doğu bölümün üç *apsis*li olmasıdır. Bunlar yuvarlatılmıştır ya da çokgen olarak doğuya doğru taşıntı yapar. Bazı durumlarda yan *apsis*ler duvar örgüsü içinde yer almıştır (Salamis Epiphanios Bazilikası). Bu özellik Konstantinoupolis (İstanbul) ya da Filistin'de görülmez. Kiliselere bitişik olarak yapılmış ek yapıların işlevleri kesin olarak belirlenemez.

Bir başka özellik, çok sayıda vaftizhanenin olmasıdır. Genelde bağımsız olarak yapılan vaftizhaneler ahşap kontrüksiyonlu üst örtüye sahiptir. Bunlar merkezî planlı yapılar olmadığı için kubbe üst örtüde kullanılmamıştır. Vaftizhanelerde vaftiz havuzu mekânın ortasında değil bir *apsis* içinde yer alır (Hagios Philon ve Hagia Triada, Karpasia; Kourion).

Yapıların *opus sectile* tekniğinde döşeme mozaikleri, *tessera*lardan yapılmış duvar mozaikleri vardır (Hag. Philon ve Hag. Triada, Karpasia; Soloi; Kourion). Mimari plastik yani başlıklar, *ambon*, levhalar ve diğerleri Konstantinoupolis (İstanbul) ya da Prokonnesos'tan (Marmara Adası) getirilmiş veya yerel malzeme kullanılmıştır. Üç bazilikanın *apsis*inde mozaik vardır, bunlar Kiti-Panhagia Angeloktistos (600), Panhagia Kanakaria (530/40) ve Panhagia Kyra (7. yy?) olup son ikisi Karpaz Yarımadası'ndadır. Kıbrıs'taki Erken Hıristiyanlık Dönemi bazilikaları bugüne kadar toplu olarak araştırılmamıştır. Başkent Konstantinoupolis (İstanbul) ve Prokonnesos (Marmara Adası) ile, komşu Suriye, Filistin Bölgesi'ne bakarak Kıbrıs'taki bazilikaların ortak özelliklerini bulmak, bunları açıklamak önemli sonuçları beraberinde getirecek, sonrasında Kıbrıs'ın kendine has özellikleri ortaya konabilecektir.

Suriye, Kuzey Mezopotamya: Farklı plan ve malzeme özellikleri gösteren kiliseler yapılmıştır. Kireçtaşının yoğun olduğu bölgeler Kuzeybatı Suriye, Resafa, Tur Abdin (Kuzey Mezopotamya, bugün Türkiye'nin güneydoğusu= Mardin Dağları) ve volkanik bir bölge olan Hauran (Güney Suriye), gösterdikleri özelliklerle birbirinden ayrılır. Genelde yine ahşap çatılı, üç nefli bazilikalar yapılmıştır. Suriye için tipik bir grup kilise, "geniş *arkad*lı bazi-

Res. 61: Suriye için tipik "geniş arkadlı bazilika": Qalb Loze (500; karş. Lev. 8,2, Resafa'daki bazilika).

likalar" adıyla anılır (Res. 61). Bu planda, dikdörtgen ya da haç formlu payeler ve geniş *arkad*lar söz konusudur. Planın bölge dışındaki tek benzeri Ravenna, S. Michele in Africisco'dur. Kuzey Suriye'de Qalb Loze ve Resafa A Bazilikaları (Lev. 8,2) bu gruba giren etkileyici örneklerdir. Hac merkezi olan Qalaat Seman, haç planıyla ayrı bir önem taşır. Merkezde Aziz Simeon'un yaşadığı sütunun etrafında oluşan sekizgenin ana eksenleri doğrultusundaki bölümlerden birer haç kolu geliştirilmiş, her bir haç kolu da nefli bazilika olarak yapılmıştır (Res. 65-66; Lev. 9).

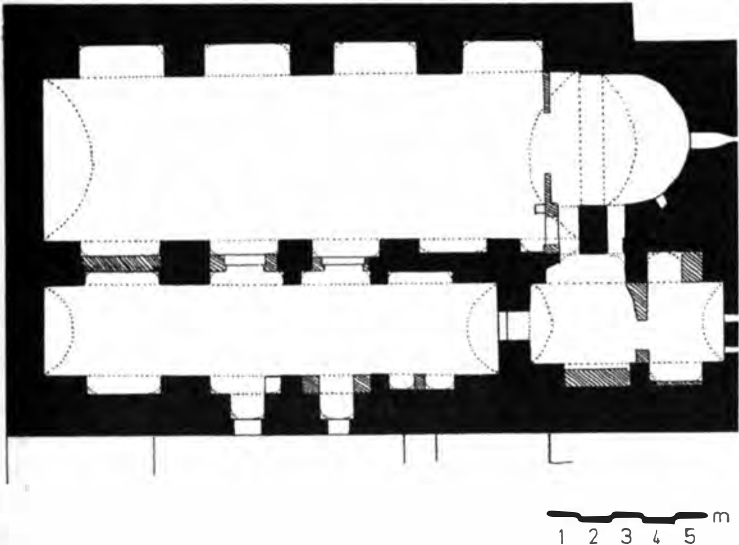
Hauran'da (Güney Suriye) yapılan bazilikaların özelliği, kendilerine has özel formlarının bulunması ve levhalarla örtülmüş olmasıdır. Çeşitlemeleri görülen merkezî planlı yapılar arasında *oktogon*lar (Antiokheia, [Res. 21]; Ezra, Georg Kilisesi [Res. 23]), yuvarlak planlı yapılar (Apameia), birçok çevre koridorlu *tetrakonkhos* (Seleukeia Pieria [Çevlik] Res. 27, Apameia, Amida [Diyarbakır], Bosra) sayılabilir. Farklı bir plan özelliği gösteren yapı Constantina'da (Viranşehir) yapılmıştır. Sadece yazılı kaynaklardaki anlatımlardan bilinen Edessa (Şanlıurfa) Katedrali kubbeli bir bazilikadır. Yine sadece eski fotoğraflarından bilinen Martyropolis-Mayafarkin'deki (Silvan) Meryem Ana Kilisesi, alışılmadık düzende kubbeli bir bazilika olmalıdır. Tur Abdin Böl-

gesi'nde (Mardin Dağları) tek nefli kiliseler yapılmıştır (Res. 62). Enine (yatay) dikdörtgen yapılar karakteristiktir ve Erken Hıristiyan mimarisi içinde özel bir yere sahiptir (Res. 63; Lev. 8,1).

Suriye kiliselerinin çoğunda karakteristik olan, ana *apsis*in yanında yan odaların yer almasıdır. Bunların birinde *röliker*lere yer verilmiş, yani bu odalar *martir* kültüne hizmet etmiştir.

Anılan bölgelerde çok sayıda vaftizhane yapılmıştır. En erken tarihli örnek Nisibis'te (Nusaybin) ve en önemlisi Qalaat Seman'da bulunmaktadır.

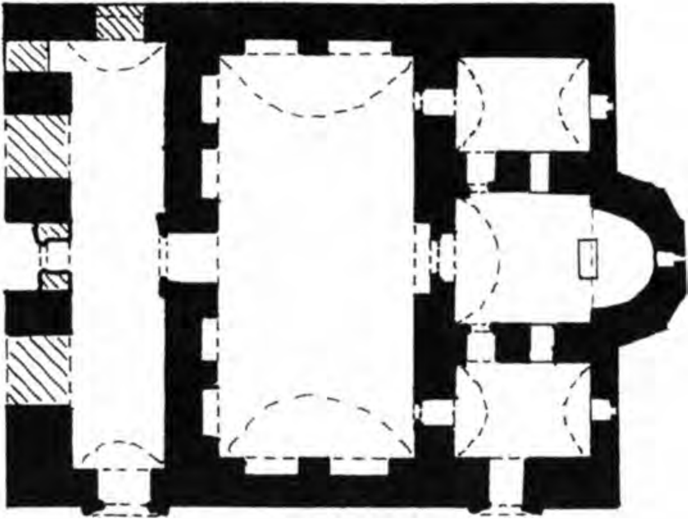
Kiliseler genel olarak düzgün kesme taştan yapılmıştır (Lev. 8,1; 9). Kuzeybatı Suriye'de kireçtaşı kullanılmış, dış cepheler kısmen süslenmiştir. Başlıklar ve diğer mimari plastik eserler yerel işçilik özellikleri gösterir. Resafa'da yerel özellik gösteren bir grup mimari plastik önemlidir. Hauran'da (Güney Suriye) ise bazalt kullanılmış, oldukça sade başlıklar yapılmıştır. Bazı yapılarda döşeme mozaiği bulunmuştur, ancak duvar mozaiği ve resmine ait hiçbir şey günümüze ulaşmamıştır.

Res. 62: Kuzey Mezopotamya (Mardin Dağları) için tipik olan, güneyi yan tek nefli yapı: Güzelsu Hg. Sergios ve Bakkhos (6. yüzyıl ve sonrası).

Filistin, Arabistan: Bu bölgelerde de kendine has mimari özellikler görülür. Kiliseler genelde üç nefli, ahşap çatılı bazilikalardır. Bazen *apsis*in iki yanında odalar yer alır. *Apsis* genelde dıştan köşeli bir kılıf içine alınmıştır. Suriye'de olduğu gibi güney yan oda *rölike*rler için kullanılmıştır. Beth Shean (çevre koridorlu yuvarlak), Gerasa (haç, yuvarlak), Gadara (dıştan kare içine alınmış *oktogon*) ve Garizim Dağı (Meryem Ana Kilisesi, *oktogon*) üzerindeki yapılar merkezî planlı olarak yapılmıştır.

Constantinus'un Beytüllahim'de yaptırdığı Doğuş (Res. 10-11) ve Kudüs'te yaptırdığı Kutsal Mezar Kilisesi, Erken Hıristiyan mimarisinde önemli uygulamalardır (Res. 9; Lev. 1,2). Kiliseler genelde büyük düzgün kesme taşlarla yapılmış, dış cepheleri az ya da çok sade bir görünümdedir. Birçok döşeme mozaiği günümüze ulaşmıştır. Kıyı bölgelerdeki mimari plastik, Prokonnesos'tan (Marmara Adası) ithal edilmiş, diğer bölgelerde ise farklı malzemelerden yerel işçilikle yapılmıştır.

Res. 63: Kuzey Mezopotamya (Mardin Dağları) için tipik olan nartheksli, üçlü doğu bölümü ile enine (yatay) dikdörtgen yapı: Salah'ta Mar Yakub (500; karş. Lev. 8,1).

Mısır: Genelde eski yapıların içinde yer alan kiliseler söz konusudur. Üç nefli bazilikaların özelliği, doğuda üç *konkha*lı olmalarıdır. Başlıklar ve diğer mimari plastik yerel malzemeden yapılmıştır. Ebu Mena hac merkezindeki kiliseler, başkent ve imparatorluğun diğer bölgelerinin mimari özelliklerini yansıttığı için genel Mısır mimarisinden ayrılır. Hac merkezindeki yapıların mimari plastiği de ithal edilmiştir.

Kuzey Afrika: Bugünkü Libya, Tunus ve Cezayir'de yine çoğunluğu üç nefli, ancak aynı yoğunlukta beş, istisnaî olarak yedi (Kartaca) hatta dokuz nefli bazilikalar yapılmıştır. Bazen sütun sırasıyla bölümlere ayrılmış orta nefte bir oda vurgulanmış ve onun üzerine üst örtüsü belli olmayan bir kule yapılmıştır. "Kapalı Yunan haçı" planlı bir kilise de vardır (Qasr e-Libia; 6. yüzyıl). *Apsis*ler genelde köşeli kılıf içine alınmıştır. Kuzeybatı Afrika için karakteristik olan, orta nefin batısında ikinci bir *apsis*tir. Genellikle sonradan eklenen bu bölümün çevresinde *martir* mezarları yer almıştır. Bunların benzerleri İspanya'da da görülür. Kuzey Afrika kiliselerinin bir diğer özelliği, sütun ve payelerin bir arada kullanılmasıdır. Ptolemais'teki (Libya) payeli kilise bir istisnadır ve kalın payeler tonozu taşımaktadır (6. yüzyıl). Genelde cepheler, büyük ve uzun taş bloklar ile bunların arasına küçük taşların yerleştirilmesinden oluşan bir duvar örgüsüyle dikkat çeker. Kıyı bölgelerde mimari plastik; yani başlıklar, levhalar ve sütunlar Prokonnesos'tan (Marmara Adası) ithal edilmiştir. Bunlar daha sonra Kahire'deki büyük camiler için tekrar kullanılmıştır. Tebessa'daki yapılar, yerel taş ve başkent üslubuyla yapılmış zengin bezemeye sahiptir. Döşeme mozaiği az örnekte korunabilmiş, duvar mozaik ve resimleri ise günümüze ulaşamamıştır.

İspanya Yarımadası: Az sayıda kalıntısı olan kiliselerde yapılan kazılarda ortaya çıkan sonuç, burada da genelde üç nefli bazilikaların yapıldığıdır. Kuzey Afrika'daki gibi *apsis*lerin doğu ve batıda yer alması ("karşılıklı ya da çift *apsis*li bazilikalar") bu kiliselerin bir özelliğidir. Burada da *apsis*, defin alanı olarak kullanılmıştır. Mimari plastik ve döşeme mozaiğinden az örneği günümüze ulaşan kiliselerin görünüşleri hakkında bilgi sahibi olmak zordur.

Gallia, Ren-Mosel Bölgesi: Az sayıda Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait kilise kalıntısı vardır. Bu nedenle yöresel özellikleri belirlemek zordur. Çift kiliseli bir yapı olan Trier Katedrali (330/40 yılında başlanmış, kuzey kilisenin doğu bölümü 380 yılında vurgulu bir kare olarak yapılmıştır), nişli oval bir yapı olan Köln St. Gereon (4. yüzyıl sonu; Res. 35-37) ve günümüze ulaşmayan ongen Toulouse "La Daurade" ("Altınlar") (500?) önemli yapılar arasındadır. Güney Fransa'da yenilenmiş çok sayıda vaftizhane farklı formlarıyla dikkat çekicidir (Fréjus, Poitiers, Aix-en-Provence). Trier Katedrali'nin vaftizhanesi dikdörtgen planlı vaftiz havuzuyla, Boppard'daki tek nefli, içinde vaftiz havuzu olan yapı ise planıyla önemli örneklerdir. Mimari plastik, genellemeler yapacak kadar örnekle günümüze ulaşmamıştır. Ancak Gallia'da Prokonnesos (Marmara Adası) mermerinden ve az sayıda da yerel mermerden mimari plastik görülür. Köln ve Trier'de Roma Dönemi'ne ait başlıklar tekrar kullanılmıştır (Trier Katedrali; Köln St. Gereon Kilisesi). Döşeme mozaiğine yine az rastlanır (Güney Fransa; Köln St. Gereon Kilisesi). Duvar mozaiği olan yapılar ise sadece yazılı kaynaklarda yer alır (Toulouse La Daurade; Köln St. Gereon Kilisesi).

2.1.6. Manastırlar

Erken dönemlerden başlayarak münzevi hayatı tercih etmek bir gelenek haline gelmiştir. En geç 260 yılından itibaren gezgin keşişler belirlenebilmektedir. Büyük Antonios* (251/52-356) aracılığıyla keşişlik özel bir yer edinmiştir. Antonios, Kahire'nin kuzeybatısındaki Natron Vadisi'ne çekilmiş, onu diğer birçok keşiş izlemiştir. Bu nedenle Antonios, rahiplerin babası olarak kabul edilir. Keşişler kendilerince bir düzen içinde yaşamış, sıkı bir organizasyon içinde bulunmamışlardır. Kahire'nin kuzeybatısındaki Kellia'da bulunan çilehane kalıntıları günümüzde bile olduk-

* Aziz Antonios (Büyük): 251'de Yukarı Mısır'da Keman'da doğduğu sanılıyor. Ölümü 356. Manastır hayatının kurucularından. Zengin bir köylü iken 20 yaşlarına doğru malını mülkünü yoksullara dağıttı. Teb çöllerine çekildi. Manastırlar kurdu ve yönetti. Sonra inzivaya çekildi. Etkisi büyük oldu; kendisinden sonra Mısır çöllerinde münzeviler, keşişler çoğaldı.

ça etkileyicidir. Bunların en erkenleri 4. yüzyılda inşa edilmiş olup 6. ve 7. yüzyıllarda yaygınlaşmış, çok büyük sayıda münzeviyi barındırmıştır. Her birinin kendine ait, küçük bir avlu içinde ve tamamen kerpiçten yapılmış bir şapeli vardır. Yaklaşık 100 km^2'lik bir alanda bugüne kadar 1.500'den fazla keşişhane saptanmıştır. Bunların yanına, belirli zamanlarda dinsel ayinlerin yapıldığı birçok kilise yapılmıştır.

İlk manastır Pakhomios tarafından 320/25 yılında Yukarı Mısır, Tabenissi'de kurulmuştur. Pakhomios, rahip ve rahibelerin ortak yaşamlarında uymaları gereken kurallar geliştirmiştir. Böylece rahipliğin "ortak yaşam" formu oluşturulmuştur. Pakhomios (287-342), yaşadığı dönemde Yukarı Mısır'da sekiz rahip ve iki rahibe manastırı kurmuş, buralarda 1.000 rahip ve rahibe yaşamıştır.

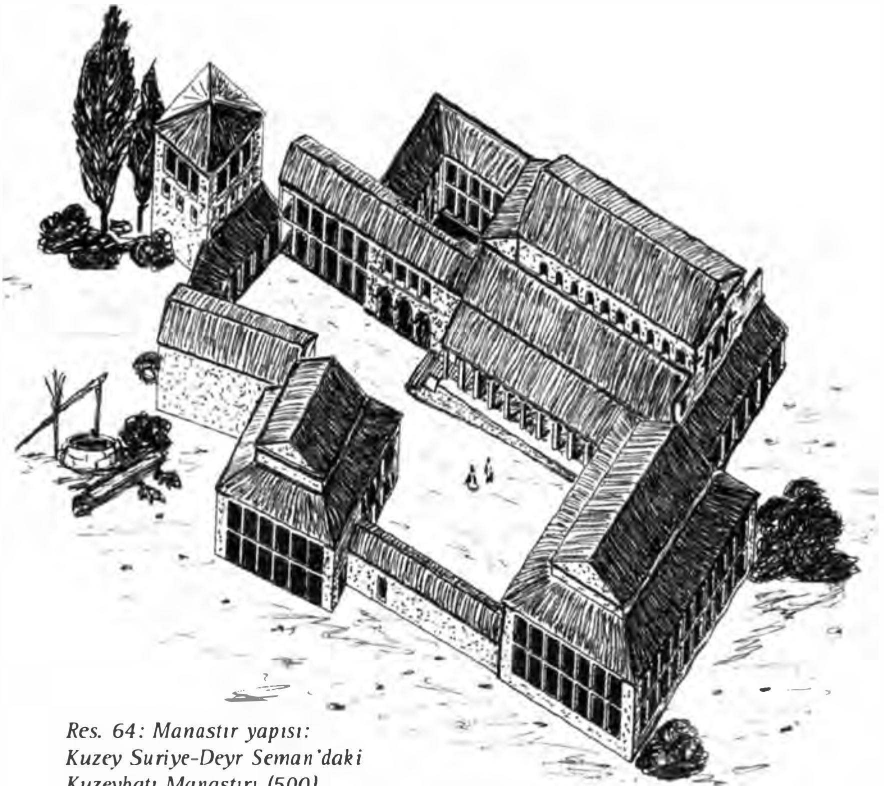
Kappadokia, Kaisareia (Caesarea [Kayseri]) Piskoposu Büyük Basileios* da (328/31-379) manastırların Akdeniz Bölgesi'nde hızla yayılmasını sağlamıştır. 383 yılında başkent Konstantinoupolis'te (İstanbul) ilk manastır kurulmuştur. 5. ve 6. yüzyıllarda manastırlar en parlak dönemlerini yaşamıştır.

Tabenissi'deki ilk manastır ve onu izleyenlerin düzenleri arkeolojik olarak belirlenememektedir. Sadece 5. yüzyıl ikinci yarısı ve 6. yüzyıldan kalma bazı yapı kalıntıları vardır. Yazılı kaynak sayısı da azdır ve yeterli bilgi içermemektedir. Örneğin Mısır, Filistin, Suriye ve Anadolu'nun bazı bölgelerinde (Kilikia, İsauria, Lykia) manastırlar korunmuştur, buna karşın imparatorluğun batısında ve Balkanlar'da hiçbir yapı kalıntısı günümüze ulaşmamıştır.

Manastırlar içindeki yapılar için kesin kuralların olmadığı düşünülür (Res. 64). Bazıları oldukça küçük olup ıssız yerlerde tek başına yer almıştır. Bu gruba verilecek örnekler, Filistin ve yakınındaki kıyı bölgesi manastırlardır. Diğer kompleksler oldukça bü-

---

* Aziz Basileios: IV. yy. kilise büyüklerinden. 370'te Kayseri piskoposu seçildi. Yakındoğu'daki din kavgalarına karıştı. Ariusçuluğa cephe aldı.

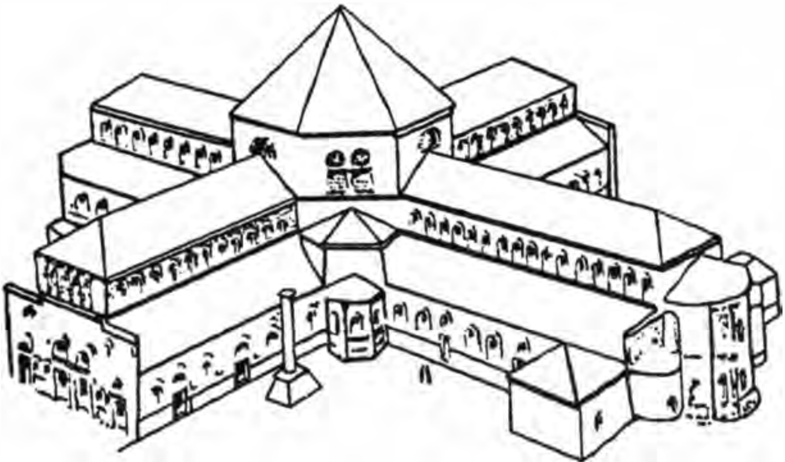
Res. 64: Manastır yapısı: Kuzey Suriye-Deyr Seman'daki Kuzeybatı Manastırı (500).

yüktür. Güney ve Kuzey Suriye'de görüldüğü gibi, içlerinde birçok yapı vardır.

Genelde manastırlar, Alahan Manastırı'nda olduğu gibi, hac merkezlerinin olduğu yerlerde geliştirilmiştir (Res. 68). Genç Simeon'un Antiokheia (Antakya) Admirabilis Dağı'nda (Samandağ) üzerinde yaşadığı sütunun çevresinde belli bir plana göre geliştirilen manastır önemlidir (Res. 69). Tur Abdin'deki (Mardin Dağları; Res. 63) bazı manastır kompleksleri de dikkat çekici örneklerdir. Hac merkezlerindeki manastırların, ziyaretçilere hizmet sunmak amacıyla oluşturuldukları görülür. Qalaat Seman'daki (Res. 65-66) haç planlı hac merkezindeki manastır, Qalaat Seman'ın hemen altında Telanissos'taki (Deir Seman) birçok manastır hac ziyaretine gelenlere hizmet için yapılmıştır (Res. 64).

Res. 65: Hac merkezi: Kuzey Suriye-Qalaat Seman Aziz Simeon hac merkezi; kilise planı (480/90; karş. Lev. 9).

Res. 66: Hac merkezi: Kuzey Suriye-Qalaat Seman Aziz Simeon hac merkezindeki kilisenin restitüsyonu.

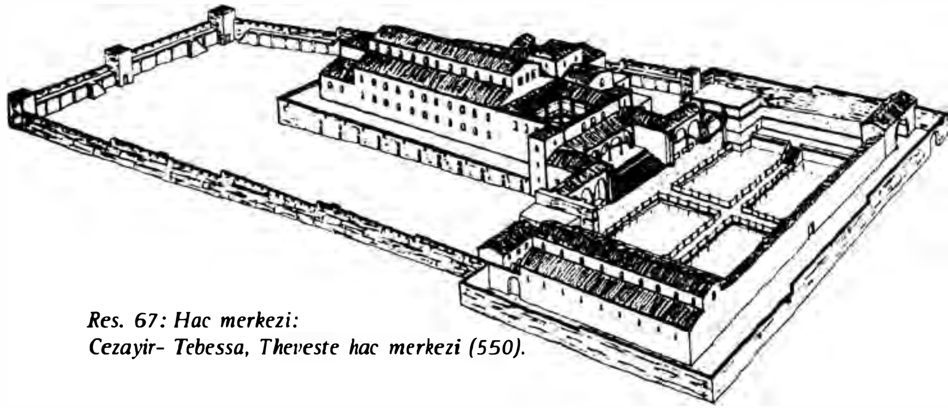
Şehir içinde bulunan manastırlar da vardır. Aziz İoannes Stoudios (453?) Manastırı, Konstantinoupolis (İstanbul) kent surları içinde yer alır. Manastır içindeki kiliselerden kalıntılar ele geçmiştir (Res. 15). Bugün yıkılmış olan büyük bir sarnıcın varlığı da bilinir, ancak manastırın nasıl göründüğü hakkında kesin bilgi yoktur.

Bir manastır içindeki en önemli yapılar kiliselerdir. Manastır kiliselerini cemaat kiliselerinden ayırt eden tipik özellikler yoktur. Bazen tek, bazen de üç nefli bazilikalar yapılmıştır. Kiliseler dışında misafir odaları, rahip ve rahibelere ders verilen odalar, günlük yeme içme gibi ihtiyaçların giderilmesi için yapılmış binalar, bir manastır kompleksi içindeki değişik birimlerdir. Ancak günümüze ulaşan az sayıdaki kalıntı nedeniyle bu oda ve binaların planları hakkında bilgi edinilemez. Buna rağmen oturma ve günlük ihtiyaçların giderilmesi için yapılan binaların kiliselere kıyasla oldukça sade oldukları düşünülür. Bu yapılar genelde kilise ile bağlantılıdır. Binalar ve kilise ortak bir avlu içinde yer alır. Bazılarında, olası tehlikelerde manastır sakinlerinin sığındığı ya da belirli rahiplerin inzivaya çekildikleri bir kule bulunur. Sınır bölgelerindeki manastırlar küçük birer kale gibi düzenlenmiştir. Buna karşın arazi uygun olduğunda bazı örnekler çevre duvarı olmaksızın yapılmıştır (Alahan Manastırı, Res. 68).

2.1.7. Hac Merkezleri

Constantinus zamanında *martir*lerin mezarları ve kutsal noktalar kiliseler içinde yer alarak, inananların ziyaretine olanak tanınmıştır. Roma St. Peter, Kudüs Kutsal Mezar Kilisesi, Beytüllahim Doğuş Kilisesi ve Trier Katedrali hac merkezleri olmuştur. Kutsal Topraklar'ı ziyaret 324/25 yılında başlamış, Constantinus'un annesi Helena'nın 326 yılında yaptığı hac yolculuğuyla yoğunluk kazanmıştır. 333 yaz ve sonbaharında Kutsal Topraklar'a yolculuk yapan ve bu yolculuğunu kaleme alan Bordeaux'lu bir hacıyla da hac literatürü başlar.

4. yüzyıl sonu ve 5. yüzyılda birçok *martir* ve aziz için kiliseler yapılır. Bunlar, ziyaret eden çok sayıdaki kişinin ihtiyacına ce-

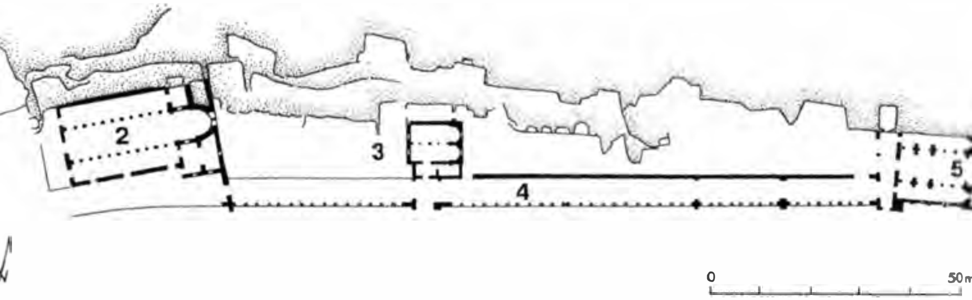

Res. 67: Hac merkezi: Cezayir- Tebessa, Theveste hac merkezi (550).

vap verebilecek şekilde büyük boyutlu mekânlar olarak yapılmıştır. Kiliselerde standart bir plan yerine, ziyaret edilen mezar ya da nesnenin konumuna göre bir plan düzeni oluşturulmuştur. Hac ziyareti için gelenlere hizmet edecek kilise dışında yapılar da yapılmıştır. Her hac merkezinin kendine has özellikleri vardır. Önemli bazı hac merkezleri şunlardır: 475 ve 491 yılları arasında Yaşlı Simeon'un (386-459) sütun üzerinde yaşadığı yerde oluşturulan Qalaat Seman (Kuzeybatı Suriye'de; Res. 65-66; Lev. 9), Aziz Paulus'un öğrencisi Thekla'nın bir mağara içinde yok olmasıyla 375 yılından başlayarak birçok kilisenin yapıldığı Meryemlik (Seleuceia ad Clycadnus [Silifke] yakınında Ayatekla), 296 yılında öldürülen Aziz Menas'ın* mezarının bulunduğu ve 5.-6. yüzyıllarda yapılan kiliselerle genişletilen Ebu Mena (Mısır-İskenderiye yakınında "Menas şehri"), 500 yılında ya da daha sonrasında 305 yılında, Dioclatianus zamanında Hıristiyanların kovuşturulmasında öldürülen Afrika'nın başazizesi Azize Crispina'nın mezarı etrafında gelişen Tebessa'daki hac merkezi (Doğu Cezayir-Theveste; Res. 67), 450 yılı sonrasında yedi kadın *martir* ile öldürülen Martir Leonidas anısına yapılan Lekhaion (Yunanistan- Korinthos), bir manastır etrafında gelişen hac merkezi

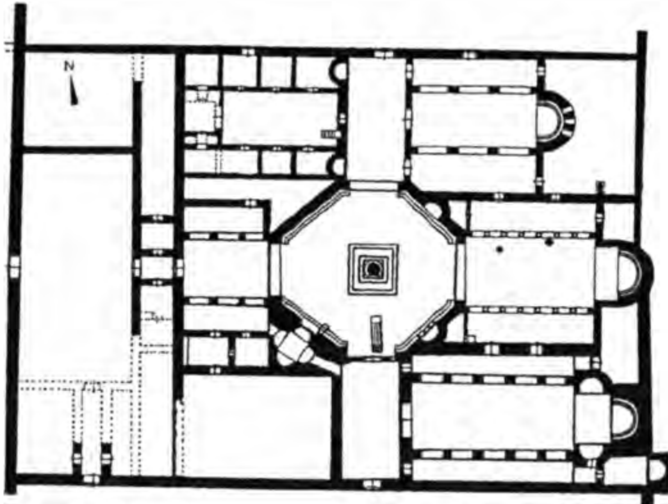
---

* Aziz Menas: İskenderiye doğumlu aziz, 536'da İstanbul patriği oldu. lustinianus'un Tres Capituli'yi (544) yasaklayan buyrultusunu onaylaması üzerine afaroz edildi. Tres Caputili: Nasturiliğe benzer görüşler ileri süren üç piskoposun eserleriyle ilgili dini tartışma.

Res. 68: Hac merkezi: Alahan Manastırı: 1. Mağara; 2. Batı Kilisesi; 3. Vaftizhane; 4. Teras; 5. Doğu Kilisesi; karş. Res. 20 ve Lev. 7,1 (5. yüzyıl sonu).

Alahan Manastırı ("Dağlık Kilikia"; Res. 68), Antiokheia (Antakya) yakınında "Admirabilis Dağı"nda (Samandağ) Genç Simeon'un yaşamını geçirdiği alan içinde gelişen hac merkezi (Res. 69) bazı önemli örneklerdir. Selanik'teki Demetrios Kilisesi 5. yüzyıl ikinci yarısında Asker Aziz Demetrios için yapılan, 7. yüzyılda deprem sonrasında yenilenen beş nefli, görkemli enine nefe sahip, şehir içinde bulunan bir hac kilisesidir.

Res. 69: Hac merkezi: Genç Aziz Simeon'un Admirabilis Dağı'ndaki (Samandağ) manastırı: Hac merkezinde azizin sütununun yer aldığı oktogon, doğudaki üç bazilika, batıdaki ek yapılar (6. yüzyıl).

Her hac merkezi kendine has özellikler sunmakla birlikte bazı ortak özellikler de gösterir. Kiliseler oldukça büyük olup kutsal alana (mezar vb) olabildiğince ziyaretçinin girmesi sağlanmıştır. Kalıntılardan bu alanların zengin bezemeye sahip oldukları anlaşılır. Bazen birden fazla kilise aynı hac merkezinde yer alır (Res. 68). Hac merkezlerine vaftiz olmak için gelenlere hizmet vermek amacıyla, içine birden fazla kişinin girebileceği büyük vaftizhaneler yapılmıştır. Genelde tören yolu ya da seremoniler için kullanılan cadde ve meydanlar oluşturulmuştur. Hac ziyaretinde bulunan kişilerin kalabilecekleri yapılar, hac merkezinin yakınında yer almıştır. Su ihtiyacını gidermek için hac merkezinde birçok sarnıç yer almıştır. Yine ziyaretçiler ve hac merkezindeki görevliler için hamam yapıları hizmete sunulmuştur. Ziyaretçilerin tüm ihtiyaçları ile rahip ve rahibeler ilgilenmiş, seremoniler de bunlar tarafından düzenlenmiştir. Ayrıca hac merkezinde hatıra olabilecek nesneler satışa sunulmuştur. Rahip ve rahibeler için kalacak yer dışında, sadece onlara özel bir kilise yapımına da gidilmiştir. Yiyecek ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri tarım alanları da hac merkezi yakınında yer almıştır. Genellikle hac merkezleri bir koruma duvarı içinde, uygun şartlar yerine getirildiğinde şehir dışında geliştirilmiştir.

2.2. SİVİL MİMARİ

2.2.1. Kentler

Roma İmparatorluk Dönemi'nde oluşturulmuş kentlerin yapısına Geç Antik Çağ'da dokunulmamış, caddeler, meydanlar ve konut bölgeleri varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Tiyatro, amfitiyatro, *stadion*, pazar meydanları, hamam vb halka açık yapılar genelde onarılmış, zaman zaman da küçültülerek kullanılmaya devam edilmiştir. Yüzyıllarca sürekli onarım gören caddeleri, tapınakları, hamamları, tiyatroları, *odeion*ları ve diğer yapılarıyla bugün hâlâ çok etkileyici bir görünüm sergileyen Ephesos (Selçuk), bu anlamda önemli bir örnektir.

Geç Antik Çağ'da kentlerde yeni yapıların yapımı, mevcut yapılarda değişimler ve yenilemeler eski geleneklere bağlı olarak yapılmış, bu döneme ait karakteristik bir özellik oluşturulmamıştır.

Konstantinoupolis (İstanbul) kentinin büyümesi için 324/30 yıllarında Constantinus ve 408/13 yıllarında II. Theodosius zamanında düzenlemeler yapılmıştır. Büyük meydanların en önemli yolların kenarında bulunması dikkat çekmektedir.

6. yüzyılda yeni kurulan Iustiniana Prima (Sırbistan-Niş güneyindeki Caricin Grad) kentinde caddeler kentin arazisine uygun olarak yönlendirilmiştir. Yunan ve Roma Dönemi'nde olduğu gibi bu dönemde de şehirler yüksek bir arazi üzerine kurulmuştur. Merkezdeki ana meydan Ürdün-Gerasa'da olduğu gibi yuvarlak planlıdır. Kiliseler önemli meydanlarda yapılmış, bunların içindeki en özel yerde piskopos kilisesine yer verilmiştir. Fırat Nehri kıyısında 6. yüzyılda Iustinianus zamanında yenilenen Zenobia (Suriye) kenti de yüksek bir arazi üzerine kurulmuştur. Kent, dış duvarları izlendiğinde, üçgen bir formda oluşmuştur. Fırat yakınındaki düzlük arazide ise dik açılı caddeler sistemi uygulanmıştır. Suriye'deki Sergiupolis (Resafa) 500 yılında, daha önce var olan kentin bulunduğu yere yeniden kurulmuştur. Kent, düz çöl arazisi üzerine Roma İmparatorluk Dönemi şehirlerinde olduğu gibi dikdörtgen planlı olarak tasarlanmıştır. Cadde ve sokaklar birbirlerini dik kesmektedir. Önemli bir hac merkezi olan kentte kiliseler özel yerlere yapılmıştır.

2.2.2. Meydanlar - Forumlar - Onur Sütunları ve Takları - Yollar

Meydanlar, Forumlar: Geç Antik Çağ'da caddelerin önemli birleşme noktalarında yer alan meydanlar ve pazar yerlerinin (*fora*) düzeni, daha önceki dönemlerde var olan uygulamaları izlemiştir. Eski yapılar, yenileri kısa sürede yapılamayacağı için onarımlarla kullanılmaya devam edilmiştir. Yeni yapılar ya da genişlemeler sadece önemli durumlarda, örneğin deprem nedeniyle zorunlu olarak yapılmıştır.

Büyük Constantinus zamanında imparatorluğun yeni başkenti Konstantinoupolis'te (İstanbul) 324/330 yılında yapılan bir *forum*, kentin yeni merkezi haline gelmiştir. Yazılı kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla *forum*, yuvarlak planlı olarak yapılmıştır. Ancak özellikleri hakkında bilgi edinilememektedir. *Forum*un

oluşumunda İmparatorluk Dönemi mimarisinin özelliklerini yansıtan, Ürdün-Gerasa gibi örneklere başvurulmuştur. *Forum*un ortasında bir *porfir* sütun yer almış, bunu çevreleyen revaklar ise heykellerle süslenmiştir. Bu heykellerin bir kısmı Konstantinoupolis'e (İstanbul) daha önce getirilen, bir kısmı ise onur heykeli olan eserlerdir.

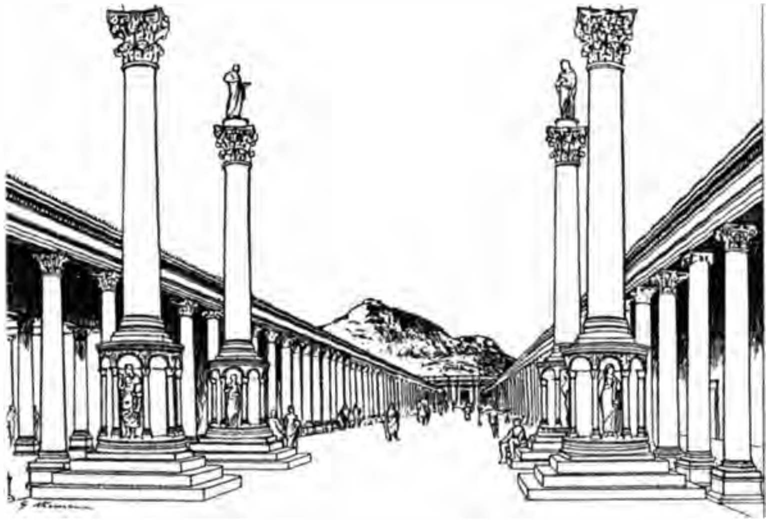
Konstantinoupolis kentine daha sonraki dönemlerde, bugünkü İstanbul'da artık mevcut olmayan dikdörtgen planlı dört meydan daha eklenmiştir. Bunlar Theodosius Sütun ve Takı'nın da bulunduğu Tauri Forumu (379-395; Res. 71), Bovis Forumu ve "Philadelphion" (kesin tarihleri belli değil) ile yüksek bir sütunu olan Arcadius Forumu'dur (395-408).*

Iustinianus'un 6. yüzyılda kurduğu Iustiniana Prima'daki (Sırbistan-Niş güneyindeki Caricin Grad) merkezî meydan, yuvarlak planlıdır. Sergiupolis (Suriye-Resafa) gibi diğer bazı kentlerdeki meydanlar hakkında ise bilgi yoktur. Dyrrachium (Arnavutluk-Durres) kenti, merkezdeki yuvarlak planlı, kaldırım döşeli ve sütunlarla çevrelenmiş meydanıyla, olasılıkla ana yolların kesişme noktasında 500 yılında kurulmuş bir kenttir. Kent bu yeni oluşumunu büyük olasılıkla Dyrrachium'lu İmparator Anastasius'a (491-518) borçludur. İmparatorun kent duvarlarını onardığı ve yenilerini yaptırdığı da bilinmektedir.

Onur Sütunları ve Takları: Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde, Roma İmparatorluk Dönemi'nde olduğu gibi imparatorun zaferini ya da diğer önemli olayları kutlamak için onur sütunları ve takları dikilmiştir. Sütunlar üzerinde olağanüstü büyük boyutlarda imparator heykellerine yer verilmiştir. Konstantinoupolis'te (İstanbul) bulunan sütunlar; mermer kaideli, dokuz *porfir* bölümden meydana gelen, 50 m yüksekliğe sahip, üzerinde imparatorun altın yaldızlı tunçtan heykelinin yer aldığı Constantinus Sütunu ve Theodosius Sütunu (386), Roma'daki Traianus (113) ve Marcus Aurelius (180/193) sütunları geleneğinde, spiral formda ka-

---

* Söz konusu forumların bugünkü İstanbul semtlerine göre konumları şöyle: Tauri Forumu (Şimkeşhane-Beyazıt Meydanı); Bovis Formu (Yunancası Bous, Aksaray Meydanı); Philadelphion (Beyazıt Meydanı ile Aksaray Meydanı arasında); Arcadius Forumu (Haseki Semti).

Res. 70: Ephesos'taki (Selçuk) tiyatrodan limana inen cadde ("Arkadiane"; 400; dört sütunlu anıt, 6. yüzyıl).

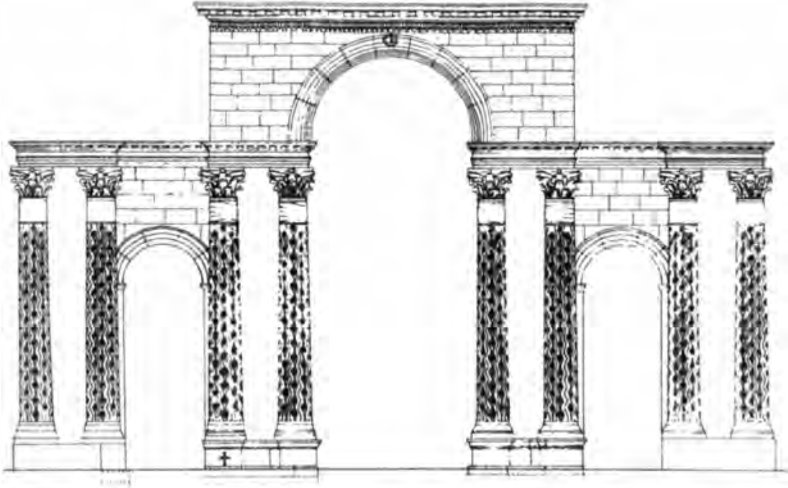
bartmalı şeritlerle süslenmiştir. Öncüleri gibi imparatorun zaferlerini yüceltmek için yapılmış Arcadius Sütunu (400/02-421), sade yapısıyla dikkat çeken Marcianus Sütunu (450/52), "Gotlar Sütunu" ve bugün bazı parçaları Topkapı Sarayı'nda bulunan bir imparator heykelini taşıyan sütunlar bunlara eklenebilir.* Iustinianus, Hagia Sophia (Ayasofya) yakınındaki Augusteion'u 543/44 yılında yenileyerek buraya, üzerinde kendisinin normalden üç ya da dört katı büyüklükte tunçtan atlı heykelinin yer aldığı bir sütun diktirmiştir. Onur anıtlarının diğer formları, daha önce var oldukları yerde yani hipodromun ortasında (*spina*) korunmuştur (Lev. 11,2; 27,3). Bunlardan biri Theodosius'un 390/92 yılında zafer anıtı olarak diktirdiği, Mısır'daki Karnak'tan getirilen ve İ.Ö. 1500 yılına tarihlenen *obelisk*tir. *Obelisk*in kaidesi üzerinde imparator ve yakınlarını gösteren kabartmalara yer verilmiştir.

* Adı geçen sütunların İstanbul'da bulundukları yerler: Constantinus Sütunu (Çemberlitaş); Arcadius Sütunu (Fatih'teki Kıztaşı); Gotlar Sütunu (Gülhane Parkı'nda); Theodosius Sütunu (bu sütunun bugün kalıntısı bulunmamakta, ancak Bizans Dönemi'nde Beyazıt Meydanı'nda Tauri Forumu'nda yer aldığı ve Theodosius'un zaferlerinin sütun gövdesinde kabartmalarla betimlendiği ifade edilmektedir.

Ephesos'ta (Selçuk) tiyatrodan limana uzanan geniş "Arkadiane" caddesindeki (Res. 70) dört sütun üzerinde de heykellerin olduğu kabul edilir. Yine Dyrrachium'da yuvarlak planlı meydandaki bir kaide kalıntısı, burada da bir sütunun varlığını gösterir.

Roma İmparatorluk Dönemi'nde genelde imparatorların zaferleri için yapılan taklar yaygındır. Roma'da Titus Takı (81), Benevet'te Traianus Takı (114), Roma'da Septimius Severus Takı (203) ve Selanik'teki Galerius Takı (297-305) önemli örneklerdir. Roma Senatosu 312 yılında Büyük Constantinus için, Maxentius'a karşı kazandığı zafer adına bir tak yapımına karar vermiştir. İyi korunagelmiş tak üzerinde sayısız eski kabartma kullanılmış, imparator gibi önemli figürlerin, bunlar arasında Constantinus'un portresi de yeniden çalışılmıştır. Üst bölümdeki diğer kabartmalar ise yeni yapılmıştır.

Bu tarz taklar daha sonraki dönemlerde yaygınlığını kaybetmiştir. Konstantinoupolis'te (İstanbul) Theodosius Forumu'ndaki tak, büyük olmakla birlikte üzerinde kabartma süslemeler yoktur (Res. 71). Ancak takın bir dizi parçasından anlaşıldığı kadarıyla, yukarı doğru genişleyen sütunları vardı. Ephesos (Selçuk) "Kuretler Caddesi" (4./5. yüzyıl) ya da Korykos'un (Kızkalesi) dışın-

Res. 71: Konstantinoupolis'te (İstanbul) İmparator I. Theodosius Forumu'ndaki takın restitüsyonu (380/90).

da Elaioussa Sebaste (Ayaş) yolu üzerindeki caddede yer alan daha küçük takların ise neden yapıldığı bilinmemektedir.

Caddeler: Şehir içinde caddelerin olması Erken Hıristiyanlık Dönemi'nin bir yeniliği değildir. Roma İmparatorluk Dönemi'nde caddelerin iki yanında revaklar yer almıştır. Kanalizasyon sistemi de bulunan caddeler, büyük taşlarla döşenmiştir. Geç Antik Çağ'da da revaklarda sayısız onur heykelleri yer almıştır. Bu alanda en önemli örnek Ephesos'tur (Selçuk). Yamaçtaki devlet *agora*sının bulunduğu meydanın aşağısında sağda yer alan dar cadde, "Kuretler Caddesi"ndeki tak ve birçok yazıtlı heykel kaidesi Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde buranın yenilendiğini gösterir. Yine bu caddenin sınırındaki Skholastika Hamamı, Hadrianus Tapınağı ve diğer yapılar onarılmıştır. Arcadius Dönemi'nde (395-408) tiyatrodan limana inen 11 m genişliğinde ve yaklaşık 500 m uzunluğunda olan, sütunları, başlıkları ve kaideleri eski yapılardan alınarak kullanılan, akşamları 50 fener ile aydınlatıldığı bir yazıttan anlaşılan revaklı bir cadde yapılmıştır ("Arkadiane", Res. 70). Benzer gösterişli caddeler Konstantinoupolis (İstanbul) ve imparatorluğun diğer şehirlerinde de yapılmıştır. Konstantinoupolis'in (İstanbul) ana caddesi "Mese", kısmen iki katlı ve sayısız heykelleri barındıran, arkasında atölye ve dükkanlara ait odaların yer aldığı revaklara sahipti. Bugün izleri olmayan bu ana caddedeki yapı kompleksleri, çeşitli yazılı kaynaklarda anılmaktadır.

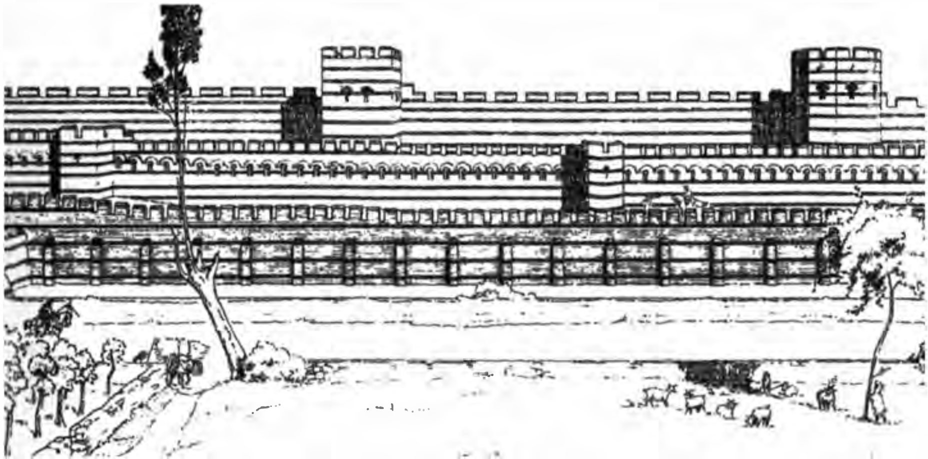
2.2.3. Şehir Surları - Kaleler

Şehir Surları: 2. ve 3. yüzyılın büyük bir bölümünde şehirler var olan barış ortamında, güçlü sur duvarları olmaksızın yaşayabilmiştir. 3. yüzyıl sonundan itibaren durum değişmiş, kentler sur duvarlarıyla korunmaya başlamıştır. 270/75 yılında İmparator Aurelius Roma'da, bugün hâlâ ziyaretçileri etkileyen tuğla malzemeden güçlü sur duvarları yaptırmıştır. 4. yüzyıldan 6. yüzyıla kadar geçen süre içinde Roma imparatorluk sınırları içindeki birçok kente sur duvarları yapılmıştır.

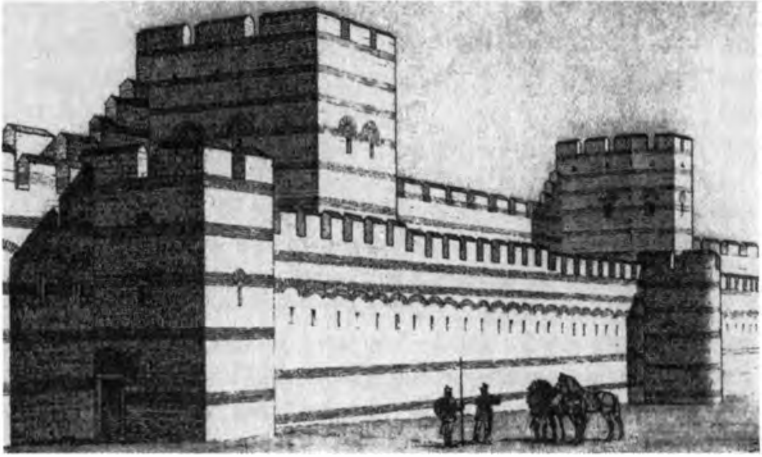
Korykos (Kızkalesi), Hierapolis (Pamukkale) ve Aphrodisias'ta (Geyre) eski kent bölgesi genelde eski İmparatorluk Dönemi yapılarından alınmış büyük düzgün kesme taştan yapılan duvarlar-

la çevrelenmiştir. Suriye-Apameia ve Anadolu'da Perge'de (Aksu) görüldüğü gibi, bazen eski ve sağlam duvarlar küçük onarımlarla tekrar kullanılmış, Perge'deki (Aksu) duvar, İmparatorluk Dönemi'ne ait yapıları içine almak için güneye doğru devam ettirilmiştir. Eski kent sınırları önceye kıyasla küçültülmüştür. Anadolu'da Side (Selimiye) ve Patara'da (Gelemiş) ya da Arnavutluk'ta Byllis'te görüldüğü gibi, malzeme olarak artık kullanılmayan ya da yıkılmış eski yapıların taşları kullanılmıştır. Yeni duvarların yapımında, eski büyük binalar da birlikte kullanılarak küçük kaleler haline getirilmiştir. Patara'da (Gelemiş) tiyatronun doğu cephesi, *odeion* ya da *bouleuterion* olarak yapılmış bina, *gymnasium* (?), hamam ve bir tapınak yeni duvarların içine alınarak kullanılmıştır. Benzer uygulama Side (Selimiye) ya da Miletos'ta (Balat) da belirlenmiştir.

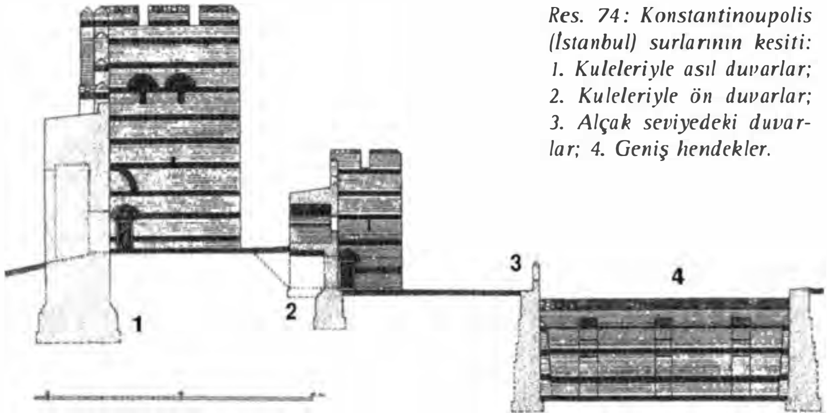
Nadiren şehirlerin genişletildiği ve yeni duvarların yapıldığı görülür. En ünlü örnek Konstantinoupolis'in (İstanbul) İmparator II. Theodosius zamanında 408 ve 413 yılları arasında yapılan duvarlarıdır (Res. 72-74; Lev. 12,1). Bunlar Geç Antik Çağ'dan kalma, Blakhernai Mevkii'ndeki küçük eklentiler dışında kenti 1.000 yıl kadar yani Osmanlıların 1453 yılındaki fethine kadar koruyabilmiş güçlü duvarlardır.

Res. 72: Konstantinoupolis (İstanbul) surlarının restitüsyon çizimi. Kuleleriyle ön ve asıl duvarlar (408-413; karş. Lev. 12,1).

Res. 73: Konstantinoupolis (İstanbul) surlarının restitüsyon çizimi. Dörtgen ve yuvarlak planlı kuleleriyle ön duvarlar ve asıl duvarlar.

Res. 74: Konstantinoupolis (İstanbul) surlarının kesiti: 1. Kuleleriyle asıl duvarlar; 2. Kuleleriyle ön duvarlar; 3. Alçak seviyedeki duvarlar; 4. Geniş hendekler.

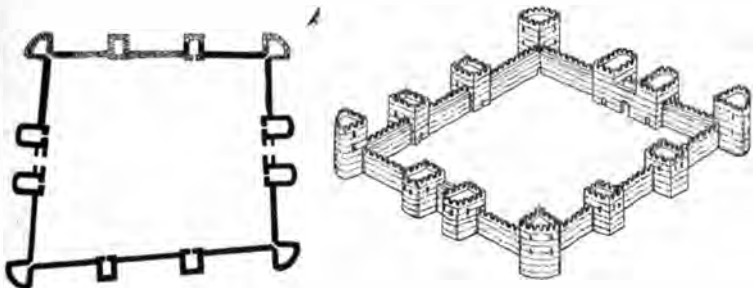
Duvarlar hendek, ön duvar ve asıl duvar olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Ön ve asıl duvarlardaki kuleler farklı planlara sahiptir. Açık renk kireçtaşından kesme taşlar ve tuğlalar almaşık teknikte birbiri üstünde yer alarak güzel bir görünüm meydana getirmiştir. Kapı ve pencere çerçeveleri ile kemerler de tuğladan yapılmıştır. Böylece Konstantinoupolis'in (İstanbul) kent duvarları sadece Geç Antik Çağ'a ait önemli bir askeri mimari örnek değil, aynı zamanda estetik kaygıyı da içinde barındıran özelliğe sahiptir.

Res. 75: Kuzey Suriye, Resafa kent surları (500).

İmparator Anastasius'tan Iustinianus zamanına yani 6. yüzyılın ilk yarısına kadar imparatorluk içindeki bölgelerde sadece kent duvarlarının sağlamlaştırılması ile yetinilmemiş, bunun yanı sıra birçok kent de yeni sur duvarlarına sahip olmuştur. Iustiniana Prima (Niş güneyindeki Caricin Grad), Anastasiopolis (Dara-Oğuz), Suriye'de Zenobia ve Resafa (500; Res. 75) kent duvarları bu anlamda önemli örneklerdir. Kent duvarlarının oluşumunda yine Yunan ve Roma mimari geleneği sürdürülmüş, Geç Antik Çağ'a ait özel bir plan geliştirilmemiştir.

Kaleler: İmparatorluğun sınırlarını ve şehirdeki önemli caddeleri korumak amacıyla farklı büyüklükte, kare ya da dikdörtgen (Res. 76), bazen arazinin yapısına göre yuvarlak ya da düzensiz plana sahip kaleler yapılmıştır. Yine bu yapılarda da Roma İm-

Res. 76: Geç Antik Çağ'a ait kale: Kuzey Arnavutluk Vig Kalesi plan ve görünümü (4. yüzyıl ortası; ölçüleri 115 x 100 m).

paratorluk Dönemi'ndekine benzer yapı geleneği devam ettirilmiştir. Köşelerde, yuvarlak ya da köşeli plana sahip güçlü kulelere, cephelerde de yine kulelere yer verilmiştir. Küçük kalelerde de iki cephede iki kule ile korunan kapılar bulunur. Kuzey Afrika, Suriye (kuzeyde Palmyra ve Fırat arasındaki yerleşimlerde, Hauran'da) ve Ürdün'de mimari özellikleri belirlenebilen kale kalıntıları vardır. Arnavutluk (Vig, Elbasan, Paleokastra) ve Balkanlar'daki diğer bölgelerde ve Trier çevresinde (Neumagen, Bitburg) de bazı korunabilmiş kalelere rastlanmaktadır.

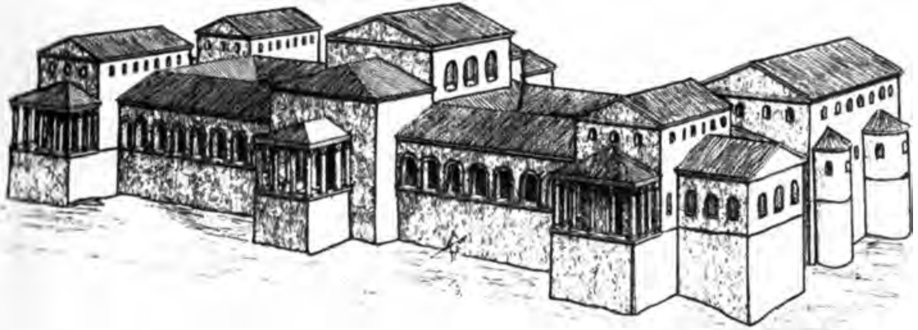
2.2.4. Evler - Villalar - Saraylar - Hipodromlar – Piskopos Sarayları - Misafirhaneler

Evler - Villalar: Şehirlerde Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait az sayıda ev kalıntısı vardır. Yeni bir plan tipi görülmez. Roma ve Ostia'daki çok katlı evler Geç Antik Çağ'da da kullanılmıştır. Ephesos'taki (Selçuk) "Yamaç Evleri" bugüne kadar kabul edildiği gibi 5. yüzyıla kadar geçen süreye ait değildir. Bunlar belki de 262 yılındaki deprem nedeniyle 3. yüzyılda kullanılamaz hale gelmiştir. Korinthos, Philippi ve Selanik'teki evlerde kazılar yapılmıştır. Bu kazılar sonucunda evlerin eski geleneklere bağlı yapıldığı ve yeni plan tipleri göstermedikleri belirlenmiştir. Küçük yerleşimlerdeki ev ve villalar hakkında bilgiler edinmek daha kolaydır. Roma imparatorluk sınırları içindeki iki bölgede, "Dağlık Kilikia" ve Kuzeybatı Suriye'de sayısız ev ve çiftlik yapılmıştır (Res. 77). Ancak bunlardan Geç Antik Çağ yaşamına katkıda bulunabilecek ip uçları elde etmek güçtür. Suriye'de büyük düzgün kesme taşın, Kilikia'da ise küçük düzgün kesme taşın, küçük moloz taş ve harç ile birlikte kullanımı söz konusudur. Genelde iki katlı olarak yapılmışlardır. Farklı büyüklükteki odaların bazıları sütunlu yapılarıyla dışarıya açılır. Çiftlikler, ev çevresinde olabilecekleri gibi, özel tek kompleksler olarak da yapılmıştır.

Eski geleneklere bağlı farklı formlarda villalar yapılmıştır. Sicilya, Piazza Armerina'da (4. yüzyıl başı) revaklarla çevrelenmiş bahçeler ve büyük odalar kendi içlerinde grup oluşturmuştur. İmparator I. Valentinianus'un 371 yılında yazlık villa olarak kullandığı Trier yakınındaki Konz Villası (Res. 78) *rizalit*li köşeleri ve

Res. 77: Kuzeybatı Suriye'deki çiftlik evinin görünümü (4./5. yüzyıl.).

sütunlu girişleriyle kapalı bir yapı kompleksi olarak karşımıza çıkar. Bu tip, Geç Antik Çağ'da yaygın olarak kullanılmış, mozaiklerde de tasvir edilmiştir. Bu tipe ait bir diğer örnek yine Trier yakınında 375 yılında yapılmış ya da yenilenmiş olan Welschbillig Villası'dır. Yapının ana ekseninde büyük bir su havuzu vardır. Havuzu çevreleyen Herme'li galeriler büyük ölçüde korunmuştur.

Res. 78: Trier yakınında Mosel kenarındaki Konz'da imparatora ait yazlık villa (4. yüzyıl ortası; ölçüleri 84 x 38 m).

Akkale'deki ("Dağlık Kilikia") yapı, köşe *rizalit*li ve *portikus*lu villa tipindedir. Yapı denize yakındır ve deniz manzarası olan sütunlu bir girişe sahiptir. Üçayak'ta kuleyi anımsatan üç katlı ve balkonlu villa ("Dağlık Kilikia") ve Sinekkale'de üst katında balkonu olan villa ("Dağlık Kilikia") önemli örneklerdir. 371-395 yılları arasında Nyssa'da piskopos olan Gregorios'un,* Kappadokia ya da Galatia'daki bir arkadaşına ait villa hakkındaki anlatımı önemlidir. Gregorios'un anlatımından, bir Hıristiyana ait, ancak konu seçiminde pagan konulara yer veren bu villanın farklı mermerlerden *opus sectile* döşeme mozaiklere, camdan duvar mozaiklerine sahip olduğunu anlıyoruz. Ayrıca villada mermerden, altın yaldızlı tunçtan heykeller, resimler, kapılarda fildişi süsler, ahşaptan sütun ve başlıklar bulunmaktadır.

Diğer villalar, Trier yakınındaki Pfalzel (4. yüzyıl) gibi küçük kale formunda ya da "Dağlık Kilikia"daki Keşli, Delikkale, Gökburç gibi çevre duvarlı kalelere benzer yapılmıştır. Önemli bir örnek de İmparator Diocletianus'un Spalato'da (Dalmaçya-Split) yaptırdığı komplekstir. Saray benzeri villa 305 yılından önce yapılmıştır. Daha sonra bu villa alanın içinde bir kent oluşturulmuştur. Sırbistan (Romuliana), Gamzigrad'da büyük çevre duvarlı bir villa İmparator Galerius (ölümü 311) için 305 yılı sonrasında yapılmıştır.

Bütün önemli villalarda genelde dikdörtgen, *apsis*i olan bir odaya yer verilmiştir. Bazı bölgelerde iklim koşulları nedeniyle bu oda ısıtma sistemine sahiptir. Zengin bezemeye sahip, büyük boyutlardaki bu odalar, imparator saraylarındaki gibi kabul salonu olarak kullanılmıştır. Hamamlar da villa kompleksine ait yapılardır.

Saraylar: İmparator sarayları ve özel saraylar olmak üzere iki tip saray vardır. Konstantinoupolis'te (İstanbul) üç özel saray kalıntısı, Ephesos (Selçuk) ve Kıbrıs-Salamis'te de benzer örnekler belirlenmiştir. Bu yapılara özgü belli bir plan şeması yoktur. Yapılar, imparator sarayları örnek alınarak yapılmıştır. Hepsinde büyük ve zengin süslemeli bir kabul salonuna yer verilmiştir. Bu salon, içte nişleri olan yuvarlak planlı (Konstantinoupolis'te

---

* Aziz Gregorios (Nyssa'lı): Aziz Basileios'un kardeşi. IV. yy.da Kappadokya'daki Nyssa'da piskoposluk yaptı.

Bodrum Sarayı*, 4. yüzyıl ve Lausos Sarayı,** 5. yüzyıl başı), *konkha*lı altıgen (Konstantinoupolis'te Antiochus Sarayı*** 416-18, 6. yüzyılda bu kabul salonu Euphemia Kilisesi olarak düzenlenmiş), kare içine alınmış sekizgen, diyagonalleri *konkha*lı ve *apsis*i vurgulu (Ephesos [Selçuk], 5. yüzyıl?) farklı planlarda yapılmıştır. Bu mekânlarda üst örtüde kubbe kullanılmış, sağlam duvarlarla cepheler oluşturulmuştur. Ephesos'taki (Selçuk) örnekte ayrıca sayısız oda ve bir hamam bulunmaktadır. Aynca saray önlerinde, farklı dönemlerde elden geçirilmiş uzunlamasına giriş mekânları yapılmıştır. Antiochus Sarayı'nda, yuvarlatılmış cepheleriyle büyük bir bahçe ve bunun etrafında odaların yer aldığı bir düzen dikkati çeker. Kıbrıs-Salamis örneğinde kabul salonu uzunlamasına olup bir de *apsis*i vardır (5. yüzyıl). Bu bölüme ait zengin *friz*ler bulunmuştur.

İmparatorluğun Roma, Konstantinoupolis (İstanbul), Milano, Ravenna, Selanik, Nikomedeia (İzmit), Antiokheia (Antakya), Serdica (Bulgaristan, Sofya), Sirmium (Sırbistan, Belgrad'ın batısı), Arles (Güney Fransa) ve Trier (Almanya) gibi büyük kentlerinde özel ya da imparatora ait saraylar vardı. Günümüze ulaşan kalıntılar, yapıların bazı özelliklerinin belirlenmesini sağlar. Saray yapılarında Roma Palatinus'taki imparator sarayı örnek alınmıştır. Geç Antik Çağ'a ait saray yapılan, kendi içine kapalı anıtsal yapılar değildir. Daha çok büyük bir arazi üzerinde özel ve ortak kullanıma açık bölümleri, kiliseler ve bahçeleriyle büyük kompleksler söz konusudur. Genellikle imparatorun tahtını koymak için yapılan vurgulu *apsis*iyle büyük ve görkemli bir kabul salonu bulunur. Salon değerli mermerden taban mozaiği ve duvar

---

* Bodrum Camii (Myrelaion Manastır Kilisesi / Mesih Paşa Camii) yerinde bulunan saray. Bu saray I. Romanos Lekapenos tarafından 10. yy.da manastıra dönüştürülmüştür.

** Sultanahmet'te Firuz Ağa Camii yakınlarındaki kalıntılan Adliye Sarayı inşaatı sırasında ortaya çıkartılmıştır. Hadım mabeyinci Lausos tarafından 415-420'de inşa ettirilmiştir.

*** 5. yy.ın başlarında II. Theodosius Dönemi'nde (408-450) sarayın en büyük hadımağası Antiochus tarafından bugünkü Adliye Sarayı otoparkının olduğu alanda inşa edilen saray.

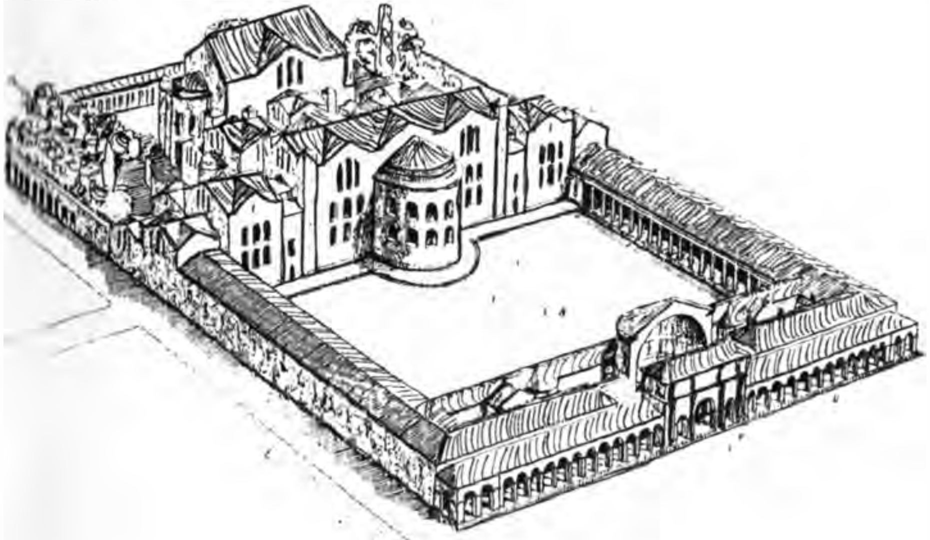

Res. 79: Trier, "bazilika": İmparatora ait sarayın kabul salonunun planı (ek yapısız, kuzeyde apsisiyle, 4. yüzyıl başı; karş. Lev. 11,1).

kaplamalarıyla süslenmiştir. Trier'de imparator sarayındaki bazilika, sarayın kabul salonu olarak kullanılmıştır (4. yüzyıl başı; Res. 79; Lev. 11,1). Selanik'te de aynı plan özelliklerini gösteren bir odaya ait kalıntılar bulunmuştur. Konstantinoupolis'te (İstanbul) bu mekânlara, kısmen kazılar sonucu ortaya çıkarıldığı gibi, bir *peristil* avlu eklenmiştir. Dikdörtgen planlı, revaklı bahçe avlusunun bir cephesinde *apsis*li kabul salonu yer almıştır. Salonun tabanını *tessera*lardan yapılan mozaik, duvarlarını ise mermer plakalar süslemiştir. Selanik'te *apsis*li dikdörtgen yapı dışında yine *apsis*li, üzeri kubbeli, sekizgen bir oda vardır. Mermer plakalar odanın duvar ve döşemesinde yer almıştır. Antiokheia'da (Antakya) imparator sarayı Orontes'teki (Asri Nehri) bir ada üzerindedir. Constantinus tarafından piskopos kilisesi olarak yaptırılan büyük sekizgen yapı ve bir hipodrom bu saraya ait bölümlerdi. Konstantinoupolis'te (İstanbul) imparator sarayı yakınında Hagia Sophia'nın (Ayasofya) öncüsü "Büyük Kilise" vardı. Trier'de ilk kilise 310/20 yıllarında -bugün katedral ve kadınlar kilisesi- bir kompleks içinde yapılmış, 330/40 yıllarında ise imparator sarayının alanı içinde yer almıştır. Kilisenin temelini sağlamlaştırmak için alttaki daha eski yapılar yıkılmıştır. Bunlardan biri tavan resimleriyle imparator sarayına ait tören salonudur.

İmparator sarayları içindeki önemli bir yapı grubu ise ortak kullanıma açık hamamlardır. Trier'deki imparator hamamı (Res. 80) bu alanda önemli bir örnektir. Selanik'te imparator sarayı alanı içinde ayrıca bir tiyatro ve hipodroma ait kalıntılar bulunmuştur. Galerius Takı ve yuvarlak planlı bir tapınak (daha sonra Hagios Georgios ismini alan kiliseye çevrilmiş) yine saray alanı içinde yer almıştır.

Hipodromlar: Genellikle hipodromlar imparator saraylarına ait bir bölüm olarak yapılmıştır. Bu yapıların öncüsü, Roma'da Palatinus'taki sarayın aşağısındaki Maximus Circus'tur. Konstantinoupolis (İstanbul), Antiokheia (Antakya), Selanik, Sirmium, Milano ve Trier'de saray ve hipodrom kombinasyonu uygulanmıştır. Hipodromda imparator halkın eğlenmesini sağlar, bir locada durarak halkı tarafından alkışlanırdı. Halk bu sırada imparatora şikayetlerini iletebilirdi. Konstantinoupolis'teki (İstanbul) hipodrom, bu tür yapıların görünümü hakkında bilgi edinmemizi sağlar (Lev. 11,2). Yapı hakkındaki bilgi yazılı kaynakların yanı sıra bu-

Res. 80: Büyük hamam yapısı: Trier'deki "İmparatorluk Hamamı"nın planlanmış ilk şekli (300; ölçüleri 250 x 145 m).

gün orta bölümdeki (*spina*) üç anıtla da sağlanır. 390/92 yılında Theodosius buraya *obelisk* diktirmiştir. Yunanlıların Persleri İ.Ö. 480 yılında Salamis'te ve İ.Ö. 479 yılında da Plataia'da yenmeleri nedeniyle Delphoi'daki (Yunanistan) Apollon Bilicilik Merkezi'ne konulan yılanlı sütun, Constantinus tarafından yeni başkente getirilmiştir. 4. yüzyılda bu alanda yekpare olmayan bir başka *obelisk*in olduğu ve İkonoklazma Dönemi'nde* tahrip edildiği, 10. yüzyılda ise altın yaldızlı tunç levhalarla yenilendiği bilinir. *Obelisk*in kaidesinde imparatorun ailesi ile birlikte locasından yapılan gösterileri izlediği kabartmalar dikkat çekicidir (Lev. 27,3).

Piskopos Sarayları: Bunlar şehrin en önemli kilisesinin yakınında yer alan saraylardır. Mekânların düzeninde, yerel özellikler nedeniyle farklılıklar görülmesine rağmen bazı ortak özellikler de belirlenebilmektedir. Genellikle özel villalar ve imparator saraylarında olduğu gibi kabul salonu olarak kullanılan, yazılı kaynaklarda "*triklinon*" olarak adlandırılan, büyük bir oda vardır. Bu oda tek nefli, *apsis*li, bazen de merkezî planlı bir mekândır. Kalıntılardan anlaşıldığı kadarıyla bu salonlar süslemeleriyle dikkat çekiciydi. Piskoposlar, bu yapılar aracılığıyla imparatorlarla, üst düzey askerlerle ve sivillerle yarışırlardı. Bazen Philippi'deki gibi şarap, su ve buğday koymak için kullanılan büyük kapların yer aldığı bir ön mekân yer alırdı. Yine Philippi'de olduğu gibi hamam da bu komplekslere ait bir yapıydı. Buralarda yaşlılar ve fakirler için evler ve diğer yapılar, yazılı kaynaklarda belirtilmesine rağmen, arkeolojik olarak belirlenememiştir. Piskopos sarayları, içten olduğu gibi dıştan da bakıldığında gösterişli yapılar olarak algılanmaz. Türkiye'de Aphrodisias'taki (Geyre) *trikonkhos* kabul salonu olan saray, Miletos'ta (Balat) oldukça büyük boyutlardaki dikdörtgen şölen salonu, Side'de (Selimiye) birçok yapıdan oluşan sarayda bir *trikonkhos* ve Ephesos Meryem Ana Kilisesi Piskopos Sarayı günümüze ulaşan önemli yapı kompleksleridir. Özellikle Konstantinoupolis'te (İstanbul) Hagia Sophia (Ayasofya) yakınındaki patrik sarayı bu gruptaki önemli bir örnektir.

---

* Bizans'ta 725-843 arası yaşanan Tasvir Kırıcılık Dönemi'nde tasvirli bütün eserler tahrip edildi.

Misafirhaneler: Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde büyük şehirlerde ve hac merkezlerinde yapmış az sayıda misafirhanenin varlığı bilinmektedir. Kuzeybatı Suriye'deki bazı yapılar misafirhane olarak yapılmıştır (Qalaat Seman'ın hemen altındaki Deir Seman; Lev. 10,2). Bunlar çok katlı, her birine dışardan bir giriş olan çok odalı yapılardır.

2.2.5. Sukemerleri - Sarnıçlar - Çeşmeler - Hamamlar

Sukemerleri: İnsan yaşamında önemli bir ihtiyaç olan su, her zaman kentler için önemli bir sorun olmuştur. Genellikle yağmur suları, her aile için sarnıçlarda toplanmıştır. Pergamon'daki (Bergama) gibi (42 km uzunlukta) uzak mesafelerden şehre su getiren kanallar çok az yapılmıştır.

Mühendislikte usta olan Romalılar birçok şehirde suyu biriktirmek için binalar yapmışlardır. Arazi uygun olduğunda yeraltında su kanalları oluşturmuşlardır. Örneğin Eyfel ile Köln arasında 95,4 km uzunlukta küçük ya da büyük vadilerde köprü benzeri kuruluşlarla (sukemerleri) suyun aktarıldığı bir kanal yapılmıştır. Bazen de Roma yakınında Nimes, Pont du Gard'da ya da Segovia'daki gibi büyük tesisler meydana getirilmiştir.

Geç Antik Çağ'da mevcut su kanalları ve kemerleri onarılmış, gerekli yerlerde ise yenileri yapılmıştır. İmparator Valens'in (364-78) Konstantinoupolis'te (İstanbul) iki tepe arasında yaptırdığı sukemeri önemli bir örnektir (Lev. 12,2). Su, şehrin kuzeybatısındaki tepeden gelip Theodosius'un yaptırdığı *forum*da sona ermekteydi. Geç Antik Çağ'a ait, onarılmış ya da yenisi yapılmış diğer sukemerleri Elaioussa Sebaste'de ("Dağlık Kilikia") bulunmaktadır.

Sarnıçlar: Şehir içinde su, sarnıçlarda toplanırdı. Geç Antik Çağ'da birçok ev, saray ve manastırın kendine ait sarnıcı vardı. Ancak buna ek olarak şehir içinde suyun toplanması için bazen üstü açık büyük sarnıçlar da yapılmıştır. Bugün İstanbul'da yapılmış büyük üç sarnıç vardır. Amphipolis (Kuzey Yunanistan) ve

İstanbul'da Bakırköy Sarnıcı,* "Dağlık Kilikia" da ise Meryemlik, Seleukeia (Silifke) ve Korykos'taki (Kızkalesi) üstü açık sarnıçlar dikkat çekicidir. Korykos'taki sarnıç kayaya oyulmayıp kalın duvarlarla oluşturulan, alışılmadık büyüklük ve düzensiz planıyla ilginç bir örnektir.

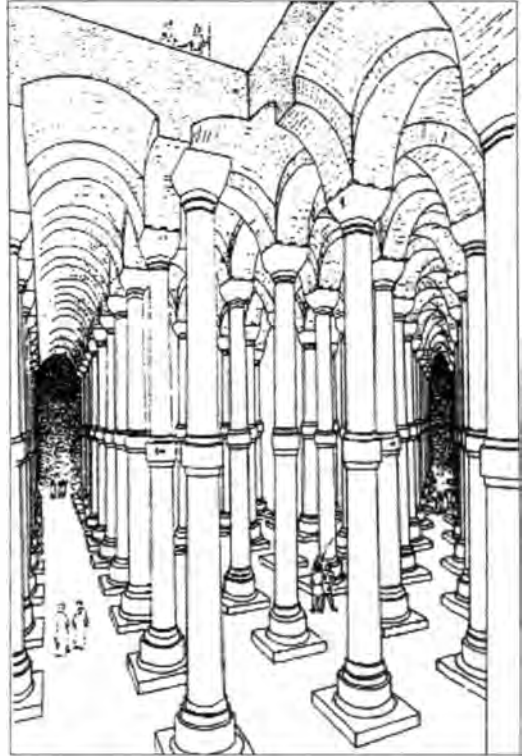
Üstü örtülü sarnıçlarda ise, suyun rahat toplanabilmesi için duvarlar oldukça yüksek yapılmıştır. 6. yüzyılda Iustinianus zamanında yapılan İstanbul Yerebatan** ve Binbirdirek*** (Res. 81) Sarnıcı Geç Antik Çağ'ın en önemli mimari eserleridir. Bazı yerlerde ise daha küçük, ancak dikkat çekici sarnıçlar yapılmıştır. Bunlar, Akkale'deki "Saray" ("Dağlık Kilikia") ve Meryemlik Azize Thekla hac merkezindeki sarnıç (Ayatekla), Anastasiopolis (Dara-Oğuz) ve Resafa'daki (Suriye) sarnıçlardır.

Çeşmeler: Şehir içinde su, çeşmeler aracılığıyla halka sunulmuştur. Bu tarz yapıların hem Yunan hem de Roma mimarisinde örnekleri vardır. Geç Antik Çağ'da çoğu yazılı kaynaklardan aktarılan, bazıları da kazılar sonucu ortaya çıkarılan çeşme yapıları vardır. Konstantinoupolis'te (İstanbul) Theodosius Forumu üzerinde Valens Sukemeri'nden gelen suyun bulunduğu, bugün yok olan bir çeşme yapısı vardı. Ephesos'ta (Selçuk) ise daha küçük çeşme yapıları aynı amaca hizmet etmek için yapılmıştır. Dışa taşan su, duvar önündeki bir havuzda toplanmış, havuzun ön yüzü de farklı motiflerle süslenmiştir.

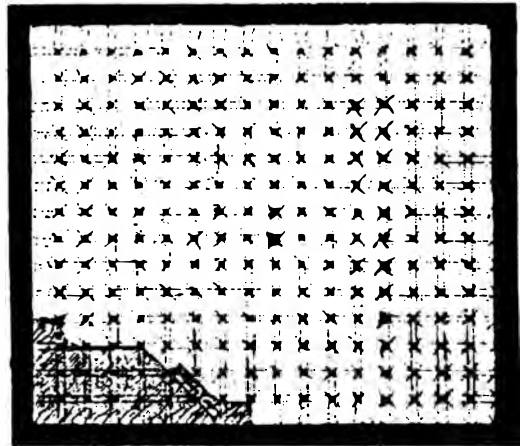
Hamam: Roma İmparatorluk Dönemi'nde halka açık yapılan hamamlar, Geç Antik Çağ'da da kullanılmış, onarılmış ya da ihtiyaç oldukça yenileri yapılmıştır. Evlerde, saraylarda, hastanelerde ve bazen de manastırlarda küçük hamamlara, şehir içinde ise büyük komplekslere yer verilmiştir. Constantinus'un Roma ve Konstantinoupolis'te (İstanbul) yaptırdığı hamamlar hakkında bilgi yoktur. Prokopios'un anlattığı Iustinianus zamanı hamamlarından ise günümüze hiçbir kalıntı ulaşmamıştır.

---

* Fildamı. ** I. Iustinianus tarafından Basilike Stoa'nın kenarında, 542 yılı civarında yaptırılmıştır. *** I. Constantinus zamanında Romalı Philoxenus tarafından inşa ettirilmiştir.

Res. 81:
Sarnıç: İstanbul Binbirdirek Sarnıcı plan ve iç görünümü (5./6. yüzyıl; kapasitesi 40.000 m³).

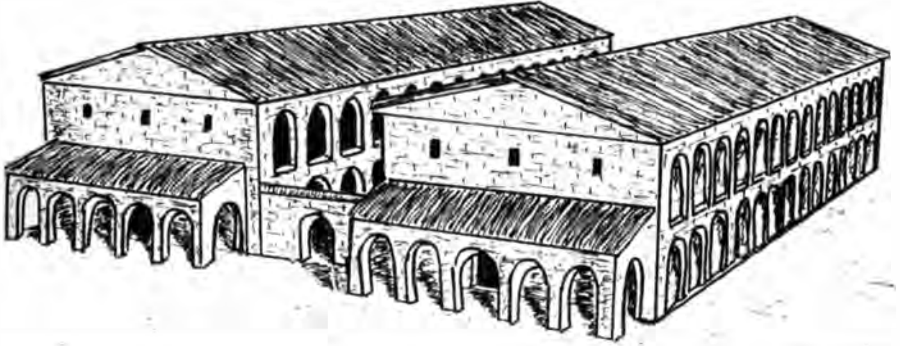
Ephesos'taki (Selçuk) Skholastikia Hamamı ve Liman Hamamı, Kartaca Hamamı ya da Trier'deki İmparator Hamamı gibi çoğu örnekte, var olan eski yapının yenilenerek kullanıldığı görülür. Trier'deki hamamın büyük bölümü Roma İmparatorluk Dönemi'ne aittir (Res. 82). Yapımına 293 yılında başlanmış, uzun bir aradan sonra I. Valentinianus (364-75) planı küçülterek hamamı bir taht salonuna dönüştürmüştür.

2.2.6. Pazar Bazilikaları - Dükkanlar - Silolar - İşlikler

Pazar Bazilikaları: Şehirlerde çok sayıda yapılmış olması gereken bu yapılar üzerine fazla bilgi yoktur. Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde yapılmış ya da yenilenerek kullanılmış bir pazar bazilikası belirlenememiştir. Bu tür yapılar hakkında bilgi veren yazılı kaynak sayısı da azdır. Ancak yeni bir plan tipinin geliştirilmediği söylenebilir.

Dükkanlar: Sardeis'te (Sart) kazılar sonucu bir dizi atölye ve dükkan ortaya çıkarılmıştır. Bunlar, Geç Antik Çağ'da hamamlar, *gymnasium* ve sinagogdan oluşan büyük bir kompleksin yanına yapılmış, ara caddeye açılan mekânlardır.

Silolar (*horrea*, nadiren *horreum*; *granarium*): Tahılın, yetiştirildiği bölgelerden Roma, Konstantinoupolis (İstanbul) ve diğer bölgelere gönderilmesi ve büyük kentlerde paylaşımının sağlanması için silolar kullanılmıştır. İmparatorluk Dönemi'nde Patara (Gelemiş) ve Andriake (Lykia) gibi merkezlerde büyük yapılar vardı. Andriake'deki (Demre / Zümrütkaya) yapı İmparator Hadrianus (131) zamanında yapılmış olup 388/392 tarihli bir yazıttan anlaşıldığı kadarıyla 4. yüzyıl sonuna kadar kullanılmıştır. Bu süre içinde yapıda değişiklikler ve eklemeler yapılıp yapılmadığı bilinmez. Her iki yerleşimde de silolar limana yakın bir konumda yapılmıştır. Böylece bölgede üretilen tahıl burada toplanarak, Roma ve daha sonra Konstantinoupolis'e (İstanbul) gönderilmiştir. Korasion'da (Susanoğlu, "Dağlık Kilikia") liman yakınında Geç Antik Çağ'da (367-375 arasında) yapılmış, artık bugün tamamen yok olan dar ve dikdörtgen bir yapı kalıntısı, liman silosuna ait olmalıdır. Tenedos Adası (Bozcaada) üzerinde Iustinianus'un bü-

Res. 82: Silo (horrea): Trier'deki kuruluş (4. yüzyıl; ölçüleri 80 x 54 m).

yük bir silo yaptırdığını Prokopios aktarır (*de aedificiis* V 1, 7-16). Silo, Mısır'dan gelen tahılın uygun deniz koşullarında gemiyle Çanakkale Boğazı'ndan Konstantinoupolis'e (İstanbul) götürülmesine kadar geçen sürede kullanılmıştır. Anlatımlardan bu silonun Andriake (Demre / Zümrütkaya) ve Patara'daki (Gelemiş) yapılara benzediği, ancak çok büyük olduğu anlaşılmaktadır. Fakat arkeolojik olarak yapı belirlenememiştir. Roma, Konstantinoupolis (İstanbul) ya da Ravenna'da sadece yazılı kaynaklar aracılığıyla belirlenebilen siloların yapıldığı bilinmektedir. Geç Antik Çağ'da *horrea*ların görünümü hakkında bilgi edinebildiğimiz kalıntılar, Trier'de kazılar sonucunda ortaya çıkarılmış ve restitüsyonu yapılmıştır (4. yüzyıl başı; Res. 82). Burada Mosel Limanı'na yakın büyük bir kompleks söz konusudur. Birbirine paralel duran iki katlı, uzun iki yapı ve bunların arasında bir avlu vardır. Dış cepheler sağır kemerlerle hareketlendirilmiştir. Yapı sadece bir depo olarak değil, imparatorun yaşadığı bir kente yakışır gösterişli bir kompleks olarak düşünülmüştür.

İşlikler: Kilikia ve Kuzeybatı Suriye'de çok sayıda işlik vardır. Bazılarının restitüsyonu yapılabilen işlikler anakayaya oyulmuştur. Ancak Geç Antik Çağ işliklerinde belirleyici bir özellik bulunmamaktadır.

2.2.7. Yollar - Köprüler

Yollar: Romalılar büyük imparatorluklarında ekonomik, askeri ve yönetime hizmet eden bir yol ağı oluşturmuşlardır. Bu konuda "Dağlık Kilikia" (son yüzyılda tamamen yok olan) ve Kuzey Suriye'de Geç Antik Çağ'a ait az kalıntı vardır. Yolların bir özelliği yoktur. Oldukça kalın ve değişik boyutlardaki plakalardan oluşan zeminin altında olasılıkla çakıl katmanı bulunmakta idi. Bazı durumlarda yolun sıkıştırılmış toprak zemine sahip olduğu da görülebilir. Dağlık Kilikia'nın uzak bölgelerinde, kısmen kapanmış yaya ve yük hayvanlarınca kullanılan benzer dar yollara günümüzde de rastlanabilir.

Köprüler: Irmak, dere ve bataklık araziye denk gelen yerlerde, var olan yolun devamını sağlayabilmek için köprüler yapılmıştır. Geç Antik Çağ'a ait az sayıda günümüze ulaşan onarım görmüş ya da yeni yapılmış köprü kalıntısı vardır. Trier'deki Mosel üzerine yapılan "Roma Köprüsü" (yaklaşık 370 m uzunlukta, 12 kemerli) 44 tarihlidir. Geç Antik Çağ'da yapılan köprü hâlâ kullanılmaktadır. Oldukça uzun ancak fazla yüksek olmayan bir diğer köprü kalıntısı Limyra'nın (Lykia) doğusunda bulunmaktadır (yaklaşık 360 m uzunlukta, 28 kemerli).

Iustinianus zamanında yol ağları ve yeni köprüler yapılıp eskileri onarılmıştır. Türkiye'nin güneydoğusunda Tarsus, Adana ve Mopsouhestia'daki (Misis-Yakapınar) köprüler ile Türkiye'nin kuzeybatısında Nikomedeia'nın (İzmit) 40 km doğusundaki Sangarios (Sakarya) Köprüsü (uzunluğu yaklaşık 420 m) önemli örneklerdir. Özellikleri olmayan Geç Antik Çağ'a ait bu köprüler, eski Roma geleneklerine bağlı olarak yapılmıştır.

3. ÖLÜ GÖMME

Genel

Roma imparatorluk sınırları içinde yayılmaya başlayan Hıristiyanlık, 4. yüzyıla kadar kendine özgü bir mezar mimarisi ortaya koyamamış, var olan gelenekler uygulanmaya ve yapılar yapılmaya devam etmiştir.

Roma İmparatorluk Dönemi'nde ölülerin gömülmesine yönelik farklı yöntemler göze çarpar. Erken İmparatorluk Dönemi'nde ücretini karşılayabilenler için ölülerin yakılıp küllerinin bir *urneye* konması ya da bir mezar yapısındaki niş içine yerleştirilmesi yoluna gidilmiş, masrafın karşılanamadığı durumlarda ölüler kefene sarılıp mezar alanına, yerini belli edecek özel bir işaret olmaksızın gömülmüştür.

Roma yakınlarında Ostia'da olduğu gibi ölü için bir ya da daha fazla pişmiş toprak kabın yan yana yerleştirilmesi ya da pişmiş toprak kap kırıklarıyla veya kiremitlerle örtülmesi gibi tüm imparatorlukta yaygın olan biraz daha pahalı uygulamalar belirlenmiştir. Ölü hakkında bilgi verecek mezar hediyeleri ise ele geçmemiştir.

Hıristiyanlığın kabul gördüğü ilk yüzyıllarda bu dinin üyelerinin ölüleri ile ilgili uygulamalar, döneme ait yazılı kaynaklardaki eksik bilgiler nedeniyle belirlenememektedir.

Roma'da 110-120 yılları arasında lahitlerin kullanımı başlar, ancak pahalı oluşu, dini konuların işlendiği lahitlerin Hıristiyanlar tarafından kullanımını 3. yüzyıl sonlarına kadar geciktirir.

İnancı uğruna öldürülerek şehit olan *martir*ler için, kimi *martir* mezarı üzerinde kimi de doğrudan mezarla bağlantısı olmayan özel yapılar yapılmıştır.

Katakomplar

200 yılından başlayarak Hıristiyanların, Roma'da pagan komşu ve yakınlarından uzak, kendilerine ait mezar alanları oluşturdukları görülür. İmparatorluğun diğer bölgelerinde bu gelişme

daha geç dönemlerde yaşanır. Artık Hıristiyan topluluğun ölü gömme işlemlerini piskoposlar üstlenmiştir.

Diakon Callixtus 200 yılında Piskopos Zephyrinus* tarafından, büyük bir bölümü fakirlere ait olacak, Hıristiyanlara özel bir mezarlık (*coemeterium*) oluşturmak için görevlendirilir. Maddi olanaksızlıklar nedeniyle arazide yer satın alınamadığı için ilk *katakomp* yeraltında oluşturulmuştur. Zamanla *katakomp*lar dışında ailelere özel yeraltı (*hipoje*ler) ve yerüstünde mezar yapıları da yapılmıştır.

Roma ve çevresinin jeolojik yapısının uygunluğu, volkanik yapısı, enine ve boyuna koridorları olan büyük *katakomp* ve diğer mezarların yeraltında yapılmasını kolaylaştırmıştır (Lev. 16,1 Priscilla Katakompu).

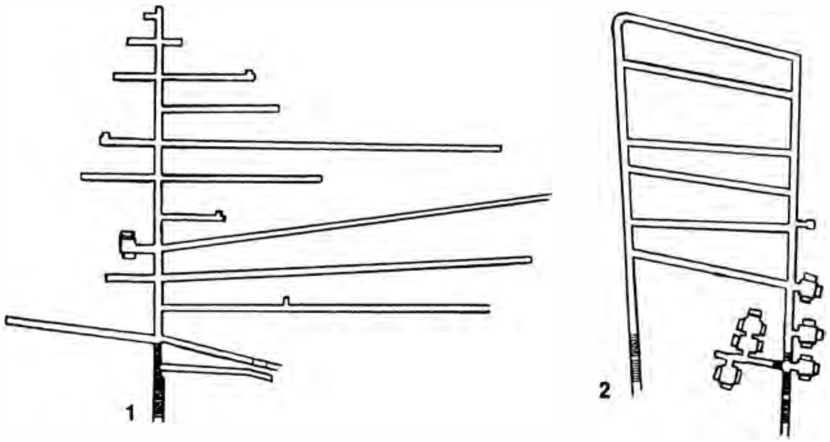
Coemeterium adı verilen yeraltındaki mezar alanlarının (Yun. *koimao*: uyumak, Lat. *coemeterium*: mezarlık) duvarları içine ölünün sığabileceği büyüklükte üst üste gelecek şekilde nişler açılmış (*loculi*, küçük bölümler), bu nişlerin önü tuğla ya da levhalarla kapatılmıştır.

Bugün kullanılan *katakomp* kelimesi, Via Appia'da S. Sebastiano Bölgesi'ndeki bir alana verilen "fazla derin olmayan çukur" anlamındaki "*ad catacumbas*" isminden gelmektedir. Bu *katakomp*lar, koşullar elverdiği için öncelikle Roma'daki Hıristiyanlar için karakteristiktir. Bölge kolay işlenebilir kaya yapısına sahiptir. Mezar alanları az ve pahalı, Hıristiyan toplumu ise ölülerini mümkün olduğunca ucuz ve dar alanlarda gömmeli idi. Topluluk organizasyonu bu mezarların olağanüstü genişliğe ulaşmasını sağlamıştır. Roma'da farklı boyutlara sahip 60 *katakomp* bilinmektedir. Bu dönemde yaklaşık 750.000 mezar ve 25.000 mezar yazıtının yer aldığı 150-175 km uzunluğunda koridorlar açılmış olmalıdır.

*Katakomp*lar, bazı örneklerde birlikte de kullanılan, iki farklı plan tipinde yapılmıştır.

---

* Aziz Zephyrinus: 199-217 arası Roma'da papalık yaptı. Doktrin çatışmalarına karıştı ve Montanusçuluğa (kurucusu Phrygia'lı Montanus'un Anadolu'da 2. yy.da yaymaya çalıştığı sapkın bir mezhep) cephe aldı. 217'de öldü.

Res. 83: Roma'daki katakomplar: 1. Ana mekânlardan ayrılan yan mekânların olduğu sistem; 2. Izgara sistem.

1. Ana mekânlardan ayrılan yan mekânların olduğu sistemde, ana koridordan çıkan farklı uzunluktaki yan koridorlar vardır. (Res. 83,1)

2. Izgara sistemde ise en az iki paralel uzunlamasına koridor, enine koridorlarla ızgara şeklinde birbirine bağlanır (Res. 83,2).

Eğer ek mekânlara gerek duyulursa, mevcut koridorlar daha da derinleştirilmiş ya da bütün sistem eskilerin altında yeni koridorlarla genişletilmiştir. Koridorlar oldukça dar fakat yüksek olarak yapılmıştır. Biraz varlıklı aileler, koridor sistemi içinde özel mezar odaları yaptırmışlardır (*cubiculum*, Lev. 16,20 Via Latina Katakombu). Bu mezar odalarında lahitler veya niş içinde *arcosolium* adı verilen kemerli mezarlar bulunur.

Callixt Katakombu içinde papalar için ayrılmış özel bir oda yapılmış, ilk gömme 235-36 yılında gerçekleştirilmiştir. Yapıldığında sade olan bu özel oda, 4. yüzyıl ikinci yarısında Papa Damasus zamanında sütunlar ve büyük yazıtlarla yeniden düzenlenmiştir. Callixt Katakombu'ndan kısa bir süre sonra yapılan Priscilla, Praetextat ve Domitilla Katakomplarında, yeraltındaki özel mezarlar *katakomb*un çıkış noktasını oluşturmuş, *katakomp*lar bu mezarlar etrafında gelişmiştir.

Ayrıca Yahudilere ait bazı *katakomp*lar da yapılmıştır. Roma *katakomp*ları 200-400 yılları arasında kullanılmıştır. Geç döneme ait *katakomp*lardan biri olan Via Latina (ya da Via Dino Compagni) Katakombu 370/80 yılında, kaliteli duvar resimlerine sahip bir örnek olarak karşımıza çıkar (Lev. 16,2; 18,2).

410 yılında Vizigotların Roma'ya saldırmaları sonucunda *katakomp*lar artık kullanılamaz hale gelmiş, sadece bazı bölümlere yeni duvar resimleri yapılmıştır. Erken Hıristiyan sanatı içinde Roma'daki *katakomp*ların mimari düzenleri dışında bazı önemli özellikleri vardır.

Bunlardan ilki, mezar odalarındaki duvar resimlerinin 200-400 yılları arasında Roma'daki resim sanatının günümüze ulaşan tek örnekleri olmasıdır (karş. Böl. 4,1).

Bir diğer özellik, koridorlarda *loculus*ların ön kısmının kapatılması için kullanılan harcın içinde sikkeler, bütün ya da parça olarak cam (karş. Böl. 6,6) ve kandillerin (karş. Böl. 6,9) yer almasıdır. Ayrıca koridorların aydınlatılmasında kullanılan kandiller de bulunmuştur. *Loculus*ları kapatmak için kullanılan levhaların çoğu, yazıt ile birlikte kazıma ya da kabartma tekniğinde figürlü anlatıma sahiptir (karş. Böl. 5,2).

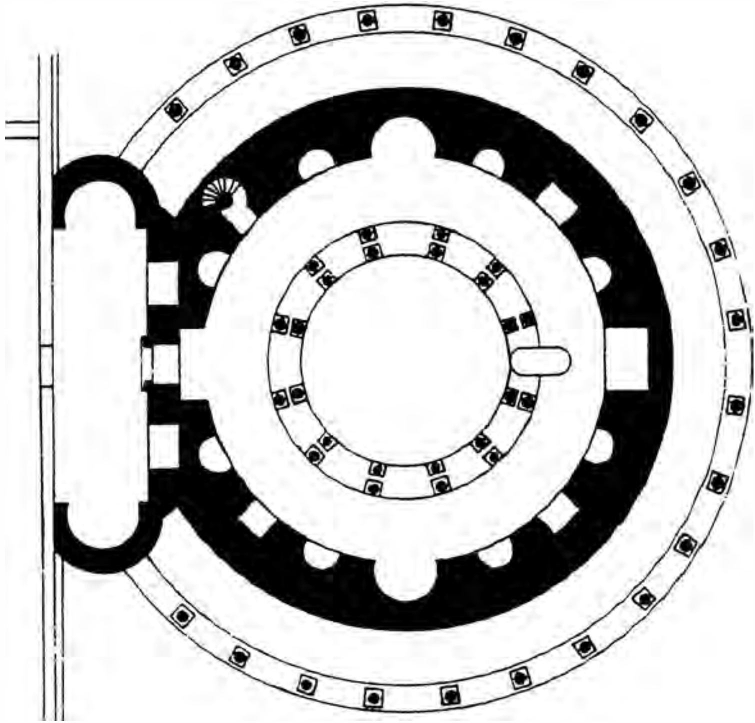
Erken Hıristiyanlık ve kısmen de Constantinus Öncesi Dönem resim sanatı hakkında bize bilgi veren *katakomp*lardaki mezar odalarının içinde az sayıda iyi korunagelmiş lahit de vardır (karş. Böl. 5,1).

Roma dışında *katakomp* ve mezar yapıları Napoli'de S. Gennaro (az sayıdaki duvar resmi ve mozaiğiyle dikkat çeker), Bolsena'da S. Cristina, Sicilya'daki *katakomp*lar (özellikle Syrakousai yakınlarındakiler), Malta ve Kuzey Afrika'nın batısında ve Melos Adası'ndaki yeraltı mezar kompleksleridir. Daha erken tarihli, farklı plan özellikleri gösteren Beth Shéarim'deki Yahudi *katakomp*ları ise, Roma *katakomp*larının öncüsü olarak kabul edilmektedir.

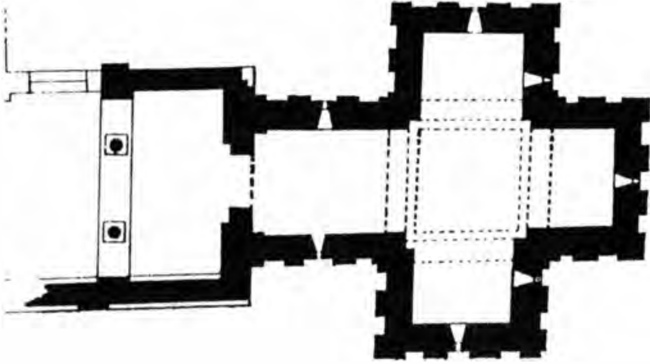
Yeraltı Mezarları: Hıristiyanlar, duvarları resimlerle bezenmiş küçük mezar odalarını (Selanik, Nikaia [İznik], Kaisareia [Kayseri]) ya da daha büyük ancak yine de bazı örnekleri resimli olan mezar odalarını (İskenderiye) ve kendilerinden önce var olan yeraltı mezar formlarını aynen almış ve kullanmışlardır.

Yerüstü Mezar Yapıları: Az sayıdaki varlıklı aile ve imparator ailesinden kişi için yapılmış yerüstü mezar yapıları eski Roma geleneğini yansıtır. Yuvarlak planlı kubbeli yapılar yaygındır.

Roma'da Constantinus'un kendisi için yaptırdığı ancak annesinin gömüldüğü SS. Marcellino e Pietro yakınındaki Tor Pignattara (320/30; Res. 8,1), İmparator Honorius'un Roma St. Peter'deki *mausoleum*u (410/20), çevre koridorlu yuvarlak planıyla Kudüs Anastasis Rotondu'nun benzeri olan ve bugün S. Costanza adıyla anılan Constantinus'un kızı için yapılan Constantina Mausoleumu (350, Res. 84; Lev. 4), Constantinus'un Konstantinoupolis'te (İstanbul) On İki Havari Kilisesi yakınında kendisi için yaptırdığı *mausoleum* ve Ravenna'daki Galla Palacidia Mausoleumu

Res. 84: Geç Antik Çağ'a ait mezar yapısı: S. Agnese yanındaki Constantinus'un kızı Constantina'ya ait S. Costanza Mausoleumu (4. yüzyıl ortası; karş. Lev. 4).

Res. 85: Geç Antik Çağ'a ait mezar yapısı: Ravenna, Galla Placidia Mausoleumu (450; karş. Lev. 17,1).

(450, Res. 85; Lev. 17,1) ile Ravenna'daki iki katlı merkezî planlı Theodorich Mausoleumu (6. yüzyıl başı) farklı planlarıyla dikkat çekerler.

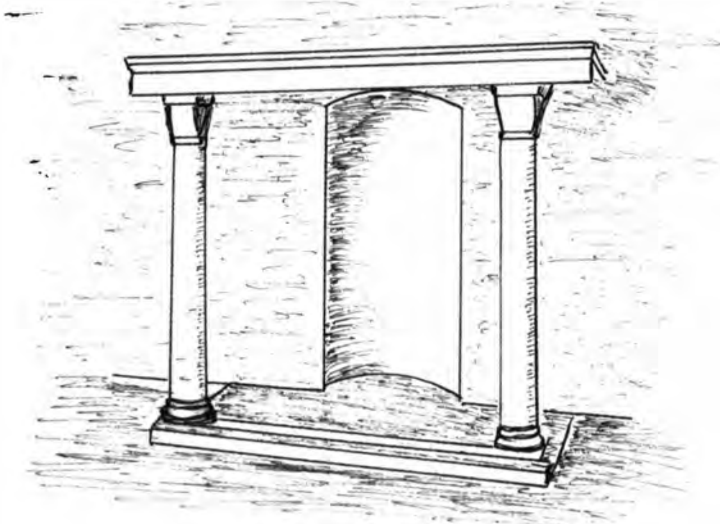
İspanya'daki Centcelles Mausoleumu bir villaya ait odanın yeniden düzenlenmesiyle elde edilmiştir. Yapı 350'de Constantinus'un oğlu Constans için yapılmıştır. Roma, Callixt Katakombu arazisi üzerindeki bir *trikonkhos* olan Cella Trichora (300?) ile kare planlı piramidal çatısı ve içindeki birçok lahitle Kuzey Suriye, El Bara'daki *mausoleum*, zengin ailelerin özel yaptırdıkları mezar yapıları içinde (500 civarı; Lev. 17,2) sayılabilir.

Martirler için yapılan Anı Yerleri

2. yüzyıldan başlayarak kadın ve erkek *martir*ler saygı görmüş, Hıristiyan dininde önemli bir yer edinmişlerdir. İzmir'de Piskopos Polykarpos'un* mezarı bu alandaki ilk örnektir. Constantinus Öncesi Dönem'de *martir*ler için mezar yapısı yapılamamıştır. 200 yılında Roma'da Petrus (Res. 86) ve Paulus'un mezarlarının yeri belirlenmiş ve bu mezarlar etrafına eklemeler yapılmıştır. Tarihi ke-

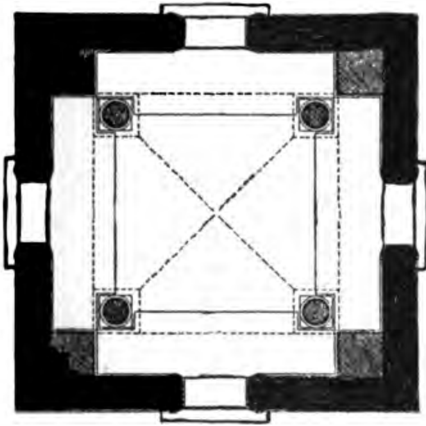

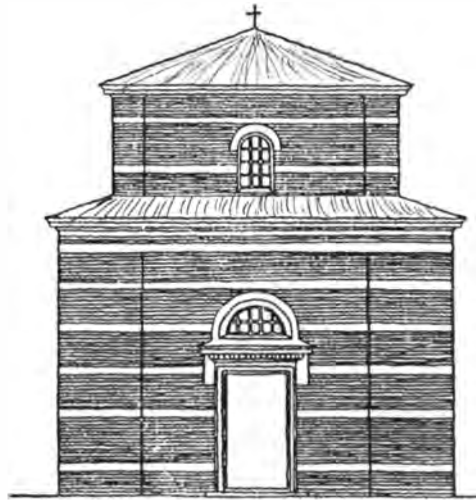
* Aziz Polykarpos: 69 yılı civarında doğup 155'te vefat eden İzmir piskoposu, İncil yazarı Havari İoannes'in çömezi. Prokonsül Statius Quadratus zamanında din uğruna can verdi. Philippi'lilere yazdığı mektupta ilk Hıristiyanların davranışı ve inançları üzerine önemli bilgiler verir.

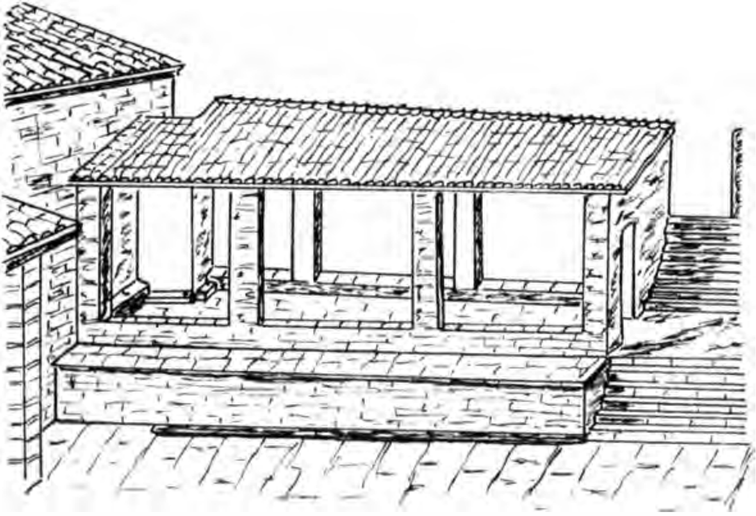
Res. 86: Roma'da bir martir için yapılmış anı yeri: St. Peter altındaki Aziz Petrus Memoriası (200).

sin olmamakla birlikte 3. yüzyılın sonunda Ephesos'ta (Selçuk) İoannes'in mezarı üzerine kare planlı bir yapı yapılmıştır (Res. 87).

Res. 87: Ephesos Aziz İoannes mezarı üzerindeki yapının planı ve kesiti (300 ya da 4. yüzyıl başı; ölçüleri 18,50 x 18,50 m; karş. Res. 30).

Res. 88: Roma'da martirler için yapılmış anı yeri: S. Sebastiano altında "Triclia" adlı, başazizler Petrus ve Paulus için yapılan yapı (258-320 yılları arasında azizler adına burada anma törenleri yapılmıştır).

Constantinus zamanından başlayarak *martir* ya da azizlere ait mezarlar gerek mimari gerek süsleme açısından vurgulanmış, bazen de bu mezarlar bir kilise içine alınmıştır (Roma'daki St. Peter [Res. 6] ve St. Paul, Ephesos İoannes Kilisesi [Res. 30]).

Kimin için yapıldıkları bilinmeyen farklı planlara sahip *mausoleum*ların genellikle bir kilise yanına yapıldığı görülür. Tüm Akdeniz Bölgesi'nde (Örneğin Alakilise [Res. 34], Karabel, Miletos Büyük Kilise, Side Liman ve Piskopos Kilisesi [belki de birden fazla *martir* için], Ksanthos [Kınık]-Letoon'da [işlevi kesin olmamakla birlikte] bu tarz yapılmış yapılar görmek olasıdır.

Suriye ve Filistin'de ise çoğunlukla kiliselerde *bema* yanındaki odalardan genellikle güney yan oda, bazen de kuzey yan oda içinde *martir* ya da azizlere ait *röliker*ler yer alır (karş. Böl. 5,2).

Kilikia'daki kiliselerde de *bema*nın yanındaki yan odaların ve *apsis*in arkasında, *apsis* çevresinde dini törene imkan sağlayan bir çevre koridoru vardır. Bu yan odaların genelde doğu yönde *apsis*leri de bulunmaktadır. Çoğunlukla güneydeki yan odanın

içinde Suriye ve Filistin'de olduğu gibi aziz ya da *martir*lere ait lahit ya da lahit formunda *rölikerl*ere sahip oldukları düşünülür.

Roma Via Appia'da S. Sebastiano'nun altında bulunan bir tesis, duvarlarındaki sayısız grafitiden anlaşıldığı kadarıyla (Res. 88) başazizler Petrus ve Paulus için dini tören yapmak amacıyla oluşturulmuştur. *Martir*ler için yapılmış, arkeolojik açıdan kanıtlanabilen en eski anı yeri olarak kabul edilen bu tesis, büyük bir alan içinde üzeri örtülü bir salon (*triclia*), bir çeşme ve küçük yapılardan oluşmaktadır.

258 (ya da 260) yılında oluşturulan bu tesis, üzerindeki büyük kilisenin yapımına kadar yani 350 yılına kadar kullanılmıştır.

Petrus ve Paulus'u anmak için bu yapının neden yapıldığı bilinmemekte, onlara ait bir *rölik* ya da benzeri bir nesnenin buraya aktarıldığı yönünde de bir kanıt bulunmamaktadır.

Yine her iki aziz adına yapılan kilisede de (Basilica Apostolorum), bu azizlerle bağlantı kurulabilecek daha eski, toprak altında korunmuş bir yapı yoktur.

Ephesos'taki (Selçuk) Yedi Uyurlar Coemeteriumu, martirler için yapılmış ilginç bir örnektir. Yedi genç ile ilgili efsaneye uygun şekilde büyük bir mağara kompleksi ve çevresinde de yapılar oluşturulmuştur.

Kuran-ı Kerim'de de geçen (18. sure) bu efsane, Anadolu'da farklı yerlere de lokalize edilmektedir.

4. DUVAR RESİMLERİ - MOZAİKLER

Yunan ve özellikle Roma Dönemi'nde insanlar resimlerle kuşatılmıştır. Evler, mezar yapıları ve resmi yapılar fresk ve alçı işinin yanı sıra az sayıda duvar, tonoz ve taban mozaiğiyle süslenmiştir. Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde bu yapılara birçok kilise de eklenmiştir. Ayrıca ahşap plakalara yapılan resimler ve resimlerle bezenmiş el yazmaları da üretilmiştir.

Tevrat'ta "Kendin için put oyma, yukarda gökte olanın ya da aşağıda yerde olanın ya da yerin altında sularda olanın hiç suretini yapmayacaksın; onlara eğilmeyeceksin ve onlara ibadet etmeyeceksin" (Çıkış 20, 4-5); "Kendinize putlar yapmayacaksınız ve kendiniz için oyma put ve dikili taş dikmeyeceksiniz ve önünde secde etmek için memleketinizde resimli taş kurmayacaksınız; çünki ben Allahınız Rab'im" (Levililer 26,1; karş. Tesniye 4,16-18) şeklinde ifade edilen yasak nedeniyle Hıristiyanlar, başlangıçta tasvir yapmaya karşı çıkmışlardır.

Ancak 200 yılından başlayarak *Tevrat*'taki tasvir yasağına karşı, bu tarz bir yasağın olmadığı Yunan-Roma geleneği yavaş yavaş yerleşmeye başlamıştır. 3. yüzyılın sonlarından itibaren öncelikle evler, hemen sonrasında ise kiliseler resimlerle bezenmiş, 4. yüzyılda ise tamamen yaygınlaşmıştır (karş. Böl. 9).

Mezar yapıları ve kiliselerin duvarları resimler ya da mozaiklerle, tabanları ise kısmen mozaiklerle bezenmiştir. Roma İmparatorluğu'nun bazı bölgelerinde mozaik, mezar plakası yapımında da kullanılmıştır. Erken dönemlerden başlayarak lahit, bazı heykel (Böl. 5) ve çeşitli el sanatları örneklerinin (Böl. 6) tasvirli bezemeye sahip olduğu görülür.

İmparatorluğun diğer bölgelerindeki mezar yapılarında az sayıda fresk kalıntısı olmasına karşın, Roma'daki *katakomp*larda Constantinus Öncesi Dönem dahil olmak üzere sayısız fresk günümüze ulaşmıştır.

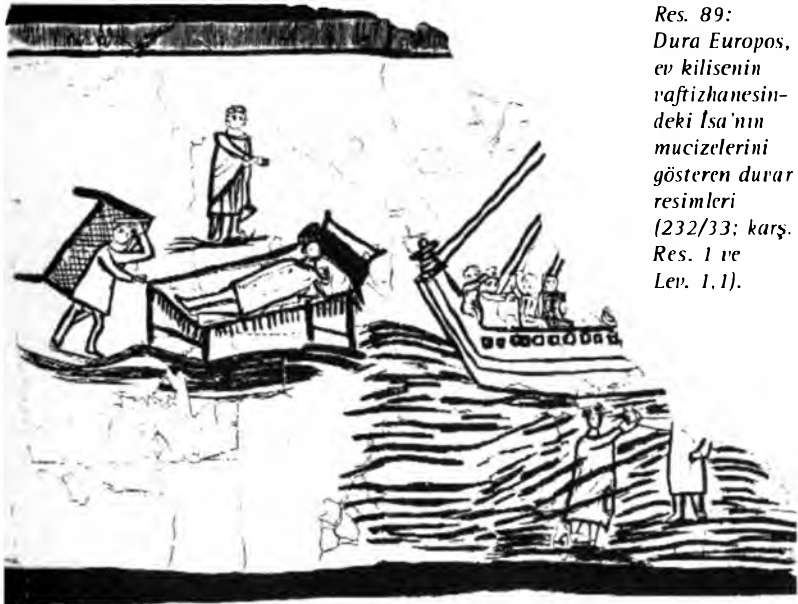
Erken Hıristiyanlık Dönemi kiliselerinde belirlenebilen az sayıdaki fresk ve mozaik, zamanla yok olmuştur. Bugün hâlâ kulla-

nılan kiliselerde taban mozaikleri, değişikliğe uğramış, yenilenmiş olmalarına rağmen, diğer bezemelere kıyasla daha iyi korunagelmiştir. Bunun nedenlerinden biri, zamanla yıkılan kiliselerin duvar örgüsü içindeki taşların tekrar kullanımı söz konusu iken, döşemenin olduğu gibi bırakılmasıdır.

Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait ahşap plaka üzerine yapılan resimler, 3. yüzyıldan başlayarak yapıldıkları bilinmekle birlikte, günümüze ulaşmamıştır. Yine aynı dönemde yapılan figürlü sayısız el yazmasından sadece küçük bir bölüm korunagelmiştir.

4.1. Duvar Resimleri - Tavan Resimleri

Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde kiliseler, mezarlar, sivil ve resmi yapılar fresklerle süslenmiştir. En eski örnek, Roma İmparatorluğu sınırları içindeki Dura Europos'ta bulunan ev kilisenin vaftiz odasında, *Tevrat* ve *İncil*'den konuların işlendiği fresklerdir (Doğu Suriye, Fırat yakınında 232/33; Res. 89; Lev. 1,1).

Res. 89: Dura Europos, ev kilisenin vaftizhanesindeki İsa'nın mucizelerini gösteren duvar resimleri (232/33; karş. Res. 1 ve Lev. 1,1).

Günümüze hiçbir fresk örneği ulaşmamış olmakla birlikte, 306 yılında İspanya-Elvira'da yapılan yerel bir *sinod*da, kiliselerde dini konulu fresklerin yapımının yasaklanması, yöredeki kiliselerde bu tür fresklerin olduğunu gösterir.

Büyük Constantinus'un Roma, Konstantinoupolis (İstanbul), Kudüs ve Beytüllahim'de yaptırdığı kiliselerin bir kısmında fresk olduğu Nyssa'lı Georgios, Kaisareia'lı Basileios ya da Konstantinoupolis Patriği İoannes Khrysostomos tarafından aktarılır. Bundan yola çıkarak Anadolu'daki kiliselerde de *Tevrat* ve *İncil*'den alınan konular ile *martir* ve azizlerin yaşamından kesitler sunan fresklerin olduğu kabul edilmektedir. Demetrias (Kuzey Yunanistan) ya da Stobi (Makedonya - Skopje'nin güneyi) gibi merkezler 5.-6. yüzyıla ait az sayıda kalıntıyı barındırmaktadır.

Mısır Al Bagawat (5. yüzyıl) ve Bawit (6. yüzyıl), Roma S. Maria Antiqua freskleri, bazı önemli yapılardaki duvar mozaikleri (Roma S. Constanza 350) Roma imparatorluk sınırları içindeki bütün bölgelerde, Erken Hıristiyanlık Dönemi kiliselerinin duvarlarının ve *apsis*lerinin fresk ya da mozaiklerle bezendiğini göstermektedir.

Başta Roma *katakomp*larındaki mezar odaları olmak üzere *hipoje*lerin duvarları 3. ve 4. yüzyıl içinde fresklerle süslenmiştir. Az sayıda tekil resim ise 5.-6. yüzyıla tarihlenmektedir. 3. yüzyıl - 4. yüzyıl başı arasında geometrik, üç boyutlu olmayan çizgisel bir üslubun karakteristik olduğu (Lev. 18,1 SS. Marcellino e Pietro Katakombu) fresklerde çiçekler, dallar, ince *girland*lar, kaplar, masklar, hayvan ve insan figürleri küçük gruplar şeklinde serpiştirilmiştir.

Yemek sahneleri, dua eden figürler, çobanlar, "İyi Çobanlar", *Tevrat* (Yunus, Daniel aslanlar arasında, Fırında Üç İbrani Genci, İbrahim ve İshak) ve *İncil*'den (Lazarus'un Dirilişi ve diğerleri) alınan konuların işlendiği görülür. Aynı konular freskler dışında lahitler üzerine de işlenmiştir. İyi korunabilmiş *katakomp*larda (Via Latina ya da Via Dino Compagni 4. yüzyıl üçüncü çeyreği) *Tevrat* ve *İncil*'in yanı sıra Yunan mitolojisinden konulara da yer verilmiştir (Lev. 18,2).

Verona yakınlarındaki bir mezarda *Tevrat* ve *İncil*'den alınan konular büyük boyutlarda işlenmiştir (5. yüzyıl başları?).

Roma dışında Napoli'de S. Gennaro Katakombu'nda, Roma'da artık *katakomp*ların kullanılmadığı 5.-6. yüzyıla tarihlenen, farklı konular içeren freskler bulunmakta, yine İskenderiye'de Constantinus Öncesi Dönem'e ait bir mezar içinde de fresk izlerine rastlanmaktadır.

Nikaia yakınlarında iyi korunagelmiş bir mezar yapısı bulunmaktadır (İznik, 5. yüzyıl). İlginç olan, Geç Antik Çağ'da yapılmış Nikaia (İznik), Kaisareia (Kayseri), Sardeis (Sart) ve Philadelphia'da (Alaşehir) bulunan diğer mezar yapılarının bezeme programında Hıristiyan inancına özgü konulara yer verilmemiş olmasıdır.

Selanik'te bulunan çok sayıdaki küçük mezar odası (4. yüzyıl) dekoratif ve *Tevrat* ile *İncil*'den alınan konulara yer veren figürlü bezemeye sahiptir.

Harmandalı yakınındaki Nyssa'da 371-395 yılları arasında piskopos olan Gregorios, Kappadokia ya da Galatia'da nerede olduğu tam olarak bilinmeyen, günümüze ulaşmamış bir villanın (Kızılırmak yakınında) güncel konulara yer veren freskleri olduğunu anlatmaktadır.

Ephesos (Selçuk) "Yamaç Evleri"ndeki freskler, bugüne kadar kabul edilen 5. yüzyıl aksine, 262 yılındaki bir deprem nedeniyle 3. yüzyılda tahrip olmuştur.

Almanya-Trier'de bugünkü katedralin altında bulunan, 4. yüzyıl başında yapılmış imparator sarayının kutlama salonunun tavan süslemeleri, diğer saray, ev ve villaların tavanlarının da bezemelere sahip olduğunu düşündürür. Bu düşünceyi bazı yazılı kaynak ve buluntular da destekler. Yine Trier'de katedral çevresinde yapılan kazılarda geometrik motifli parçalar bulunmuştur (ilk yapı evresi 310/20, yeni evresi 330/40, değişiklik 380).

4.2. Duvar Mozaikleri

Erken Hıristiyanlık Dönemi'nden çok sayıda duvar ve tonoz mozaiği kalmıştır. İmparatorluk Dönemi'nde farklı büyüklükte yapılmış çeşme yapılarındaki mozaikler, Erken Hıristiyanlık Dönemi duvar mozaik sanatının öncüsü olarak kabul edilir.

Başta kırmızı, mavi, yeşil olmak üzere farklı renklerdeki cam ve taş parçaları (Lat. *tesserae*) kare şeklinde kesilip farklı tabakaları olan harçlı bir zemin üzerine yan yana dizilmiştir (0,5-1 x 2 cm).

Geç Antik Çağ'da cam parçalarının altına yaldızlı yaprak konarak altın rengi görünümünde *tessera*lar kullanılmaya başlanmıştır. Bunlar özellikle sahnelerin dünyevi olmadıklarını göstermek amacıyla arka fonda kullanılmıştır. Gümüş görünümlü *tessera*ların varlığı da bilinmektedir.

300 yılına tarihlenen Roma St. Peter Kilisesi altındaki Iulianus Mezarı'nın (M Mezarı Lev. 19,1) tonozunda, yaldızlı *tessera*lardan oluşan fon üzerinde, bitkisel kompozisyon içinde atlarla gökyüzüne çıkarılan arabası içinde ışınlı tacıyla bir tanrı figürü olarak İsa'ya yer verilmiştir ("Sol Invictus" yenilmez Güneş Tanrısı).

Benzer tasvirler *katakomp* fresklerinde de görülür. Günümüze ulaşmamış olmasına rağmen Constantinus tarafından Roma'da yaptırılan kiliselerin *apsis*lerinde, havariler arasında İsa ya da Petrus ve Paulus'a yasanın verilişi (*traditio legis*) gibi konuların işlendiği mozaikler olduğu bilinmektedir. Ancak bu kiliselerin nef duvarlarının mozaikli olup olmadığı hakkında ise kesin bilgi yoktur.

En eski mozaikler, Constantinus'un kızı Constantina için yaptırdığı S. Costanza (350) adıyla anılan *mausoleum*un çevre koridoruna ait tonozdaki, konuları yer mozaiklerinden alınmış tasvirlerdir. Kuzey ve güney *apsis*lerdeki figürlü anlatımlar, kilise *apsis* programlarındaki konuları yansıtır (Lev. 19,3). Ancak kubbeli merkez mekânının mozaikleri yok olmuştur. İlginç olan, arka fonda beyaz mermerden *tessera*ların kullanılmış olmasıdır.

İspanya-Tarragona yakınındaki Centcelles'te (4. yüzyıl ortası)

villa olarak yapımına başlanan, bitirilemeyen, ancak *kripta* bölümü nedeniyle, Constantinus'un 350 yılında Pireneler'de öldürülen oğlu Constans'ın *mausoleum*u olarak kabul edilen yapının, yuvarlak planlı bir odasının kubbesinde av sahnesi vardır ve *Tevrat* ve *İncil*'den alınan konularıyla zengin mozaik bezemeye sahiptir.

Roma'daki S. Pudenziana en erken tarihli, büyük boyutlarda, kaliteli işçilik gösteren bir *apsis* mozaiğine sahiptir (400 Lev. 21,1). Burada İsa ve havariler ile pagan ve Yahudileri temsil eden iki kadın, gökyüzündeki *İncil* yazıcılarının sembolleri melek, boğa, aslan ve kartalın yanı sıra kutsal Kudüs'ün yapıları verilmiştir. Aynı döneme ait fresk ya da mozaiğin olmayışı, bu *apsis* mozaiğinin benzer örneklerle birlikte değerlendirilmesini olanaksızlaştırır. Ancak Theodosius zamanı fildişi ve gümüş eserlerde benzer kaliteli işçilik dikkati çeker.

Milano'daki S. Lorenzo ek yapılarından S. Aquilino'nun küçük *apsis* mozaiği, S. Pudenziana'ya kıyasla daha sadedir ve havariler arasında İsa'ya yer vermiştir (4. yüzyıl üçüncü çeyreği?).

400 yılına tarihlenen diğer kiliselerde *apsis* mozaiklerinde haç motifi vurgulanmıştır. Haçın yanı sıra İsa ve havariler koyun olarak sembolize edilmiştir (İtalya'da Nola ve Fundi Bazilikaları).

Napoli Katedrali vaftizhanesinde (400) kilise mozaik programından alınmış "Yasanın Verilişi" ve *apokaliptik* dört varlık gibi konuların işlendiği mozaik kalıntıları belirlenmiştir. 432-440 yılında bir yangın sonrasında yenilenmiş olan S. Maria Maggiore, mozaik *siklus*larla bezenmiştir. Bu döneme ait mozaik, orta nefin yan duvarlarında ve zafer takındaki İsa'nın çocukluğuna ait sahnelerdir. 431 yılında Ephesos Konsili'nde Tanrı Annesi olarak benimsenen Meryem, mozaiklerde vurgulanmıştır. Orta nefin yan duvarlarında ise *Tevrat*'tan alınan konulara yer verilmiştir. Bugün 13. yüzyıl özellikleri gösteren *apsis* ve Meryem Ana tasvirinin, Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde kucağında İsa ile tahtında oturan Meryem'in etrafında *martir*lerle, bitkisel kompozisyonlu arka fon önünde verildiği bilinir. Aynı sahnenin Roma Lateran Vaftizhanesi giriş mekânında da tekrarlandığı kabul edil-

mektedir (432-40). S. Maria Maggiore'nin batı duvarı, yazılı kaynaklarda da aktarılan büyük bir yazıta sahip Roma'daki S. Sabina'da bulunan parçalar yardımı ile tamamlanabilir.

Roma'daki S. Sabina'nın (422-32) *tessera*lardan oluşan mozaikleri yok olmuş, ancak *arkad*lar üzerindeki plaka mozaikler günümüze gelebilmiştir. Bugün *apsis*teki fresk (1560 yılında T. Zuccari tarafından yapılmıştır) havariler arasında İsa tasviriyle, Erken Hıristiyanlık Dönemi mozaiğini konu olarak tekrarlar.

Roma SS. Cosma e Damiano (526-30) *apsis* mozaiği büyük formatlı figürler içerir. Ortada İsa, iki yanında ise Aziz Theodorus ve kiliseyi yaptıran Papa IV. Felix'i İsa'ya takdim eden Petrus ve Paulus yer almıştır. Aynı kompozisyon sonraki mozaiklerde de tekrarlanmıştır (S. Lorenzo 579-90; S. Agnese 625-38; S. Stefano Rotondu 650).

İtalya'da birçok merkezde çok sayıda kilise ve diğer küçük yapıda mozaik kalıntılar belirlenmiştir. Bunlardan bazıları Albenga (5. yüzyıl sonu) ve Casaranello (6. yüzyıl) vaftizhaneleri, Vicenza'daki *martir* şapelleri (5. yüzyıl ortası), Milano (Lorenzo yakınındaki S. Vittore 5. yüzyıl sonu) S. Maria Capua Vetere (5. yüzyıl) ve Napoli S. Gennaro Katakombu'dur (5. yüzyıl ortası).

Ravenna'da Erken Hıristiyanlık ve Erken Bizans Dönemi'ne ait önemli bir mozaik grubu korunabilmiştir. Şehrin Orta Çağ'da ve bu dönem içinde özel bir öneme sahip olmaması nedeniyle eski kiliseler yıkılmamış, barok ve diğer dönemlerde yenilenmemiştir.

Galla Palacidia Mausoleumu (450) ile Ravenna'daki mozaik serisi başlar. Oldukça kaliteli ve etkili olan bu mozaikleri, Ortodoks (458) ve Aryan (500) vaftizhaneleri ile Başpiskopos Şapeli'ndekiler (500) izler.

S. Apollinare Nuovo'da (6. yüzyıl başı, 561 sonrasında bazı değişiklikler yapılmıştır. Lev. 3,2; 20,1) *apsis* mozaiği kaybolmuş olmasına rağmen orta nefin *arkad* üzerindeki duvarlarında yatay üç şerit dikkati çeker. Bunlardan üstteki şeritte *İncil*'den konular yer alır.

S. Vitale mozaikleri (540-50) *bema* bölümünde yoğunluk kaza-

nır. Bizans etkisinin görüldüğü mozaiklerde İmparator Iustinianus ve eşi Theodora'ya özel bir yer verilmiştir.

S. Michele in Africisco'nun (545) *apsis* mozaiği ise bugün Berlin'de bulunmaktadır.

S. Apollinare in Classe (549) *apsis* mozaiğinde, alışılagelmişin dışında Tabor Dağı üzerinde İsa'nın nurlanması konusu işlenmiştir.

İmparatorluğun doğusunda Sasanilerin egemenliği ve sonrasında Araplar, birçok kilisenin yıkılmasına neden olmuştur. Bizans egemenliğinin olduğu bölgelerde İkonoklazma (Tasvir Kırıcılık) Dönemi'nde (730-843) tüm mozaik ve freskler yok edilmiştir. Kalabilen örneklerde üslup ve tarihsel sıralama yapılamamakla birlikte, zengin bir mozaik programın uygulandığı görülür.

Selanik Akheiropoietos'ta, yalnızca kemer iç yüzlerinde kalmış olan geometrik ve bitkisel kompozisyonlar, kilisede zengin bir mozaik bezemenin olduğunu gösterir (5. yüzyıl üçüncü çeyreği).

Selanik Aziz Georgios Rotondu'nun kubbe eteğinde, idealize edilmiş mimari elemanlar ve bunların önündeki aziz tasvirleriyle alışılmadık bir kompozisyon oluşturulmuştur (Lev. 20,2).

1. yüzyıla tarihlenen Güney İtalya'da Pompeii'deki fresklerin bezemesi bu yapıda uygulanmıştır. Aziz Georgios Rotondu'nun kubbesindeki İsa tasvirinin sadece bir bölümü günümüze ulaşmıştır. Çevre koridoru ve tonozlarda da zengin geometrik ve bitkisel motiflere yer verilmiştir. Mozaikler 500 yılına tarihlenir.

Selanik Hosios David Kilisesi *apsis*indeki mozaikte "Tanrılaşma" tasvir edilmiştir (500).

İmparatorluğun doğusunda, Roma ve Ravenna'daki kiliselerin orta nef yan duvarlarındakine benzer şekilde *Tevrat* ve *İncil*'den sahnelerin yer aldığı *siklus*lara yer verilmemiştir. Başkent Konstantinoupolis'te (İstanbul) imparatorun yaptırdığı kiliseler ve diğer önemli yapılardaki bezemeler yok edilmiştir.

Selanik'teki Aziz Demetrios hac kilisesi, 5. yüzyıl ortasında yapılmış, 7. yüzyılda yenilenmiştir. 1917 yılında şehirdeki yangında zarar gören kilisenin birçok mozaiği korunabilmiştir. Bu mo-

zaiklerin her biri, farklı kişiler tarafından 5. yüzyıl ile Orta Çağ arasında yaptırılmış adak mozaiklerdir.

Batı'da Erken Bizans Dönemi'ne ait bazı mozaikler Doğu'daki mozaik sanatının gelişimi hakkında bilgi verir. Bunlardan biri Sina'daki Katharina Manastır Kilisesi *apsis*indeki anıtsal İsa'nın nurlanması sahnesidir (548 ve 565 yılları arası). Aynı konu Ravenna S. Apollinare in Classe (549) *apsis* mozaiğinde de işlenmiştir.

Lythrankomi-Panhagia Kanakaria (Kuzeydoğu Kıbrıs, 530) ve Porec (Hırvatistan, 550) örneklerinde, *apsis* merkezinde kucağında İsa ile Meryem tasviri, Roma S. Maria Maggiore ile paralellik gösterir (432-40).

Kiti'deki (Güneydoğu Kıbrıs) kilisenin *apsis* mozaiği 7. yüzyıl başlarına tarihlenir ve ayaktaki Meryem Ana başmelekler arasında tasvir edilmiştir.

Bugün İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde bulunan, 7. yüzyılda *apsis* için yapılmış İsa'nın tapınağa sunumunu gösteren On İki Bayram *siklus*una ait mozaik pano, İstanbul Kalenderhane Camii'nde ele geçmiştir.

Konstantinoupolis'eki (İstanbul) Hagia Sophia'da (Ayasofya) kısmen kilisenin yapım döneminden kalan (532-537) ve daha sonraki yıllarda yapılan zengin mozaikler vardır. Iustinianus zamanında *apsis*te yapılan Tahtta Oturan Meryem (*Theotokos* Meryem) ve kubbedeki *Pantokrator* İsa mozaikleri İkonoklazma (Tasvir Kırıcılık) Dönemi'nde diğer figürlü mozaiklerle birlikte tahrip edilmiştir.

Erken Hıristiyanlık Dönemi'nden kalan bazı küçük mozaik parçalar genelleme yapmayı zorlaştırır. Bunlara Mısır Ebu Mena Kilisesi'ndeki küçük mozaikli parça (6. yüzyıl başı), Batı Kilikia'daki Koropissos (Dağpazarı) Kubbeli Kilise (500), Midyat'taki Mar Gabriel (Tur Abdin [Mardin Dağları]), Kıbrıs'taki birçok kilise, Trier Katedrali (4. yüzyıl sonundaki evre), Köln St. Gereon'daki kalıntı (4. yüzyıl sonu), Edessa Katedrali (Şanlıurfa, yeni yapı 524/25 sonrası) örnek verilebilir.

Bizans İmparatorluğu'nda İkonoklazma (Tasvir Kırıcılık) Dönemi

sonrası Orta Çağ'da kaliteli işçilik gösteren mozaikli bazı kiliseler hem başkent Konstantinoupolis'te (İstanbul) hem de diğer bölgelerde yapılmıştır (Selanik Hagia Sophia, Hosios Lukas; Khios Nea Moni; Arta Paregoritissa [hepsi Yunanistan'da]). Batıda ise bu gelenek Sicilya'daki kiliselerde (Cefalu, Palermo, Martorana ve Palatina, Monreal) Venedik S. Marco, Floransa Vaftizhanesi, Piza Katedrali ve Roma'daki birçok kilise ile Aachen Saray Şapeli'ndeki Karolenj'ler Dönemi'ne ait bezeme ile (800) devam etmiştir.

4.3. Plaka Mozaikler ile Yapılan Duvar Kaplamaları

Roma İmparatorluk Dönemi'nde başlayan duvarları plaka mozaiklerle kaplama geleneği Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde de uygulanmıştır (*opus sectile*, yapılacak desene göre değişik boyutlarda kesilmiş mermer, taş).

Malzeme olarak farklı renklerde değerli mermer çeşitleri, farklı biçimlerde kesilmiş renkli cam plakalar, geometrik-bitkisel ve figürlü kompozisyonların oluşturulması için kullanılmıştır.

331 yılında Roma'da Konsül Iunius Bassus'un yaptırdığı "bazilika"nın duvarlarında, zengin süslemeli bölümlerin içine farklı figür kompozisyonlu büyük panolar yerleştirilmiştir (bunlardan sadece dört figürlü plaka ve çizimler bulunmaktadır).

Trier'deki bazilikada da (4. yüzyıl başı) plaka mozaikli duvar kaplaması söz konusu olup bugün sadece rekonstrüksiyonları yapılmıştır.

Korinthos'un Saron Körfezi kıyısında yer alan Kenkhreai'da (Korinthos İsthmia Müzesi'nde) 100'ün üzerinde camdan plaka bulunmuştur. Bunlar Mısır'da yapılmış, 375 yılında bir deprem sonrasında bulundukları yapıdan ayrılarak sahilde bir çukur içine toplanmıştır. Bazı dekoratif ve figürlü plakalarda, özellikle deniz kenarında villalar, yüksek tarlalarda insanlar ve Yunanlı şair Homeros ve filozof Platon'un betimlerinin yer aldığı görülür.

371-395 yılları arasında Nyssa (Harmandalı) Piskoposu Gregorios, Kappadokia ya da Galatia'daki bir arkadaşının villasında, ko-

nuları hakkında bilgi vermeksizin, camdan plaka mozaikler kullanıldığını ifade eder.

Roma yakınlarında Ostia-Porta Marina'nın dış kesiminde, sikke buluntusu aracılığıyla 4. yüzyıl sonuna tarihlenen büyük bir ev kompleksi içindeki bir odada yapılan kazılarda (11 x 8 m), 7 m yükseklikteki duvarların farklı renklerdeki taşlarla kaplandığı belirlenmiştir. Kaplamada geometrik ve bitkisel motiflerin yanı sıra aslan figürlerine de yer verilmiştir. Bu sahneler arasında, küçük bir bölümdeki İsa tasviri dikkat çekicidir (Lev. 22,1). Odanın dini bir işlevi olduğunu gösterecek kanıt olmadığından sivil amaçla kullanıldığı kabul edilmektedir.

Erken Hıristiyanlık Dönemi'nden birçok kilise ve vaftizhanenin duvarlarında plaka mozaik kaplama olduğu görülür. Bunlar arasında Roma S. Costanza (350), Salvator Kilisesi vaftizhanesi giriş mekânı (S. Giovanni in Laterano, 5. yüzyıl ikinci çeyreği) ve S. Sabina (430), Milano S. Ambrogio (4. yüzyıl sonu?), Trier Katedrali (4. yüzyıl sonundaki evre), Selanik Aziz Demetrios Kilisesi (5. yüzyıl ortası) sayılabilir. Bunlarda geometrik-bitkisel motifler, bazen de hayvan figürlü konular işlenmiştir.

Haçlı bir *tondo* ile bir sütun arasında Havari Tomas'ın büstüne yer veren bir cam plaka parçası (Cornin'de, 4. yüzyıl ikinci yarısı), büyük olasılıkla Mısır'da Kenkhreai'daki plakalarla aynı dönem ve atölyede yapılmıştır.

Duvar kaplamasında plaka mozaiklerin kullanımı, Erken Bizans Dönemi (İstanbul Hagia Sophia [Ayasofya] 532/537) ve Orta Çağ'da da (Yunanistan Hosios Loukas, 11. yüzyıl başı) devam etmiştir. Hem Erken Hıristiyanlık Dönemi hem de sonrasında taş ve camın pahalı olması, bu malzemelerin yerine duvarların fresklerle süslenmesine neden olmuştur.

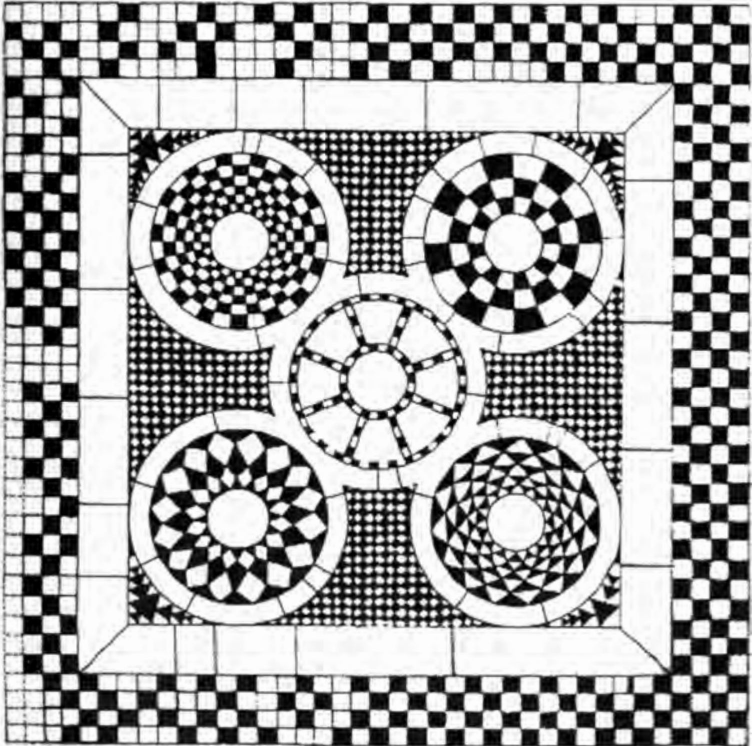
4.4. Plaka ve Çivi Şeklindeki Taban Mozaikleri

Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde evler, villalar, saraylar, halka açık yapılar ve kiliselerin döşemeleri farklı malzemelerle süslenmiştir. En basit şekliyle çimento ya da kilden plakalarla döşeme

oluşturulmuştur. Konstantinoupolis (İstanbul) Hagia Sophia (532-37) ve Selanik Akheiropoietos bu tarz döşemelere sahip örneklerdir.

Uygun fiyatlı kireçtaşından büyük plakalar, pahalı plaka mozaikler (*opus sectile*) ve *tessera*lardan oluşan mozaikler de döşemede kullanılmıştır.

Roma'da Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde plaka mozaikler yapılmış, *tessera*lardan oluşan mozaikler daha az kullanılmıştır. Buna karşın Balkanlar, Anadolu, Suriye ve Filistin, Arabistan, Kuzey Afrika ve İspanya'da *tessera*lardan oluşan mozaikler yoğun, plaka mozaikler ise daha az kullanılmıştır. Trier'deki bazilika (4. yüzyıl başı) ve katedral (4. yüzyıl sonu evresi), Selanik Saray Ok-

Res. 90: Plaka mozaik (opus sectile): Nikaia (İznik) Hg. Sophia (6. yüzyıl?).

togonu (4. yüzyıl başı), Philippi Oktogonu (6. yüzyıl evresi), Midyat Mar Gabriel (Tur Abdin), Koropissos (Dağpazarı), Salamis Epiphanios Bazilikası ve Dipkarpaz (Kuzey Kıbrıs) Hagios Philon, Suriye Qalaat Seman'daki kilise (6. yüzyıl ilk yarısı), Ankara ve Nikaia'da (İznik; Res. 90), Seleuceia ad Calycadnus'ta (Silifke) ve 371-395'te Nyssa (Harmandalı) Piskoposu Gregorios'un arkadaşına ait villanın döşemesinde plaka mozaik kullanılmıştır.

Plaka Mozaikler:

Farklı renklerde kireçtaşı ya da mermerden geometrik şekilde kesilmiş plakalarla farklı bezemeler oluşturulmuştur (Res. 90; Lev. 22,2). Kireçtaşı genelde yerel malzeme olarak kullanılırken mermer Akdeniz Bölgesi'nden ithal edilmiştir. Özellikle Mısır'dan kırmızı ve gri granit ile kırmızı *porfir*, Lakonia'dan yeşil *porfir* (Güney Yunanistan, *lapis Lacedaemonius*), Simitthus'tan sarı mermer (Tunus, *marmor Numidicum* ya da *"giallo antico")*, Tesalya'dan yeşil mermer (Yunanistan, *marmor Thessalicum, lapis Atraceus* ya da *"verde antico"*), Karystos'tan yeşil damarlı mermer (Yunanistan-Euboia Adası, *marmor Carystium* ya da *"cippolino")* ve Dokimeion mermeri (Afyon yakınında İşcehisar, *marmor Phrygium* ya da *Synnadicum*, rengi nedeniyle *"pavonazzetto")* mozaik yapımında kullanılmıştır.

Prokonnesos Adası'ndan (Marmara Adası) elde edilen mermerin kullanımı da oldukça yaygındır (*marmor Proconnesium*).

İ.Ö. 2. yüzyıldan itibaren öncüleri görülen plaka mozaik yapımı, imparatorluk geleneği olarak karşımıza çıkar. Roma'da Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde, Roma Dönemi'nin yıkık yapılarından alınan eski mermer plakaların tekrar kullanıldığı görülür.

Orta Çağ'da Erken Hıristiyanlık ve Erken Bizans Dönemi geleneğine bağlı olarak hem Bizans kiliselerinde hem de Roma ve İtalya'nın diğer bölgeleriyle Almanya'da plaka mozaik yapımına devam edilmiştir. Örneğin Aachen Saray Şapeli'nin döşemesi, kısmen Ravenna'nın eski yapılarından alınarak yapılmıştır. Köln'de eski Roma Dönemi yapılarından alınan plakalar, Orta Çağ'a ait farklı kiliselerin döşemelerinde tekrar kullanılmıştır.

Çivi Şeklindeki Mozaikler:

Öncüleri çakıl taşı mozaikleri olan (Pella, Sikyon, Yunanistan, Olynthos) *tessera* mozaikler, Hellenistik Dönem'den başlayarak döşemelerde kullanılmış, İmparatorluk Dönemi'nde ise sayısız uygulamaları olmuştur. Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde de hem kiliselerde ve vaftizhanelerde hem de saray, villa ve evlerde kullanımı yaygınlaşmıştır. Roma'da ise plaka mozaiğin yoğun uygulandığı görülür. Döşeme mozaiğinde kullanılan taşlar (Lat. *tesserae*) genelde duvar mozaiğinde kullanılanlara kıyasla daha büyüktür. *Tessera*lar harç zemin üzerine yan yana yerleştirilip üstte kalan yüzleri düzleştirilmiştir. Malzeme olarak çeşitli taşlar ve kırmızı renk elde etmek için tuğla kullanılmıştır. Duvar mozaiğinde kullanılan mavi, yeşil ve kırmızı tonlardaki cam mozaikler döşemede az kullanılmıştır. Kiliselerdeki mozaikler konuları açısından üç grupta toplanabilir:

1. Geometrik ve bitkisel motiflerin yer aldığı kompozisyonlar,

2. Bordürler aracılığıyla çerçeve içine alınmış dikdörtgen ya da yuvarlak formda küçük panolar içinde hayvan ya da insan figürlerinin tasvirine yer veren kompozisyonlar,

3. Farklı büyüklükteki figürlü sahnelerin yer aldığı panolar (Lev. 23).

Birçok kilisede mozaiklerin bütün olarak planlanmadığı, tek tek panoların farklı kişiler tarafından yaptırıldığı, bu nedenle dekorasyon, tasvirler ve buna bağlı olarak üslupların birbirinden farklı olduğu görülür. Yaptıran kişinin ismine çoğu kez mozaik içinde yer verilmiştir. Aynı mozaiğin bitirilme tarihine de yer veren örnek sayısı ise azdır.

Gerek geometrik ve bitkisel bezeme gerekse hayvan figürleri, motif açısından çeşitlilik ve zenginlik gösterir. Figürlü tasvirlerde dört mevsim, on iki ay ya da Cennet Nehirleri gibi (Fırat, Dicle, Phison ve Gison) farklı kişileştirmeler dikkati çeker. Büyük panolarda bir kabın iki yanında tavus kuşu ya da geyikler (karş. Mezmur 42; Lev. 23,1), avcılar ya da *bukolik* manzara, çobanlar hayvanlarıyla (Lev. 23,2), çoğunlukla da Orpheus hayvanlarla tasvir edilmiştir.

Kudüs'ü merkez olarak almış, Kutsal Topraklar'daki kiliseleri ve hacıların ziyaret ettikleri diğer kutsal yerleri gösteren Ürdün Ma-

daba Haritası (6. yüzyıl ortası), bu dönem döşeme mozaikleri arasında özel bir yere sahiptir.

Ayak basılan yerlere, kutsal kişi ve olayların tasvirini yapmak, günah işlemek anlamına geleceği korkusuyla *Tevrat* ve *İncil*'den konuları içeren döşeme mozaiklerine çok az yer verilmiştir. Bunlar, İsa mozaiği (İngiltere-Hinton, Lev. 19,2), İsrail ve Aquileia'daki Yunus ve Suriye'deki iki Adem tasviridir. 427 yılında İmparator II. Theodosius zamanında döşemede haç motifi yasaklanmasına rağmen haç kullanımı yaygındır.

Saray ve evlerde de, kiliselerde olduğu gibi benzer bezemelerin yanı sıra Yunan mitolojisi ve günlük yaşamdan figürlü anlatımlara yer verilmiştir. Sicilya Piazza Armerina Villası (4. yüzyıl ilk yarısı), Kıbrıs Paphos'taki evler (4. yüzyıl), Argos'taki bir villa (Yunanistan 6. yüzyıl), Antiokheia (Antakya) yakınında Daphne'deki (Harbiye) villalar ya da Konstantinoupolis'teki (İstanbul) (6. yüzyıl?) İmparator Sarayı *peristil*i başlıca örnekler içinde sayılabilir.

Constantinus Öncesi Dönem'de Piskopos Theodor'un Aquileia'da yaptırdığı Çifte Kilise'deki (313-319) mozaik döşeme, en erken tarihli örnektir. 324 yılında El Asnam Kilisesi (Cezayir) figürsüz mozaik döşemeye sahiptir. 4. yüzyılda az sayıda görülen *tessera* mozaik uygulama 5. yüzyılda yaygınlaşmış, en parlak dönemini 6. yüzyılda yaşamıştır. Orta Çağ'da Bizans imparatorluk sınırları içindeki bölgelerde figürlü *tessera* mozaik döşemeye sahip az sayıda yapı vardır. Mesopotam'daki kilise (Güney Arnavutluk, 13. yüzyıl sonu), İtalya'daki bazı mozaikler (Otranto, 1163-65; Pomposa, 1206) bu alandaki örneklerdir. Köln St. Gereon'da (1151-56) alışılmışın dışında *Tevrat*'tan sahneler ve hayvan figürlerinin yer aldığı tasvirler, Erken Hıristiyanlık *tessera* mozaiklerinin son örnekleri olarak kabul edilir.

4.5. Mezar Taşı Plakaları Şeklindeki Mozaikler

Roma İmparatorluğu'nun bazı bölgelerinde kilise ve diğer yapıların döşemelerinde mozaiklerin mezar taşı plakası olarak kullanıldığı görülür. Örneklerin büyük bir bölümü Kuzey Afrika'da (Tunus ve Cezayir'deki bazı yerlerde), küçük bir bölümü ise İspanya, Sicilya, Grado ve Homs'ta (Suriye) görülür. Bu uygula-

manın pagan öncüleri yine Kuzey Afrika, Salona (Dalmaçya) ve Ostia'da bulunmaktadır. Hıristiyanlar da bu eski geleneğe bağlı kalmışlardır. Genelde bir çerçeve içine alınmış kıvrımdallar, hayvan figürleri, haçlar ve yazıtlar, az da olsa bir ya da daha fazla figürlü anlatımlara yer verilmiş, bir av sahnesi ise istisna kalmıştır. Bu örnekler 4. yüzyıl sonunda görülmeye başlar, 5. yüzyılda en parlak dönemini yaşar, 6. yüzyılda da yapılmaya devam eder. Almanya'da Orta Çağ'da eski geleneği sürdüren örnekler yapılmıştır. Maria Laach'da manastır rahibi Gilbert'e ait 1152 tarihli mezar taşı (Almanya), Gilbert'i yarım figür olarak bir yazıt ile birlikte gösterir (Bonn).

4.6. Ahşap Üzerine Yapılan Resimler ve İkonalar

Yunan ve Roma Dönemi'nde ahşap üzerine resimler yapılmış, ancak malzemenin dayanıksızlığı nedeniyle hemen hemen hepsi yok olmuştur. İyi korunmuş bir örnekte İmparator Septimus Severus eşi ve çocuklanyla tasvir edilmiştir (Mısır kökenli, Berlin'de, İ.S. 200). Ahşap üzerine yapılan resimlerin büyük bir grubunu imparator resimleri oluşturur. Mısır-Fayyum'da sayısız resim (mumya portresi), uygun hava koşullan ve ölü gömme adetleri nedeniyle ortaya çıkanlmıştır. Bu portrelerin çoğu kadın ve erkeklere, bir bölümü de çocuklara aittir. 1. yüzyıl başı ile 4. yüzyıl arasında yapılan mumya portreler, Hıristiyanlığın benimsenmesi ve ölü gömme adetlerindeki değişiklik nedeniyle yapılmaz olmuştur. Septimus Severius ve ailesini gösteren resim dışında yine Mısır'da yapılmış, ortadaki bölümde ölen kişiye ait erkek büstü, kanatlarda Tanrı Serapis ve İsis'in yer aldığı bir *triptik* (üç bölümlü "açılıp kapanabilen *altar*") dikkat çekici bir örnektir (3. yüzyıl ortası, Malibu; iki kanadın ortadaki bölümle bütünlüğü tartışmalıdır).

371-395 yılları arasında Nyssa (Harmandalı) piskoposu olan Gregorios, Kappadokia ya da Galatia'da bir arkadaşına ait villaya ilişkin anlatımlarında, özelliklerini belirtmeksizin buradaki pagan konulu resimlere yer vermiştir.

Resimler *tempera* (renklerde bağlayıcı madde olarak yumurtanın kullanıldığı) ve *ankostik* (bağlayıcı madde olarak balmumunun kullanıldığı) olmak üzere iki farklı teknikte yapılmıştır.

Hıristiyanlar, günümüze ulaşamayan, pagan geleneğe bağlı olarak ilk yüzyıllardan başlayarak İsa, Meryem, havariler gibi Kutsal Kitap'ta adı geçen kişilerle, piskoposların resimlerini yapmışlardır. 2. yüzyıl sonunda *gnostik* bir mezhebin üyelerinin taşıdıkları *karpokrates* kolyelerinde bir İsa resmine yer verilmiştir. Yine İmparator Alexander Severus'un (222-235) evinde oluşturduğu ibadet mekânında (*lararium*) diğer resimlerin yanı sıra bir de İsa resmine yer verildiği, imparatorun kendisi tarafından ifade edilmektedir. Ancak bu resimlerin tarzı hakkında bilgi verilmemektedir.

Büyük Constantinus zamanında tarihçi Eusebios; Petrus, Paulus ve İsa'nın resimleri ile aynı dönem patriklerinin portrelerinden bahseder. Eusebios'un anlatımı, bu tür resimlerin yaygın kullanıldığını göstermektedir. 4. yüzyıl sonlarında ahşap üzerine yapılan resimlerle ilgili anlatımlar yoğunlaşır. Amaseia'lı (Amasya) Asterios, keten bezi üzerine Azize Euphemia* ile ilgili dört sahnenin işlendiği, azizenin Khalkedon'daki (Kadıköy) mezarında yer alan lahdinin yanındaki resimlerden bahseder. 5. yüzyıla ait üç örnek aktarılır. İmparator II. Theodosius'un eşi Eudocia, imparatorun kız kardeşi Pulcheria'yı Kudüs'e gönderip Havari Luka** tarafından yapıldığına inanılan, Meryem'in çocuk İsa'yı sol kolu üzerinde taşıdığı Hodegetria ikonasının aslı olan Meryem Ana resmini aldırmıştır.

İmparator I. Leon (457-474) Konstantinoupolis'te (İstanbul) Blakhernai Kilisesi için değerli taş ve altından bir resim (ikona) yaptırmıştır. Resimde tahtında Meryem Ana, yanında imparator, eşi Verina ve kızı Ariadne ile birlikte tasvir edilmiştir. Aynı kiliseye büyük bir Meryem Ana resmi de yaptırılmıştır. Meryem Ana'nın yanında Aziz İoannes Prodromos ve Konon, üstte ise iki melek yer almıştır.

---

* Azize Euphemia: III. yy.ın 2. yarısında yaşayan ve IV. yy.ın başında, 307'de Romalılar tarafından öldürülen Hıristiyan kadın martir. Tanrı Ares adına düzenlenen pagan bir festivale katılmayı reddettiği için tutuklanmış ve Priscus'un emriyle uzun süren işkencelerden sonra öldürülmüştür.

** Aziz Luka: İncil yazarı. Bir söylentiye göre Suriye'de, bir diğerine göre Antakya'da doğdu ve hekimlik yaptı. Aziz Paulus'un en sadık arkadaşlarındandı. 70 yılına doğru öldüğü sanılıyor. "*Havarilerin İşleri*" ve *Üçüncü İncil*'i yazdı. Ressamların ve hekimlerin koruyucusu sayılır.

200 yılından beri İsa, Meryem, azizler, piskopos ve patriklerle, *Tevrat* ve *İncil*'den sahnelerin yer aldığı resimler yapılmıştır. *Katakomp*larda (Roma'da) ve kiliselerde (Dura Europos'ta) yapılan duvar resimleri de aynı dönemde ortaya konmuştur. Roma, Commodilla Katakombu'ndaki İsa büstü ya da Ostia'daki plaka mozaikten yapılmış pano (her ikisi de 4. yüzyıl sonu) ahşap üzerine yapılan resimlerle aynı üsluptadır.

Resmedildikleri kişinin tüm özelliklerini yansıttıklarına inanılan, Doğu kilisesi için vazgeçilmez ibadet resimleri olan ikonalar 6.-7. yüzyılda yapılmıştır (Yun. *eikon*: resim, asıl resim vb). En eski ikonalar, uygun politik ortam ve hava koşulları nedeniyle Sina Katharina Manastırı ve Mısır'daki bazı yerlerde Erken Bizans Dönemi'nden (6. yüzyıl) kalmadır. Roma'da da bazı ikonaların varlığı bilinmektedir. *Tempera* tekniğinde yapılmış İsa (Lev. 31,1), Meryem ve azizler, bir manastır rahibinin resmi (Berlin Lev. 31,2) ilginç örneklerdir.

Ahşap üzerine yapılan resimler, imparatorluğun batısında Orta Çağ'dan beri, ikonalar ise Doğu kilisesinde İkonoklazma (Tasvir Kırıcılık) Dönemi sonrasında önemli hale gelerek resim sanatında önemli bir grup oluşturmuştur.

4.7. Kutsal Kitap Ressamlığı

Yunan ve Roma Dönemi'nde rulo (*rotulus*) şeklindeki kitaplar, mürekkeple belli aralıklarla yan yana yazılan metinler halindeydi. Yaklaşık 9-10 m uzunluğundaki ruloların yapımında malzeme olarak özellikle koyun, keçi, dana, eşek ve av hayvanlarının derilerinden elde edilen parşömen kullanılmıştır (parşömen kelimesi Pergamon [Bergama] şehrinden gelmektedir).

4. yüzyıl sonlarından itibaren daha ucuz bir malzeme olan, Mısır'da yetişen papirus bitkisinden elde edilen papirus, daha sık kullanılmaya başlanır. Önemli el yazmalarındaki tasvirler, minyatür olarak adlandırılmıştır (Lat. *minium* kelimesi belli bir kırmızı renk tonunu ifade eder). Yahudiler de kutsal yazmaları için rulo kullanmışlardır (Torah Rulosu).

Bugünkü "kitap" tanımını karşılayan *codex*ler 1. yüzyılda oluş-

turulmuş, 4. yüzyılda yaygınlaşmıştır (Lat. *codex* ya da *caudex*: "defter", "not defteri, kitabı").

Hıristiyanlar tarafından kutsal yazılar için parşömenden yapılmış *codex*ler tercih edilmiştir. El yazması ve minyatürlerle bezenmiş *codex*lerde *Tevrat* ve *İncil* tüm olarak değil; Tekvin, Pentateukhu (*Tevrat*'ın ilk beş kitabı), Oktateukhu (*Tevrat*'ın ilk altı kitabı) ya da *İncil*'den el yazması parçalar gibi farklı bölümler halinde çalışılmıştır.

Minyatürlü Hıristiyan el yazmaları için kesin bir tarihleme olanaklı değildir. En erken tarihli örnek, birkaç sayfadan oluşan Quedlinburg'da bulunmuş "Quedlinburg İtalas" adıyla bilinen *İncil*'in Latince tercümesidir (5. yüzyıl başı, büyük bölümü Berlin'de). Ancak bazı veriler, Hıristiyanların çok daha önceleri, 3. yüzyıl başından beri el yazmalarını resimlerle süslediklerini gösterir. Dura Europos'taki sinagog ve ev kilisedeki duvar resimlerinde yer alan bir dizi sahne, benzer tarzda farklı bölgelerde de tekrarlanmıştır. Bundan yola çıkarak resimli *İncil* el yazmalarının, duvar resimlerinden daha eski oldukları kabul edilmektedir (Kilise 232/33, Sinagog 240). 200/20 tarihinde resimli iki el yazması, Suriye'nin doğusundaki bu şehre, Dura Europos'a getirilmiş, yazmalardaki resimler daha sonra buradaki duvar resimleri için kopyalanmıştır. Hıristiyan unsurları taşımayan 354 tarihli resimli bir takvim, eski Roma geleneğine bağlı olarak yapılmıştır (Paris'te Karolenj'ler Dönemi'ne ait bir kopyadan 10. yüzyıla ait bir çizim korunabilmiştir).

Nerede ve ne zaman yapıldığı bilinmeyen, sadece bir bölümü korunmuş olan Cotton Tekvini, büyük boyutlarda figürlü sahnelerle bezenmiştir (Londra'da 5. yüzyıl?).

Parşömenin erguvan rengiyle renklendirildiği, yazmada gümüş ya da altın mürekkep kullanıldığı el yazması iki *İncil* ve bir Tekvin 6. yüzyılda yapılmıştır (Viyana Tekvini, Rossano İncili, Paris'te bazı sayfaları bulunan Sinop'ta hazırlanmış *İncil*). Kesin olmamakla birlikte iki örneğin Konstantinoupolis (İstanbul), Antiokheia (Antakya) ya da Kudüs'te yapılmış olduğu kabul edilir. Zengin bezeme ve erguvan renginin kullanımı, imparator ailesine üye birinin ya da üst düzey rütbeli bir kişinin bu el yazmala-

nnı yaptırdığını akla getirir. Bunlar İmparator Iustinianus Dönemi'nin (527-565) sanatsal verimliliğini göstermesi açısından önemlidir.

Bir başka *İncil* Suriye'de, Rabbula adındaki bir rahip tarafından 586 yılında yapılmıştır (Floransa'da). İmparatorluğun diğer sanat merkezlerinden birinde yapılan (Antiokheia, Kudüs ya da Konstantinoupolis?) daha eski bir eser örnek alınarak hazırlanan *İncil*'de, 12 bayrama ait büyük boyutlu tasvirlere yer verilmiştir.

Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait diğer resimli el yazmaların, Aschburnham Pentateukhu (7. yüzyıl, Paris) ve Utrechter Mezmuru (830) gibi sadece geç dönem kopyaları vardır.

Geç Antik Çağ'dan minyatürlü bazı pagan el yazmaları da bulunmaktadır. Bunlardan *Vergilius Vaticanus* (5. yüzyıl başı) olasılıkla Roma'da *Quedlinburg İtalas* ile aynı atölyede yapılmıştır. *Vergilius Romanus* (5. yüzyıl sonu, Vatikan'da) yine aynı bölgede yapılmış diğer bir örnektir. İmparatorluğun doğusunda Konstantinoupolis (İstanbul) ya da İskenderiye'de *İlias Homers*'in kesilen minyatürlerinin yanı sıra "*İlias Ambrosiana*" yapılmıştır (Milano'da, 5. yüzyıl sonu). "*Viyanalı Dioskorides*", 6. yüzyıl başlarında Konstantinoupolis'te (İstanbul) Polyeuktos Kilisesi'ni (524-527) yaptıran Prenses Anicia Iulianus için hazırlanmış, görkemli yazmada büyük boyutlarda bitki resimlerine yer verilmiştir (435 sayfadan 383'ü korunabilmiştir).

İlginç olan bu el yazmalarındaki metin ile resim ilişkisidir. Bazen metin resimlere yer sağlamak için kısaltılmış, çoğunlukla metinlerde yer almayan konularda ayrıntılı minyatürler yapılmıştır. Yazan ve resmeden genellikle aynı kişi değildir.

Günümüze ulaşan iyi korunmuş el yazmaları, çok sayıdaki ressamın bu yazmaları resmettiklerini göstermektedir. Erken Hıristiyanlık Dönemi Kutsal Kitap ressamlığı, üslup ve kronolojik bir sıralama yapılabilecek kadar fazla örnekle günümüze ulaşmamıştır. Orta Çağ'da ise sayısız minyatürlü el yazması korunmuş, hem Bizans İmparatorluğu hem de Batı dünyasında Kutsal Kitap ressamlığı, sanatın önemli bir bölümünü oluşturmuştur. Orta Çağ resim sanatı, Erken Hıristiyanlık ve Bizans Dönemi'ndeki bu alanın öncülerinden yararlanarak gelişme göstermiştir.

5. PLASTİK ESERLER

Daha önceki yüzyıllara kıyasla Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait az sayıda plastik eser vardır. Erken Hıristiyanlık Dönemi lahitleri, plastik eserler arasında en büyük grubu oluşturur. Ancak pagan lahitlere kıyasla sayıları azdır.

1.-4. yüzyıl arası Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait yaklaşık 18.000 pagan örnek karşısında, 3.-6. yüzyıl arası Erken Hıristiyanlık Dönemi'nden Hıristiyan dinine özgü konuların işlendiği 2.500 lahit bulunmaktadır.

Bu farkın nedeni, Geç Antik Çağ'da halkın fakirleşmesi ve bundan dolayı kimsenin kabartmalı lahit yaptıramaması değil, Roma İmparatorluğu'nun büyük bölümünde ölü gömme geleneğindeki değişiklikler ve lahitlerin modasının geçmiş olmasıdır. Özellikle imparatorluğun Doğu bölgelerinde; Balkanlar, Anadolu, Suriye, Filistin, Arabistan'da ve Kuzey Afrika'da az sayıda lahit yapılmıştır. Buna karşın 4.-6. yüzyıl arasında anılan bölgelerde çok sayıda kilise yapılmış, mozaik ve fresklerle süslenmiştir.

5.1. Lahitler

1. yüzyıl ve 2. yüzyıl başında Roma İmparatorluğu'nda ölülerin yakılıp küllerin *urne*lere konulması geleneği vardı. Ancak 2. yüzyılın başından itibaren, bugüne kadar belirlenemeyen nedenlerden dolayı, ölünün gömülmesi geleneği yerleşmeye başlamıştır.

Zengin aileler bu amaçla kabartmalarla bezenmiş lahitler yaptırmıştır (Yun. *sarkophagos*- Lat. *sarcophagus*).

Malzeme taş ve mermerdir. Yapım merkezleri Roma, Atina ve Phrygia'da Dokimeion (Afyon yakınında İşcehisar) ile birçok bölgedeki yerel yapım merkezleridir. Atina ve Dokimeion'da (İşcehisar) üretim 260/70 yılında biter. Her iki merkezdeki atölyelerde sadece Hıristiyanlara ait lahitler üretilmemiştir. Fakir halk, pahalı olduğu için yakılmadan, lahit yerine sade bir şekilde yeraltı mezarlarına gömülmüştür. Ölü, büyük pişmiş topraktan bir

kap içine yatay olarak yerleştirilmiş ya da ölünün üzeri çatı kiremitleri ile örtülmüştür. Roma'da 3. yüzyıl - 400 yılları arasında Hıristiyan konularına yer veren yaklaşık 1.200 adet lahit üretilmiş, ancak çoğu parçalar halinde günümüze ulaşmıştır.

330 yılında başkent olan Konstantinoupolis'te (İstanbul) farklı üslup özellikleri gösteren ithal ya da yerel taklitlerle birlikte 150, Ravenna'da 40 lahit üretilmiştir (5. yüzyıl başı - 6. yüzyıl arası, bazı örnekler 8. yüzyıl). Yine bazı bölgelerde Hıristiyanlar tarafından yaptırılmış, Hıristiyan konularına yer veren tek lahitler vardır. Sadece Gallia'nın büyük bir üretim merkezi olduğu bilinmektedir.

5.1.1. Genel Sorular

Lahit Formları

Erken Hıristiyanlık Dönemi lahit formları, daha önceki pagan geleneği sürdürür. Bunlar genelde boyuna dikdörtgen formda olup, Roma'daki bazı erken örneklerde köşelerin yuvarlatılmış olduğu görülür. Anadolu'daki bazı örnekler de mevcut kayaya oyularak çalışılmıştır.

Roma'daki lahitlerin kapağı düzdür. Ön yüzde kabartma ile bezenmiş yüksek bir *friz* ve ortasında yazıt bulunur. Ravenna ve Doğu'daki bölgelerde kapak, çatı formundadır. Böylece lahit, ölünün evi olarak vurgulanmıştır. Bazı örneklerde ise yuvarlak kapak kullanılmıştır (Ravenna, Anadolu). *Katakomp*lardaki *loculus*ların kapatılmasında kullanılan levhalar ve taşlardan oluşturulan yalancı lahitlerin ön yüzü de, lahitlerdeki bezemeyi tekrarladıkları için, bu grupta sayılabilir. Aşağıda farklı lahit formları açıklanmaktadır (Res. 91):

Frizli Lahitler

Bu gruba giren lahitlerde, figürlü ya da dekoratif motifli uzunlamasına bir *friz* vardır (Res. 91,1). Diğer bölgelerde ve Konstantinoupolis'te (İstanbul) seyrek olmakla birlikte (Lev. 26,1) özellikle Roma ve Gallia'da bu formda lahitler yapılmış (Lev. 24,1), hatta bazı lahitlerde iki *friz* sırasına yer verilmiştir (Roma, olasılık-

1

2

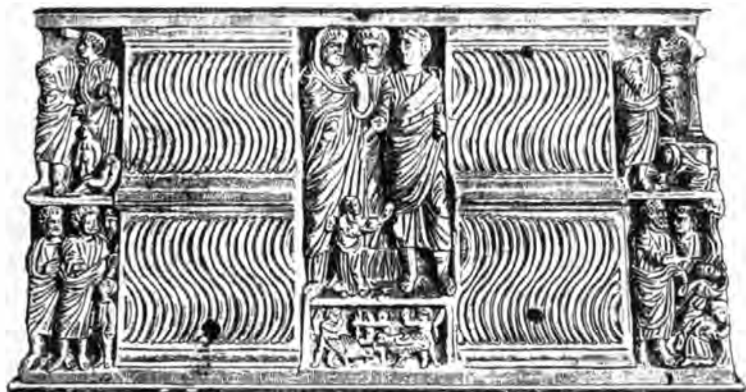
3

4

Res. 91: Erken Hıristiyanlık Dönemi lahit formları: 1. Frizli lahit; 2. İki bölümlü, frizli lahit; 3. Sütunlu lahit; 4. Ağaçlı lahit;

5. Yivli lahit; 6. İki bölümlü, yivli lahit; 7. Sandık lahit.

la Gallia'da da, Res. 91,2). Ravenna'da ise *friz*ler, *pilastr* ya da sütunlarla çerçeve içine alınmıştır ("Torre-Nova-Grubu" Lev. 24,3).

Sütunlu Lahitler

Bu grup lahitler az sayıdadır. Lahit yüzleri sütunlar, yarım sütunlar ya da *pilastr*lar aracılığıyla bölümlere ayrılmıştır (Roma, Konstantinoupolis, Ravenna, Gallia, Res. 91,3; Lev. 25,2). İki bölümlü istisnaî bir örnek Roma'da St. Peter'deki Iunius Bassus Lahdi'dir (Lev. 24,2).

Ağaçlı Lahitler

Bu grup lahitlerde, sütunların yerine ayırıcı unsur olarak ağaçlar kullanılmış, figürler ya da gruplar bu ağaçlar arasına yerleştirilmiştir (Roma, Gallia, Res. 91,4).

Yivli Lahitler

Lahdin ön yüzü genellikle üç bölüme ayrılmıştır. Bu bölümlerin içine dekoratif motifler ya da figürlü sahneler yerleştirilmiştir. Dekoratif motif ya da figürler arasında "S" formunda yivler bulunur (Res. 91,5). Yine iki bölümlü örnekler bu grupta da vardır (Roma, Gallia, Kuzey Afrika, Res. 91,6).

Sandık Lahitler

Erken Hıristiyanlık Dönemi'nden az örneğe rastlanan bu grupta lahit yüzleri, tüm yüzeyi dolaşan profilli çerçeveler içine alınmıştır. Bu çerçeve içine alınmış yüzlerin ortasında bazen figürlü, çoğunlukla dekoratif ya da sembolik motiflere yer verilmiştir ("Prens Lahdi" ve İstanbul'daki diğer örnekler Lev. 25,1; 25,3; Ravenna, Anadolu, Suriye; Res. 91,7).

Üç merkez ve diğer bölgelerde yapılan birçok lahdin sadece ön yüzü kabartmalarla süslenmiştir. Ravenna'da ise ön yüz dışında yan yüzlerde de alçak kabartma tekniğinde figürlü anlatımlara yer verilmiştir. Dört yüzü de kabartmalı az sayıda lahit arasında Milano Şehir Kapılı Lahit, İstanbul Prens Lahdi, 4. yüzyıl sonuna tarihlenen bazı lahitler ve Ravenna'daki bazı örnekler sayılabilir.

Pagan Lahitlerinin Tekrar Kullanımı

Hıristiyanlar genelde eski pagan lahitleri tekrar kullanmışlardır. Bu lahitler Roma imparatorluk sınırları içindeki bölgelerde, Anadolu'da birçok örnekte kazıma ya da kabartma tekniğiyle yapılan bir haç motifi ve bir yazıtla Hıristiyanlaştırılmıştır.

Konuları Dinsel Açıdan Belirsiz Lahitler

250/60- 4. yüzyıl başı arasına tarihlenen bazı lahitlerde konu olarak çobanlar (*bukolik* lahitler), ayakta bir ya da iki "İyi Çoban", filozoflar ve dua eden figürlerin işlendiği görülür.

Hem pagan hem de Hıristiyanlar tarafından kullanılmış olabilecekleri için bu tarzda yapılmış lahitler "dinsel açıdan belirsiz" lahitler olarak adlandırılır.

Pagan Konulu Erken Hıristiyanlık Dönemi Lahitleri

311/13 yılında Constantinus'un fermanı ile pagan konulu lahitler kaybolur. 313 yılı sonrasına tarihlenen Yunan mitolojisi ya da Dionysos ile ilgili konuların işlendiği tek lahit bile yoktur. Ancak daha geç dönemde yapılan bazı lahitlerde av sahneleri, dört mevsimin kişileştirilmesi, bağ bozumu gibi eski geleneklere bağlı konuların işlendiği görülür. Çoğunlukla av sahnesine yer veren bu lahitler 4. yüzyıl içinde hem paganlar hem de Hıristiyanlar için yapılmıştır (Osimo ve Roma Cimitero Maggiore).

370/80 yılında Roma'da av sahneli lahitlerin yapımı sona ermiştir. 4. yüzyıl sonuna tarihlenen son örnek Vatikan'da bulunan, bağ bozumu ve çoban betimleriyle açıkça Hıristiyan karakteri taşımayan bir lahittir.

Lahit Yapımında Kullanılan Malzemeler

Genellikle lahitlerin yapımında malzeme olarak mermer kullanılmıştır. Roma'ya mermer Luni'den (Kuzeybatı İtalya, Carrara), Konstantinoupolis'e (İstanbul) ise Prokonnesos Adası'ndan (Marmara Adası) getirilmiştir.

Konstantinoupolis'te (İstanbul) az sayıda mermer (Prokonnesos'tan [Marmara Adası] Lev. 25,1.3) örnek yanında lahitlerde

çoğunlukta kireçtaşının kullanıldığı görülür (Lev. 25.2). Yeşil lekeli mermer (Yunanistan, Tesalya, *verde antico*), tamamen siyah ya da kırmızı lekeli mermer, alabaster (Res. 94) ve diğer taşlar da malzeme olarak kullanılmıştır. Ravenna'da ise Prokonnesos (Marmara Adası) mermerinden yapılmış lahitler çoğunluktadır (Lev. 24,3).

Diğer bölgelerde yapılan lahitlerde yerel mermer (Lev. 26,2) kireç ve kumtaşı (Lev. 26,1) ya da volkanik tüf taşı (Lev. 26,3) kullanılmıştır.

Roma ve Konstantinoupolis'te (İstanbul) imparator ailesine ait kişilerin lahitleri için kullanılan ve yalnızca Mısır'da bulunan *porfir* (Res. 95-96), Suriye'deki bazı lahitlerin yapımında kimi zaman döküm tekniğiyle yapılarak kullanılan kurşun (Res. 97), Mısır'da boyalı ahşap ve metal kaplama da (Almanya, Trier'deki bazı örneklerde) diğer malzemelerdir.

Yapım Teknikleri

Constantinus zamanında Roma'da seri lahit üretimi yapan, iyi organize olmuş ve farklı sanatçıları olan bir atölyeler zinciri olduğu bilinmektedir.

Res. 92: Sanatçı Eutropos'un mezar levhası: Bir lahdin yapımı (300; karş. Lev. 27,2).

Tek lahit üzerinde farklı kişiler çalışarak, lahdin kısa sürede bitirilmesi amaçlanmıştır. Ancak birçok lahit bitirilmemiş şekliyle kullanılmıştır. Constantinus zamanı *friz*li lahitleri, güçlü bir organizasyon ve sanatçı işbirliğiyle 7-8 günde bitirilebilmiştir.

Roma-Urbino'daki *loculus* levhası, bir lahdin yapımını gösterir (Res. 92; Lev. 27,2). Levhada Eutropos adındaki bir Hıristiyan, elindeki matkapla bir aslan başını çalışırken verilmiştir. Bunun, 3. yüzyıl sonlarında sevilen bir lahit formu olan iki aslan başlı yivli lahit olduğu anlaşılmaktadır.

Lahitlerin Boyanması

Roma, Konstantinoupolis (İstanbul), Ravenna ve diğer bölgelerde yapılan lahitler boyanmıştır. Ancak boya izi az sayıdaki örnekte korunabilmiştir. Boyada çoğunlukla parlak renkler kullanılmıştır. Giysi kıvrımları altın rengindedir. Kaş, gözbebeği, dudak ve saç gibi yüzdeki ayrıntılar da boyanmıştır. Renkli örnekler arasında "çok renkli parçalar" (Roma Museo Nazionale Romano), bir *loculus* levhası (Roma Via Anapo Katakombu) ve Trier'deki bir pagan lahit yer alır.

Sipariş ya da Stok

Roma, Konstantinoupolis (İstanbul), Ravenna atölyelerinde genellikle farklı motiflere sahip lahitler sipariş yoluyla yapılmıştır. Ancak buna karşın daha sade örnekler, sipariş edilmeden, önceden yapılmış ve ihtiyaç olduğunda satılabilmiştir. Diğer bölgelerde ise genellikle sipariş ile yapım yoluna gidilmiştir. Ancak Kartaca yivli lahitleri (5. yüzyıl) ve Brac'taki bazı örnekler (Hırvatistan, Dalmaçya) siparişsiz, daha önceden üretilmiş lahitlerdir.

Lahitlerin Konumları

Erken Hıristiyanlık Dönemi lahitlerinin yerleri hakkında bilgiler azdır. Roma'da bu lahitlerin bir kısmı mezar yapılarında, diğerleri ise katakomplarda kullanılmıştır. Tor Pignattara ve S. Costanza (Lev. 4) *mausoleum*larına ise *porfir* lahitler yerleştirilmiştir. Konstantinoupolis'te (İstanbul) çok sayıdaki yalancı lahit, mezar odalarında bulunmuştur. Ravenna'daki lahitlerin hiçbiri

asıl yerleştirildikleri yerde bulunamamıştır. Anadolu ve Suriye'de ise caddenin iki yanına, mezar yapıları içine lahitler yerleştirilmiştir. İmparatorluğun batısında ise içinde lahit olan daha az sayıda mezar yapısı görülmektedir (İspanya, Arles, Trier).

Tarihleme Unsurları

Lahitlerin kronolojik olarak sıralanmasında yardımcı unsurlar vardır. Bunlar: - Tek ya da toplu olarak verilen figür ya da figür gruplarının ikonografisi, - Atölyelerin bağlantısı, - Portreler, yazıtlar ve - Üsluptur. Bu noktalar dikkate alınarak lahitlerin tarihlendirilmesi olanaklıdır.

Roma'da Constantinus Öncesi Dönem'e ait pagan lahitler aracılığıyla tarihlendirme yapılabilmektedir. Constantinus Takı'ndaki Constantinus *frizi* tarihsel gelişimle birlikte bize 313 yılını verir (Lev. 24,1). Bir yazıt aracılığıyla, birinde av sahnesinin yer aldığı Arles'te bulunan, ancak Roma'da yapılmış üç lahit 330 yılına tarihlenir. Iunius Bassus Lahdi de kronolojide önemlidir. Yazıtı aracılığıyla 359 yılına tarihlenir (Lev. 24,2). Daha sonraki yıllara tarihlenen dört lahit, sade işçilikleri ile dikkat çeker. Şehrin ekonomik ve politik açıdan kötü dönemler geçirmesi, 410 yılında Gotların eline geçmesi ile figürlü bezemeye sahip lahitlerin yapımı 400 yılı sonrasında kesintiye uğrar. Böylece Roma'daki üretimin yaklaşık 270/80-410 yılları arasında olduğu ortaya çıkmaktadır. 330 yılında yeni başkent olan Konstantinoupolis'te (İstanbul), bu tarihle birlikte üretim başlamıştır. En erken lahit Prens Lahdi, 4. yüzyıl sonlarında yapılmıştır. Diğer örneklerde yazıt olmadığı için tarihlendirme ve kronoloji yapmak zorlaşmıştır. Ravenna'daki en eski örnekler, 402 yılında imparatorluk başkentinin Milano'dan Ravenna'ya taşınmasıyla başlar. Ancak lahitlerin üslup özelliklerine göre sıralamalarının yapılması zordur. Bunun bir nedeni, mermer lahitlerin Konstantinoupolis'ten (İstanbul) bitmiş olarak şehre getirilmiş olmasıdır. Buna rağmen lahitlerin Konstantinoupolis'te (İstanbul) kıyaslama yapılabilecek korunabilmiş benzerleri yoktur.

Diğer bölgelerde yapılan lahitlerin tarihlendirilmesi daha da zordur. Ancak yazıtları aracılığıyla tarihi kesin belirlenebilen örnekler de vardır.

Anadolu'da üç (332, 462 ve 591/92 Lev. 26,2), Suriye'de de üç lahit (468/69, 486/87, 534) yazıtları aracılığıyla tarihlendirilebilmektedir. İskenderiye'de yapılmış birkaç *porfir* lahit, tarihsel gelişim içinde 4. yüzyıl ikinci çeyreğine tarihlenir.

5.1.2. Roma Lahitleri

Roma'da sayısız lahit bulunmuştur. Burada üretilen bazı lahitler Kuzey ve Güney İtalya, Sicilya, Sardinya, İstriya, Salona (Dalmaçya), Kuzey Afrika, İspanya Yarımadası ve Gallia'ya gönderilmiştir. 270/80-400 yılları arasında farklı evrelerde üretim yapılmıştır.

Constantinus Öncesi Dönem (Hıristiyan sanatının başlangıcından 311/13'e kadar)

Roma İmparatorluğu'nda 1.-2. yüzyıllarda ölüler yakılıp külleri *urne*lere konmuştur. Hıristiyanların bu yüzyıllarda başka ölü gömme geleneklerine sahip olduklarını gösterecek kanıt yoktur. Bir Hıristiyan tarafından kullanılan en eski lahit, Roma Villa Borghese bahçesindeki Prosenes Lahdi'dir ve yazıtı aracılığıyla 217 yılına tarihlenir. Lahitte, Hıristiyan dinine ait unsurları içermeyen pagan konular ve dekoratif betimler işlenmiştir. Roma'da S. Maria Antiqua'daki (170/80) lahit ise, konu seçimiyle ilk Hıristiyan örnektir. Sayısız kapak, dinsel açıdan belirsiz tasvirli lahit gövdelerine ait parçalar, üretimin 311/13 yılına kadar sürdürüldüğünü gösterir. Yunus'un yanı sıra *Tevrat* ve *İncil*'den alınan konuların işlendiği parçalar da vardır. Constantinus Öncesi Dönem'e ait lahitlerin sipariş üzerine farklı atölyelerde yapılmış tek parçadan olması nedeniyle, özel bir üslupları yoktur.

Constantinus Dönemi (313-340)

Milano Fermanı ile birlikte lahit üretiminde artış görülür. Farklı figür gruplarının oluşturduğu kalabalık kompozisyonlar dikkat çeker (Res. 91,1). Vatikan Sabinus Lahdi'nin de temsilcisi olduğu birçok lahit üzerinde "Petrus - İsa grubu" tasvir edilmiştir. Ortada dua eden kadın figürünün iki yanında, İsa ve Petrus'un yaşamından kesitler sunan sahnelere yer verilmiştir. Bu kompozisyon

çoğunlukla değişikliğe uğramıştır (Lev. 24,1). Ayrıca farklı konuların işlendiği az sayıda yivli lahit de yapılmıştır. 330 yılında tek ya da iki bölümlü, genellikle ortada bir midye içinde ölen kişinin portresinin yer aldığı *friz*li lahitler (Res. 91,2) ve iki bölümlü yivli lahitler de üretilmiştir (Res. 91,6).

Constantinus Sonrası Dönem (340-360/70)

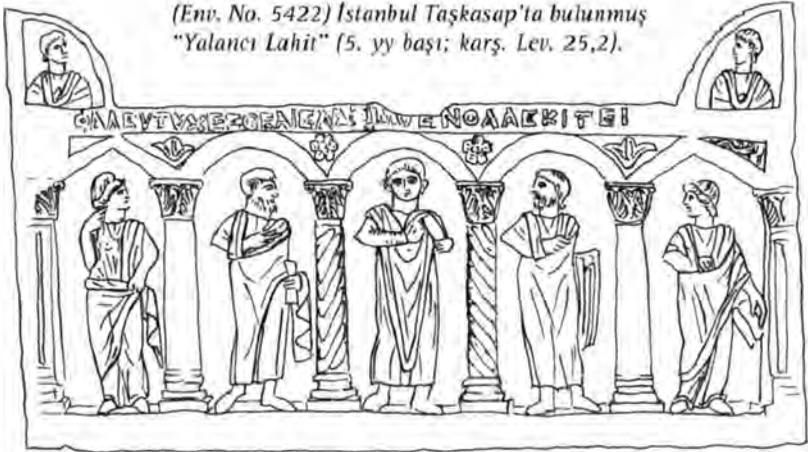
Tek ya da iki bölümlü *friz*li ve yivli lahitler, içerdikleri konularıyla eski geleneği sürdürür. Yeni olan, sütunlu (Res. 91,3) ya da ağaçlı (Res. 91,4) lahitlerdir. Konu olarak havariler, İsa'nın mucizeleri ve çektiği acılar işlenmiştir. İsa'nın zaferini sembolize eden haçın orta bölümde işlendiği Passion Lahitleri adıyla anılan bir grup lahit de bu dönemde üretilmiştir (Res. 91,3-4). Roma'da Iunius Bassus Lahdi bu döneme ait en önemli eserdir (359). Roma'nın belediye başkanı (*praefectus urbi*) için yapılan lahit, iki bölümlü sütunlu lahitler grubuna girer (Lev. 24,2). Kaliteli işçiliği ve zarif figürlerden oluşan kompozisyonuyla zamanındaki "Güzel Üslup"un bir temsilcisi olarak kabul edilir.

Valentinianus - Theodosius Dönemi (360/70-400)

*Friz*li, sütunlu, yivli ve Passion sahnelerini içeren ağaçlı lahitlerin yapımına devam edilmiştir. Havarilerin toplantısı ve İsa tarafından yasanın Petrus ve Paulus'a verilişi ("Traditio Legis") gibi konular bu lahitlerin üzerine işlenmiştir. Dört yüzü tasvirli, önemli kişiler için yapılmış küçük ve özel bir grubu oluşturan, arka plandaki kapılarıyla şehir mimarisini yansıtan şehir kapılı lahitler de bu dönemde yapılmıştır. En tanınmış örneği Milano'ya getirilmiştir (S. Ambrogio). Bethesta Gölü'nde hastaların iyileştirilmesi (Bethesta Lahitleri), İsa'nın Kudüs'e girişi (Kudüs'e Giriş Lahitleri), İsraillilerin Kızıldeniz'i geçmesi (Geçiş Lahitleri) gibi konuların işlendiği, şehir kapılı lahitlere kıyasla daha küçük ve sade olarak yapılmış sütunlu lahitler de vardır.

Geç Dönem (400 sonrası)

Şehrin ekonomik ve politik açıdan kötü günler geçirdiği bu dönemde, Gotların 410 yılında Roma'yı almalarıyla birlikte, ortasında haç motifi bulunan yivli lahitler başta olmak üzere, yapı-

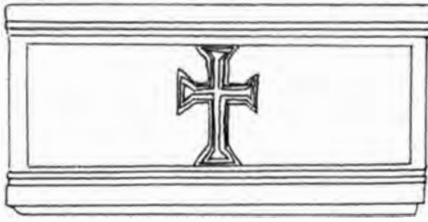

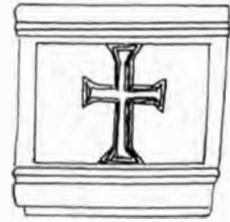
Res. 93: İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki (Env. No. 5422) İstanbul Taşkasap'ta bulunmuş "Yalancı Lahit" (5. yy başı; karş. Lev. 25,2).

lan lahit sayısında bir azalma görülür. Figürlü anlatımların yer aldığı lahit sayısı da azdır. Kafes işçilikli bir lahit gövdesi (Roma Campo Santo Teutonico) ve taht motifli büyük yivli bir lahit (Frascati) bu döneme ait önemli örneklerdir.

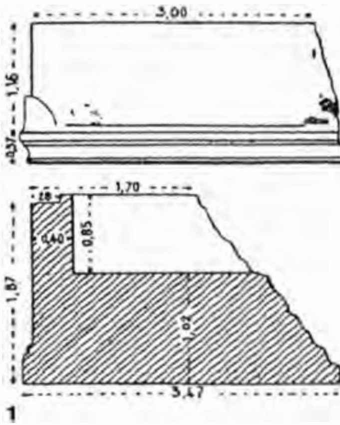
5.1.3. Konstantinoupolis (İstanbul) Lahitleri

330 yılında imparatorluğun yeni başkenti olan Konstantinoupolis'te (İstanbul) ilk lahit örnekleri 4. yüzyıl sonlarında verilmiştir. Günümüze ulaşan az sayıdaki örnek, farklı kalite ve üslupta mermer, çoğunlukla kireçtaşından yapılmış figürlü (*friz*li ve sütunlu lahitler) ve dekoratif lahitlerdir. Byzantion ve Konstantinoupolis'te (İstanbul) lahit yapım geleneği olmadığı için sanatçılar Anadolu'dan gelmişlerdir. Anadolu'da çok sevilen dört yüzü kabartmalı, profilli çerçeve içine alınmış (2.-3. yüzyıl) sandık lahitler (özellikle Bithynia ve Pisidia) grubuna giren Prens Lahdi (4. yüzyıl sonu, Lev. 25,1), Doğu Roma plastik sanatında önemli bir örnek sayılır. Az sayıdaki parçanın bir kısmı sütunlu lahitlere, kireçtaşından olanlar ise yalancı lahitlere aittir. Bazı örneklerde kemerli yapılar içinde figürlere yer verir (Taşkasap örnekleri Res. 93, Lev. 25,2 ve Amberliköy). Bunlar genel olarak 4. yüzyıl sonu ile 5. yüzyıl ilk yarısına tarihlendirilir.

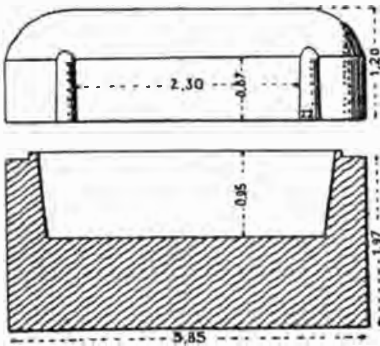

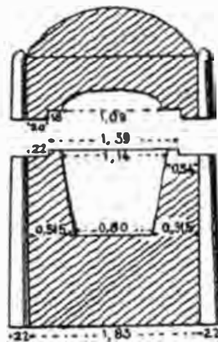

Res. 94: İst. Arkeoloji Müzeleri'ndeki (Env. No. 6227) İstanbul'da bulunmuş, alabasterden İmparator Heraclius (öl. 641) için yapılan lahit (7. yy başı?).

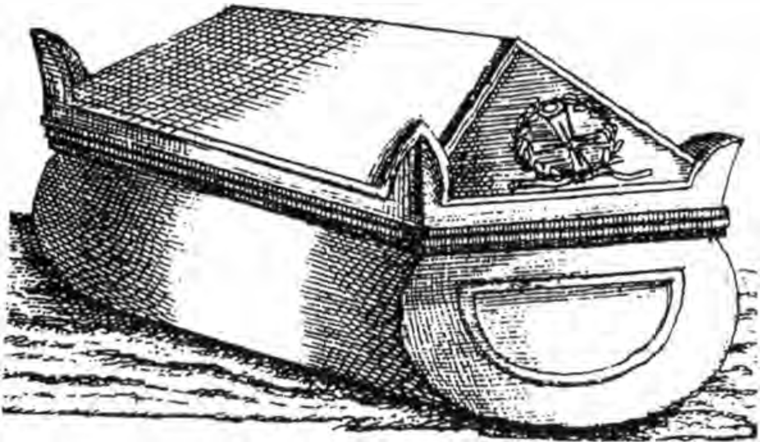

Res. 95: Mısır'dan getirilen porfir imparator lahitleri: 1. İst. Arkeoloji Müzeleri'ndeki (Env. No. 3254) lahit (4./5. yy); 2. İst. Arkeoloji Müzeleri'nde bulunan (Env. No. 3155) 363 yılında ölen İmparator Iulianus için yapılan lahit.

Dekoratif lahitlere ait en eski örneklerden biri Prokonnesos (Marmara Adası) mermerinden yapılmış bir sandık lahittir, (Lev. 25,3). Oranları, çatı formundaki kapağı ve *akroter*leriyle lahit, 2. yüzyıl sonuna tarihlenen örneklere daha yakın olmasına rağmen, 4. yüzyıl sonuna tarihlendirilir. Diğer dekoratif lahitler 5.-6. yüzyıl ve 7. yüzyıl başına aittir (Res. 94). Daha geç örnekler (7. yüzyıl ?) daha küçüktür ve bunlarda sadece haç motifi ve figürlü anlatımlara yer verilmiştir. *Porfir* lahitler ise İskenderiye'de yapılmıştır (Res. 95-96; Böl. 5.1.5).

5.1.4. Ravenna Lahitleri

İmparatorluk başkentinin 402 yılında Milano'dan Ravenna'ya alınmasıyla Hıristiyan dinine ait konuların işlendiği bazı lahitler yapılmıştır. Yerel pagan lahitlerin üretimi 270 yılında sona ermiş, 4. yüzyılda şehirde hiç lahit yapılmamış, gerektiğinde Roma'dan getirilmiştir. 5. yüzyılda Hıristiyan lahitleri, yeni form ve tasvirleriyle genelde Konstantinoupolis'ten (İstanbul) bitmiş halde getirilmiştir. *Pilastr* ya da sütunlarla sınırlandırılmış *friz*lere sahip (Torre-Nova Grubu Lev. 24,3) lahitlerin ön yüzünde mucize sahneleri, "Yasanın Verilişi", "Kralların Secdesi", yan yüzlerde *Tevrat*

Res. 96: Mısır porfirinden tekne şeklinde yapılmış, İstanbul'da bulunmuş, ancak bugün var olmayan bir imparator lahdi (4./5. yüzyıl).

ve *İncil*'den konular ya da havariler işlenmiştir. Arka yüzde koyunlar, geyikler, güvercin ya da tavus kuşları gibi sembolik figürler, İsa *monogramı* yanında simetrik olarak yer almıştır.

Torre-Nova Grubu'na kıyasla daha geç, ancak yine 5. yüzyılda az sayıda sütunlu lahit yapılmıştır. 5. yüzyıl ortalarında figürlü lahitlerin yapımı sona ermiş, sadece dekoratif lahitler üretilmiştir. Daha geç döneme ait örneklerde daha sade, geniş alana serpiştirilmiş hayvan motiflerine yer verilmiştir. Yine sütunlu lahitlerde de hayvanlar, ağaçlar ve haç motifi işlenmiştir. Bunlar 493 yılına, Gotların egemen olduğu döneme tarihlendirilir. Ancak bunların Konstantinoupolis'ten mi (İstanbul) getirildikleri ya da yerel atölyelerde mi üretildikleri belli değildir. 6. yüzyıl örneklerinde motifler alçak kabartma olarak yerel atölyelerde yapılmıştır. 8. yüzyıla kadar az sayıda lahit yapılmaya devam etmiştir.

5.1.5. Diğer Eyaletlerdeki Lahitler

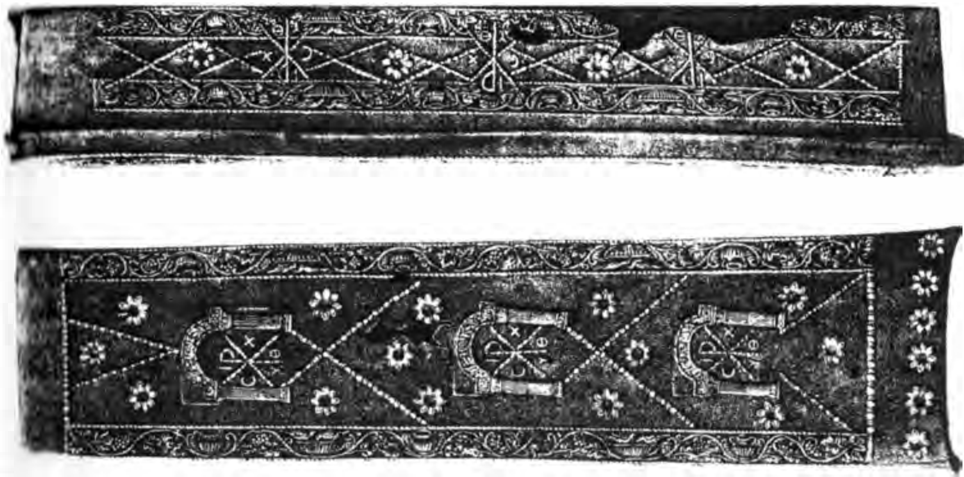
Constantinus Öncesi Dönem

Velletri ve Napoli (İtalya), Berlin (Roma yakınlarında) Aire-sur l'Adour (Güney Fransa), Londra (yapım yeri belli değil) ve Belgrad'daki (Sırbistan) az sayıda lahit bu döneme aittir. Ayrıca Suriye Bölgesi'nde yapılmış bazı kurşun lahitler de (bugünkü Güney Lübnan'da Sidon'da üretilmiş) bu döneme verilir (Res. 97). Bezemeleri pagan geleneği yansıtan bu lahitlerdeki haç motifleri, Hıristiyanlar için yapıldıklarını göstermektedir. Trier'deki Nuh Lahdi de (Lev. 26,1) kesin olmamakla birlikte bu döneme ait bir örnek olarak kabul edilir.

Constantinus ve Sonrası Dönem

İtalya, Gallia

Batı bölgelerinde 2.-3. yüzyılda yapılan pagan lahitlerde Roma etkisi görülür. Ayrıca bu bölgelere Roma kentinden de birçok lahit getirilmiştir. Roma kentinde yapılan lahitler örnek alınarak (4. yüzyılda) Campanya (Güney İtalya), Kuzey İtalya, Güney Fransa (özellikle Arles) ve İspanya'da lahitler yapılmıştır. Yukarı

Res. 97: Lübnan-Sidon'da bulunmuş kurşun lahit (300?).

İtalya ve İspanya'daki bazı örnekler ise Doğu'dan Konstantinoupolis'ten (İstanbul) getirilmiştir. Aquitania'daki (Güneybatı Fransa) lahitler, farklı bezemeleri ve 200'ü aşan sayılarıyla farklı bir grup oluşturur (5. yüzyıl başları-6. yüzyıl başları).

Ren-Mosel Bölgesi (Almanya)

Roma, Ravenna ya da Gallia ile ilişkisi kurulamayan, Trier'deki az sayıda figürlü bezemeye sahip lahit dışındaki örneklerde bezeme yoktur. Nuh ve Tufan'dan kurtulanların içinde yer aldığı gemi tasvirli bir lahit, Erken Hıristiyan sanatında ayrı bir yere sahiptir (Lev. 26,1).

Hispania (İspanya Yarımadası)

Roma'dan getirilen birkaç lahit dışında, yerel atölyelerde Roma kent lahitleri örnek alınarak yapılmış çok sayıda lahit vardır. Konstantinoupolis'te (İstanbul) yapılmış bir lahdin kopyası olan Madrid'deki lahit (400), başkentin, imparatorluğun batısında çok uzaklarda bile etkisi olduğunu gösterir. 5. yüzyılın ilk yarısında Kartaca'dan Tarragona'ya (Tarraco) farklı yivli lahitler ithal edilmiştir.

Kuzeybatı Afrika

Bu bölgede Roma kentinden *friz*li lahitler, Kartaca'da yapılmış (5. yüzyıl ilk yarısı) küçük bir grup yivli lahit ve Tarragona'ya (Tarraco) ihraç edilmiş lahitler bulunmaktadır.

Balkanlar

Balkanlar ve Ege adalarında Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait az sayıda lahit korunabilmiştir. 2.-3. yüzyıllarda var olan üretim 3. yüzyılın ikinci yarısında son bulmuştur. Yalnızca Salona'da (Hırvatistan, Split yakınlarında) kireçtaşından ve az sayıda mermerden yapılmış küçük bir grup Erken Hıristiyanlık lahdi vardır.

Anadolu

2.-3. yüzyıllarda farklı bölgelerde çok sayıda lahit üretilmiştir. Ancak Erken Hıristiyanlık Dönemi'nden dekoratif özellikler gösteren az sayıda lahit vardır. Adrassos'taki ("Dağlık Kilikia" Balabolu'da [Yalnızcabağ Yaylası'nda]) bugün tahrip edilmiş iki sütunlu lahit istisnadır. Ayrıca Ephesos (Selçuk) (mermer, *girland* lahit, 2. yüzyılda tekrar kullanılmış), Arykanda (Arif Köyü Aykırıçay Mahallesi-Lykia), Korykos (Kızkalesi), Adrassos (4.-5. yüzyıl) ve Alahan Manastırı'nda (462 tarihli, kayaya oyulmuş) dekoratif özellikler gösteren lahitler bulunmaktadır. Afyon'daki yuvarlak kapaklı bir mermer lahit Anadolu'daki en geç örnektir (591-92, Lev. 26,2).

Suriye, Filistin

Burada da durum Anadolu'ya benzer. Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde sayısız kilise yapılmış olmasına rağmen, az sayıda dekoratif lahit yapılmıştır. Bunlar Apameia (468/69 ve 534 tarihli), El Bara (bir mezar yapısı içinde Lev. 17,2), Halep Kalesi içinde, Kuzey Suriye (Res. 91,7) ve Resafa'da merkezî planlı yapıdaki (6. yüzyıl üçüncü çeyreği?) lahitlerdir. Homs'ta Prokonnesos (Marmara Adası) mermerinden (?) yapılmış lahit, Konstantinoupolis'te (İstanbul) benzerleri olmayan, yerel bir atölyede çalışılmış özel bir örnektir. Qanawat'ta (Güney Suriye) bazalttan yapılmış iki lahit, zengin dekoratif süslemeye sahiptir (5. yüzyıl?, Lev. 26,3). Bu dönemde Suriye ve Filistin'deki bazı bölgelerde kurşun

lahitler yapılmıştır. Kaliteli işçilik gösteren bir grup lahit Sidon (Sayda) atölyesinde üretilmiş, sayısız pagan ve bazen de Yahudi kurşun lahitleri yapılmıştır (4. yüzyıl başı, Res. 97). Az sayıdaki Hıristiyan motifli lahit, paganlara kıyasla daha kötü durumdadır (4.-6. yüzyıl).

Mısır

Bu döneme ait boyanmış ahşap lahitler henüz yayımlanmamış, İskenderiye'de *porfir* lahitler üretilip Roma, Konstantinoupolis (İstanbul) ve diğer bölgelere gönderilmiştir. Bazı örnekler figürlü bezemeye sahiptir. Roma Helena Mausoleumu'ndaki (Tor Pignattara, Res. 8,1) savaş sahneli lahit, aslında İmparator Büyük Constantinus için yapılmıştır. Bağ bozumu ve Eroslarla bezeli bir örnek Constantinus'un kızı Constantina'nın *mausoleum*undadır (her ikisi de Vatikan'da). İstanbul'daki bir parçada bağ bozumu sahnesine yer verilmiştir. Constantinus zamanında imparatorluk ailesi için 320-40 yılları arası yapılan, ancak Hıristiyan temaları içermeyen az sayıdaki fragman benzer lahitlere aittir. Sonraki dönemde imparatorlar için büyük formatta, kapaklarında haç motifi olan daha sade *porfir* lahitler kullanılmıştır (İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Res. 95,1). Bu lahitlerin kimler için yapıldığı belirlenenememektedir. Ancak alışılmadık derecede yuvarlatılmış yüzleri olan bir lahdin İmparator Iulianus (ölümü 363) için yapıldığı kabul edilir (Res. 95,2; karş. Res. 96).

5.2. Diğer Plastik Eserler

Lahitler dışında bazı tarihi kabartmalar, çoğunluğu küçük ve büyük formattaki heykeller, portreler, Hıristiyan ve pagan konulu kabartmalar, kabartma ikonalar, mezar kabartmaları ve ahşap kapı kanatları, yazıt ve tasvirli mezar levhaları Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde yapılmış plastik eserlerdir.

Constantinus Öncesi

2. yüzyılda *gnostik* bir mezhebe üye olanlara ait *karpokrates kolyeler*inde Yunanlı Pythagoras'ın takipçisi filozoflarının portrelerinin yanı sıra İsa resmine de yer verilmiştir.

İmparator Alexander Severus'un (222-35) ev tapınağında (*lararium*) İbrahim, Orpheus, Tyanalı Apollonius ve aile üyelerinin yanı sıra İsa'nın resmine de yer verildiği aktarılır. Ancak bu resimlerin görünümleri hakkında bilgi yoktur (Ahşap üzerine resim ya da büstler?). Vatikan'daki oturan heykel Roma Piskoposu Hippolytos'a aittir. 2. yüzyılda kadın heykeli olarak yapılan eser, 233/35 yılında Hıristiyan piskoposu için tekrar kullanılmıştır. Baş kısmı yoktur. 270/80 yılına tarihlenen, üslupları ile Batı Anadolu'da (Güney Phrygia) bir mezara yerleştirilmek için yapıldıkları düşünülen bir grup figürin (Cleveland Lev. 30,4) aynı dönem Roma *katakomp* ve lahitlerinde geliştirilen Hıristiyan tasvir sanatının önemli örnekleridir. Kuzey Phrygia'da bölgenin eski geleneklerine bağlı bazı mezar kabartmaları ve mezar *altar*larının (3. yüzyıl ikinci yarısı Lev. 30,1), üzerlerindeki yazıt ve haç motifleriyle Hıristiyanlar tarafından yapılıp kullanıldığı görülür. Bölge atölyelerinde ayakta figürinler, büstler, aslanlar ve mezar *portal*i gibi eserler yapılmıştır. Öküzler ya da bir bağcı bıçağıyla asma keserken gösterilen tasvirlerle Hıristiyanlar kendi zenginliklerini göstermek istemişlerdir. Roma, Aquileia ve Trier'de yapılan yazıtlı, figürlü ya da dekoratif bezemeye sahip mezar levhalarının kronolojik olarak sınıflandırılması zordur. Roma'daki Eutropos Levhası gibi örnekler Constantinus Öncesi Dönem'e tarihlendirilmektedir (Urbino, Res. 92, Lev. 27,2).

Constantinus ve Sonrası

Roma'da 312 yılında Constantinus'a şehir senatosu tarafından zaferleri nedeniyle ithaf edilen Constantinus Takı, Roma onur ve zafer takları geleneğini izler ve Geç Antik Çağ'a ait "ebedi, sonsuz şehir"deki anıtsal bir eserdir.

İmparator Galerius Takı 297-305 yılları arasında Selanik'te yapılmıştır. İmparator Traianus (98-117), Hadrianus (117-138) ve Antoninus Pius Dönemi'ne (138-161) ait yapılardan alınan kabartmalar, bu takta ikinci defa kullanılmıştır.

312/15 yılına tarihlenen uzun *friz*ler, Constantinus zamanında yapılan lahitlerin üslup özelliklerini gösterir. Küçük, yanlış oranlı figürlerin keskin giysi kıvrımları ve düşey saçları karakteristiktir.

Yeni başkent Konstantinoupolis'te (İstanbul) şehrin kutsanması

sonrasında yapılmış tarihi kabartmalara ait bir kalıntı yoktur. 328 yılında yapılan Constantinus Forumu'nda, üzerinde imparatorun heykelinin bulunduğu bilinen *porfir* sütun, bugün Çemberlitaş adıyla bilinir ve bezemesizdir.

İmparator Theodosius'un yaptırdığı (386-93) kabartmalı bir sütuna ait kalıntı, 390/92 yılında hipodromdaki *spina*ya yerleştirilen *obelisk*in kaidesindeki kabartmalar (Lev. 27,3), oğlu Theodosius tarafından 402 yılında Arcadius Forumu'na yapılan ancak bugün var olmamakla birlikte eski çizimleri bilinen Arcadius Sütunu, bir yüzünde iki Nike tasviri olan Marcianus Sütunu kaidesi (450-52) diğer örneklerdir.

Heykeller

3. yüzyıl sonu ve 4. yüzyıl arasında ünlü Yunan eserlerinin kopyaları yapılmıştır. Roma'da Constantinus'un yaptırdığı hamam için hazırlanan (330), ancak bugün Quirinal'da bulunan, büyük boyutta atları gemlerinden tutan iki Dioskur heykeli dikkat çekicidir.

Almanya'da, Trier Welschbillig Villası'nda (375/80), daha geç döneme ait kopyaları Hermeler Galerisi'nde bulunan heykellerin yapıldığı bilinir. Bu kopyalar içinde filozof başları, imparator heykelleri ve idealize edilmiş heykeller vardır. Eusebios (*Kiliseler Tarihi* VII 18) tarafından tanımlanan, Caesarea Philippi (Paneas) şehrindeki tunçtan yapılmış bir grup İsa heykeli, aslında aralarında Apollon ve Daphne'nin olduğu eski bir gruba ait olup yeniden adlandırılmış olmalıdır.

Büyük Constantinus'un Konstantinoupolis'te (İstanbul) İmparator Sarayı'na bir İsa heykeli ve Roma Salvator Kilisesi (S. Giovanni in Laterano) *fastigum*una (olasılıkla *altar* odasını *naos*tan ayıran öge) gümüşten figürler (İsa, havari ve melek) yaptırdığı söylenmekle birlikte bunlara ait kesin veriler yoktur.

4. yüzyıla kadar küçük boyutta yapılan, masa ayakları olarak adlandırılan bir grup plastiğin hangi amaçla kullanıldığı belli değildir. Yine 4. yüzyıldan kalma evlerin dekorasyonunda kullanılan bazı küçük dekoratif heykeller bulunmaktadır. Kartallı Ganymedes, bir Eros-Psykhe grubu, Artemis ve Aphrodite hey-

kelleri bu gruba girmektedir. Bunların eski geleneğe bağlı kişiler ya da Hıristiyanlar tarafından yaptırılıp kullanıldığı belli değildir. 371-95 yılları arası Nyssa (Harmandalı) piskoposu olan Gregorios, Kappadokia ya da Galatia'da yapılmış bir villaya ilişkin tasvirinde, sahibi Hıristiyan olmasına rağmen villada tunç (yaldızlı, gümüşlü?) ve mermer malzemeden yapılmış pagan konulu heykellere yer verildiğini belirtir.

Portreler: 2.-3. yüzyılda portre, heykel ve büst yapımı azalmış, ancak az sayıda da olsa 6. yüzyıla kadar örnekler verilmeye devam edilmiştir. Bunlar imparator ve imparatoriçenin yanı sıra özel kişilere ait portreler, cadde ve meydanlardaki onur heykelleri, mezar heykelleri ve büstlerdir.

Portrelerin tarihlendirilmesi 1.-3. yüzyıla kıyasla zordur. Sikkelerin üzerindeki imparatoriçe ve imparator büstleri, sonraki yüzyıllarda genel bir görünüm kazandığı için, heykellere yönelik tarihlendirmede ve üslup değerlendirmesinde yardımcı olmaz.

Büyük Constantinus portreleri, Theodosius zamanında Selanik'te yaşamış bir çifte ait büstler, Trier'deki Gratianus, İstanbul'daki Arcadius gibi 5. yüzyıla ait başlar ile Theodora (Milano) ve Iustinianus (Venedik) başları bazı örneklerdir.

Roma vatandaş giysisi *toga* (Lev. 28,1) ya da memur giysisi *chlamys* (Lev. 28,2) taşıyan heykeller Roma, Konstantinoupolis (İstanbul), Ephesos (Selçuk) ve Aphrodisias (Geyre) yapımlı olup çoğunlukla başı olmayan erkek figürleridir. Heykelin elindeki mendil, oyun açılışı ve diğer benzeri resmi işlevi göstermektedir. *Porfir*den yapılmış kısa giysili ve zırhlı asker kıyafetli heykellerin imparator heykelleri oldukları kabul edilir. Konstantinoupolis'teki (İstanbul) İmparator Iustinianus'un tunçtan büyük atlı heykeli 543/44 yılında yapılmış, bu heykelden sadece bir çizim günümüze ulaşmıştır. Burada olasılıkla eski bir heykel tekrar kullanılıp Iustinianus'un başı eklenmiştir.

4. yüzyıl ve sonrasında eski heykellerin değişiklik yapılarak ya da yazıt eklenerek tekrar kullanımını gösteren birçok örnek vardır. Örneğin Ephesos'ta (Selçuk) Skholastikia'da oturan heykel, 4. yüzyılda zengin bir kadının yaptırdığı hamamda, kadına duyu-

lan saygı nedeniyle 2. yüzyıla ait bir heykelin kaidesine yazılan yazıtla yeni bir kimlik kazanmıştır. Heykelin baş kısmının değişimi ile ilgili bilgi yoktur.

Kabartmalar: İstanbul, Atina, Kartaca, Berlin ve Nikosia'da işlevlerini bilmediğimiz Hıristiyan motifi taşıyan kabartmaların büyük bölümü, sütun üzerinde yaşayan Aziz Simeon tasvirli, yerel Suriye örnekleridir.

Kabartma ikonalar da özel bir grup oluşturur. İstanbul Polyeuktos Kilisesi'ndeki yeni buluntuların (İsa ve 12 Havari*) 524-27 yılında kilisenin yapıldığı döneme ait oldukları kabul edilir. Bunların tıpkı Hagia Sophia (Ayasofya) *templon*undaki İsa, Meryem, melek, peygamber ve havarilerin tasvirleri gibi *templon*da yer aldığı düşünülür.

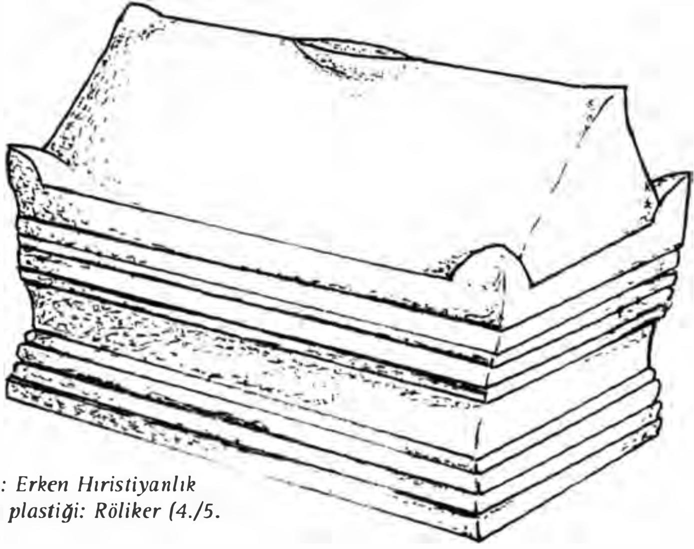
Pagan ya da dini açıdan belirsiz bazı kabartmalar, Herakles (Ravenna Lev. 30,2) ya da Oynayan Çocuk (Berlin) gibi konuları işler. Bunlar zengin insanların saray ya da evlerini süslemek için kullanılmış olmalıdır. 4. yüzyıl sonlarında Ephesos'taki (Selçuk) Hadrianus Tapınağı yenilenmiş ve bu dönem pagan sanatı için önemli olan figürlü bir *friz* eklenmiştir.

500 yılında imparator, Konstantinoupolis Hipodrom'u *spina*sı üzerindeki ünlü araba yarışçısı Porphyrios'u atlı arabasıyla gösteren heykeller için, bugün mevcut olmayan iki kaidenin yapılmasını istemiştir. Eser, Geç Antik Çağ'a ait önemli sivil kabartmalardan biri olarak kabul edilmektedir.

Masa Tablaları: Kenarları alçak kabartma tekniğinde figürlü süslemeye sahip bir grup mermer tabla (4. yüzyıl sonu - 5. yüzyıl başı) Doğu Akdeniz'de bir ya da daha fazla Konstantinoupolis (İstanbul) atölyesinde üretilmiş ve buradan farklı bölgelere

---

* 12 Havari: İsa, yanından ayrılmayan 12 sadık arkadaşına havari adını taktı. On İki Havari'nin adları üç İncil'de de geçer. Ancak 12, havarilerin kutsal sayısıdır, gerçekte havari kabul edilenlerin sayısı daha fazladır. İlk 12 Havari şöyle: Petrus (Simun), Andreas, Yakup (Büyük), Boanerces (Yuhanna – İoannes - Vaftizci Yahya), Philippus, Bartholomaeus, Matta, Tomas, Yakup (Küçük), Gaygur Simden, Yahuda (Taddeus), Yahuda İskariot. Daha sonra Barnabas ve Paulus da havari kabul edildiler.

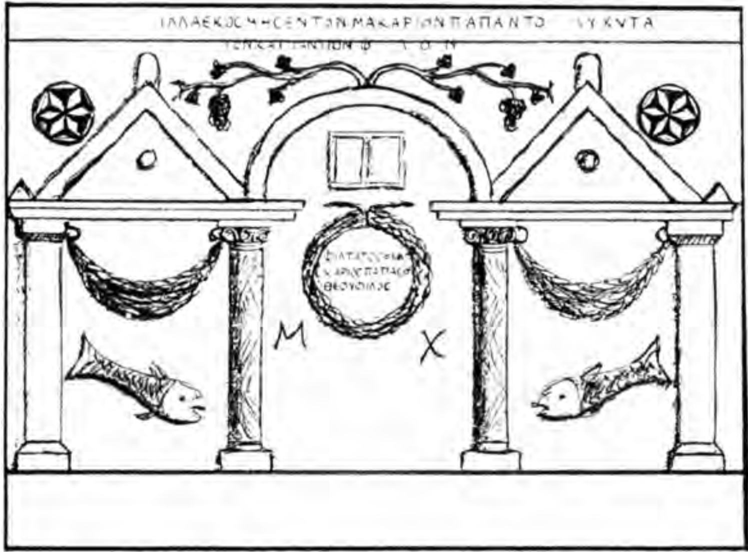
Res. 98: Erken Hıristiyanlık Dönemi plastiği: Röliker (4./5. yüzyıl).

dağıtılmıştır. *Tevrat* ve *İncil*'den konuların yanı sıra av sahneleri, Dionysos tasviri ve Yunan mitleri de işlenmiştir. İşlevleri hakkında kesin bilgi olmamakla birlikte kilise ya da evlerde süs amaçlı olarak kullanıldıkları kabul edilir.

Rölikerler: Taştan yapılmış bir grup *röliker*, çatı formunda kapaklarıyla küçük lahit formundadır (Res. 98). Suriye'de mermerin yanı sıra bazalt ya da kireçtaşı, malzeme olarak kullanılmıştır. Bunlar genelde sade örnekler olup yalnızca kenarları profillidir. Suriye'deki *röliker*lerde kapak üzerindeki delikten içeriye akıtılan yağ, *rölik*le temas ettikten sonra gövdenin ön ya da arka yüzündeki delikten alınmış ve kutsal yağ olarak inananlara verilmiştir. Bazı örneklerde gövde ya da kapakta haç motifi yer alır.

Sivas'ta bir koç, Şanlıurfa'da dört yüzünde de dağ keçisi, Berat'ta (Arnavutluk) yine dört yüzü de hayvan figürlü *röliker*ler ile Ravenna'da *İncil*'den alınan konuların işlendiği *röliker* önemli örneklerdir (5. yüzyıl ortası, Lev. 27,1).

Yazıtlar: Epigraflar tarafından incelenen yazıtlar, beraberlerinde bazı problemleri de getirmektedir. Bunlar içinde, Papa Damasus (366-384) tarafından Roma *katakomp* ve mezarlıklarındaki *mar-*

Res. 99: Erken Hıristiyanlık Dönemi plastiği: İkonion (Konya) yakınındaki bir mezar anıtı (4. yüzyıl?).

tir mezarlarına yerleştirilen anıtsal yazıtlar bir grup oluşturur. Bunlar altı satırlı lirik şiir şeklinde olup Vergilius* örnek alınarak yazılmıştır ve formları açısından 1. yüzyıla kadar geri giden, özenli büyük harfleriyle mermer üzerine kazınmıştır.

İkinci grup, özel mezar yazıtlarıdır. Bunlar kısmen baştan savma yazılmış kısmen ek bezemelere sahiptir. Anadolu'da çok sayıda kesin tarihleri belirlenemeyen bu tip mezar yazıtı vardır. Konya çevresindeki alçak blok formundaki mezar anıtları, formları açısından ilginç örneklerdir (Res. 99). Bunlar yine aynı bölgedeki pagan *altar ostothek*lere (blok formunda mezar taşları) benzer. Bu mezar anıtları genelde üç bölümlü alınlık ve kemerleri olan mimari düzen içinde balık, bitkisel bezeme, bir örnekte balık ve Yunus gibi farklı dekoratif bezemelere sahiptir.

İmparatorluğun batısında Roma başta olmak üzere Aquileia (Ku-

* Ünlü Latin şairi. M.Ö. 70 civarında doğdu. Eserlerinde yurt sevgisi ve iman duygusunu güçlendirmeye çalıştı. M.S. 19'da öldü.

Res. 100: Roma'daki mezar plakası: Vatikan, solda Severa adlı ölüye ait portrenin hemen yanında yazıt ("Severa, sen Tanrının içinde yaşıyorsun"), sağda Kralların Secdesi tasviri (4. yüzyıl başı).

zey İtalya), Güney Fransa ve Trier'de (Almanya) genelde kazıma tekniğinde ya da az sayıda kabartma olarak yapılmış dekoratif ya da figürlü bezemeye sahip yazıtlar bulunur.

Roma'da genelde *katakomp*larda *loculus*ların kapatılmasında kullanılan dikdörtgen levhalar vardır (Res. 100). Bunların üzerindeki bezemeler farklıdır ve benzerlerini lahitlerde, *katakomp* ve duvar resimlerinde de görmek olasıdır. Bugün Urbino'da bulunan, Roma SS Marcellino e Pietro Katakombu'ndan getirilen Eutropos Levhası, bir lahdin yapımını gösteren önemli bir örnektir (Res. 92; Lev. 27,2).

338 ve 408 yılına tarihlenen iki örnek dışında çoğu örnekte kesin tarihleme yapılamaz. Ancak Eutropos Levhası gibi (Lev. 7,2) bazı örneklerin Constantinus Öncesi Dönem'de yapıldığı kabul edilir.

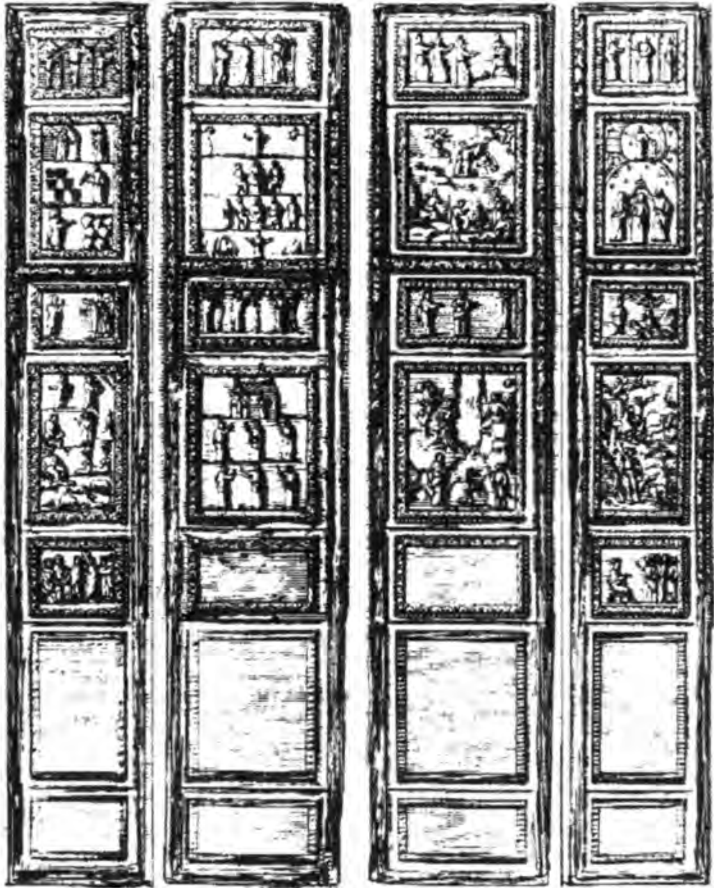
Aquileia Levhaları ise farklı formdadır. Dua eden figürlü levhaların sayısı fazladır. Bir örnekte vaftiz sahnesine yer verilmiştir.

Güney Fransa'da kuş ve çeşitli haç motifleri bulunan levhalar vardır. Trier'deki sayısız mezar yazıtında ise daha az süslemeye yer verilmiştir. Kuş ya da kuşun yanında haç veya diğer motifler konu olarak seçilmiştir.

Her üç bölgede de levhalar 4. yüzyıl - 5. yüzyıl arasına tarihlenir.

Ahşap Kabartmalar: Ahşaptan yapılmış bir grup heykelden günümüze ulaşan örnek sayısı azdır. Ahşap malzemeli, kabartma teknikli kilise kapı kanatlarına ait az sayıdaki parça Milano (4.

yüzyıl sonu) ve Kahire'de (500) bulunur. İyi korunan bir örnek Roma S. Sabina kapı kanatlarıdır (430; Res. 101, Lev. 31,3). *Tevrat* ve *İncil*'den konular karşılıklı kanatlarda işlenmiştir. Buradaki tasvirler Hıristiyan sanatı için önemlidir. Örneğin en eski "Çarmıh Sahnesi" burada tasvir edilmiştir. Görünümlerinin nasıl oldukları pek bilinmemekle birlikte, kapı kanatlarının boyalı olduğu kabul edilir. Benzer ahşap kapı kanatları, Türkiye'de bazı bölgelerdeki Erken Hıristiyanlık Dönemi kiliselerinde de görülür.

Res. 101 Roma S. Sabina ahşap kapı kanatlarının 1756 yılında yapılmış bir çizimi (430); karş. Lev. 31,3.

6. KÜÇÜK ESERLER

Küçük eserler, içinde farklı malzemelerden yapılmış nesnelerin yer aldığı bir gruptur. Bunlardan bazıları *liturjik* nesneler ve giysiler, görkemli hediyeler, lüks kullanım nesneleri, hac ziyaretlerinden getirilen anı nesneleri, günlük kullanım eşyaları ve sikkelerdir.

Fildişi, gümüş, az da olsa altın, tunç ve diğer metaller, cam, çeşitli ve değerli taşlar, pişmiş toprak, ahşap, yün ya da ipek kumaştan yapılmış kimi oldukça sade kimi sanatsal açıdan değerli eserlerin çoğu, dönemlerinin usta işçiliğini yansıtır. Küçük eserlerin tam olarak nerede yapıldıkları ve hangi bölgelere gönderildiği kesin olarak belirlenememektedir. Bunun nedeni, eserleri yapan ustaların, kullandıkları az sayıdaki malzemenin taşınabilir olması nedeniyle kolayca yer değiştirebilmiş olmalarıdır. Örneğin bir fildişi ustası, malzemeleriyle İskenderiye'den Konstantinoupolis'e (İstanbul) ya da Trier'e gidebilmiştir.

Küçük eserlerin değerlendirilmesinde karşılaşılan diğer bir zorluk, aynı malzemeden günümüze ulaşan nesne sayısının farklı olmasıdır. Örneğin gümüş ve altından yapılmış eserler daha sonraları eritilmemiş ya da tekrar kullanılmamış ise, kazılarda ya da rastlantı sonucu ele geçmektedir. Cam ve pişmiş toprak yüzyıllarca toprak altında, ahşap ve dokuma ürünleri ise iklim koşullarının uygun olduğu Mısır'da korunabilmiştir. Yazılı kaynaklarda aktarılan zengin kilise hazinelerinin çoğunun kaybolmuş olması da az sayıda örneğin günümüze ulaşmasına neden olmuştur. Arka yüzleri daha sonraki dönemlerde kabartmayla bezenmiş fildişi levhalar, altın ve gümüşe kıyasla daha iyi korunmuştur. Hıristiyan konularına yer veren küçük eserlerin bir bölümü kilisede kullanılmak için yapılmıştır; *khristogram*lı ya da havari isimleriyle süslenmiş diğer bir grup ise özel kullanıma sunulmuştur.

Pagan konulu sayısız fildişi ve gümüş tabak, ayrıca anı madalyonları (*kontorniyat*lar) Hıristiyan olmayanlar tarafından propa-

ganda amacıyla yaptırılmıştır. Ancak pagan konulu eserler, Hıristiyanlar tarafından da satın alınmış ya da sipariş edilmiştir.

Bazı örneklerin Erken Hıristiyanlık ikonografisi içinde önemli bir yeri vardır. Constantinus Öncesi Dönem'e ait Hıristiyan konulu küçük eserlerin sayısı çok azdır.

Bunlardan biri, 210 yılında yapılmış İskenderiyeli Clemens'in* mühürleridir. Mühürler üzerinde çapa, güvercin, balık ya da bir balıkçı ve lir gibi din dışı konular işlenmiştir.

Kesin tarihlendirilememekle birlikte Yunus ve bir gemi tasvirli *gemma* (Londra'da) Constantinus Öncesi Dönem'e verilir. Üzerinde "İyi Çoban", Yunus ve Nuh'un gemisi olan pişmiş toprak kandil ise 200 yılına tarihlendirilir (Berlin'de Res. 105,2).

6.1. Fildişi (ve Kemik)

Geç Antik Çağ'dan 6. yüzyıla kadar Hindistan ya da Afrika'daki fillerden elde edilen fildişinden figürlü bezemeye sahip silindir formlu kaplar (*pyksis*ler) ve levhaların yapıldığı parlak bir dönem yaşanmıştır.

Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde toplumun ileri gelenleri için sayısız fildişi eser yapılmıştır. 395-540 yılları arasına tarihlenen *konsül diptik*leri, fildişi eserler arasında önemli bir gruptur (Lev. 29,1). *Konsül diptik*leri birbirine menteşe ile bağlı iki levhadan oluşur. Bu levhaların içindeki yazılı bölüm kaybolmuştur. Yazıda yeni *konsül* ya da yüksek dereceli memur, diğer meslektaşlarına ve önemli kişilere yeni görevine başladığını haber vermektedir. *Diptiğin* dış yüzünde ise *konsül*leri tahtında, sirk gösterileri, hayvan mücadeleleri ya da tiyatro oyunlarının açılışlarını yaparken gösteren farklı tasvirlere yer verilmiştir. *Konsül diptik*leri ve diğer benzer nesneler başta Konstantinoupolis (İstanbul) ve Roma olmak üzere bazı bölgelerde yapılmıştır.

Klasik üslup özelliklerini yansıtan Asklepios ve Hygieia, Mousa

* Titus Flauius Clemens (Atina doğumlu, 150-211/216). İlahiyatçı ve ahlakçı. Pantainos'un öğrencisi.

ve Şair gibi pagan konulu *diptik*ler, sipariş veren kişi tarafından muhalefet yapmak için ya da hediye edilmek üzere yapılmıştır. Böylece Roma İmparatorluğu'nun parlak dönemi ve bütün tanrıların unutulmaması amaçlanmıştır. Yine bu gruba giren Nicomachi ve Symmachi Diptiği, düğün davetiyesi olarak yapılmıştır (4. yüzyıl sonu; Londra ve Paris). Hıristiyan konulu *diptik*lerin hangi amaçla kullanıldıkları ise belli değildir. Berlin'deki tahtında Meryem ve İsa tasvirli, kaliteli işçilikleriyle dikkat çeken levhalar bu grup içindedir (Lev. 29,2; 6. yüzyıl ortası).

Tek parça yerine ortada büyük kare ve her kenarda birer tane olmak üzere beş levhanın birleştirilmesiyle oluşturulan *diptik*ler, beş bölümlü *diptik*ler olarak adlandırılır. İşlevleri kesinlik kazanmamakla birlikte bazılarının kitap kapağı olarak kullanıldığı düşünülür. Figürlerin yüksek kabartma tekniğinde yapılmış olması, tüm örneklerin bu tarz kullanıma uygun olmayacağını gösterir.

Fildişi eserler arasında mücevher kutusu olarak yapılan ve Yunan-Roma mitolojisinden konularla bezenmiş *pyksis*ler önemli bir grubu oluşturur. Hıristiyanlık Dönemi'nde *Tevrat* ve *İncil*'den konuların yanı sıra havarilerin tasvir edildikleri *pyksis*lerin kullanım amaçları ise kesin değildir. Bunlardan bazıları yine mücevher kutusu olarak yapılmıştır. Diğerlerinin ise kiliseden alınmış kutsal ekmeği saklama kabı olarak yapıldıkları düşünülür. Orta Çağ'da *röliker* olarak kullanılmış olmaları ve kilise hazinelerinde korunmaları, sayısız *pyksis*in günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Ünlü "Berlin Pyksis"i kaliteli işçiliğiyle dikkat çekici bir örnektir (400). Trier'de bulunan *pyksis*, biri Fırında Üç İbrani Genci (Lev. 29,3; 5. yüzyıl ikinci yarısı) olmak üzere *Tevrat*'tan alınan üç konuya yer verir.

Röliker olarak yapıldığı düşünülen iki büyük dikdörtgen kutudan Brescia Lipsanothek'i* *Tevrat* ve *İncil*'den konularla süslenmiş zengin programıyla dikkat çeker (360/70). Pola Kutusu ise Roma'da Constantinus'un yaptırdığı kiliselerin *templon* kuruluşlarını gösteren tasvirlere yer verir (Venedik, 5. yüzyıl ilk yarısı).

---

* Lipsanothek, Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde kutsal kalıntıların saklandığı kaplara verilen ad (rölikler anlamında).

Oldukça büyük ve kalın fildişi bir kutunun ön yüzü olan dikdörtgen levha "Trier Fildişisi" adıyla bilinmektedir. Levhada, Konstantinoupolis'ten (İstanbul) Trier'de yeni yapılmış bir kiliseye, içinde *rölik* bulunan bir kutunun taşınması konu olarak işlenmiştir (Trier, Katedral Hazinesi; 5. yüzyıl?).

Ravenna Başpiskoposu Maximianus'un (546-556) *kathedrası*nda ahşap iskeletin üzeri fildişi levhalarla kaplanmıştır. Kaliteli işçilik gösteren *kathedra*da havariler, Yusuf Efsanesi ile İsa'nın yaşamından sahnelere yer verilmiştir.

Erken Hıristiyanlık Dönemi'nden kalan çok sayıda fildişi örneğin boyanmış olduğu kabul edilir, ancak bu boya izi bugün çoğunda görülmemektedir. Orta Çağ'a ait bazı fildişi örnekler ise boyalıdır.

Konstantinoupolis (İstanbul) ya da Roma'da yapılmış *konsül diptik*leri dışındaki fildişi eserlerin üretim yerleri belli değildir. İskenderiye'nin Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde önemli bir kültür merkezi olması dışında, burada el sanatları atölyelerinin olduğu görüşünü destekleyen veriler yoktur.

Pahalı fildişi yerine kemik de kullanılan diğer bir malzemedir. Mısır'da evlerde kullanılan, farklı motiflerle bezenmiş kutular ilk akla gelen örneklerdir.

Orta Çağ'da hem Bizans İmparatorluğu'nda hem Batı'da, Erken Hıristiyanlık - Bizans Dönemi üslup ve konularına yer veren fildişi eserlerde parlak bir dönem yaşanmıştır.

6.2. Gümüş

Gümüş, Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde hem sivil hem de dini eserlerin yapımında sıkça kullanılmıştır. İmparatorların hükümdarlık yıldönümünü kutlamak ya da diğer nedenlerle yapılan hediyelik tabak ve kaseler üzerinde hükümdar ya büst ya da tüm figür olarak tasvir edilmiştir. Ünlü bir örnek Madrid'deki "missorium*"dur ve 388 yılında yapılmıştır; İmparator I. Theodosius'u

* Gümüş tabak.

oğulları ile tahtta gösterir. Çok sayıda tabak, kase, ibrik Yunan-Roma resim dünyasına ait figürlü tasvirlerle süslenmiştir. Bunların bir kısmı hediye olarak yapılmıştır. Caesar Augustus Hazine' si (İsviçre, Basel yakınında Augustus Müzesi'nde) bu çeşit malzemenin yoğunluğuyla dikkat çeker. Eserlerin çoğu ev, villa ya da özel saraylarda süs eşyası olarak kullanılmak amacıyla ısmarlanmıştır. Buluntu yeri belli olmayan "Seuso Hazinesi"nin, kapanan bir tiyatro topluluğunun siparişi üzerine yapıldığı kabul edilir. 4. yüzyıl sonuna tarihlenen "Esquilin Hazinesi" ise evlilik hediyesi olarak yapılmıştır (Roma Esquilin, şimdi Londra'da).

Parabiago Tabağı (Milano), "Corbridge Lanx" (Londra) ve Mildenhall'deki (Londra) eşyalarda olduğu gibi bazı gümüş eserlerde pagan konulara yer verilmiştir. Bunlar Hıristiyan olmayan önemli kişilere hediye edilmek için yapıldıklarından antik dünyanın tanrıları konu olarak işlenmiştir.

Gümüşün, *liturjik* eşyaların yapımında kullanımı, 4. yüzyıl ikinci yarısında başlar. Çok sayıda, farklı formda *patena*, *kalis*, yelpaze (*ripidia*, *flabella*), kandil, buhurdan, ibrik, *röliker*ler (Lev. 28,3; Paris; 5. yüzyıl) yapılmıştır. Bazı örnekler figürlü ya da haç motifli olmakla birlikte, çoğu sadedir. Küçük şehirlerdeki kiliselerin kendilerine ait gümüş eşyaları olduğu bilinmektedir. Suriye'deki kiliselerde bulunan çok sayıdaki gümüş eşya, Korydalla (Lykia-Kumluca) kilisesi buluntuları (bugün Antalya ve Washington'da; 6. yüzyıl) bu anlamda önemli örneklerdir. Kiliseler için değil, ancak özel kullanım için yapılmış çok sayıda farklı forma sahip gümüş kaşık, genelde *khristogram* ya da havari isimleri taşır. İmparatorluğun doğusunda yapılan gümüş eşyaların genellikle alt bölümünde, o dönem imparatoruna ait kontrol mühürleri bulunur. Bu mühürler, eserlerin tarihlendirilmelerini kolaylaştırır. Mühürler I. Anastasius (491-518) ile II. Constans (641-668) arasını vermektedir. Aynı dönemde üretilen diğer küçük eserlerin de tarihlendirilmeleri bu mühürler aracılığıyla kolaylaşmıştır. Orta Çağ'da gümüşün kullanımı azalmış, yerini altına bırakmıştır.

6.3. Altın

Bu dönemde altın daha çok bilezik, yüzük, kemer (düğün kemerleri de dahil), madalyon, kolye ve küpe gibi süs eşyası yapmak için kullanılmıştır. Bu eşyaların üzeri Hıristiyan dinine ait konularla, çoğunlukla renkli taşlar, az sayıdaki örnekte ise mine ile süslenmiştir.

Altından kemer tokaları ve *fibula*lar gibi kullanım eşyaları ise imparator tarafından önemli kişilere hediye edilmiştir.

Altından yapılmış *liturjik* eşyalar azdır. Bunlar arasında küçük *röliker*ler, bazı *kalis*ler sayılabilir (iki örnek Arnavutluk Vrap buluntusunda, birer örnek ise İstanbul ve New York'ta; 6. yüzyıl).

Orta Çağ'da hem Bizans İmparatorluğu hem de Batı'da altın, özellikle *liturjik* eşyaların yapımında kullanılmış, altının mine tekniğiyle kullanımı yaygınlaşmıştır.

6.4. Tunç

Ucuz olması nedeniyle kolayca satın alınabilen tunç, Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde hem sivil hem de dini alanda küçük eşya yapımında kullanılan bir malzemedir.

Genelde döküm, az da olsa dövme teknikleri kullanılarak kap, şişe, kepçe ve diğer kullanım eşyalarının yanı sıra süs eşyaları da yapılmıştır. Yuvarlak ya da kare kaidesi olan çok sayıda figürlü kantar ağırlığı önemli bir grup oluşturur. Figürlü kantar ağırlıklarında imparatoriçe, imparator (Lev. 30,3; Münih; 5. yüzyıl) ve Tanrıça Athena tasviri yer alır.

Tunç eserler arasında büyük bir grubu, döküm tekniğinde yapılmış farklı formlarda askı ya da kaideli kandiller oluşturur.

Ahşap kutuları kaplamak için kullanılan dövme tekniğinde yapılmış küçük levhalar Pannonien (Macaristan) ve Ren Bölgesi'nde (Almanya) bulunmuştur. Bazı örneklerin ise Anadolu kökenli olduğu kabul edilir. Bu kaplama levhaları modeller yardımıyla yapılarak seri üretimleri kolaylaştırılmıştır. Tunç kaplama levhaların yer aldığı bir kutu tüm olarak günümüze ulaşmadığı için,

sadece çizimler yardımıyla tamamlanabilmektedir. 4. yüzyıldan kalma kaplama levhaları üzerinde *Tevrat* ve *İncil*'den konulara yer verilmiştir. Konuları dini olmakla birlikte bu levhaların kaplandığı kutuların, süs eşyalarını koymak için kullanıldığı kabul edilir. Bunların *röliker* olarak kullanımını gösteren veri yoktur.

Özel ya da kilise kullanımı için yapılmış haçlar (kolye, elde taşınabilen ya da sabit haç) ve içlerine yağ konan camdan kandillerin bir daire içinde yer aldıkları aydınlanma aracı olan *polykandelon*lar farklı form ve büyüklükte yapılmıştır; büyük olanları kilisede, daha küçük olanları ise evlerde kullanılmıştır.

Önemli bir diğer grubu buhurdanlar oluşturur. Döküm tekniğinde yapılmış buhurdanlardan kimi sade olmakla birlikte büyük bir bölümü kabartmalarla bezenmiştir. Hıristiyan sanatında *İncil*'den alınan *siklus*ların işlendiği en erken örnekler buhurdanlardır (6.-7. yüzyıl). Bunların Filistin'de yapılıp hacılar aracılığıyla Kutsal Topraklar'dan getirildiği kabul edilir.

Tunçtan yapılmış küçük figürlü örnek azdır. Tanrı, tanrıça, at üzerinde İmparator Constantinus, Herakles, haçlı Petrus, gemide Odysseus, atlar gibi figürlerin bazıları seyahat arabaları ya da gemileri süslemek için yapılmıştır.

Tunç üzerine açılan yuvalara gümüş ve bakır gibi farklı materyallerin doldurulmasıyla elde edilen savat, sadece İtalya'da (olasılıkla Roma'da) yapılmış olan ve 4. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen eserler de görülür ve küçük bir grup oluşturur.

6.5. Diğer Metaller

Önemli bir grup kurşun ve kalay alaşımından yapılmış, genel olarak 6. yüzyıl ya da 7. yüzyıl başına tarihlendirilen *ampulla*lardır (Res. 102). Bazıları, figürlü bezemelerin yanı sıra kullanım amaçlarına yönelik yazıtlara sahiptir. Bu yazıtlarda "İsa'nın kutsal mekânlarından yaşam ağacının yağı" ve "Kutsal mekânların efendisinin kutsanmış hatırası" ("*eulogia*") yazılıdır. Böylece *ampulla*ların, İsa'nın üzerinde öldüğü çarmıha temas eden yağı koymak için yapıldığı ortaya çıkar ("Yaşamın Ağacı"). Kutsayan, kötülüklerden koruyan, şifa veren özelliği nedeniyle Kutsal Toprak-

Res. 102: Filistin'den getirilen Kuzey İtalya'daki ampullalar: 1. İki Hırsızla Birlikte Çarmıhta İsa ve altta Kadınlar Mezar Başında; 2. İsa'nın Göğe Yükselişi (6. yüzyıl?).

lar'dan dönen hacıların ülkelerine getirdikleri *ampulla*lar içindeki yağ, evlerde *amulet* olarak kullanılmıştır. Çok sayıda *ampulla* Monza Kilisesi hazinesinde bulunduğu için (Kuzey İtalya) "Monza Ampullaları" olarak adlandırılır. *Ampulla*ların üzerindeki tasvirler, buhurdanlar gibi anıtsal resimlerdir ve İkonoklazma (Tasvir Kırıcılık) Dönemi öncesi sanatının önemli örnekleridir.

Dövme tekniğiyle Kralların Secdesi sahnesinin işlendiği pirinç ibrik (Bonn, 7. yüzyıl?) ve yine pirinçten döküm tekniğinde yapılmış zengin süslemeli bir buhurdan (7. yüzyıl?) hac hatırası olarak Kutsal Topraklar'dan getirilmiş diğer örneklerdir.

6.6. Cam

Camın İ.Ö. 3.-2. binde Mısır'da üretildiği bilinmektedir. İ.Ö. 8. yüzyıldan itibaren Fenike'de sayısız cam üretilmiş ve üretilen cam diğer bölgelere gönderilmiştir. Daha sonra Akdeniz çevresindeki birçok bölgede cam üretimine başlanmıştır. İ.Ö. 1. yüzyılda üretimin yoğun olduğu ve cama üfleme tekniğiyle şekil verildiği belirlenmiştir. Geç Antik Çağ'da günlük kullanıma sunulan cam eşyaların yanı sıra farklı tekniklerin geliştirilmesi sonucunda değerli camlar da üretilmiştir.

Altın Yaldızlı Cam Eserler: İki çeşittir. İlkinde, camın yüzeyine altın yaldızlı yaprak yapıştırılıp üzerine kazıma tekniğinde tasvirler yapılmıştır. Köln Braunsfeld'de yapılmış "Mavi Kase", Köln St. Ursula'daki bir diğer kase bu gruba giren örneklerdir (Londra, 4. yüzyıl birinci yarısı).

Diğerinde, yaldızlı yaprak, iki cam tabakasının arasına yerleştirilir ("ara altınlı camlar"). Bu tarz yapılmış çok sayıda örnek günümüze ulaşmıştır. Genellikle kaselerin tabanında uygulanan bu teknikte, bezemeler ise kazıma tekniğiyle yapılmıştır. En erken örnekler 2.-3. yüzyıllar arasına tarihlendirilir. İskender adlı bir biniciyi avda betimleyen bir kase, bu grubun en önemli temsilcisidir (Cleveland, 3. yüzyıl ortası).

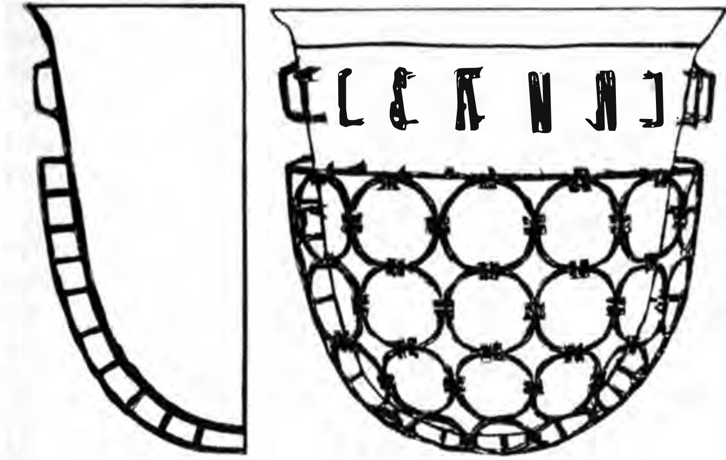
4. yüzyılda pagan, Yahudi ve Hıristiyan dinine ait konuların işlendiği çok sayıda cam eser aynı atölyelerde yapılmıştır (Lev. 32,3). Eserlerin yapım merkezi başta Roma olmak üzere Köln ve Trier'dir. Bu teknikte yapılmış eserlere imparatorluğun doğusunda rastlanmaz.

Kesme Cam Eserler: Bu tarz yapılmış camlarda da farklı gruplar oluşturulmuştur. Köln'de yapılan "Wint-Hill-Grubu"nda şekillerin kenarı paralel çizgilerle vurgulanmıştır. Av sahnesi (Res. 103,1), Yunan tanrıları gibi pagan konuların yanı sıra Hıristiyan

Res. 103: Köln'de bir atölyede üretilmiş "Wint-Hill-Grubu" kesme camlar (4. yüzyıl ortası): 1. Av sahnesi (ø 18,5 cm); 2. Ağaç ve yılanla birlikte Adem ve Havva tasviri (ø 20 cm); karş. Lev. 32,2.

Res. 104: Köln'de yapılmış diatret cam (4. yüzyıl ortası).

konuları da işlenmiştir (Res. 103,2; Lev. 32,2). Konuların farklılığı, yine farklı inanca sahip kişilerin siparişlerinin atölyelerde yapıldığını gösterir (4. yüzyıl ikinci çeyreği). Hıristiyan konulu eserlerin günlük kullanımda yer aldığı yazıtlardan anlaşılır. Böyle bir yazıtta "İç, yaşa, tanrıya şükret" denmektedir. İkinci grup, Almanya'da Köln'de üretilmiştir. Bu grupta sadece şekillerin kenarları ile yetinilmeyip büyük alanlar da kazınmıştır. Köln dışında bu özellikteki camlar, Roma'da üretilip buradaki atölyede yapılan bazı eserler Güney Almanya'ya (Ausburg) gönderilmiştir. Roma İmparatorluğu'nun doğusunda, Anadolu'da bu tip örneklere rastlanmaz.

Diatret (Kafes) Cam Eseler: Diatret camlar, cam eserler arasında en değerli grubu oluşturur. Kalın cam yüzeyi kazınarak genellikle birbirine değen dairelerden oluşan bir ağ sistemiyle, kabın yüzeyi kafes şeklinde düzenlenmiş, az sayıdaki örnek ise figürlü tasvirlerle süslenmiştir (Res. 104). *Diatret* camlar başta Köln ve Trier olmak üzere diğer bölgelerdeki atölyelerde de üretilmiştir. Ancak figürlü cam eserlerin nerede yapıldığı belli değildir. 4. yüzyılda yapılan örnekler Trier İmparator Sarayı, Konz İmparator Villası'nda bulunmuştur. Bu da eserlerin önemli kişiler tarafından kullanıldığını gösterir.

Kalıpta Üretilen Cam Eserler: İ.Ö. 1. yüzyıldan beri bilinen, seri üretime uygun olan bu teknikte Geç Antik Çağ'da haç motifli çok sayıda küçük şişe üretilmiştir. İçinde kutsal yağ olan bu küçük şişeler, hacılar tarafından Kutsal Topraklar'dan getirilmiştir. Geç Antik Çağ'da Ren ve Mosel Bölgesi'nde (Almanya) kalıplama tekniğiyle insan başı, oturan ve müzik yapan maymun gibi farklı formlara sahip camlar üretilmiştir. İşlevleri belirlenememekle birlikte bazı örnekler mezarlarda bulunmuştur. Ancak büyüklerin şarap, küçüklerin ise parfüm koymak için bir çeşit hediye paketi olarak kullanıldıkları kabul edilir. 5.-7. yüzyıl arası camdan yapılmış ağırlıklar, metal levha üzerine erimiş camın dökülüp mühür basılmasıyla elde edilmiştir. Aynı teknikte yapılan çok sayıda kolye ve *amulet monogram*lar, haçlar; figürlü pagan, Yahudi ve çoğu sütunlu azizlerden oluşan Hıristiyan konularıyla süslenmiştir.

6.7. İşlenmiş Taşlar

Küçük taşlar üç grupta toplanmıştır:

Gemma (*intaglio*) grubunda taş yüzeyi tasarlanan şekle göre oyulmuştur.

*Kameo*da desen, ayrı renklerde iki katmandan oluşan taşların üzerine kabartma tekniğiyle yapılmıştır.

Bir de değerli ve süs taşlarından heykeller ve kaplar üretilmiştir.

*Gemma: Gemma*lar iki grupta ele alınır. Mühür için kullanılan *gemma*larda tasvirler ve yazılar taş yüzeyine oyularak, negatif olarak işlenir. Yunan ve Roma Dönemi'nde sayısız mühür *gemma* üretilmiştir. 3. yüzyıldaki yoğun üretim 4. yüzyılda azalmıştır. En eski örneklerde güvercin, balık, gemi, balıkçı ya da çiftçi gibi din dışı konulara yer verilmiştir. *Gemma*ların bazıları haçlı ya da yazıtlıdır. Herkes tarafından alınabilen *gemma*ların çoğunda konular sonradan Hıristiyanlaştırılmıştır. Az sayıda örnek *Tevrat* ve *İncil*'den konulara yer verir. Önemli bir grup, imparator mührü olarak kullanılan imparator portreli *gemma*lardır (örneğin, Berlin ve Londra'daki İmparator Büyük Constantinus'un resmini taşıyan

*gemma*lar). Diğerlerine kıyasla daha büyük ve yazıtlı bazı *gemma*lar ise *amulet* olarak kullanılmıştır. Bunlar dışında, Kanamalı Hastanın İyileştirilmesi sahnesinin yer aldığı bir örnek ile (New York) Petrus ve Paulus tarafından ortada haç üzerindeki İsa büstünün çevrelendiği (Viyana) diğer bir örnek, imparatorluğun doğusunda 6. yüzyılda yapılmıştır.

Sahiplerini kötülüklerden koruduklarına, onlara şans getirdiklerine, doğum sancısını azalttıklarına inanılan sihirli *gemma*lar ise 2.-3. yüzyıl arası yoğun olarak yapılmıştır. Bazı örnekler 4. yüzyıla tarihlendirilir. Bunların çoğu Mısır'dan gelmiş, tasvirlerde genellikle değişik şekillerdeki Mısır tanrılarına yer verilmiştir.

Kameolar: Bunlar, ayrı renklerde katmanları olan *sardoniks*ten çalışılmıştır; koyu renk katman ile arka fon oluşturulup açık renkteki katmana kabartma tekniğinde figürler yapılmıştır. Küçük nesneler yüzük ya da kolye olarak, daha büyük olanlar ise imparator ya da yüksek rütbeli kişilere hediye olarak üretilmiştir. Roma İmparatorluk Dönemi'nde yapılmış bir grup *kameo* sağlam olarak günümüze gelmiştir. Geç Antik Çağ'a ait *kameo*lar içinde Constantinus'u ailesi ile gösteren 326 yılından önce yapılmış "Ada Kameo" (Almanya, Trier), Constantinus zamanına ait kurban sahneli büyük bir *sardoniks*ten parça (Belgrad), bir kadın büstü (Köln), "Lahey Kameosu" (Lahey), Honorius'un Düğünü (Paris) 4. yüzyıl sonunda eski geleneklere bağlı olarak yapılan seçkin örneklerdir. Az sayıdaki Geç Antik Çağ *kameo*su Batı'da yapılmış, Doğu'da yeni başkent Konstantinoupolis'te (İstanbul) ise bu tür örneklere rastlanmamıştır. Erken Bizans Dönemi'nden kalan *kameo* sayısı azdır. Meryem'e Müjde, haç motifinin yer aldığı kolyeler (*enkolpion*) bu dönemde yapılmış, Orta Çağ'da ise hem Batı'da hem de Konstantinoupolis'te (İstanbul) *kameo* üretilmeye devam edilmiştir.

Heykeller, Vazolar: Achat'taki (Paris) imparator büstleri (içlerinden biri Büyük Constantinus'a ait?), Herakles heykeli (Baltimor), küçük bir tapınak (New York), balıklarla süslü bir kase (Venedik), iki aslan başı (Trier yapımı, Paris), dağ kristalleri (4. yüzyıl) değerli taşlardan yapılmış bir grup heykel arasında yer alır.

Az sayıdaki Geç Antik Çağ'a ait kaplardan Achat Kasesi (Trier

yapımlı, Viyana) ve ikinci sahibi ünlü ressam Peter Paul Rubens olan Pan başları ile Rubens Vazosu (Baltimor) 4. yüzyılda yapılmış önemli örnekeleridir.

6.8. Tekstil

Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde tekstil alanında tüm Roma imparatorluk sınırları içinde kalan bölgelerde sayısız örnek üretilmiş olmasına rağmen az sayıda örnek günümüze ulaşmıştır. Çoğu Mısır'da mezarlarda, uygun iklim koşulları nedeniyle zarar görmemiş halde bulunmuştur.

Tekstil alanındaki ürünler, dekoratif ya da figürlü tasvirlerle bezenmiş giysiler, perdeler ve duvar örtüleridir.

Keten ve yünün yanı sıra ipek üretimi, ipek böceğinin 552 yılında İran'dan Bizans İmparatorluğu'na getirilmesiyle Geç Antik Çağ ve Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde başlamıştır.

Kumaşlar farklı tekniklerle süslenmiştir. Başta ipek olmak üzere kumaşlarda şekiller ve arka plan birlikte dokunmuş, genellikle dönüşümlü tekrar eden diziler halinde küçük sahneler oluşturulmuştur. Bir grup keten, Yaşlı Plinius'un (ölümü 79) anlattığı bir teknik olan "*reserve tekniği*"nde boyanmıştır.

Büyük formattaki duvar örtülerinde *Tevrat* ve *İncil*'den alınan konular işlenmiştir. Yine büyük formatta örülerek yapılmış büyük kumaşlar vardır.

Giysilerde genellikle örülmüş çizgiler (*clavi*), figürlü ya da bitkisel bezemeye sahip kare panolar ya da madalyonlar, farklı tekniklerde kumaşla birlikte örülmüş ya da kumaş üzerine nakşedilmiştir edilmiştir. Bazen örgü sırasında küçük bir çubuk kullanımıyla yaklaşık 2 cm uzunlukta püsküller oluşturulmuştur.

Bazı örneklerde desenler kumaş üzerine boyayla yapılmıştır. Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki bu uygulamada, Mısır'da üretilen mumya kumaşlarının öncü olduğu kabul edilir. Roma İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinde de tekstil alanında üretim söz konusudur. Roma'daki duvar resimleri ve Ravenna'da mozaikler üzerindeki figürler, zengin süslemeli giysilere sahiptir. Amase-

ia'lı Piskopos Asterios bir konuşmasında, giysilerde lüks giyime karşı olduğunu söylerken, bu giysilerde işlenen konular hakkında da bilgi verir (4. yüzyıl sonu): "Onlar gerekli olmayan bir dokuma sanatı geliştirdiler. İnsanlar bu yöntemle giysilerini boyuyorlar. Bu sanatta kadınlar ve çocuklar için güçlü renklere sahip sayısız resimle süslenmiş giysiler yapılmıştır..... Duvar resimlerinde olduğu gibi aslanlar ve panterler, ayılar, boğalar ve köpekler, ormanlar, kayalıklar ve avcılara yer verilmiştir. Zengin kadın ve erkekler *Tevrat* ve *İncil*'den hikayeler seçerek bunları giysilerine yaptırıyorlar."

Tunika adı verilen uzun kollu geniş giysiler yaygındır (Res. 105). Boğaz bölümünde ve ön yüzde şeritler, madalyon ya da kare panolar örülmüştür. Hıristiyan konuları dışında Yunan mitolojisine ait sayısız sahne, güçlü renkler kullanılarak yapılmıştır.

Büyük boyuttaki dokumalar perde ve duvar örtüsü olarak ev, kilise ve diğer yapılarda kullanılmıştır. Çoğu Yunan-Roma dünyasına ait olan ve özellikle Dionysos'la bağlantılı betimlenen sahneler, *Tevrat* ve *İncil*'den alınan konuları işler.

Bazı dokuma örnekleri anıtsal ikona etkisi bırakır ve olasılıkla bu etkiyi yaratmak için yapılmışlardır. Cleveland'da bulunan, özellikle büyüklüğü, güçlü renkleri ile iyi korunagelmiş yünden yapılmış bir örnekte, zengin bir çerçeve içinde tahtında Meryem Ana, yanlarda iki melek, üstte İsa'nın göğe çıkışı sahnesiyle birlikte verilmiştir (6. yüzyıl). Filistin'de büyük olasılıkla bir kiliseye asılmış olan benzer bir örnek, Kıbrıs'ta tasvir karşıtı Salamis Pis-

Res. 105: Farklı form ve desenli Geç Antik Çağ'a ait tunicalar (giysiler).

koposu Epiphanios tarafından bir öfke sonucu yırtılmıştır (393).

Sadece Mısır'dakilerin korunmuş olması, diğer bölgelerle karşılaştırma olanağı olmayan tekstil ürünlerini tarihlemeyi zorlaştırır.

Hem Hıristiyan hem de pagan konulara yer veren, özellikle de *Tevrat* ve *İncil*'den konuları işleyen anıtsal duvar resimlerinin kopyalandığı dokuma eserler, küçük eserler içinde önemli bir grup oluşturur.

6.9. Pişmiş Toprak

Geç Antik Çağ'ın erken dönemlerinden başlayarak Roma İmparatorluğu'nun her yerinde farklı form ve büyüklükte tabak, çanak, tencere, ibrik gibi günlük kullanım eşyaları pişmiş topraktan yapılmıştır. Oldukça sade olan kapların tek bezeme unsuru yivlerdir. Siyah astar üzerine beyaz renkte şeritlerin yer aldığı ***barbutin*** tekniğinde, olasılıkla ilk kez Trier'de yapılan ve 3. yüzyıl ortası ile 4. yüzyıl ortasına tarihlenen kaplar önemli bir grup

Res. 106: Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait kandiller: 1. Khristogram ve bezekli (4./5. yüzyıl); 2. Nuh, Yunus ve "İyi Çoban" tasvirli (3. yüzyıl).

oluşturur. Beyaz renkli şeritler kısmen sarı renge boyanmıştır. Kaplar üzerine büyük yazılar ve bitkisel bezeme yapılmış, bazılarında ise yüzey üzerinde basma yöntemiyle renkli kabartma levhacıkları oluşturulmuştur.

Pişmiş topraktan yapılan kandillerin üst bölümü genellikle kabartma teknikli figürlü bezemeye sahiptir. Hıristiyan konularının işlendiği bir örnek Constantinus Öncesi Dönem'e aittir (Berlin, Res. 106,2). 4. yüzyıl sonu ile 5. yüzyıla tarihlenen sayısız örnek içinde bazıları haç (Res. 106,1) bazıları da figürlü bezemeye sahiptir.

Kimi hac merkezinde, hacıların evlerine götürmeleri için, kutsal su ya da yağ koymak amacıyla pişmiş topraktan *ampulla*lar yapılmıştır. *Ampulla*ların her iki yüzünde kutsal ziyaret yerleri tasvir edilmiştir. Bunlar içinde Simeon (Yaşlı Simeon, Kuzey Suriye, Qalaat Seman ya da Genç Simeon, Antiokheia [Antakya], Admirabilis Dağı'nda [Samandağ]), Aziz Menas (Kuzey Afrika, Res. 107,2), ismi belli olmayan bir asker aziz, Azize Thekla (Silifke, Meryemlik, Res. 107,1) ve diğer tasvirlere yer veren *ampulla*lar önemlidir.

Res. 107: Pişmiş topraktan yapılmış ampullalar (yük. 8-12 cm): 1. Thekla hac merkezinden bir ampulla (Ayatekla); 2. Kuzey Mısır'daki Menas hac merkezinden bir ampulla (4./5. yüzyıl).

Anadolu'da yapıldıkları kabul edilen pişmiş toprak *ampulla*ların içinde Ephesos'ta (Selçuk) mezarı olan Aziz İoannes ya da Aziz Konon (İsauria'da henüz lokalize edilemeyen Bidana'da [Siristat / Bozkır çevresi] saygı duyulan bir aziz) tasvirli örnekler de bulunmaktadır.

En sade, basit hac hatıralarını, pişmiş topraktan yapılma, çapları 2 ile 5 cm arasında değişen figürlü küçük madalyonlar oluşturur. Kalıp yöntemiyle şekillendirilerek pişirilen madalyonların kolayca üretilmesi, sayısız örneğin yapılmasına olanak tanımıştır. Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde özellikle Simeonlu madalyonlar yapılmıştır (Yaşlı Simeon, Genç Simeon ve diğerleri). Bir başka grup madalyonun, üzerlerindeki yazılar aracılığıyla yine Anadolu'da yapıldığı belirlenir. Abba Konon yazılı bir madalyon, *ampulla*lar gibi Aziz Konon için yapılmış bir örnektir.

Kuzeybatı Afrika'da bugünkü Tunus'taki atölyelerde kırmızı renkte pişmiş toprak nesneler üretilmiştir. Genellikle pişmiş topraktan tabak, çanak, yuvarlak ya da köşeli tablalar, kaseler, az sayıda ibrik, kadeh ve küp (testi) üretimi söz konusudur. Bir grup eser, yüzeysel kabartma tekniğinde bezemelere sahiptir. Alçı kalıplarda şekil verilmiş birbirinden farklı bezeme ögeleri, daha sonra düz yüzeyli nesneler üzerine bastırılarak kullanılmıştır.

Bu nesneler üzerinde Herakles, Athena, bir Nereid'le Deniz Kentaurosları, Mısır tanrıları ve Mithras gibi figürlerin yanı sıra balık, mürekkep balığı, deniz yaratıkları gibi din dışı figürler ile Hıristiyanlar ve Yahudiler tarafından satın alınan *Tevrat* ve *İncil*'den konulara yer verilmiştir (Lev. 32,1).

Böylece aynı atölyelerde farklı inanca sahip kişilerin çalıştığı ve burada üretilenlerin de yine inançları farklı kişiler tarafından satın alındığı söylenebilir.

Değerli gümüş tepsilerin pişmiş topraktan kopyaları yapılmış, bu tepsilerin ortasında "Bellerophontes ya da Akhilleus'un önünde Priamos" gibi mitolojik sahnelerin yanı sıra Hıristiyan konularına da yer verilmiştir. Pişmiş topraktan kopyaları yapılan bir başka grup fildişi *konsül diptik*leridir.

Akdeniz Bölgesi'ndeki diğer atölyelerde ise farklı bezemeler sahip, sayısız haçlı keramik üretilmiştir. Bir örnek üzerinde İsa tasvirine yer verilmiştir. Yine Tunus atölyelerinde çok sayıda kandil yapılmıştır. Bu atölyeler 3. yüzyıl ortasından 7. yüzyıl ortasına kadar varlık göstermiştir. Sadece yerel üretimle yetinilmemiş, bazı eserler diğer bölgelere de ihraç edilmiştir. Buluntular, Batı Akdeniz Bölgesi'nden Arnavutluk, Yunanistan, Kyrenaika, Libya, Mısır, Güney Almanya ve Alpler'in kuzeyine çeşitli eserlerin ihraç edildiğini gösterir.

Bu nedenle Anadolu'da da Kuzeybatı Afrika kökenli keramik bulmak olanaklıdır. Bunlar içinde Anemourion (Anamur) buluntuları en tanınmışıdır.

Yine pişmiş topraktan yapılmış ikonaların çok sayıda örneği Kuzeybatı Afrika'da (özellikle Tunus'ta), bir bölümü İspanya ve Makedonya'da bulunmuştur. Bunlar kalıpta üretilmiş, kareye yakın şekilleri olan ve üzerine kabartma tekniğinde bir figür ya da sembolik bir bezemenin yapıldığı eserlerdir. Pişmiş topraktan yapılmış ikonalar, Kuzey Afrika'da kiliselerin çatı sisteminde tavanda süsleme unsuru olarak kulanılmış, ahşap kirişler arasına, figürlü yüzleri aşağıdan görülecek şekilde yerleştirilmiştir.

Makedonya'daki (Vinicia) bir komplekste yer alan levhalar ise harçla duvar içine yerleştirilmiştir. Bunlar bir kilisenin iç duvarını süslemek amacıyla yapılmış olmalıdır.

6.10. Ahşap

Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde ahşap malzeme; tabak, kaşık gibi en basit kullanım eşyalarından, kilise ve evlerdeki mobilya, sandık gibi eşyaların yapımına kadar geniş bir kullanım alanına sahiptir. Roma imparatorluk sınırları içindeki diğer bölgelere kıyasla iklim koşullarının uygunluğu nedeniyle, günümüze kadar korunan ahşap eserlerin çoğu Mısır kökenlidir. Taraklar, parfüm ya da kirpik boyası şişeleri, oyunlar için aletler, mühürler, figürin ve bebekler, kutular gibi özel eşyalar oyma tekniğinde motiflerle süslenmiş ve boyanmıştır.

Oyma tekniğiyle yapılmış motiflerle bezeli ve boyalı sayısız ahşap parça, malzemenin mobilya yapımındaki yaygın kullanımını gösterir.

Boyalı tavan kasetlerine ait bir grup fragman, ev ya da kiliseler için yapılmıştır. Yine bu grup içinde kapı kiriş ya da kanatlarına ait olabilecek küçük parçalar da vardır. Koropissos'ta (Dağpazarı), bir kilisenin ahşap kapı kanatlarına ait levhalar ve çiviler bulunmuştur.

İçinde, Kutsal Topraklar'dan alınmış taşların korunduğu, Vatikan'daki hac hatırası kutunun (6. yüzyıl?) sürmeli kapağının iç yüzünde, İsa'nın yaşamına ait beş sahneye yer verilmiştir. Dışı boyalı bir başka hac anı kutusu da Berlin'de bulunmaktadır (6. yüzyıl).

6.11. Sikkeler ve Anı Madalyonları (Kontorniyatlar)

Sikkelerin bilimsel olarak yorumlanıp değerlendirilmesi için geliştirilmiş bir bilim dalı olan "Numismatik", her dönem için olduğu gibi Geç Antik Çağ'ın da tarihsel gelişimini açıklamada önemli bir kaynaktır.

Başta Roma ve Konstantinoupolis (İstanbul) olmak üzere Londra, Trier, Arles, Nikomedeia (İzmit), Antiokheia (Antakya) ve Kartaca gibi imparatorluğun birçok yerinde farklı tasvirlere sahip birçok sikke basılmıştır.

Sikkeler: Genellikle sikke yapımında başta tunç olmak üzere gümüş ve altın malzeme kullanılmıştır.

Daha önce olduğu gibi Geç Antik Çağ'da da sikkelerin ön yüzünde imparator ya da imparatoriçenin sağa dönük, profilden resmine yer verilmiştir. Figürlerin başlarının sola dönük olduğu az sayıda örnek de vardır. İlginç olan, dörtte üç profilli baş ya da cepheden görünüme sahip örneklerin gümüş ya da altın sikkeler üzerinde yer almasıdır.

Hükümdarlık yıldönümü, zafer ya da diğer özel nedenlerle gümüş ya da altından tasvirli madalyonlar hediye olarak yapılmıştır.

İmparatorların yüceltilmesi ve tanrıya eşdeğer erdeme sahip olduklarını göstermek zorunluluğu nedeniyle portreler, gerçekçi yapılmamıştır.

Üzerinde kime ait olduğunu gösteren bir yazının olmaması, sikkedeki tasvirin kime ait olduğunu belirlemeyi güçleştirir. *Diadem* ya da defne yapraklarından oluşan taç taşıyan figürler bazen zırhlı ve miğferli olarak tasvir edilmiştir. Arka yüzde, diğer dönemlerde var olan gelenek korunmuş, çoğu kent tanrısı olmak üzere tanrılar ve tam figür ayakta, tahtta ya da atlı imparator tasvirlerine yer verilmiştir. Constantinus zamanında yani 4. yüzyıl ortalarından başlayarak Hıristiyan motiflerine de arka yüzde yer verilmeye başlanmıştır. Sikkeler, Erken Hıristiyanlık Dönemi'nin önemli kanıtıdır. Kesintisiz üretimleri, üslup farklılıklarını belirlemeyi kolaylaştırır.

Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde iki sikke grubu önemlidir. Bunlardan biri, Phrygia'daki Apameia (Apameia Kibotos [Dinar]) şehrinde, İmparator Septimius Severus Dönemi'nden (193-211) Trebonianus Gallus Dönemi'ne (251-53) kadar basılan yerel tunç sikkelerdir (Res. 108). Ön yüzlerinde yapıldıkları dönemin hü-

Res. 108: Phrygia, Apameia'da bulunmuş Nuh tasvirli sikke (200; ø 3,3 cm).

kümdarının resmi, arka yüzlerinde ise gemide Nuh ve eşi, kendilerini tanıtan yazılarla birlikte tasvir edilmiştir. Yahudi inancına göre Nuh'un gemisi Apameia yakınındaki Ağrı Dağı'ndadır. Apameia kentinin taşıdığı "Kibotos" yani "sandık" ismi Nuh'un gemisi için kullanılmaktadır. Hıristiyan resim sanatı içinde Nuh'un gemisinin ilk kez bu sikkeler üzerinde yer alması, konunun İ.S. 200 yılı öncesinde tasvir sanatında var olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Daha sonra bu konu, farklı malzeme ve tekniklerde işlenmeye devam etmiştir.

Diğer grup, 313 ya da 315 yılında Ticinum'da (Kuzey İtalya, Pavia) basılmış, ön yüzünde sayısız zafere imza atan İmparator Constantinus'un resmine yer veren gümüş madalyonlardan oluşur (Lev. 32,4). İmparator miğferi üzerinde, Milvius Köprüsü yakınında 312 yılındaki savaş öncesinde zaferinin işareti olarak ordusunun flama ve kalkanlarına yaptırdığı *khristogramı* (X-P harfleri) taşımaktadır. Kazanılan zafer nedeniyle yapılan X-P harflerinin kullanıldığı en erken örnekler olan bu madalyonlar, Lactantius ve Eusebios'un aktardıklarını doğrulamaktadır. Constantinus'un Roma'ya girişi de pagan geleneğe bağlı bir altın madalyonla kutlanmıştır (Res. 109). Ön yüzde imparator ve Güneş

Res. 109: Paris Ulusal Kütüphanesi'ndeki Constantinus'un 312/13 yılında Milvius Köprüsü'nde Maxentius'a karşı kazandığı zafer sonucunda basılan Constantinus madalyonu (ø4 cm).

Tanrısı Sol'ün resimleri vardır. Arka yüzde ise atı üzerinde imparator, ona yönelmiş Zafer Tanrıçası Victoria ile cesaretin sembolü Virtus yer alır. Ön yüzdeki INVICTVS CONSTANTINVS ("muzaffer Constantinus") arka yüzdeki FELIX ADVENTVS ("mutlu varış") bu olaya işaret eder.

Anı Madalyonları (Kontorniyatlar): Pirinçten ve az sayıda tunçtan, bir bölümü döküm tekniğiyle yapılmış anı madalyonları, pagan aristokratların propaganda amacıyla yeni yıl ve diğer bayramlarda yaptırdıkları eserlerdir. 330 yılı ile 5. yüzyıl arasında aralıksız üretilen bu madalyonlar, kalın kenarları ve etraflarındaki derin yivleri ile geleneksel sikkelerden ayrılır. Tanrı ve Heros tasvirleri, imparator ve filozof portreleri, Roma mitolojisi ve tarihine ait sahneler *kontorniyat*lar üzerinde yer almıştır.

Anı madalyonları, fildişi ve gümüş malzemeden üretilen bir grup nesne gibi eski tanrılar adına eski geleneğin devam ettirilmesi için yapılmış son örneklerdir.

7. TÜRKİYE'DEKİ ERKEN HIRİSTİYANLIK DÖNEMİ ÖNEMLİ MERKEZLERİ

Bugün İstanbul adıyla anılan Konstantinoupolis (İstanbul) 330-395 yılları arasında Roma İmparatorluğu'nun, 1453 yılına kadar da Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu'nun başkenti olmuştur. Anadolu, bu imparatorluğun önemli bölgelerinden biridir. Bugünkü Türkiye sınırları içinde yer alan şehir ve köylerde birçok kilise, manastır ve diğer binalar zengin iç donanımlarıyla dikkat çeker. Bu yapıların çoğu zamanla tahrip edilmiş olmasına rağmen Konstantinoupolis (İstanbul), Ephesos (Selçuk), Lykia, "Dağlık Kilikia" (Kilikia Trakheia - İsauria/İçel) ve Tur Abdin (Mardin Dağları) gibi bölgelerde çok sayıda yapı günümüze ulaşmıştır.

Bu yapıların iç donanımına ait plastik eserler ya da fildişi, gümüş, altın, tunç, cam ve pişmiş toprak malzemeden yapılmış küçük eserler Türkiye müzelerine dağılmış durumdadır.

Bu bölümde, Türkiye'deki Erken Hıristiyanlık Dönemi sanatı için önemli olan yerleşimlerin bazıları alfabetik sıra ile, Geç Antik Çağ isimleriyle birlikte verilmiştir. Dizinde ise bugünkü isimleri de yazılmıştır. Yalnızca Tur Abdin'deki (Mardin Dağları) anıtlar birlikte ele alınmış, ancak tek tek yerleşim isimleri dizinde bulunabilecek şekilde listelenmiş, kaynakça bölümünde bazı önemli yeni yayınlara yer verilmiştir. Bu bölümde verilen yayınların yanı sıra 1. ve 9. bölümlerde de kaynakça verilmiştir. Kısaltmalara ait bir liste ise 9. bölümün sonunda yer almaktadır.

Kaynakça

Genel Yayınlar: Strzygowski (1903); W.M. Ramsay, The Cities of Saint Paul (1907), H. Rott, Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien (1908); D. French, Roman Roads and Milestones of Asia Minor. Fasc. 1: The Pilgrim's Road, British Archaeological Reports 105 (1981); U. Peschlow, Konstantinopel und Kleinasien. Forschungs- und Literaturbericht, Actes XI CIAC 1986 II (1989) 1563-1619; Enciclopedia dell'Arte Medievale I (1990) 558-566 "Anatolia" (C. Barsanti); S. Mitchell, Anatolia. Land, Men, and Gods in Asia Minor II. The Rise of the Church (1993); E. Zanini, Introduzione all'archeologia bizantina (1994); G. Koch,

Frühchristliche Kunst. Eine Einführung (1995; Genel olarak yapı formlan, iç donanımlan, mozaik ve duvar resmi, plastik, küçük eserler geniş bir kaynakça ile verilmiştir); Hellenkemper (1995); F. Cimok, Reise zu den Sieben Gemeinden (2000[2]); F. Cimok, Der Heilige Paulus in Anatolien und Zypern (2000); F. Cimok, Das biblische Anatolien. Von der Genesis bis zu den Konzilien (2001; F. Cimok tarafından hazırlanan bu üç kitapta bazı yerleşimlere yer verilmemesine rağmen, birçok renkli fotoğraf bulunmaktadır; M. Whittow, Recent research on the late-antique city in Asia Minor: the second half of the 6th c. revisited, ve: F.R. Trombley, Town and territorium in Late Roman Anatolia, Recent Research in Late-Antique Urbanism, ed. by L. Lavan (2001) 137-153. 218-232.

The Oxford Dictionary of Byzantium, ed. A. Kazhdan v.d. I - III (1991).

Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike 1, 1996 vdd.

Encyclopedia of Early Christian Art and Archaeology, ed. P.C. Finney (baskıda).

Mimari: R. Krautheimer, Early Christian and Byzantine Architecture (1986[4]); J.-P. Sodini, Les groupes épiscopaux de Turquie (à l'exception de la Cilicie), Actes XI CIAC 1986 I (1989) 405-426; W. Müller-Wiener, Bischofsresidenzen des 4.-7. Jhs. im östlichen Mittelmeer-Raum, Actes XI CIAC 1986 I (1989) 651-709; J.J. Rossiter, Roman villas of the Greek east and the villa in Gregory of Nyssa Ep. 20, Journal of Roman Archaeology 2, 1989, 101-110; H. Buchwald, Notes on the Design of Aisled Basilicas in Asia Minor, Studien zur Byzantinischen Kunstgeschichte. Festschrift H. Hallensleben (1995) 19-30; K. Belke, Prokops *de aedificiis*, Kitap V, Anadolu, AnTard 8, 2000, 115-125. Antik Dönem Batı Anadolu Bazilikaları, Olba 4, 2001, 189-201; G. Koch, Paläste und Villen der Spätantike in Kleinasien - Ein Überblick, bk: N. Cambi (Hrsg.), Akten des Symposiums "Dioklecijan - Tetrarhija i Dioklecijanova Palaca" - "Diocletian - Tetrarchy and Diocletians Palace", Split, 19.-22. Sept. 2005 (baskıda).

Tekil Bölgeler:

Kappadokia: Hild (1977); RBK III (1978) 968-1115 "Kappadokien" (F. Hild - M. Restle); Restle (1979); TIB 2 (1981); N. Thierry, L'église paléochrétienne de Hanköy, monument inédit de Cappadoce, Monuments et Memoires 71, 1990, 43-82; N. Thierry, La Cappadoce de l'antiquité au moyen age (2002) 61-69. 77-88.

Kilikia: G.L. Bell, Notes on a journey through Lycaonia and Cilicia, Revue Archéologique 7, 1906, 1-29. 385-414; 8, 1906, 7-36; M. Gough, Early churches in Cilicia, Byzantinoslavica 16, 1955, 201-211; M. Gough, The emperor Zeno and some Cilician churches, AnatSt 22, 1972, 199-212; G.H. Forsyth, Architectural Notes on a Trip through Cilicia, DOP 11, 1957, 223-

236; R.W. Edwards, Two New Byzantine Churches in Cilicia, AnatSt 32, 1982, 23-32; C. Mango, Isaurian Builders, Polychronion. Festschrift F. Dölger (1966) 358-365; O. Feld, Bericht über eine Reise in Kilikien, IstMitt 13/14, 1964, 88-107; O. Feld, Beobachtungen an spätantiken und frühchristlichen Bauten in Kilikien, RQ 60, 1965, 131-143; L. Budde, Antike Mosaiken in Kilikien I. II (1969.1972); S. Eyice, Einige byzantinische Kleinstädte im Rauhen Kilikien, 150 Jahre Deutsches Archäologisches Institut (1981) 204-209 Lev. 385-400; S. Eyice, Quelques observations sur l'habitat byzantin en Turquie, Anadolu Araştırmaları 10, 1986, 513-530; S. Eyice, Ricerche e scoperte nella regione di Silifke nella Turchia meridionale, Milion 1 (1988) 15-33; S. Eyice, Quelques campements militaires de l'époque byzantine dans la région de Silifke, Armos. Timetikos tomos ston N.K. Moutsopoulo I (1990) 625-635; RBK IV (1990) 182-356 "Kommagene - Kilikien - Isaurien" (H. Hellenkemper - F. Hild - G. Hellenkemper Salies); F. Hild, Die westkilikische Küste von Korakesion bis Anemurion in byzantinischer Zeit, Byzantios. Festschrift H. Hunger (1984) 137-145; H. Hellenkemper - F. Hild, Neue Forschungen in Kilikien (1986); G. Dagron - D. Feissel, Inscriptions de Cilicie (1987); R. Avruscio, Sculture inedite in Isauria: I capitelli di Mut - Claudiopolis, Milion 1 (1988) 59-81; O. Feld, Kilikische Ambone, IstMitt 39, 1989, 123-128; TIB 5 (1990); Hellenkemper (1994); S. Hill, The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria (1996); G. Dagron - O. Callot, Les batisseurs isauriens chez eux. Notes sur trois sites des environs de Silifke, AETOS. Studies in honour of C. Mango (1998) 55-70; Ü. Aydınoğlu, Doğu Dağlık Kilikia'da *villae rusticae*, Olba 2, 1, 1999, 155-167; I. Eichner, Frühbyzantinische Wohnhäuser in Kilikien, 19. AST 1, 2001, 169-176 (ve diğer ciltler); A. Aydın, Emirzeli: Eine hellenistische bis spätantike Siedlung im Rauhen Kilikien (1999); A. Aydın, Die Kirche II in Emirzeli, Olba II (Özel Sayı) C. II, I. Uluslararası Kilikia Arkeolojisi Sempozyumu Bildirileri, 1999, 499-511; A. Aydın, Kilikia'daki Ayaklı Kiliselere Bir Örnek: Hasanaliler Kilisesi, The Church of Hasanaliler in Rough Cilicia: An Example of Piered-Basilical Plan Typed Churches, Adalya IV/1999-2000, 2000, 243-257; A. Aydın, Tapureli A Kilisesi Kazısı, VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, 2002, 95-103; A. Aydın, Çatıören Kilisesi, Olba V, 2002, 105-112; A. Aydın, Tarsus Müzesi'ndeki Daniel Betimli Levha, Adalya VI, 2003, 265-280; A. Aydın, Der Ambon der Kirche A in Tapureli, Olba 8, 2003, 83-91; A. Aydın, Mersin-Silifke, Seyranlık Köyü Geç Antik-Bizans Dönemi Mimarisi, 21. AST 2003, 1, 217-228; A. Aydın, Die christliche Architektur in Kilikien und Isaurien am Beispiel der Kirche von Demirciören, Belleten 67, 2003, 415-419; A. Aydın, Mersin-Silifke, Seyranlık Köyü Geç Antik-Bizans Dönemi Mimarisi Yüzey Araştırması 2002, Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri 2003-1, 2003, 49-50; A. Aydın, Boğsak Adası'ndaki Merkezi Planlı Yapı (The Centrally Planned Structure on Boğsak Island), Adalya 7, 2004, 263-278; A. Aydın, "Ki-

likia ve İsauria Bölgesi'ndeki Hac Merkezleri", Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi Bildirileri, 2004, 165-176; A. Aydın, Surveys of Churches in Sömek Village by Silifke-Mersin in 2003, ANMED 2, 2004, 110-112; A. Aydın, Mersin-Silifke, Sömek Köyü Kiliseleri Yüzey Araştırması, 22. AST 2004, 1, 85-100; RAC XX, Fasikül 159 (2004) 803-864 "Kilikien" (G. Mietke - S. Ristow v.d.); R. Bayliss, Provincial Cilicia and the Archaeology of Temple Conversion (Oxford 2004); A. Aydın, Kilikya ve İsaurya'daki Trikonkhos Planlı Yapılar (The Triconch Structures of Cilicia and Isauria), Adalya 8, 2005, 241-262; A. Aydın, Kilikya ve İsaurya Bölgesi Vaftizhaneleri, Sanat Tarihi Dergisi XV/1, 2006, 1-19; H. Şahin, Surveys in Central Rough Cilicia in 2005, ANMED 4, 2006, 133-136; G. Mietke, Studien zur frühbyzantinischen Bauornamentik im Rauhen Kilikien: Überlegungen zur formalen Herkunft und Datierung einiger Kapitelle, IstMitt 56, 2006, 371-389; I. Eichner, Frühbyzantinische Wohnhäuser in Kilikien. Baugeschichtliche Untersuchungen zu den Wohnformen der Region um Seleukeia am Kalykadnos (2007); A. Aydın, Adana Müzesi'ndeki Kurşun Lahitler (Lead Sarcophagi in the Adana Museum), Adalya 10, 2007, 271-283; A. Aydın, 2006 Yılı Kilikya Bölgesi Müzeleri Bizans Çalışmaları, Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri 2007-5, 2007, 137-140; A. Aydın, Silifke Müzesi'ndeki Rölikerler, Silifke Müzesi Konferansları (Kasım 2005-Nisan 2006) (Ed. İ. Öztürk), 2007, 63-70.

Lykia: R.M. Harrison, Churches and Chapels in Central Lycia, AnatSt 13, 1963, 117-151; R.M. Harrison, A note on architectural sculpture in central Lycia, AnatSt 22, 1972, 187-197; R.M. Harrison, An early byzantine town at Arif in Lycia, Yayla 2, 1979, 13-17; R.M. Harrison, Mountain and Plain. From the Lycian Coast to the Phrygian Plateau in the Late Roman and Early Byzantine Period (2001); J.-P. Sodini, Sculptures lyciennes d'époque paléochrétienne à représentations humaines et animalières, Revue Archéologique 1976, 337-348; F. Kolb, Überlegungen zur spätantiken und byzantinischen Besiedlung Zentrallykiens, Klassisches Altertum, Spätantike und frühes Christentum. A. Lippold zum 65. Geburtstag gewidmet (1993) 609-636; Hellenkemper (1994) 213-217; C. Foss, The Lycian Coast in the Byzantine Age, DOP 48, 1994, 1-52; RBK V (1995) 856-902 "Lykien" (R. Jacobek); A. Paribeni, Osservazioni su alcune chiese paleobizantine della Licia, Bisanzio e l'Occidente: arte, archeologia, storia. Studi in onore di F. de'Maffei (1996) 129-145; U. Peschlow, Tradition und Innovation: Kapitellskulptur in Lykien, U. Peschlow - S. Möllers (Ed.), Spätantike und byzantinische Bauskulptur (1998) 67-76; U. Peschlow, Die Kirche von Tersane auf Kekova Adası. Überlegung zum lykischen Kirchenbau, Cevdet Bayburtluoğlu İçin Yazılar, ed. C. Özgünel v.d. (2001) 197-208; H.-G. Severin-P. Grossmann, Frühchristliche und byzantinische Bauten im südöstlichen Lykien (2003); T. Marksteiner - P. Niewöhner, Die Kirche von Istlada in Lykien, MiChA 10, 2004, 21-51; TIB 8 (2004); H. Brandt - F. Kolb, Lycia et Pamphy-

lia (2005) 119-132; B. Süleyman, Two Unique Olive Oil Presses from the Border Region of Lykia - Pamphylia - Pisidia, Adalya 8, 2005, 191-210; T. Marksteiner - P. Niewöhner, Die Ruinen von Gökkaya. Ein Siedlungsplatz in der Umgebung von Istlada in Zentrallykien, MiChA 12, 2006, 83-102; A. Aydın, Die Trikonchosbauten in Lykien: Ihre Entwicklung und Funktion, III. Uluslararası Likya Sempozyumu Sempozyum Bildirileri. The IIIrd International Symposium on Lycia Symposium Proceedings (Ed. K. Dörtlük-B. Varkıvanç-T. Kahya-J. des Courtils-M. Doğan Alparslan-R. Boyraz), 2006, 31-47.

Mardin Dağları – Tur Abdin: G. Bell, The Churches and Monasteries of the Tur Abdin, M. van Berchem - J. Strzygowski, Amida (1910) 224-262; J. Strzygowski, Churches and Monasteries of the Tur Abdin and Neighbouring Districts, Zeitschrift für Geschichte der Architektur 9, 1913, 61-112; her ikisi yeni bir editörle: Bell - Mundell Mango (1982) 169-173 sayfalarda kaynakça ile birlikte; C. Preusser, Nordmesopotamische Baudenkmäler altchristlicher und islamischer Zeit (1911); F. Sarre - E. Herzfeld, Archäologische Reise im Euphrat- und Tigris Gebiet I - III (1911-1920); U. Monneret de Villard, Le chiese della Mesopotamia (1940); E.J.W. Hawkins - M.C. Mundell, The Mosaics of the Monastery of Mar Samuel, Mar Simeon, and Mar Gabriel near Kartmin, DOP 27, 1973, 279-296; G. Wießner, Nordmesopotamische Ruinenstätten, GOF II 2 (1980); M. Mundell Mango, Deux églises de Mésopotamie du Nord: Amber et Mar Abraham de Kashkar, Cahiers Archéologiques 30, 1982, 47-70; G. Koch, Die Längstonnenkirchen im Tur Abdin, Studien zur spätantiken und frühchristlichen Kunst und Kultur des Orients, GOF II 6 (1982) 117-136; G. Wießner, Christliche Kultbauten im Tur Abdin, GOF II 4, C. I (1981/82); C. II (1982/83); C. III (1993); C. IV (1993); A. Iacobini, Un complesso monastico nella Mesopotamia: Deir Za'faran. L'architettura, Milion 1 (1988) 129-175; Sinclair III (1989) 214-219. 240-258. 313-332; A. Palmer, Monk and Mason on the Tigris Frontier. The early history of Tur 'Abdin (1990); R. Randhofer, Antiochias Erbe, AW 29, 1998, 311-324; H.J. Budeit - W.G. Lerch, Türkei. Von der Antike zum Islam (1998) Lev. 132-147; H. Hollerweger, Lebendiges Kulturerbe. Turabdin (1999); Brands (2002) 249-252. 258-261.

Batı Kıyıları: RBK I (1966) 335-349 "Asia" (M. Restle - W. Müller-Wiener); RBK I (1966) 719-724 "Bithynien" (M. Restle); G. Kalkınoğlu, Gülbahçe Bazilikası ve Vaftizhanesi, STAD 9, 1990, 71-74; RAC XX, 154/55 (2001) 146-166 "Karien" (V. Ruggeri); A. Zäh, Anastasioupolis? Der Ruinenort in der Bucht von Ala Kilise in Karien - Eine spätantike Hafenstadt, AW 34, 2003, 43-48; V. Ruggieri, Il golfo di Keramos: dal tardo-antico al medioevo bizantino (2003); V. Ruggieri, Il golfo di Keramos: dal tardo-antico al medioevo bizantino (2003); A. Zäh, Zur Typologie kirchlicher Architektur im südwestlichen Kleinasien (Yayınlanmamış Doktora Tezi. 2003); A. Zäh, Die

Akropolis von Aigai (Asia) in spätantiker und byzantinischer Zeit, Quaderni Friulani di Archeologia 14, 2004, 143-163; RBK 6 (2005) 839-868 "Mysien und Hellespont" (K. Belke); V. Rugggieri, La Caria Bizantina: topografia, archeologia ed arte (2005); M. Kadıoğlu, Die *Opus Sectile*-Wandverkleidung der Latrine in Magnesia am Mäander, IstMitt 55, 2005, 309-336..

Kuzey ve Orta Anadolu: RBK II (1971) 608-615 "Galatia" (M.H. Ballance); RBK V (1995) 814-856 "Lykaonien" (K. Belke); TIB 4 (1984; Galatien und Lykaonien); TIB 7 (1990; Phrygien und Pisidien); K. Belke, Paphlagonien und Honorias, TIB 9 (1996); C. Marek, Pontus et Bithynia (2003) 117-125; U. Karas - S. Ristow, Kirchenbauten in Pednelissos (Pisidien), JbAC 46, 2003, 134-155; H.A. Ekinci, 2004 yılı, Gölhisar, Yusufça Erken Bizans Dönemine Ait Kilise Kurtarma Kazısı, 14. MKKS 2004, 125-132; H.A. Ekinci, The Rescue Excavation of the Early Byzantine Church in Yusufça, Gölhisar, ANMED 3, 2005, 159-161.

Mimari Plastik: T. Ulbert, Studien zur dekorativen Reliefplastik des östlichen Mittelmeerraumes. Schrankenplatten des 4. bis 11. Jhs. (1969); T. Ulbert, Untersuchungen zu den byzantinischen Reliefplatten des 6. bis 8. Jahrhunderts, IstMitt 19/20, 1969/70, 339-357; H. Tezcan, Topkapı Sarayı ve Çevresinin Bizans Devri Arkeolojisi (1989); N. Fıratlı v.d., La sculpture byzantine figurée au Musée Archéologique d'Istanbul (1990); U. Peschlow, Zum Templon in Konstantinopel, Armos. Timetikos Tomos ston N.K. Moutsopoulo III (1991) 1449-1475; M. Falla Castelfranchi, Amboni carii: un caso desueto, Boreas 17, 1994, 49-52; J. Kramer, Korinthische Pilastrkapitelle in Kleinasien und Konstantinopel (1994); J. Kramer, Spätantike korinthische Säulenkapitelle in Rom (1997); T. Zollt, Kapitellplastik Konstantinopels vom 4. bis 6. Jh. (1994); Y. Ötüken, Forschungen im nordwestlichen Kleinasien (1996); N. Poulou-Papademetriou, Palaiochristianika kai mesobyzantina architektonika glypta apo ten Anaia, He byzantine Mikra Asia - Byzantine Asia Minor (1998) 339-361; A. Aydın, "Kilikia ve Isauria Kiliselerinde Görülen Yüksek Tipteki Templon Kuruluşları, Die hohe Templonanlage in den kilikischen und isaurischen Kirchen", Olba III, 2000, 215-226; E. Parman, Ortaçağda Bizans Döneminde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri (2002); Brands (2002); U. Peschlow v.d., Die Sammlung Turan Beler in Kumbaba bei Sile (II). Antike und byzantinische Denkmäler von der bithynischen Schwarzmeerküste, IstMitt 52, 2002, 429-522, özellikle 467-521; V. Ruggieri ve diğerleri, Amboni cari e la "Vita Xenae seu Eusebiae" di Mylasa, OCP 68, 2002, 33-88; J.-P. Sodini, Marble and Stoneworking in Byzantium, Seventh-Fifteenth Centuries, A.E. Laiou (Hrsg.), The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century (2002) 129-146; A. Aydın, Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki Bir Kiliseye Ait Mimari Parçalar, Belleten LXVI-245, 2002, 49-59; A. Pralong, Matériel archéologique errant, B. Geyer - J. Lefort

(Hrsg.), La Bithynie au Moyen Âge. Réalités Byzantines 9 (2003) 225-286; A. Aydın, Der Ambon der Kirche "A" in Tapureli, Olba VIII (Özel Sayı), III. Uluslararası Kilikia Arkeolojisi Sempozyumu Bildirileri, 2003, 83-91; E. Russo, Introduction to the Study of the Architectural and Decorative Byzantine Sculpture in Turkey, 22. AST 2004, 1, 193-202; E. Russo, Introduzione allo studio della scultura architettonica e decorativa bizantina in Turchia, Bizantinistica 6, 2004, 47-56; A. Zäh, Ein unbekanntes byzantinisches Kleinkapitell aus Kaunion Panormos, BZ 98, 2005, 569-574; U. Peschlow, Dividing Interior Space in Early Byzantine Churches: The Barriers between the Nave and Aisles, S.E:J. Gerstel (Hrsg.), Thresholds of the Sacred. Architectural, Art Historical, Liturgical and Theological Perspectives on Religious Screens, East and West (2006) 53-71; P. Niewöhner, Frühbyzantinische Steinmetzarbeiten in Kütahya. Zu Topographie, Steinmetzwesen und Siedlungsgeschichte einer zentralanatolischen Region, IstMitt 56, 2006, 407-473.

Mozaikler: L. Budde, Antike Mosaiken in Kilikien I. II (1969.1972); H. Candemir – J. Wagner, Christliche Mosaiken in der nördlichen Euphratesia, Studien zu Religion und Kultur Kleinasiens, Festschrift F.K. Dörner (1978) 192-231; U. Peschlow, Zum byzantinischen opus-sectile-Boden, Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens. Festschrift K. Bittel (1983) 435-447; RBK IV (1990) 319-347 "Kommagene – Kilikien – Isaurien" (G. Hellenkemper Salies); W. Jobst - H. Vetters, Mosaikenforschung im Kaiserpalast von Konstantinopel (1992); G. Hellenkemper Salies, Kilikische Pavimente, De Anatolia Antiqua I (1991) 317-330; W. Jobst v.d., İstanbul – Büyük Sarayı Mozaiği (1998); W. Jobst (Ed.), Neue Forschungen und Restaurierungen im Byzantinischen Kaiserpalast von Istanbul (1999).

Heykeltıraşlık Eserleri: J. Kollwitz, Oströmische Plastik der theodosianischen Zeit (1941); J. İnan - E. Rosenbaum, Roman and early byzantine portrait sculpture in Asia Minor (1966); J. İnan - E. Alföldi-Rosenbaum, Römische und frühhbyzantinische Porträtplastik aus der Türkei. Neue Funde (1979); Brenk (1977) Lev. 108 (Theodosius kaidesi-*Obelisk*). 110 (Porphyrius kaidesi). 111 (Theodosius-Sütunu); E. Gibson, The "Christians for Christians" Inscriptions of Phrygia (1978); AS 334 vd Nr. 314; R. Özgan - D. Stutzinger, Untersuchungen zur Porträtplastik des 5. Jhs. n.Chr. anhand zweier neugefundener Porträts aus Stratonikeia, IstMitt 35, 1985, 237-274; V.M. Strocka, Festgabe H. Vetters (1985) 229-232 (Skolastika, Ephesos); M. Harrison, Ein Tempel für Byzanz (1990) 108-112 (Hagios Polyeuktos'a ait "ikonalar"); R.R.R. Smith, Late Roman philosophers. A new portrait of Pythagoras, Aphrodisias Papers 2 (1991) 144-167; R.R.R. Smith, A late roman portrait and a himation statue from Aphrodisias, 100 Jahre österreichische Forschungen in Ephesos, Akten des Symposions Wien 1995, ed. by H. Friesinger – F. Krinzinger, Denkschriften Wien 260, 1999, 713-719;

R.R.R. Smith, Late Antique Portraits in a Public Context: Honorific Statuary at Aphrodisias in Caria, A.D. 300-600, Journal of Roman Studies 89, 1999, 155-189; R.R.R. Smith, The statue monument of Oecumenicus: A new portrait of a late antique governor from Aphrodisias, Journal of Roman Studies 92, 2002, 134-156, J. Dresken-Weiland, Ein frühchristliches Jonas-Relief in Konya, Römische Mitteilungen 102, 1995, 405-412; N. Thierry, La Cappadoce de l'antiquité au moyen age (2002) 104-107; H. Tezcan, Topkapı Sarayı ve Çevresinin Bizans Devri Arkeolojisi (1989); N. Fıratlı v.d., La sculpture byzantine figurée au Musée Archéologique d'Istanbul (1990); A. Aydın, "Ein Reliquiar im Museum von Şanlıurfa", IstMitt 52, 2002, 383-391; A. Aydın, "Tarsus Müzesi'ndeki Daniel Betimli Levha", Adalya VI, 2003, 265-280.

Küçük Eserler: C. Metzger, Les ampoules à eulogie du Musée du Louvre (1981) 41-54 Nr. 98-156; Anatolian Civilisations II (1983) 161-199; L. Robert, Ampoulles chrétiennes, Bulletin de Correspondence Hellenique 108, 1984, 458-467; S. Campbell, Armchair Pilgrims. Ampullae from Aphrodisias in Caria, Medieval Studies 50, 1988, 539-545; M. Duncan-Flowers, A Pilgrim's Ampulla from the Shrine of St. John the Evangelist at Ephesus, R. Ousterhout (Ed.), The Blessings of Pilgrimage (1990) 125-139; A. Bilban Yalçın, I due medaglioni di Adana nel Museo Archeologico di Istanbul, Milion 3 (1995) 525-555; A. Aydın, Die Laufgewichte aus den Museen in Adana und Mersin, Adana ve Mersin Müzeleri'ndeki Kantar Ağırlıkları", Olba IV, 2001, 203-208 (Lev. 54-56); A. Aydın, Ein Silber-Reliquiar im Museum von Ankara (Anadolu Medeniyetleri Müzesi), Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu, Prof. Dr. Gönül Öney'e Armağan, 10-13 Ekim 2001. Bildiriler (2002) 53-58; A. Aydın, Reliquienkreuze im Museum von Ankara, Sanat Tarihi Dergisi 12, 2003, 25-40; M. Kadıoğlu - P. von Rummel, Frühbyzantinische Bronzefunde aus dem Theater von Nysa am Mäander, Anadolu - Anatolia 24, 2003, 103-119; M. Lightfood, Afyon Arkeoloji Müzesi ve Amorium Kazılarında Bulunan Bizans Kemer Tokaları, TAD 3, 2003, 119-134; A.K. Şenol, Marmaris Müzesi Ticari Amphoraları, (2003); T. Otten, Die frühbyzantinischen Bronzelampen aus Pergamon, IstMitt 54, 2004, 359-374; M. Rautman, A stylite ampulla at Sardis, Mélanges Jean-Pierre Sodini, Travaux et Mémoires 15 (2005) 713-721; A. Aydın, İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki Fildişi Pyksis, Belleten 69/254, 2005, 59-64; W. Anderson, Asia Minor Ampullae. Late antique pilgrim flasks in the Rijksmuseum van Oudheiden, Leiden, Eastern Christian Art in its Late Antique and Islamic Context 2, 2005, 9-17; G. Ludolf, Römische und frühbyzantinische Gebrauchskeramik im westlichen Kleinasien (2006).

ÖNEMLİ YERLEŞİMLER*:

Aizanoi (Azanoi - Aezani) - Çavdarhisar (Kütahya) - Phrygia I

Şehir, Phrygia'da Bithynia sınırına yakındır. Hellenistik Dönem'den beri yerleşim gören kent, Roma İmparatorluk Dönemi'nde 2. yüzyılda en parlak dönemini yaşamıştır (Zeus Tapınağı [125-145], tiyatro, *stadion*, hamam, İmparator Diocletianus'un ücretlere ait fermanının bir kopyasının yanına yapılan yuvarlak planlı bir yapı). 325 yılı (Nikaia [İznik] Konsili) ile 12. yüzyıl arasında şehir piskoposluktur. Kentin sınırlı bir bölümünde yapılan kazılar, Erken Hıristiyanlık Dönemi anıtlarının çok azının tanınmasını sağlamıştır. Bugün mevcut olmayan doğudaki *apsis*e ait çok az yapı kalıntısı, Zeus Tapınağı'nın 5. yüzyılda kiliseye dönüştürüldüğünü gösterir. *Champlevé tekniği*nde yapılmış levhalar bu döneme ait olmalıdır. İkinci evresinde hamam olarak kullanılan bir başka yapı, Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde kiliseye (6. yüzyıl?) dönüştürülmüştür. Piskopos kilisesi olarak kullanılan yapının planı hakkında bilgi sahibi olunamamaktadır. Yapının *altar* ve *ambon*unun alt kesminden parçalar dikkat çekicidir. Yine kilisenin donanımına ait çok sayıda fragman ele geçmiştir. *Kiborion*u ile birlikte *altar*, *ambon* ve levhaların yeniden kurgusu yapılabilmektedir. Üslup açısından Iustinianus zamanı İstanbul eserleri ile benzerlik gösteren parçalar Prokonnesos (Marmara Adası) mermerinden, kaliteli işçilikle, *delikişi (ajur) tekniği*nde yapılmıştır. Malzeme ve üslup özellikleri, eserlerin başkentten getirildiğini gösterir. Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait mermer bir *krater*, Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde bir kilise için kutsal su teknesi olarak kullanılmıştır. Kentte bugüne kadar bir vaftizhane belirlenememekle birlikte, hamamda bir odada yer alan havuzun Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde kullanıldığı düşünülür. Diğer buluntular mimari plastik ve lahit parçaları ile tunçtan yapılmış küçük nesneler olup şehrin Geç Antik Çağ'ı hakkında fikir verir.

Kaynakça: R. Naumann, Der Zeustempel zu Aizanoi (1979) 76-78; R. Naumann, Aizanoi. Bericht über die Ausgrabungen und Untersuchungen 1983

---

* Bu bölümdeki önemli yerleşimler Geç Antik Dönem ve bugünkü isimleri ile Geç Antik Dönem'de yer aldıkları bölgenin adıyla tanıtılmıştır.

und 1984, AA 1987, 301-340; R. Naumann, Ein römischer Marmorkrater aus Aizanoi, Anadolu 21, 1978-80 (1987) 63-65; C. Naumann, Die mittelalterliche Festung von Aizanoi-Cavdarhisar, IstMitt 35, 1985, 275-294; TIB 7 (1990) 201-203; K. Rheidt, Archäologie und Spätantike in Anatolien –Methoden, Egebnisse und Probleme der Ausgrabungen in Aizanoi; G. Brands- H.-G. Severin (Ed.), Die spätantike Stadt und ihre Christianisierung (2003) 239-247; P. Niewöhner, Welkende Städte in blühendem Land? Aizanoi und die Verländlichung Anatoliens im 5. und 6. Jh. n.Chr., AA 2003, 1, 221-228; K. Rheidt, Aizanoi, Dokimion und Anatolien. Stadt und Land, Siedlungs- und Steinmetzwesen vom späteren 4. bis ins 6. Jh. n.Chr., Archäologische Forschungen 23 (2006); P. Niewöhner, Aizanoi, Dokimion und Anatolien. Stadt und Land, Siedlungs- und Steinmetzwesen vom späteren 4. bis ins 6. Jh. n.Chr., Archäologische Forschungen 23 (2007).

Akkale - "Dağlık Kilikia" - Kilikia I

Burada kısmen iyi korunabilmiş yapılarıyla deniz kıyısında güneye doğru yayılan büyük bir kompleks bulunmaktadır. Özellikle göze çarpan ana yapı (yaklaşık 55 x 65 m boyutlarında) toprak sahibine ait bir "şato"dur. Yapının üst katında oturma odaları, yatak odaları, depolar bulunmaktadır. Şatonun yanında bir sarnıç yer alır. Ana eksenleri tonoz, orta bölümü kubbe ile örtülü olan mezar yapısı da iyi korunagelmiştir. Bu yapılar dışında iki sarnıç, bir zeytinyağı işliğine ait kalıntı, bir hamam ve küçük bir liman kalıntısı bulunmaktadır. Yerleşimin kuzeyindeki yıkılmış büyük yapının işlevi ise belirlenememektedir. Hamam kapısı üzerindeki kısmen okunabilen yazıt ve bugün kaybolmuş bir başlık üzerindeki yazıta göre bu topraklar, Konstantinoupolis'teki (İstanbul) praetorian kumandanı ünlü İsauria'lı İllous'a aitti. İllous, İmparator Zenon'a karşı 484 yılında ayaklanmış, 488 yılında idam edilmiştir. Akkale'deki yapıların büyük bir bölümünün 484 yılından önce yapıldığı kabul edilir. Bu tarihten sonraki yapılaşma hakkında bilgi yoktur.

Kaynakça: R.W. Edwards, The Domed Mausoleum at Akkale in Cilicia. Byzantine revival of a pagan plan, Byzantinoslavica 50, 1989, 46-56; RBK IV (1990) 306-308; S. Eyice, Akkale in der Nähe von Elaioussa-Sebaste, SBK (1986) I 63-76; TIB 5 (1990) 165 vd; D. Feissel, Deux grandes familles isauriennes du Ve siècle d'aprés des inscriptione de Cilicie Trachée, MiChA 5, 1999, 9-17; M.İ. Tunay, Akkale Yüzey Araştırması 1999, 18. AST 1, 2000, 51-60.

Akören - "Ovalık Kilikia" - olasılıkla Kilikia I

Akören Köyü, Adana'nın yaklaşık 50 km kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Yerleşim, Akören I ve Akören II olmak üzere iki Roma-Erken Hıristiyanlık Dönemi köyü olarak ayrılmıştır. Her birinde 30-50 arasında ev kalıntısı ve ikişer kilise yer alır. Köyün antik ismi bilinmemektedir.

Her iki yerleşim de Kilikia'dan Kappadokia'ya giden yol üzerinde bulunmaktaydı. Akören I'deki Batı Bazilikası ("Bazilika 2") oldukça yıkık durumda olmakla birlikte, güney cephedeki giriş kapısı üzerinde yer alan yazıtın 553 tarihini vermesi açısından önemlidir. Doğu Bazilikası'na ("Bazilika 1") ait *apsis* ve bazı sütun başlıkları, günümüzde kalıntılar arasında görülebilmektedir. Bazilika üç yönden açık bir koridorla çevrelenmiştir. Yapı, malzeme kullanımı açısından Akören II'deki Güney Bazilikası'na benzediği için 525 yılında yapıldığı kabul edilir.

Akören II'deki Kuzey Bazilika ("Bazilika 2") alışılmadık planıyla dikkat çeker. Yan nefler, orta nefi doğu yönde de çevrelemektedir. Böylece orta nef çevresinde sütunlu bir çevre koridoru oluşturulmuştur. Bu planıyla bazilika, Anavarza'daki (Anazarbos) Havari Kilisesi'ne benzer. Kilisenin kuzeyindeki ek yapıya ait yazıt 504 tarihini verir. Güney Bazilika'nın ("Bazilika 1") *apsis* yazıtından anlaşıldığı kadarıyla 525 yılında tamamlanmıştır. Batı cephedeki giriş kapısında yer alan yazıttan ise kilisenin tümünün 540 yılında tamamlandığı anlaşılır. 546 ve 549 tarihlerini veren iki yazıt daha vardır. Diğerleri olmasa da en azından bu kilise, Orta Çağ'da Küçük Ermeni Krallığı zamanında onarım görmüş, *nartheks*in güney cephesine haç motifli zengin kabartmalar yapılmıştır.

Akören'deki dört kilise de galerilidir. Nefler sütunlar aracılığıyla birbirinden ayrılmıştır. Duvarlar oldukça büyük, düzensiz, "Ovalık Kilikia"ya (Kilikia Pedias) özgü kesme taşlarla yapılmıştır. Bölgedeki Kastabala (Mersin-Bodrum Kalesi), Anazarbos (Anavarza) ve Phlabias (Kadirli) kiliseleri de Akören kiliseleriyle ortak özellikler gösteren, daha çok Suriye mimarisinin özelliklerini yansıtan yapılardır. Ancak galerili oluşlarıyla başkent Kons-

tantinoupolis (İstanbul) özelliği gösterirler. Başlıklar yerel malzemeden yapılmıştır, ancak üslup açısından başkentteki örneklerin özelliklerine sahiptir. Kiliselerin ve yerleşimlerin tam olarak tanınmasına neden olacak yoğun bir araştırma ve kazı çalışması henüz yapılmamıştır.

Kaynakça: TIB 5 (1990) 168 vd; Hellenkemper (1994) 226-232; G. Mietke, Survey der römisch-frühbyzantinischen Siedlung bei Akören in Kilikien, 16. AST 1, 1999, 75-93; U. Wulf, Akören. Zur Stadtplanung und Wohnarchitektur zweier Siedlungen in Kilikien, G. Brands-H.-G. Severin, Die spätantike Stadt und ihre Christianisierung (2003) 299-307.

Alahan Manastırı - "Dağlık Kilikia" - İsauria

Toros Dağları'nın oldukça yükseğinde (1.280 m) bulunan manastır kompleksi aynı zamanda bir hac merkezi olup, Türkiye'nin Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait en etkileyici anıtlara sahiptir. Kompleksin batısındaki büyük bir mağarada yer alan küçük şapel, bu alandaki ilk kilisedir. Yapı, buradaki küçük bir rahip grubu ya da keşişler tarafından kullanılmıştır. Kesin belirlenemeyen bir nedenle kompleks, bir hac merkezi olmuştur. Öncelikle, günümüze iyi korunarak gelen bir bazilika yapılmıştır (Batı Kilisesi, 5. yüzyıl sonu). Kilisenin ilgi çeken özelliği süslemeleridir. Özellikle batı cephedeki ana *portal*, tüm Akdeniz Bölgesi Erken Hıristiyanlık Dönemi'de gösterdiği özellikler açısından tektir. *Portal*in dış yüzünde bir çelenk içinde melekler tarafından taşınan bir İsa büstü, dört *İncil* yazıcısını ifade eden dört erkek büstü (bu nedenle kilise "İncil Yazıcılarının Kilisesi" olarak ta anılmıştır) zengin bir süsleme ile birlikte verilmiş, kapı içlerinde üstte dört *İncil* yazıcısının* sembolü olan aslan, boğa, kartal ve ortada bir melek, yanında ayakta duran erkekler ve ağaçlarla verilmiş; yanlarda dev üzerinde birer melek, kuzeyde Cebrail ve güneyde Mikhael yer almıştır. Kilise üç nefli bazilikal planlı ve galerilidir. Orta nefin doğu bölümü sütunlarla sınırlandırılarak zafer takı oluşturulmuştur. Bu bölümün dıştan nasıl göründüğü belli olmamakla birlikte, bir çeşit enine nef ya da *bema* bölümü

* Dört İncil yazıcısı: Malta, Markos, Luka ve İoannes

önünde bir kule oluşturulduğu düşünülebilir. Yapının güneydoğusundaki iki bölümlü yan odada kutsal sayılan bir nesne olma olasığı vardır. İlginç olan bir özellik de yapıyı çevreleyen *silme*nin zengin süslemesidir. Bu zengin süsleme içindeki örneklerden biri Yunus balığıdır. Kilisenin güneyde girişi olan bir çeşit alt katı vardır. Bu bölümde kazı yapılamadığı için işlevi ve planı hakkında bilgi edinilememiştir. Doğu bölümde, bir başka evreye ait olan *synthronon*daki değişiklikler bugün hâlâ görülebilmektedir. Kilise, belirlenemeyen bir tarihte tahrip edilmiş, orta nefin bir bölümüne tek nefli bir kilise yapılmıştır (6./7. yüzyıl?).

Batı Kilisesi'nin kimin için yapıldığı belli değildir. Ancak ana *portal*deki dört *İncil* yazıcısının büstleri ve sembolleri, kilisenin *İncil* yazıcıları adına yapıldığını düşündürür. Ana *portal*in iç yüzündeki kabartmalar nedeniyle kilisenin, başmelekler Mikhael ve Cebrail adına yapılmış bir hac kilisesi olduğu kabul edilir. Bunun yanı sıra Doğu Kilisesi'ndeki bir yazıt nedeniyle hac merkezinin, İsauria'nın yerel Azizi Konon adına yapılması da olasılıklar arasında yer almıştır. Bir diğer olasılık, Alahan'da bir mezar yazıtı da olan, bölgede bir aziz gibi saygı duyulan Genç Tarasis adına yapılmış olabileceğidir.

Kiliseden başlayıp doğu yönde devam eden 130 m uzunluğundaki teras, tören yolu olarak kullanılmıştır. Terasın kuzeyinde kalıntıları bulunan yapılar, burada konaklayan hacılar ve yaşayan rahipler için yapılmıştır. Dayanıksız malzeme kullanımı nedeniyle kolaylıkla yıkılmış olan bu yapıların bir cephesi, kayaların düzleştirilmesi ile elde edilmiştir. Kaya yüzeyinde, içlerine kiriş yerleştirilen delikler bulunmaktadır. Terasın altında da bazı yapı kalıntıları vardır. Sık aralarla yapıların yer aldığı merkezdeki vaftizhane, kendine özgü planıyla iyi korunmuş bir örnektir. Doğuda birer *apsis*i olan iki nefli vaftizhanenin kuzey nefinde vaftiz teknesi ve bir *altar* kalıntısı yer alır. Doğu yöne gidildikçe kayaya oyulmuş farklı mezarlar vardır. Bunlardan özellikle dikkat çeken, bir niş içindeki kaya lahdinde, yazıtıyla 462 yılına verilen Yaşlı Tarasis'e ait mezardır. Lahdin sadece kapağı kayadan bağımsızdır. Yaşlı Tarasis, yazıttan anlaşıldığı kadarıyla, misafirlere ait konaklama yerlerini yaptıran kişi ve olasılıkla manastırın kurucusudur. Tarasis'e ait lahdin hemen karşısındaki teras

üzerinde zengin süslemeli anıt, mezara dikkat çekmek için yapılmış olmalıdır.

Doğudaki kemerli hac yolu Doğu Kilisesi'ne kadar devam eder. Üç nefli kilisenin, orta nefinin bir bölümü üzerinde, kulevari bir yükselti bulunmaktadır. Doğu Kilisesi, Dağpazarı Kubbeli Kilisesi, Meryemlik (Ayatekla) Kubbeli Kilisesi gibi ahşap örtülü bazilikalardan kubbeli yapılara geçişi gösteren önemli bir örnektir. Alahan'da kulevari yükseltinin üst örtüsünün ahşap olduğunu kanıtlayan ince duvarlar açıkça görülebilmektedir. Bu ince duvarların taştan bir kubbeyi taşımaları olanaksızdır. Günümüze sağlam olarak gelebilmesiyle bu grubun en önemli örneği Alahan'daki Doğu Kilisesi, Erken Hıristiyan ve Bizans mimarisinde ayrı bir yere sahiptir. Kaliteli bir işçilik gösteren sütun başlıkları, kapı çerçeveleri, masa olarak kullanılmış büyük bloklar, başkent Konstantinoupolis'te (İstanbul) o dönemde üretilenlerden haberdar bir sanatçı grubunun yerel kireçtaşı kullanarak ortaya koydukları eserlerdir. Doğu Kilisesi, Batı Kilisesi'nden biraz daha geç döneme, 5. yüzyıl sonuna tarihlendirilir. Silifke'deki Thekla hac merkezindeki yapıların büyük bölümünü yaptırdığı bilinen İmparator Zenon'un (474-491) Alahan Manastırı'ndaki yapıların oluşumuna da destek verdiği kabul edilmektedir. Doğu Kilisesi'ne ve terasa dikkatle bakıldığında tamamen bitirilemedikleri görülür. İmparatorun 491 yılındaki ölümüyle birlikte buraya yapılan desteğin de sona erdiği düşünülmektedir.

Daha doğuda bir su kaynağı vardır. Bu kaynaktan su, kanallarla vaftizhane ve Batı Kilisesi'ne kadar ulaştırılmıştır. Bunun dışında hac merkezine suyu ulaşan iki kaynak daha vardır. Ana kaynak bir hamam kalıntısı yakınında yer alır. Alahan'daki yapılar Silifke'deki Thekla hac merkezinde olduğu gibi bir duvarla çevrelenmemiştir. Alahan Manastırı ve hac merkezi bu şekliyle İsauria'lıların saygısını kazanan ve bu nedenle herhangi bir tehlikeyle karşılaşmamış bir yer olarak görülmektedir.

Alahan Manastırı'nın asıl adının ne olduğuna ilişkin bir yazıt ya da kaynak yoktur. Ancak Alahan'ın Prokopios'ta (*de aedificiis* V 9,33) "Apadnas" olarak adlandırılan yer ile aynı yer olduğu düşünülmektedir. Prokopios (II 4, 20) Iustinianus'un "İsauria'daki

Apadnas Manastırı'nı" onarttığını belirtir; bir başka yerde ise Apadnas'ı Mezopotamya'da Amida'nın (Diyarbakır) yakınında olarak verir. Bununla aynı ya da iki farklı yerin mi kastedildiği sorusu şimdilik yanıtlanamamaktadır.

Alahan Manastırı muhteşem konumu, zengin süslemeli ve büyük iki kilisesi, vaftizhanesi, uzun tören yolu, kaya mezarları, su kaynakları, hamamı ve bir yazıtta anılan hacı konaklama yeri ile sadece bugünkü Türkiye sınırlarındaki değil, Roma İmparatorluğu sınırları içinde yapılmış Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait en ilginç hac merkezidir.

Kaynakça: RBK IV (1990) 254-263. 286-290; A. Geyer, Aspekte der Bauornamentik von Alahan Monastir, JbAC 27/28, 1984/85, 151-170; M. Gough (Ed.), Alahan. An Early Christian Monastery in Southern Turkey (1985); TIB 5 (1990) 193 vd; C. Mango, Germia: a postscript 2. Was Alahan manastiri a monastery?, JbÖByz 41, 1991, 299 vd; Hellenkemper (1995) 264-266; RBK V (1995) 536-540 "Kuppelbasilika" (N. Schmuck); S. Hill, Alahan und Dağ Pazarı, Ancient Anatolia. Fifty Year's Work by the British Istitute of Archaeology at Ankara, ed. by R. Matthews (1998) 315-337; H.J. Budeit - W.G. Lerch, Türkei. Von der Antike zum Islam (1998) Lev. 118-131; D. Feissel, AnTard 8, 2000, 96 Anm. 116; H. Elton, Alahan and Zeno, AnatSt 52, 2002, 153-157; A. Iacobini, Un modello architettonico bizantino tra centro e periferia: La chiesa cupolata ad ambulacro, Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia, Rendiconti 76, 2003/04, 135-174; H. Elton, Göksu Archaeological Project 2002-2004, 23. AST 2005, 1, 331-342.

Alakilise - Lykia

Myra'nın (Kale / Demre) kuzeydoğusunda yüksek dağlar üzerindeki Alakilise'de üç nefli, bazilikal planlı bir kiliseye ait kalıntılar bulunmaktadır. Yapıdaki zengin mimari plastik ögeler 6. yüzyıl başına tarihlendirilir. Kilisenin güneydoğusundaki ek yapı, orta bölümü kubbe, haç kolları tonozla örtülü yapısıyla bir *martyrion* olarak kabul edilir. Kilisenin batısında bir *atrium*a ait kalıntılar vardır. *Nartheks* içindeki onarım yazıtı 812 yılını verir. Bu dönemde kilisenin kuzey duvarı, hâlâ görülebilen paye sırası ve galeri yeniden yapılmıştır. Aynı yazıttan kilisenin Başmelek Cebrail'e ithaf edildiği anlaşılmaktadır.

Myra'dan (Kale / Demre) Alakilise'ye giden yol üzerinde küçük Muskar Köyü yer alır. Burada da içte zengin bezemeye sahip *apsisi* ve farklı başlıklarıyla Alakilise ile aynı dönemde yapıldığı düşünülen büyük bir kiliseye ait kalıntılara rastlanır. Batıdaki ek yapı, tonozuyla iyi korunmuştur. Kilise ile bu yapının bağlantısının olup olmadığı ve işlevi üzerine burada bir kazı yapılmadan kesin sonuçlara varılamaz.

Diğer bir yapı kalıntısı, Myra'nın (Kale / Demre) kuzeybatısındaki Asarcık'ta bulunmaktadır. Oldukça kısa olan, doğuda bir *trikonkhos* ile sonuçlanan yapı, 6. yüzyıl ilk yarısında yapılmış bir hac ve manastır kilisesidir. Kilisenin kuzeyinde büyük bir vaftizhane, güneyinde lahit kalıntılarıyla bir *martyrion*, batısında *atriumu* bulunmaktadır. Yapı düzgün kesme taş ve zengin mimari plastiğinin işçiliğiyle dikkat çekmektedir. Yapının ikinci evresinde *trikonkhos* kaldırılarak yerine yeni bir *apsis*, *naos*a ise payeler yapılmıştır.

Myra'nın (Kale / Demre) biraz daha kuzeybatısında Alacahisar yer alır. Burada da üç nefli, ek yapılara sahip bir bazilika kalıntısı vardır. Doğudaki *trikonkhos*u önemlidir. Yapı, 6. yüzyıl ilk yarısına tarihlenir.

Kaynakça: M. Harrison, AnatSt 13, 1963, 125-129 (Karabel için 131-135); M. Harrison, AnatSt 22, 1972, 188-192; R.M. Harrison, Mountain and Plain. From the Lycian Coast to the Phrygian Plateau in the Late Roman and Early Byzantine Period (2001) 10-27. 30-35; RBK V (1995) 878. 883 vd Res. 11; H.-G. Severin - P. Grossmann, Frühchristliche und byzantinische Bauten im südöstlichen Lykien (2003) 27-49. 59-111; TIB 8 (2004) 607-610. 890-892.

Amida - Diyarbakır - Mezopotamya

Amida'nın (Diyarbakır) tarihine ait veriler azdır. Kent ile ilgili ilk bilgiler Geç Antik Çağ'da alınmaya başlanır. Bu dönemde Sasanilere karşı Dicle kenarında önemli bir sınır kenti olan Amida (Diyarbakır), aynı zamanda Mezopotamya Bölgesi'nin başkenti, Antakya Patrikliği'nin önemli piskoposluklarından biridir. İmparator II. Constantius tarafından 350 yılında kent surları yapılır. 363 yılında bu surlar Sasanilerden kaçan, Nisibis'ten (Nusaybin)

gelen mültecileri barındırmak için yenilenip genişletilir. Defalarca Bizanslılar ve Sasaniler arasında el değiştiren kent 639/40 yılında Arapların eline geçer.

Kentin en eski kiliselerinden biri, ne yazık ki planı çıkarılmamış, sadece kroki planları olan Meryem Ana Kilisesi'dir. Günümüze çok az kalıntısı ulaşan kilisenin, Seleukeia Pieria (Antakya-Çevlik) ve Apameia'da (Suriye) görülen benzerleri gibi çevre koridorlu büyük bir *tetrakonkhos* olduğu tahmin edilir. Orta bölümü ahşap konstrüksiyonlu yapının doğusunda uzun bir mekân ve sonunda *apsis* bulunuyordu (toplam uzunluk yaklaşık 65 m). Yapıya ait kaliteli işçilik gösteren bazı başlık ve mimari süsleme parçaları 500 yılının hemen sonrasına tarihlendirilmektedir. 503 yılında Sasaniler tarafından alınan kent, kısa bir süre sonra Bizanslılar tarafından İmparator Anastasius zamanında geri alınmıştır. Bu tarihi bilgiler ışığında Meryem Ana Kilisesi'nin 6. yüzyıl başlarında yapıldığı kabul edilir.

Yazıtıyla 11. yüzyıla tarihlendirilen Ulu Cami'nin 12. yüzyıla ait iki katlı görünüme sahip avlusunda (1124/25 yılında batı cephe, 1163/64 yılında doğu cephe; 1228 yılında kuzeydoğuya yapılan sütunlu alan) yer alan sayısız Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait başlık, sütun ve alınlık parçası kiliselerden alınıp tekrar kullanılmıştır. Kullanılan mimari parçaların bir bölümü aynı yapıya aittir. Bu yapının, hiçbir kalıntısı günümüze ulaşmayan kent katedraline ait olabileceği düşünülmektedir. Başlıkların üslubu, Meryem Ana Kilisesi'ndeki gibi bu yapının da 6. yüzyıl başlarında İmparator Anastasius zamanında kentin tekrar inşası sırasında yapıldığını göstermektedir.

Amida (Diyarbakır) Kalesi'nde, üst örtüsü kubbe olan ve iki yapıdan oluşan büyük bir kompleks yer alır. İşlevi belirlenemeyen bu yapı kompleksi, kabul edilenin aksine, Erken Bizans Dönemi'ne değil Orta Çağ'a (12.-13. yüzyıl?) tarihlendirilmelidir.

Yaklaşık 5,5 km uzunluğunda, volkanik taştan yapılmış kent duvarlarının bugüne kadar yapılmış tam bir planı yoktur. II. Constantius'a ait ilk evre ya da 367-375 yılları arası onarım ve genişletilmeyi gösteren yazıtla belirlenen ikinci evre, duvarlar üzerin-

de belirlenememektedir. Yine 505 yılındaki Anastasius ve Iustinianus zamanı (krş. için bkz. Prokopios, *de aedificiis* II 3, 27-28) ya da 628 yılında İmparator Heraclius zamanı onarımları de belirlenememektedir. Özellikle kapılardaki onarımlar, 10. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar, yazıtlardan anlaşılmaktadır. Surlardaki bir diğer iyileştirme 1515 yılında Osmanlılar zamanında yapılmıştır.

Kaynakça: M. van Berchem - J. Strzygowski, Amida (1910); S. Guyer, Amida, Repertorium für Kunstwissenschaft 38, 1916, 193-237; RBK I (1966) 133-137 "Amida" (M. Restle); Bell - Mundell Mango (1982) 105-109; Enciclopedia dell'Arte Medievale I (1990) 508-510 "Amida" (A. Iacobini); I. Furlan, Osservazioni preliminari sull'edificio cupolato della cittadella di Diyarbakir, Bisanzio e l'Occidente: arte, archeologia, storia. Studi in onore di F. de'Maffei (1996) 285-296; Sinclair III (1989) 164-194; Brands (2002) 243-249; O.C. Tuncer, Diyarbakır Kiliseleri (2002).

Amorion - Hisarköy - Galatia II

Phrygia'da Afyon yakınlarındaki verimli bir bölge üzerinde yer alan Amorion (Hisarköy), İ.Ö. 3. binden başlayarak yerleşim görmüş, Roma İmparatorluk Dönemi'nde küçük bir bölge kenti olmuştur. Geç Antik Çağ'da İmparator Zenon idaresinde (474-491) kent yeniden inşa edilmiş, güçlü duvarlarla çevrelenmiştir. Konstantinoupolis'ten (İstanbul) Dorylaion (Eskişehir) ve İkonion (Konya) üzerinden Kilikia ve Suriye'ye giden yol ağının güneyindeki önemli bir askeri ve idari merkez olan kent, Konstantinoupolis'i (İstanbul) ele geçirme girişimi öncesinde 644 yılında Araplar tarafından kuşatılmış, 838 ve 931 yılında yine Arapların olmuş ve her defasında Bizanslılar tarafından geri alınmıştır. 1071 yılında Selçuklular kenti ele geçirmiş ve antik yapıların çoğu bu sırada tahrip edilmiştir.

1988 yılından başlayarak İngiliz arkeologlar tarafından küçük bir kazı başlatılmış, Zenon zamanına kadar geri giden aşağı kent duvarlarına ulaşılmıştır. Yukarı kent duvarları ise Orta Çağ'a kadar belirlenmiştir. Aşağı kentte, kesin işlevi ve planı belirlenememekle birlikte, 5. yüzyıl sonuna tarihlenen ve iki evresi olduğu tahmin edilen yapı kompleksi, kilise olarak kabul edilmektedir. İlk evrede yapı üç nefli, sütunlu bazilikal planlı (galerili?), *nartheks* ve *atrium*u olan bir kilisedir. Çokgen, dışa taşan yapısıyla

apsis ve kilise genel oranlarıyla Konstantinoupolis (İstanbul) Stoudios Kilisesi gibi başkent mimarisinin özelliklerini yansıtmaktadır. Bu ilk evredeki kilise bir imparatorun emriyle, büyük ihtimalle İmparator Zenon tarafından 5. yüzyıl ikinci yarısında yaptırılmış olmalıdır. Kilisenin *synthronon*u, az sayıdaki mermer duvar kaplama parçası, taban mozaiği ve *ambon*u günümüze ulaşmıştır. Kazılarda kilisenin ve kent duvarlarının 838 yılında Araplar tarafından yıkıldığı belirlenmiştir. Daha sonra bu kilisenin yerine zengin süslemeleriyle kapalı Yunan haçı planına sahip bir kilise daha yapılmıştır.

Yukarı kentte henüz kazılmamış *apsis*iyle bir kilise kalıntısı daha bulunmaktadır. Kentin Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait sütun başlığı, 591/92 tarihli bir lahit gibi bazı kalıntılar bugün Afyon Müzesi'nde sergilenmektedir.

Kaynakça: TIB 4 (1984) 122-125; C. Lightfoot, Amorium. A Brief Guide to A Late Roman and Byzantine City in Central Anatolia (1994); C. Lightfoot, Amorium and the Afyon Region in Byzantine Times, Ancient Anatolia. Fifty Year's Work by the British Istitute of Archaeology at Ankara, ed. by R. Matthews (Oxford 1998) 301-314. - Berichte über die Grabungen: AnatSt 46, 1996, 91-110 (ve diğer bandlar); 24. KST, 2002, 1, 521-532; 25. KST 2003, 1, 1-12 (ve diğer bandlar); M.A.V. Gill, Amorium Reports, Finds 1: The Glass (1987-1997). Amorium Monograph Series 1, 2002; C. Lightfoot (ed.), Amorium Reports II: Research Papers and Technical Reports (2003); C.S. Lightfoot v.d., The Amorium Project: Excavations and Research in 2002, DOP 59, 2005, 231-263; C. ve M. Lightfoot, Amorium. A Byzantine City in Anatolia (2006).

Anastasiopolis - Dara - Oğuz - Mezopotamya

Kent 505-507 yılında, İmparator I. Anastasius zamanında, Sasanilere karşı bir kale olarak eski bir yerleşimin yerine kurulmuştur. Iustinianus zamanında, 530 yılında kentin duvarları güçlendirilmiş, sarnıçlar ve kenntten geçen nehire zarar vermeyecek şekilde bir sukemeri (ayrıntılı anlatım için bkz. Prokopios, *de aedificiis* II 1 - 3, 26), kışlalar ve Havari Bartholomeus adına büyük bir kilise yapılmıştır. 573-591 ve 606-629 yıllarında kent Sasanilerin elindedir. 639 yılında ise Arapların eline geçen şehir Orta Çağ'da terk edilmiştir.

Kentten günümüze ulaşanlar, kent duvarlarına ait su kanallı kapı gibi ilginç bir bölüm ve birçok yapı, sarnıçlar ve bir tahıl ambarıdır (*horrea*). Sarnıçlardan birinin üzerindeki kilisenin planı bilinmemektedir. Kilise Orta Çağ'da cami olarak kullanılmıştır. Ayrıca diğer kalıntılar arasında, bir *kriptaya* ait giriş, toprak zemin içine yerleştirilmiş bir vaftiz teknesi vardır. Büyük bir kiliseye ait, üsluplarıyla 6. yüzyıl ilk yarısına tarihlendirilen birçok başlık ve diğer mimari parça da dikkat çekmektedir. Kentin batısındaki *nekropol* ilginç özellikler gösterir. Kabartmalarıyla bir mezar yapısı 6. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Kentin 2,5 km güneyindeki bir tepe üzerinde, bugünkü adı Ambar olan küçük bir köy bulunmaktadır. Köyde büyük bölümü 1978/79 yılında yıkılan bir kiliseye ait kalıntılar vardır. Yapı, enine atılmış tonozlarıyla Tur Abdin'deki (Mardin Dağları) manastır kiliselerinin özelliklerini yansıtır. Kilise 6. yüzyıl başlarında yapılmış, Kuzey Mezopotamya Bölgesi'nde oluşan ve buradan Tur Abdin Bölgesi'ne kadar gelen bir plan tipini yansıtan önemli bir örnektir.

Anastasiopolis için kaynakça: M.C. Mundell, A sixth century funerary relief at Dara in Mesopotamia, JbÖByz 24, 1975, 209-227; Bell - Mundell Mango (1982) 102-105; B. Croke - J. Crow, Procopius and Dara, Journal of Roman Studies 73, 1983, 143-159; I. Furlan, Accertamenti a Dara (1984); M. Whitby, Procopius' description of Dara, The Defence of the Roman and Byzantine East (1986) 737-783; I. Furlan, Oikema Katagheion. Una problematica struttura a Dana, Milion 1 (1988) 105-127; Sinclair III (1989) 219-224; E. Zanini, La cinta muraria di Dara. Materiali per un'analisi stratigrafica, Milion 2 (1990) 229-264; I. Furlan, Cisterne a Dara, Milion 3 (1995) 51-63; K. Belke, AnTard 8, 2000, 124; Brands (2002) 252-255; P. Carità, Problemi di urbanistica giustinianea. Le città della Siria e della Mesopotamia (2004) 43-68; G. Brands, Ein Baukomplex in Dara-Anastasiopolis, JbAC 47, 2004, 144-155.

Ambar için kaynakça: G. Wießner, Nordmesopotamische Ruinenstätten (1980) 39-49; M. Mundell Mango, Cahiers Archéologiques 30, 1982, 48-57; Sinclair III (1989) 223 vd.

Anazarbos - Dilekkaya ve Anavarza Kalesi - "Ovalık Kilikia" - Kilikia II

Roma İmparatorluk Dönemi'nin önemli kentlerinde biri olan Anazarbos (Anavarza), 260 yılında Kral Şapur zamanında Sasa-

nilerin eline geçmiştir. Kentin bir piskoposu 325 yılındaki Nikaia (İznik) Konsili'ne katılmıştır. İmparator II. Theodosius Dönemi'nde (408-450) kent, yeni kurulan Kilikia (II) Eyaleti'nin *metropolisi* olur; aynı zamanda da Antakya Patrikliği'ne bağlıdır. 525 yılında İmparator I. Iustinus zamanında meydana gelen depremde kent zarar görür ve Iustinupolis adıyla tekrar inşa edilir. Daha büyük bir deprem 561 yılında İmparator Iustinianus zamanında meydana gelir. 7./8. yüzyıllardaki Arap akınları sonrası kent, 796 yılında Harun-ür Reşid tarafından bir kez daha inşa edilir ve surlarla çevrilir. Orta Çağ'da Bizanslılar ve Araplar arasında sürekli el değiştiren kent, 1111 ve 1375 yıllarında Küçük Ermeni Krallığı'nın başkenti olur.

Yapılan küçük çaptaki kazılar, yapılara ait yeterli bilgi verecek düzeyde değildir. Yazıtlarıyla 5.-6. yüzyıla tarihlendirilen ve çok sayıda devşirme malzemenin kullanıldığı kent surlarının bir bölümü Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne aittir. Yazıtıyla adı bilinen "Havari Kilisesi", doğusundaki çevre koridoruyla farklı bir plan gösterir. Yapı, mimari bezemesine göre 500 yılına tarihlendirilir. Diğer Ovalık Kilikia kiliseleri gibi bu kilise de mimari özellikleri açısından Suriye mimarisine yakındır. Kentin güneybatısında, iç düzeni ve tarihi belirlenemeyen, haç planlı bir kiliseye ait kalıntılar vardır. Bir diğer kilise, tiyatronun üzerindedir. Kaçak kazıların yapıldığı kilisenin *apsis*indeki bir yazıt, 516 tarihini vermektedir.

Kaynakça: M. Gough, Anazarbus, AnatSt 2, 1952, 85-150; RBK IV (1990) 198-201; Hellenkemper-Hild (1986) 128 vd; TIB 5 (1990) 178-185; Hellenkemper (1994) 236 Res. 26; A. Ricci, Alcune annotazioni sull'impianto difensivo di epoca pre-armena di Anazarbus (Cilicia), Milion 2 (1990) 457-463; G. Mietke, Die Apostelkirche von Anazarbos und Syrien, Olba 2, 1, 1999, 227-239; R. Posamentir - M.H. Sayar, Anazarbos - ein Zwischenbericht aus der Metropole des Ebenen Kilikien, IstMitt 56, 2006, 317-357.

Anemourion (Anamur) - Eski Anamur - Batı Kilikia - İsauria

Anadolu'nun en güney noktasındaki kayalık bir arazi üzerinde yer alan küçük kent, Hellenistik Dönem'den başlayarak yerleşim görmüş, Roma İmparatorluk Dönemi'nde 2. yüzyıl ve 3. yüzyılın

ilk yarısında en parlak dönemini yaşamış, çok sayıda yapı ve *nekropol* yapılmıştır. Kullanılan malzeme kaliteli olmayıp kolaylıkla çözülebilen yerel malzemedir. Kentte Hıristiyanlık oldukça geç bir dönemde varlık gösterir. 451 yılındaki Khalkedon (Kadıköy) Konsili'ne bu kentten Piskopos İakobos katılmıştır. 5. yüzyıl ortasında oluşan bir efsaneye göre, Paulus'un öğrencilerinden Barnabas* kente gelmiş ve halkın Hıristiyan olmasını sağlamıştır. Yeni kent surlarının yapıldığı 382 yılından başlayarak, 4. yüzyıl sonu, özellikle 5. yüzyıl içinde tekrar parlak bir dönem yaşanmıştır. Hamamlar ve saraylar onarılmış, 500 yılında küçük bir hamam yapılmıştır. Bu dönemde çoğu mezar yapısında ikinci kullanım söz konusudur. Yeni mozaikler ve duvar resimleri, yeni yapılar ya da onarım gören yapılar için tamamlanmıştır. Kentte hâlâ duvarları kısmen ayakta olan dört kilise yer alır. Bunlar üç nefli, bazilikal planlı kiliselerdir. Havari Kilisesi, sikke buluntularına göre 425 yılında yapılmış, mozaikleri ise 500 yılında tamamlanmıştır. Kilisenin adı, *nartheks*teki yazıttan anlaşılmaktadır. "Merkez Kilisesi" 450 yılında yapılmıştır. Yapının *apsis*inin güney yanındaki odanın vaftizhane olarak düzenlenmiş olması dikkat çekicidir. Yaptıranlara ait yazıtlarıyla birlikte mozaikleri olan Mezar Kilisesi ise 5. yüzyıl başlarında yapılmış olmalıdır. Yapıda birden fazla evre söz konusu olup sonuncusu Orta Çağ'a (12./13. yüzyıl) aittir. Keramik, cam, sikke ve süs eşyaları kentin küçük buluntuları içinde yer alır.

580 yılındaki deprem kentin büyük hasar görmesine neden olmuş, Konstantinoupolis'e (İstanbul) doğru ilerleyen Araplar yüzünden kent 7. yüzyıl sonlarında terk edilmiş, halk dağlara çekilmiştir. Ancak kent piskoposlarından birinin ismi 12. yüzyıl kaynaklarında geçmektedir. Kanadalı arkeologlar tarafından yapılan kazılara 1965 yılında başlanmıştır.

Kaynakça: E. Alföldi-Rosenbaum, Anamur Nekropolü - The Necropolis of Anemurium (1971); J. Russell, The Mosaic Inscriptions of Anemurium (1987); J. Russel, Christianity at Anemurium (Cilicia), Recent discoveries, Actes XI Cl-

---

* Havari Barnabas: Kıbrıs asıllı Musevi; Hıristiyanlığı ilk kabul edenlerden. On İki Havari'den biri. Havari Paulus ile birlikte Kıbrıs ve Anadolu'yu dolaştı.

AC 1986 II (1989) 1621-1637; C. Williams, Anemurium. The Roman and Early Byzantine Pottery (1989); RBK IV (1990) 269-273. 339 vd 352 vd; TIB V (1990) 187-191; S. Campbell, The Mosaics of Anemurium (1998).

Ankyra - Ankara - Galatia I

Tarihöncesi dönemden başlayarak yerleşim gören Ankara, bir efsaneye göre Phrygia Kralı Midas tarafından kurulmuştur. Ancak tarihi veriler kentin tarihini İ.Ö. 4. yüzyıl sonlarına getirir. Roma İmparatorluk Dönemi'nde Ankara, Konstantinoupolis'ten (İstanbul) İkonion'a (Konya) ve oradan da Kilikia üzerinden Suriye'ye giden yol ağının kuzeyindeki önemli bir merkez ve ayrıca Galatia Eyaleti'nin de başkentidir. Roma'ya ve İmparator Augustus'a gösterilen saygı nedeniyle buraya, Augustus'un "vasiyeti" olan ünlü "Monumentum Ancyranum"un bulunduğu bir tapınak yapılmıştır. Paulus 51 yılında Ankara'yı ziyaret etmiştir. Bunun dışında kentteki Hıristiyan halka ait bilgi yoktur. Birçok toplantı (*sinod*) Ankara'da yapılmış, 325 yılındaki ilk "Oikoumenik Konsil" aslında burada yapılmak istenmiş, ancak daha sonra kolay ulaşımı nedeniyle Nikaia'da (İznik) gerçekleştirilmiştir. Sasaniler 622 yılında II. Hüsrev zamanında, Araplar ise 654 yılında Ankara'yı ele geçirmiş, Bizanslılar da zaman zaman kente tekrar egemen olmuşlardır. Kent 1213 yılında Selçuklular, 1354 yılında ise Osmanlıların olmuştur.

Kentte, Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait kalıntı azdır. Augustus Tapınağı 5. yüzyılda kiliseye dönüştürülmüştür. *Cella*nın doğu bölümü bir *altar* odası olarak oluşturulmuştur. *Altar* odası dikdörtgen planlıdır, altta bir merdivenle ulaşılan ve kapısı olan bir *kripta* vardır. *Kripta*nın bir aziz ya da azizeye ait olduğu söylenir, ancak ismi bilinmez. *Cella*da sütun sıraları ve neflerin olup olmadığı da kesin değildir. 362 yılında İmparator Iulianus'a (Iulianus Apostata) saygı nedeniyle yapılan 15 m yükseklikteki Korinth başlıklı (başlık daha geç döneme ait olmalıdır) sade bir sütun, *opus sectile* tekniğinde taban mozaiği olan bir yapı kalıntısı, mezar yazıtları, tren istasyonu yakınındaki alanda bulunan bir *nekropol* (buradan alınan bir mezar Roma Hamamı'nda yer alır) Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait kalıntılardır. Kaynaklar-

dan anlaşıldığı kadarıyla 358 yılında, daha önce var olan bir yapının yerine "Yeni Kilise" ve 420 yılında yapılan katedrale ait izler yoktur. Çeşitli onarımlar gören kale ise Erken Bizans Dönemi kale yapılarına iyi bir örnektir (Üst duvarların olduğu alan iç kale olarak adlandırılır. Bunlar 630 yılında İmparator Heraclius tarafından kentin geri alnması sonrasında yapılmıştır. Alttaki duvarlar ise 9. yüzyıl başlarında yapılmıştır). Kalede birçok eski malzeme devşirme olarak kullanılmıştır.

Kaynakça: M. Akok - N. Pence, Ankara İstasyonunda Bulunan Bizans Devri Mezarının Nakli, Belleten 5, 1941, 617-622; RBK I (1966) 170-177 "Ankyra" (M. Restle); C. Foss, Late Antique and Byzantine Ankara, DOP 31, 1977, 27-87; S. Mitchell, Inscriptions of Ancyra, AnatSt 27, 2977, 63-103, özellikle 91-103 Nr. 36-55; TIB 4 (1984) 126-130; M. Kadıoğlu, Ankyra-Ulus *opus sectile*ri, TAD 31, 1997, 351-382; RAC Suppl. 1 (2001) 448-465 "Ankyra" (C. Foss); S. Alpaslan, Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki Bizans Dönemi Taş Eserleri, Anadolu Medeniyetleri Müzesi Yıllığı 2000 (2001) 265-299; A. Aydın, "Reliquienkreuze im Museum von Ankara (Anadolu Medeniyetleri Müzesi)", STD XII, 2002, 25-40; A. Aydın, "Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki Bir Kiliseye Ait Mimari Parçalar", Belleten LXVI, 245, 2002, 49-59; A. Aydın, "Ein Silber-Reliquiar im Museum von Ankara (Anadolu Medeniyetleri Müzesi), bk: Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu (Prof. Dr. Gönül Öney'e Armağan), 2002, 53-58 ; I. Elyıldırım - S. Yılmaz, Anadolu Medeniyetleri Müzesi Roma Hamami Açık Hava Müzesinde bulunan bizans mezar odasininin restorasyon ve konservasyon çalışması, Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2002 Yıllığı (2003) 306-320; D. French, Roman, Late Roman and Byzantine Inscriptions of Ankara (2003).

Antiochia ad Orontem - Antakya - Roma Dönemi Suriye Eyaleti

Kent İ.Ö. 307 yılında I. Antigonos tarafından "Antigonia ad Orontem" olarak kurulmuştur. Seleukos I. Nikator tarafından İ.Ö. 300 yılında aynı yerde babasına saygı nedeniyle kent "Antiokheia" adını alır. Aynı ismi taşıyan diğer kentlerden kolayca ayırt edilmesi için "Orontes (Asi Nehri) kıyısındaki (ad Orontem)" eki eklenir. Antiokheia (Antakya), Seleukos İmparatorluğu'nun başkentidir, ayrıca önemli bir ticaret merkezidir. Kent, verimli bir ova üzerinde, Seleukeia Pieria (Çevlik) liman kentine 25 km uzaklıkta ve önemli bir yol ağı üzerinde kurulmuştur. İ.Ö. 64 yılında kent Romalıdır ve Suriye Eyaleti'nin bir parçasıdır. Antiok-

heia (Antakya), Roma ve İskenderiye ile birlikte Roma İmparatorluğu'nun önemli bir kentidir.

Kent, Hıristiyanlık tarihinde de önemli bir yere sahiptir. Kudüs'teki Hıristiyanlar Antiokheia'ya (Antakya) gelmiş, ilk defa burada "Hıristiyan" kelimesi inananlar için kullanılmıştır (*Havarilerin İşleri* 11,26). Paulus zamanında burada bir Hıristiyan topluluğun varlığı bilinir. Antiokheia'da (Antakya) öncelikle Yahudi olmayanlar Hıristiyan olmuştur. 1. yüzyıldan başlayarak kentin bir piskoposu vardır. Kent, Constantinus'un 324 yılında Roma İmparatorluğu'nun doğusuna egemenliği ile birlikte Hıristiyanlığın önemli bir merkezi haline gelmiştir. Antiokheia (Antakya); Konstantinoupolis (İstanbul), İskenderiye ve Roma kenti ile birlikte o dönemin dördüncü önemli sanat, kültür ve ekonomi kentidir. Sasaniler kente 256, 260 ve 540'ta egemen olur. Ayrıca 526 yılında, daha sonra 551, 557, 587 ve 588 yıllarında kentte depremler meydana gelir. Iustinianus 540 yılından sonra kenti tekrar inşa eder (Prokopios, *de aedificiis* II - 10. Bölümün tümü). Yine onun döneminde kentin adı "Theupolis" ("Tanrının Kenti") olarak değiştirilir. 542 yılında veba salgını halkın büyük bir bölümünün ölümüne neden olur. 611 ve 628 yıllarında Sasaniler ve 638/39 yılında Araplar kente egemen olur. 969 yılında Suriye'nin bir bölümüyle birlikte tekrar Bizanslıların eline geçer. 1084 yılında Selçuklular, 1098 yılında Haçlılar ve 1268 yılında Memlûkler kente hakim olur.

Antiokheia'nın (Antakya) Antik Çağ ve Erken Hıristiyanlık Dönemi yapıları hemen hemen kalmamıştır. Buna neden, depremler ve kentin sürekli el değiştirmesidir. Bir diğer neden, nehir ve Silphius (Habip Neccar) Dağı'ndan akan kum yüzünden kentin seviyesinin yükselmesidir. İ.Ö. 3. yüzyıldan bugüne kent seviyesi 11 m, Iustinianus Dönemi'nden (527-565) bugüne 7 m, 10. yüzyıldan bugüne ise yaklaşık 4 m yükselmiştir. 1932-1938 yıllarında yapılan kazılarda, oldukça büyük derinliklerde farklı yapı ve caddeler bulunmuştur. Bulunan mozaikler yerlerinden alınarak korumaya alınmış, yapılar ise tekrar toprak altında bırakılmıştır.

Kentin kuzeybatısında Orontes (Asi) Nehri'nde bir ada üzerindeki İmparator Sarayı, bir hipodrom ile bağlantılıdır. Sarayda kazı

yapılamamıştır. Görünüşüne dair bilgi de olmayan saray, İmparator Diocletianus tarafından 298 yılından önce yaptırılmıştır. Yapının, imparatorun Spalato'da (Hırvatistan, Split) yaptırdığı saraya benzediği, dolayısıyla da Roma kalelerine koşut bir planı olduğu kabul edilmektedir. Hipodroma ait küçük bir kalıntı Roma İmparatorluk Dönemi'nin özelliklerini gösterir. Yapı, Erken Bizans Dönemi'ndeki ikinci evresine kadar varlığını sürdürmüştür. Kazılar sonucu ada üzerinde ayrıca bir hamam yapısı ortaya çıkarılmıştır ("C Hamamı", 4. yüzyıl).

Constantinus tarafından saray alanı içinde yaptırılan kentin piskopos kilisesi aynı zamanda "Megale Ekklesia" ("Büyük Kilise") olarak adlandırılmıştır. 327 yılında yapımına başlanmış ve 341 yılında törenle ibadete açılmıştır. 526 yılındaki deprem ve yangın sonucu yıkılan kilise, 537/38 yılında tekrar yapılmıştır; fakat 588 yılındaki depremde yeni kilise de tamamen yıkılmıştır. Saray alanı içindeki yeri kesin belirlenememektedir. Ancak yapının görünümü ile ilgili bilgilere kaynaklardan ulaşılabilmektedir. En önemli kaynak Eusebios'tur (*Vita Constantini* III 50). Eusebios yapıyı şöyle tanımlar: "Ve o diğer eyaletlerin önemli şehirlerinde muhteşem kiliseler yaptırdı. Bunlardan biri Doğu'nun *metropolis*i Antiokhos'tu (yani Antiokheia). O, bu eyaletin (yani Suriye Eyaleti'nin) başkenti olduğu için kentte bir kilise yaptırdı. Kilise gerçekten çok büyük ve güzeldi. Oldukça yüksek kilise büyük bir alanı kaplıyordu ve etrafı duvarla çevriliydi. Yapı *oktogon* planlıydı ve tüm yüzlerinde hem üst hem alt bölümde odalar yer almaktaydı. Altın, pirinç ve diğer değerli malzemelerle de yapı süslenmişti."

Bu anlatımdan anlaşıldığı kadarıyla yapı galerili, çift çevre koridorlu bir *oktogon*dur. Orta bölüm, üzerinde tamburu olan ahşap konstrüksiyonlu bir kubbe ile örtülüdür. Kubbe içte mozaikle süslenmiştir. Kubbenin çatısı ise altın yaldızlı bakır levhalardan yapılmış, bu nedenle kilise "Altın Oktogon" olarak anılmıştır. Yapı günümüze ulaşmamış olmasına rağmen planı, kubbesi, zengin mozaik bezemesi ve mermer kaplamasıyla Kudüs'teki "Kubbet'üs Sahra" (691/92 yapımına başlanmış), bu yapının bir benzeri olarak kabul edilir. Antiokheia'daki (Antakya) *oktogon* yapı örnek alınarak, aynı plan daha sonra farklı eyaletlerde yapılan kilise-

lerde de uygulanmaya devam edilmiş, ancak kullanımı çok yaygın olmamıştır.

Erken Hıristiyanlık Dönemi mimarlık tarihinin önemli yapılarından biri Kaoussie'deki Aziz Babylas Martyrionu'dur. Kazılarda yapıya ait az sayıda kalıntı bulunmuştur, bugün bunlar da tamamen yok olmuştur. *Martyrion* "serbest haç" planlıdır. Azizin lahdinin bulunduğu merkezdeki kare bölümün, ahşap malzemeden yapılmış bir kubbe ile örtülü olduğu kabul edilir. Merkezden dört yöne uzanan haç kolları tek neflidir. Yapımına 379/80 yılında başlanmıştır. Mozaiklerindeki bir yazıt ise 387 tarihini vermektedir.

Antiokheia'nın (Antakya) tapınakları, hamamları, *forum*u, onur anıtları, köprüleri ve kuzeyden güneye uzanan geniş ve gösterişli ana caddesi hakkında bilgi edinilememektedir. Ana cadde, yüksekliği nedeniyle Iustinianus zamanına tarihlendirilir. Kent duvarlarına ait kalıntılar ise Roma İmparatorluk Dönemi'ne verilir (duvarlar yaklaşık 18 km uzunluktaydı). Kentin kapladığı alan 540 yılından sonra Iustinianus zamanında küçültülmüştür (Prokopios, *de aedificiis* II 10, 2-19). Sonraki yapılanmalar Orta Çağ'a aittir. Duvarların büyük bölümü 19. ve 20. yüzyıllarda yıkılmıştır. Ancak bütün halini gösteren eski çizimler bir fikir vermektedir. Meryem Ana adına 527 yılında yapılmış yuvarlak planlı kilise ile ilgili bilgi yoktur. Yuvarlak planlı yapılar Hıristiyan mimarisinde az sayıda yapılmıştır ve kilise olarak kullanılmıştır. Bu anlamda Meryem Ana Kilisesi önemlidir.

İnanışa göre Hıristiyan adıyla anılan topluluğun İsa'nın ölümünden sonra Petrus'un başkanlığında ibadet için ilk toplandığı Petrus Kilisesi, kayaya oyulmuş bir mağara* içinde yer almıştır. Kesin tarihi belli değildir. Mağaranın cephesi ise Haçlılar zamanında 13. yüzyılda yapılmıştır. Kentteki Petrus Kilisesi ise 19. yüzyıla aittir.

Antiokheia'nın (Antakya) 9 km güneyindeki Daphne (Harbiye), su kaynakları, uygun hava koşulları nedeniyle ve burada yapılmış olan tapınak, ev ve bahçeleriyle ünlüdür. Çeşitli villalar, Geç

* St. Piyer Kilisesi ve Mağarası.

Antik Çağ'da değişime uğrayan tiyatro ve bir kilise kalıntısında kazılar yapılmıştır. Prokonnesos'tan (Marmara Adası) getirildiği anlaşılan birkaç başlık aracılığıyla 500 yılı dolayında ilk evresini yaşayan, ancak hangi plan tipine sahip olduğu anlaşılamayan kilisenin ikinci evresi Orta Çağ'a verilir (969 ve 1084 arası ya da 1098 ve 1268). Yazılı kaynaklardan Daphne'de (Harbiye) Başmelek Mikhael için yapılan bir kilisenin 540 yılında yıkıldığı ve tekrar yapıldığı öğrenilir (Prokopios II 10, 25; V 9, 29). Yine Aziz Leontios* Martyrionu'ndan bahsedilmektedir. Ancak yapılan kazılarda bu kiliselere ait kalıntılara rastlanmamıştır.

Antiokheia (Antakya) el sanatlarıyla ünlü bir kenttir. Özellikle gümüş işçiliğinde olgun örnekler verilmiştir. Antiokheia (Antakya) ve Konstantinoupolis (İstanbul) 6. yüzyıla kadar gümüşten *liturjik* eşyaların yapım merkezi olmuştur. Daphne'deki (Harbiye) kazılarda bazı gümüş eşyalar bulunmuştur. Gümüşten büyük bir grup eser Suriye Eyaleti'nde yapılmış olmakla birlikte, bunların Antiokheia'da (Antakya) yapıldıkları kesin değildir. Gümüş dışında herhangi bir buluntuya rastlanmamıştır, ancak kentte fildişi eserler ve minyatürlerin yapıldığı da aktarılmaktadır.

Kaynakça: A. Birnbaum, Die Oktogone von Antiochia, Nazianz und Nyssa, Repertorium für Kunstwissenschaft 36, 1913, 181-191; G. Downey, The Church at Daphne, Antioch-on-the-Orontes I. The Excavations 1932 (1934) 107-113; J. Lassus, L'église cruciforme d'Antioch-Kaoussié, Antioch-on-the-Orontes II. The Excavations 1933-1936 (1938) 5-45; D. Levi, Antioch Mosaic Pavements (1957); G. Downey, A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab Conquest (1961); RBK I (1966) 178-209 "Antiochia" (G. Downey); F.W. Deichmann, Das Oktogon von Antiochia: Heroon–Martyrium, Palastkirche oder Kathedrale?, BZ 65, 1972, 40-56; Mango (1972) 11; M. Mundell Mango, Silver from Early Byzantium. The Kaper Koraon and Related Treasures (1986); S. Campbell, The Mosaics of Antioch (1988); Sinclair IV (1990) 231-252; C. Kondoleon, Antioch. The Lost Ancient City (2000); I. Sandwell - J. Huskinson, Culture and Society in Later Roman Antioch (2003); L. Becker – C. Kondoleon, The Arts of Antioch. Art Historical and Scientific Approaches to Roman Mosaics and a Catalogue of the Wor-

* Aziz Leontios: Yaklaşık 485-542 yılları arasında yaşayan Bizanslı ilahiyatçı. Nasturiliği benimsedi, sonra gene Ortodoks oldu ve Kudüs yakınlarında bir manastıra kapandı.

cester Art Museum Antioch Collection (2005); H. Pamir - G. Brands, Asi Deltası ve Asi Vadisi Arkeoloji Projesi Antiocheia, Seleukeia Pieria ve Sabuniye Yüzey Araştırmaları 2004 yılı Çalışmaları, 23. AST 2005, 2, 89-102.

Antiokheia - Kasios'taki (Keldağ) Aziz Barlaam Manastırı

Antiokheia'nın (Antakya) 65 km güneybatısındaki Kasios (Keldağ) üzerinde Hititler Dönemi'nde bir kutsal alanın olduğu bilinir. 1.728 m yükseklikte, dağın zirvesine yakın kutsal alanda daha sonra Zeus adına bir tapınak yapılmıştır. Bir keşiş-rahip olan Barlaam, Kudüs'e yaptığı hac yolculuğunda bir melek tarafından kendisine Kasios'u (Keldağ) kötü ruhlardan arındırma görevinin verildiğini öne sürerek yolundan geri dönmüş, bir manastır kurup ölene kadar burada yaşamıştır. Barlaam 4. yüzyılda doğmuş olmalıdır, ancak onunla ilgili daha geniş bilgi edinilememektedir.

Yapılan kazılarda Antik Çağ'a, olasılıkla Zeus Tapınağı'na ait kalıntılar bulunmuştur. Bu yapının üzerine 500 yılında yapılmış olan ve bugün bazı bölümleri günümüze ulaşan bir kilise, Barlaam'ın yaptığı kilise değildir. Yeni yapılan kilise üç nefli, payeli, bazilikal planlıdır. Yapı iç donanımına ait kireçtaşından yapılmış yerel işçilikte çok sayıdaki parçanın yanı sıra ithal edilmiş mermer malzeme de görülmektedir. Kilise yapıldıktan hemen sonra 6. yüzyılda depremde ya da 7. yüzyıl başlarında Sasaniler tarafından yıkılmıştır. 969 yılında bölge tekrar Bizanslıların eline geçmiş, Gürcistan'dan gelen rahipler burada kilise ve manastırı tekrar yapmışlardır. Mimari plastiğin bir bölümü de Orta Çağ evresini işaret etmektedir. Memlûklerin 1268 yılında Suriye'ye hakim olmaları sonucu manastır tamamen yıkılıp terk edilmiştir.

Kaynakça: W. Djobadze, Archaeological Investigations in the Region West of Antioch on-the-Orontes (1986) 3-54; Sinclair IV (1990) 260 vd.

Antiokheia - Thaumaston Oros - Admirabilis Dağı'ndaki (Samandağ) Aziz Simeon Manastırı

Antiokheia'nın (Antakya) 18 km batısındaki "Thaumaston Oros"ta ("Harika Dağ", bugünkü adıyla Samandağ= Simeon'un

Dağı) 479 m yükseklikte Erken Bizans Dönemi'ne ait bir manastır bulunmaktadır. Çok sayıda hacı bu dönemde manastırı ziyarete gelmiştir. 521 yılında doğan Simeon adlı birinin rahip olmak için bir manastıra gittiği bilinir. 541 yılında bu manastırdan ayrılan Simeon, Suriye'deki ünlü Yaşlı Simeon gibi Samandağ'da bir sütunda yaşar. Yaşlı ya da Stylites Simeon, Halep'in 40 km batısındaki bir dağ üzerinde (bugünkü adıyla Qalaat Seman) 415 yılından ölüm tarihi olan 459 yılına kadar bir sütun üzerinde hayatını sürdürür. Burada birçok mucize gerçekleştirir ve vaazlar verir. Daha yaşarken birçok hacı ziyaretinde bulunmuştur. Diğerinden kolaylıkla ayırt edilmesi için "Genç" olarak adlandırılan Simeon ise 551 yılından ölüm yılı olan 592'ye kadar bir sütun üzerinde yaşar. 7. yüzyıl başlarında Sasanilerin ve 636 yılında Arapların saldırılarına ait veriler kazılarda bulunamamıştır. Ancak 11. yüzyıldan yazıtlar ele geçmiştir. Manastır ilk olarak 1268 yılında Memlûkler tarafından tahrip edilmiştir.

Sütun ve ona ait bir merdiven başlangıcının kalıntıları hâlâ görülebilmektedir. Sütun, üst kısmı açık olan bir *oktogon* tarafından çevrelenmiştir. *Oktogon*un doğusunda üç nefli, sütunlu, bazilikal planlı Kutsal Üçleme'ye* ithaf edilen bir kilise yer alır. Kilise *oktogon*la birlikte 551 yılında tamamlanmıştır. Zengin mimari plastik eserleri yerel kireçtaşından olup yöresel işçilik özellikleri gösterir. 562 yılı sonrasında *oktogon*un güneyine, Simeon'un azize olarak kabul edilen annesi Martha adına, doğu bölümü *trikonkhos* olarak sonlanan payeli bir kilise yapılmıştır. Güneydoğudaki küçük şapelde Martha ve oğlu Simeon'un mezarının olduğu kabul edilir. 562 yılından sonra ve 636 yılından önce kuzeye de bir kilise yapılır. Oldukça kısa olan payeli kilisenin işlevi bilinmemekle birlikte, vaftizhane ile ilişkisi kurulabilir. Batıda ise rahip ve hacılar için konaklama yerleri ile atölyeler yer alır. Bu yapıların bulunduğu alan bir duvarla çevrelenmiştir. Bu alan dışında serbest bir yapı olan vaftizhane, sekizgen planlı olup doğusunda dışa taşkın *apsis*e, batı ve güneyinde ise ek yapılara sahiptir. Yapı içte yuvarlak planlıdır ve ortasında vaftiz

---

* Kutsal üçleme: Teslis. Hıristiyanlıkta üç ayrı kişinin bir tek tanrıda birleşmesi: Baba, Oğul ve Kutsal Ruh.

havuzu yer alır. Daha eski bir vaftiz havuzu kalıntısı ise doğuda bulunmaktadır. Dıştan dikdörtgen içine alınmış *oktogon*, sütun, kiliseler, ek yapılar ve vaftizhaneden oluşan kompleks, duvarla çevrili büyük bir alan içinde yer almıştır. Bu alan içinde belki de hacıların kalabilecekleri geçici malzemeden yapılmış konaklama yerleri vardı. Çevre duvarındaki izler, bunların Orta Çağ'da onarıldığını göstermektedir.

Samandağ'daki Simeon hac merkezi, Erken Hıristiyanlık Dönemi'nin önemli hac merkezlerinden biridir. Bugünkü Türkiye sınırları içinde Azize Thekla hac merkezi (Silifke-Ayatekla), Alahan Manastırı ve Ephesos İoannes Kilisesi hac merkezi olarak tanınmış olmakla birlikte, Çorum ile Amasya arasında kalan Eukhaita'daki Theodoros hac merkezi ise bugüne kadar bulunamamıştır. Konumu ve iyi korunmuş olmasıyla Simeon hac merkezi, anılan merkezler arasında özellikle etkileyicidir.

Kaynakça: Djobadze a.g.e. 57-115; Sinclair IV (1990) 301-303.

Antiokheia –Yalvaç - Pisidia

Kent İ.Ö. 3. yüzyıl ortasında kurulmuştur. İ.Ö. 25 yılında Galatia Eyaleti'ndeki Roma kolonisidir. Perge'den (Aksu) gelen Paulus kenti ziyaret etmiş, sinagogda halka hitap ederek buradaki Hıristiyan cemaati oluşturmuş ve İkonion'dan (Konya) gelirken tekrar Antiokheia'ya (Yalvaç) uğramıştır (*Havarilerin İşleri* 13, 14-51; 14, 21). 300 yılından beri kentin piskoposları vardır. 4. yüzyıl başlarında yeni kurulan Pisidia Eyaleti'nin başkenti olan Antiokheia (Yalvaç), 7. yüzyıl ve 8. yüzyıl başlarında Arapların saldırıları ile karşılaşmış, 1100 yılında da Selçukluların eline geçmiştir.

Kentte Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait iki kilise kalıntısı vardır. Bunlar hakkında yapılan yayımlar yetersizdir. Kentin ana kilisesi Paulus Kilisesi adıyla da anılır. Üç nefli, sütunlu, bazilikal planlı kilise 5. yüzyılda yapılmış olup mozaikleri daha önceki yapıya aittir. Yazıtta adı geçen Piskopos Optimos 381 yılında tanınan biridir. Mozaiklerin ait olduğu ilk kilisenin planı ve bunun altında bir sinagogun varlığı hakkında veri bulunmamaktadır. 5. yüzyıl kili-

sesi ise oldukça uzun olup batıda açık bir ön mekânı vardır. Ancak *nartheksi* ve *atriumu* yoktur. Kentin ikinci kilisesine ait fazla kalıntı yoktur. Antiokheia'ya (Yalvaç) 4,5 km uzaklıktaki Karakuyu Dağı üzerindeki Ay Tanrısı Men Tapınağı'nda üçüncü bir kiliseye ait kalıntılar vardır. Bunlardan anlaşıldığı kadarıyla kilise enine nefli, payeli olup (5./6. yüzyıl) bir manastır yapısına aittir.

1. yüzyıl başlarında yapılan sukemeri günümüze iyi korunagelmiştir. Yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Geç Antik Çağ'da da kullanılmıştır. Antiokheia (Yalvaç) halkı, tekrar kullanılan eski bir kaideye yeni bir yazıt ekleterek, üzerine İmparator Iustinianus'a (527-565) ait bir heykel yerleştirilmiştir. 7. yüzyıla ait bazı evler ise henüz yayımlanmamıştır.

Kaynakça: E. Kitzinger, A fourth century mosaic floor in Pisidian Antioch, Mélanges Mansel (1974) 385-395; TIB 7 (1990) 185-188; S. Mitchell - M. Waelkens, Pisidian Antioch. The Site and its Monuments (1998) 201-218 (diğer kaynakça 240 vd); D. Feissel, AnTard 8, 2000, 96; M. Taşlıalan, Pisidian Antioch. "The Journeys of St. Paul to Antioch" (2001; daha önceki basımlar 1991 ve 1997) 35-63; M. Taşlıalan, Excavations at the Church of St. Paul, Actes du Ier Congrès International sur Antioche de Pisidie, ed. by T. Drew-Bear v.d. (2002) 9-32 (aynı ciltte Antiokheia'nın Hıristiyanlık Dönemi'ne ait makaleler vardır). V. Ruggieri, The Archaeological Museum of Antioch of Pisidia (Yalvaç): The Cataloguing Campaign 2003, 22. AST 2004, 1, 11-18; A. Harmankaya - S. Gümüş, The 2005 Campaign at Pisidian Antioch, ANMED 4, 2006, 147-151.

Aphrodisias - Stauropolis - Geyre - Karia

İ.Ö. 3. binde yerleşim gören kent, Geç Hellenistik Dönem'den beri Tanrıça Aphrodite'nin önemli kült merkezlerinden biridir. "Aphrodisias" (Geyre) ismi eski "Ninoe" isminden dönüştürülmüştür. Roma İmparatorluk Dönemi'nde kent önemli bir din ve kültür merkezi olarak parlak bir dönem yaşamıştır. Aphrodisias'ın (Geyre) heykel okulu ve mermer ocakları ünlüdür. Aphrodite nedeniyle Hıristiyanlık kentte oldukça yavaş gelişmiştir. Kent, Karia Piskoposluğu'nun merkezidir. Bu dönemde Aphrodite ismi değiştirilerek kente "Stauropolis" (Geyre) ("Haç Kenti") ya da "Karia" ismi verilmiştir. Kentin Erken Hıristiyanlık ve Bizans Dönemi'ne ait kaynaklar azdır. Aphrodisias (Geyre) 13. yüzyıla

kadar varlığını sürdürmüştür. Daha sonra terk edilen kent, toprak altında kaldığı için yapıları iyi korunmuştur. Bunlardan bazıları son yıllarda yapılan kazılarla ortaya çıkarılmıştır.

Aphrodite Tapınağı, İmparator II. Theodosius'un 443 yılında kenti ziyaretiyle kiliseye dönüştürülmüştür. *Cella* duvarları kaldırılmış, dıştan tapınak etrafına yeni duvarlar yapılmıştır. Sütunların bir kısmı yerinde korunmuş, bir kısmı ise iç mekânda nefleri ayırmak için kullanılmıştır. *Apsis* ve *atrium* eklenmiştir. Güneydeki Piskopos Sarayı, merkezî planlı kabul salonuyla dikkat çekicidir. Kilise olarak kullanıldığı kesin olmayan bir bazilikada sütun düzeni yenilenmiştir. Diğer bir yapı, orta bölümü kubbeli *trikonkhos*tur (5. yüzyıl sonu ya da 6. yüzyıl; zengin mimari plastikle onarımı İ.S. 1000 civarı). Geometrik ve figürlü mozaiklere sahip Geç Antik Çağ'a tarihli evler (4./5. yüzyıl) aynı zamanda duvar resimleriyle de bezenmiştir. Kent duvarları ise 4. yüzyıl ortasına tarihlendirilir.

Antik Çağ'a ait çok sayıda yapı Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde de kullanılmaya devam edilmiş, *agora*daki kapı yapısı, tiyatro arkasındaki meydan, Tiberius Portikusu, *sebasteion* ise değişikliğe uğramıştır. Tiyatroya iki şapel yapılmış ve duvar resimleriyle süslenmiştir. *Stadion*da İmparator Constantinus'a (337-361) ait bir yazıt bulunmuştur. Yapı gladyatör karşılaşmaları ve hayvan mücadeleleri için 400 yılında küçültülmüştür.

Portreli heykeller, Büyük İskender ve filozofların resimlerinin bulunduğu *tondo*ların yanında Roma'da ele geçen heykeller büyük önem taşır. Bu eserlerle, Geç Antik Çağ'da Aphrodisas'ta bir heykel atölyesinin varlığını sürdürdüğü açıkça belli olmaktadır.

Kaynakça: C. Roueché, Aphrodisias in late antiquity (1989) 153-168; S. Campbell, The Mosaics of Aphrodisias in Caria (1991); R. Cormack, The wall-painting of St. Mikail in the theatre, Aphrodisias Papers 2 (1991) 109-122; R.R.R. Smith - C. Ratté, American Journal of Archaeology 104, 2000, 227-230 Res. 7-8; C. Ratté, New research on the urban development of Aphrodisias in late antiquity, Urbanism (2001) 116-147; L.E. Hebert, The Temple-Church at Aphrodisias (2000) M.L. Berenfeld, The Bishop's Palace at Aphrodisias: A late Roman townhouse in the center of the city (2002); M.L. Berenfeld, The Bishop's Palace at Aphrodisias: A late Roman town-

house in the center of the city (2002); C. Ratté - R.R.R. Smith, Archaeological Research at Aphrodisias in Caria, AJA 108, 2004, 145-186, özellikle 147. 162-166; R.R.R. Smith - C. Ratté, Aphrodisias 2004, 27. KST 2005, 2, 19-32.

Aphrodisias - Ovacık Yarımadası, Yeşilovacık - Batı Kilikia - İsauria

Kent, üç tarafı denizle çevrili büyük bir kayalık arazi üzerine kurulmuştur. Üç kiliseye ait kalıntı vardır. Bunlardan birinde kazı yapılmıştır. Üç nefli, bazilikal planlı kilise, olasılıkla galerili, *nartheks* ve *atrium*a sahiptir. Kilisenin doğu bölümünün gösterdiği özellikler kazılar sonucunda ortaya konmuştur. Kalıntıların yoğunluğu yüzünden daha derine doğru kazı yapılamaması nedeniyle, birden fazla yapı evresi bir plan üzerinde birlikte gösterilmek zorunda kalmıştır. Başlıkların bir bölümü Prokonnesos (Marmara Adası) mermerinden bitmiş olarak kilise için getirilmiş, bir kısmı ise kireçtaşından yapılmıştır. Yapıda en önemli unsur taban mozaikleridir. Bunlar orta nef, güney yan nef ve güneydoğudaki yan odada iyi korunmuştur. *Bema* alanındaki mozaikler ise kısmen günümüze ulaşmıştır. Güney yan nefteki yazıt, kilisenin Aziz Pantoleon* adına yapıldığını gösterir. Panteleimon olarak da tanınan aziz, Hıristiyan dünyasının en sevilen doktor azizlerinden biridir. Olympios Paulos'un oğlu Serges kilisenin bu bölümünü, tekrar sağlığına kavuşmasına yardım ettiği için Aziz Panteleimon'a bir teşekkür olarak yaptırmıştır. Serges, bu yan nefi ve mozaikleri, saygıdeğer Hatip İoannes bitiremediği için yaptırır. Orta nefteki yazıtta ise Serges'in babasının ismi geçer. Diğer yazıtlar *bema*da ve güneydoğudaki yan odada bulunmaktadır. Armatör Paulos Olympios, bir iyileşme sonrası doktor Aziz Panteleimon'a yaptığı adak nedeniyle kilisenin mozaiklerini yaptırmaya başlamış, ancak ölmüştür. Mozaikler bu defa Hatip İoannes tarafından yaptırılmaya devam edilmiş, ancak o

---

* Aziz Pantoleon: İmparator Maximinus Daia'nın hekimi (öl. 303). Hıristiyanlığı reddetti. Arkadaşı Hermolaus ona tekrar Hıristiyanlığı kabul ettirdi ve ikisi birlikte idam edildi.

da ölünce Paulos Olympios'un oğlu Serges yapıyı mozaikleriyle birlikte tamamlatmıştır.

Yazıtlarda herhangi bir tarih verilmemektedir. Başlıklann formu ve mozaiklerin üslupları kilisenin 5. yüzyıl ikinci yarısında yapıldığını gösterir. Yapı daha sonra değişime uğramış, ancak yeterli belgelendirmesi yapılmamıştır (güney yan nef içine bir sarnıcın yapılması gibi).

Diğer kilise kalıntıları, mimari plastik ve duvar kalıntıları olarak kent çevresinde ve Gökada'da görülür.

Kaynakça: Hellenkemper-Hild (1986) 27-30; L. Budde, St. Pantaleon von Aphrodisias in Kilikien (1987 [bunun için: G. Mietke, Byzantinische Zeitschrift 83, 1990, 128-131]); RBK IV (1990) 268 vd; TIB 5 (1990) 195 vd (Aziz Panteleimon aşağıda Nikomedeia'da [İzmit] geçmektedir).

Attaleia – Antalya – Pamphylia

Attaleia (Antalya), Pergamon (Bergama) Kralı II. Attalos (İ.Ö. 159-138) tarafından Pamphylia'nın liman kenti olarak kurulur. Paulus 48 yılındaki ilk gezisi sırasında, İkonion'dan (Konya) Pisidia Antiokheia'sı (Yalvaç) ve Perge (Aksu) üzerinden Attaleia'ya (Antalya) gelmiştir (*Havarilerin İşleri* 14, 25). İmparator Hadrianus 130 yılında kenti ziyaret etmiştir. Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde Attaleia (Antalya) piskoposluktur. Kent, kısa bir süre dışında, 1207 yılına kadar Bizanslıların elinde kalmış, daha sonra Selçuklular ve en sonunda 1391 yılında Osmanlılar tarafından alınmıştır.

Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait yapılardan, biri kapıdan olmak üzere az kalıntı vardır. Erken Bizans Dönemi'ne ait önemli bir kilisenin kalıntısı kentte yer alır. Meryem Ana Kilisesi (Panhagia), Türk Dönemi'nde Cumanın Camii ve Kesik Minare isimleriyle anılmıştır. Kilisenin plan ve kesitleri ilginçtir. Yapıda söz konusu olan, batısında *nartheks*iyle galerili bir bazilikadır. Orta bölümün üzerinde, ahşaptan piramidal çatısı olan dörtgen bir kule yer almıştır (içte 10 x 10 m). Yapıda mermerden mimari plastiğe yer verilmiştir. Bazı parçalar devşirmedir. Bu devşirme malzemenin, kilisenin altında kalan Roma İmparatorluk Döne-

mi'nde Serapis'e adanmış yuvarlak planlı bir tapınağa ait olduğu düşünülür. Kilise için Prokonnesos'tan (Marmara Adası) bitmiş parçalar getirilmemiş, bunun yerine yerel kireçtaşı başkent örnekleri kaliteli bir işçilikle yansıtılmıştır. Üslup, Iustinianus zamanı ya da hemen sonrasının özelliklerini taşır. Buna göre kilise 6. yüzyıl ortasında ya da ikinci yarısında yapılmıştır. Iustinianus zamanı kubbeli yapılarının başkent dışındaki bölgesel temsilcilerinden biri olan, zengin yerel mimari plastiğe sahip Attaleia'daki (Antalya) bu kilise, Erken Bizans Dönemi mimarisinin en önemli örneklerinden biridir. Daha sonra yapı defalarca değişime uğramış, 1705/06 yılına kadar kilise olarak kullanılmıştır.

Mekke'ye değil doğuya yönlendirilmiş ibadet mekânıyla Alâeddin Camii (1372/73) Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait bir bazilikanın camiye dönüştürülmüş şeklidir. Yapıyla ilgili ayrıntılı bir araştırma yoktur. Bir kısmı Geç Antik Çağ'a tarihli sütun ve başlıklar, devşirme olarak kullanılmıştır.

Kaynakça: M. Ballance, Cumanin Cami'i at Antalya: a byzantine church, Papers of the British School at Rome 23, 1955, 99-114 Lev. 22-27; G. Grassi, Precisazioni sulla Panaghia di Antalya, Milion 1 (1988) 83-104; G. Grassi, Scultura architettonica e *spolia* mamoree della Panaghia di Antalya, Milion 2 (1990) 73-134; RBK V (1995) 556 Res. 12. TIB 8 (2004) 297-341.

Barata - Binbir Kilise Madenşehir - (Karadağ) – Lykaonia

Volkanik yapıya sahip Karadağ'daki Barata (Madenşehir), bugünkü Türkiye'de bulunan Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait en önemli yerleşimlerden biridir. 1900'lerde düşünüldüğü gibi "1001" olmasa da yaklaşık 50 kiliseye ait kalıntı Barata (Madenşehir) ve çevresinde bulunmaktadır. Bölgede bazı yüzey araştırmaları dışında kazı yapılmamıştır. Kentin ismi Antik Çağ'da da Barata olarak geçmektedir. Barata piskoposu 325 yılındaki Nikaia (İznik) Konsili'ne katılmıştır. 12. yüzyıla kadar piskoposluk listelerinde Barata'nın da adı geçer. 7.ve 8. yüzyılda Arap saldırıları nedeniyle mimari alanda görülen duraksama sonrası Orta Bizans Dönemi'nde tekrar bu anlamda bir canlanma görülür.

Belirlenen yaklaşık 50 kilise volkanik malzemeyle, bölgesel özel-

likleri yansıtacak şekilde yapılmıştır. Oldukça küçük üç nefli bazilikalar ya da tek nefli yapıların bir özelliği, üst örtüde tonozun kullanılmış olmasıdır. Ancak bazı manastır kuruluşları da büyük boyutlu yapılar olarak dikkat çeker. 1 No.lu Kilise, büyük üç nefli bir bazilika olup kentin ana kilisesidir. Nefler tonozlarla örtülmüştür. Yapıda ikinci evreye ait değişim izleri vardır. *Nartheks*teki köşe odalarının işlevi ise belli değildir.

32 No.lu Kilise de üç nefli bir bazilikadır. Galerili yapının orta bölümü bir kule ile belirtilmiştir. 10 No.lu Yapı çokgendir (dıştan 14 köşeli, dört paye ve dört çift sütunlu). Yapı, planı ve kesitiyle Erken Hıristiyan mimarisinin nadir örneklerinden biridir. 9 No.lu Kilise bir *trikonkhos* olup tamamen yıkılmıştır. 8 No.lu Kilise dört haç kollu bir *oktogon*dur (Nyssa Oktogonu benzer bir örnektir) ve çok az kalıntı günümüze ulaşmıştır. Mihalıç Kilisesi, serbest haç planlı olup orta bölümün kubbe ile örtüldüğü bir örnektir. Yapılara ait yazıt bulunmaması, mimari bezemenin sade olması nedeniyle buradaki yapıların tarihlendirilmesi güçtür. Ancak aşağı kentteki (Madenşehir) kiliseler ve Mihalıç Kilisesi 5. yüzyıl sonuna, 6. yüzyıla ve 7. yüzyıl başına tarihlendirilebilir. Arap saldırıları, halkın yukarı kente (Değle) gitmesine neden olmuştur. 9. yüzyıl ortasından başlayarak yıkılan yapılar kısmen onarılmış, bazıları da yeniden yapılmıştır. Çetdağ'daki kapalı Yunan haçı planlı kilise, bölgede yapılan en geç tarihli yapılardan biridir (11./12. yüzyıl?). 2 No.lu Kilise'nin Selçuklular zamanında cami olarak kullanıldığı kabul edilir.

Kaynakça: Strzygowski (1903) 1-27. 57-67 (ve diğer sayfalar); G.L. Bell, Notes on a journey through Cilicia and Lycaonia, Revue Archéologique 8, 1906, 225-252. 390-401; 9, 1907, 18-21; W.M. Ramsay - G.L. Bell, The Thousand and One Churches (1909); S. Eyice, Karadağ (Binbirkilise) ve Karaman Çevresinde Arkeolojik İncelemeler (1971); RBK I (1966) 690-719 "Binbir Kilise" (M. Restle); TIB 4 (1984) 138-143 (Barata). 145-148 (Boratinon Oros); Budeit - Lerch age. (Alahan Manastırı bölümündedir) Lev. 112-117.

Canbazlı (ya da Cambazlı) – "Dağlık Kilikia" – olasılıkla Kilikia I (ya da İsauria)

Antik Çağ'a ait ismi bilinmeyen Canbazlı, çok sayıdaki büyük mezar yapısıyla Roma İmparatorluk Dönemi'nin önemli merkez-

lerinden biridir. Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde 500 yılında, günümüze oldukça sağlam ulaşan üç nefli bir bazilika yapılmıştır. Yapı büyük bir çevre duvarı içindedir. Bu nedenle yapının bir manastır kilisesi ya da hac merkezi alanı içinde olduğu düşünülür. *Nartheks*li ve galerili kilisenin pencereli ışık katına sahip olduğu kabul edilir. Roma Dönemi yapılarına ait büyük düzgün kesme taşlar yapıda devşirme olarak kullanılmıştır. *Pilastr* ve sütun başlıkları yerel kireçtaşından yapılmış, farklı üslup ve işçiliktedir. Orta nef ve galerideki başlıklar kilise için yapılmıştır. *Pilastr* başlıkları ise daha eski üslup özellikleri gösterir. Bu nedenle bunlar ya Roma İmparatorluk Dönemi sonunda yapılıp devşirme olarak kullanılmış ya da eski geleneğe bağlı olarak 500 yılında yapılmıştır.

Kaynakça: S. Eyice, La basilique de Canbazli, Zograf 10, 1979, 22-29; RBK IV (1990) 250-253; TIB 5 (1990) 223; O. Feld, Die Kirche in Canbazli im Rauhen Kilikien, Festschrift für J. Langner (1997) 17-27.

Carrhae - Harran - Mezopotamya - daha sonra Osrhoene

Harran, Edessa'nın (Şanlıurfa) 40 km güneydoğusunda bulunmaktadır. İ.Ö. 3. binden itibaren yerleşim görmüştür. Kent önemli bir ticaret ve Ay Tanrısı Sin'in kült merkezidir. Ayrıca İbrahim'in Kalde'deki (Khaldaea) Ur kentinden (Güney Irak) Kenan ülkesine giderken burada bir süre kalması ile de ünlüdür (Tekvin 11, 31; 12, 4). İshak'ın eşi Rebekka Harranlıdır (Tekvin 24). 214 yılında Harran (Lat. Carrhae) Roma egemenliğindedir. 361 yılından itibaren piskoposları olan kentte Ay Tanrısı kültü de korunmuştur. Kentte bir kiliseye ait kalıntılar vardır. Emevilerin* son halifesi II. Mervan (744-750) kenti imparatorluğunun başkenti yapmıştır. Bu dönemde büyük bir cami inşa edilmiştir. Yapı, 12. yüzyıl sonunda onarım görmüştür. Cami yapımında, Edessa'da (Şanlıurfa) bu dönemde yıkılan Hagia Sophia'ya ait bazı parçalar da devşirme olarak kullanılmıştır.

Kaynakça: Sinclair IV (1990) 29-43; Brands (2002) 241 vd.

---

* Beni Ümeyye soyu.

Chalkedon - Kalkhedon - Kadıköy - Bithynia

Kent, İ.Ö. 685 yılında Megara'dan gelen kişilerce, daha önce burada yer alan tarihöncesi bir yerleşmenin üzerine kurulmuştur. Chalkedon (Khalkedon [Kadıköy]) bugüne kadar yerleşim gördüğü için Antik ve Orta Çağ'a ait yapıların hemen hemen hepsi yok olmuştur, ancak *nekropol*ün bir kısmı hâlâ görülebilmektedir. 2. ya da 3. yüzyılda kent piskoposluk olmuştur. Kentin başazizesi, İmparator Diocletianus Dönemi'ndeki (303/05) Hıristiyan kovuşturması sırasında öldürülen Euphemia'dır. Amasyalı Asterios (ölümü 400), içinde azizenin lahdinin yer aldığı yapının duvarlarında Euphemia'nın ölümünün betimlendiği dört sahneyi anlatır. Nerede olduğu hakkında bilgi sahibi olunamayan kilise, 4. yüzyıl sonunda yapılmış olmalıdır. Kilise, Euagrios Skholastikos'un (ölümü 600) yazdığı *Kiliseler Tarihi* (*Ekklesiastike Historia* II 3) adlı eserinde anlatılır:

"Azizenin kilisesi Konstantinoupolis'e (İstanbul) yönlendirilmiştir. Kilise üç büyük yapı kompleksinden oluşur. İlki, uzun her cephesi sütunlu, gökyüzüne açılan bir avludur (*atrium*). İkincisi, ilkinin genişliği ve uzunluğunda, sütunlu olmakla birlikte çatı ile örtülü olmasıyla ilkinden ayrılır (üç nefli bazilika). Bazilikanın kuzeydoğusunda yuvarlak planlı bir *tholos* yer alır. Yapının iç mekânı, aynı malzeme ve ölçülerde yapılmış sütunlarla çevrelenmiştir. Bunların üzerinde, çatının altında azizeye dua edilebilen ve dini ayine katılabilinen galeri bulunur. *Tholos*un doğu bölümünde, azizenin *rölik*inin bulunduğu dikdörtgen, gümüş kaplı, "*makra*" (lahit) olarak da adlandırılan bir mezar bulunur. Mezarın sol bölümünde küçük bir delik yer alır. Delikte küçük bir kapı vardır. Bu küçük kapıdan azizenin *rölik*ine uzatılan ve ucunda bir sünger olan asa, *rölik*e temas ettikten sonra geri alınır. Biraz önce üzerinde bir şey olmayan süngerde artık azizeye ait pıhtılaşmış kan vardır. Bu olayın tanıkları hemen tanrıya dua ederler. Azizenin *rölik*inden elde edilen kan o kadar fazladır ki, dindar imparatorlara, din adamlarına, halka dağıtılıyor olmasına rağmen hiç bitmemekte, hatta diğer bölgelerdeki inananlara da gönderilmektedir."

Bu anlatımdan, batısında *atrium*u olan, üç nefli bir bazilika ile bazilikanın kuzeydoğusundaki çevre koridorlu, galerili ve yuvar-

lak planlı, Kudüs'teki Anastasis Rotondu'nun bir benzeri *martyrion*un olduğu anlaşılmaktadır. *Martyrion*un doğusundaki özel bölümde azizenin *rölik*inin bulunduğu lahit yer alır. Azizenin *rölik*leri 600 yılında Konstantinoupolis'e (İstanbul), 6. yüzyıl ilk yarısına tarihlenen Antiochus Sarayı'nın altıgen salonuna getirilmiştir. Yapı daha sonra Euphemia Kilisesi olarak adlandırılmıştır.

Khalkedon (Kadıköy) Euphemia Kilisesi, 451 yılında yapılan IV. Oikoumenik Konsil ile de tanınmıştır. Burada İsa'nın hem tanrısal hem de insan doğasının olduğu kabul edilmiştir. Konsilde alınan kararlar bugün Hıristiyan kilisesinde hâlâ geçerlidir.

Kaynakça: B. Kötting, Peregrinatio religiosa. Wallfahrten in der Antike und das Pilgerwesen in der alten Kirche (1950) 183-187; W. Speyer, Die Euphemia-Rede des Asterios von Amaseia, JbAC 14, 1971, 39-47; Mango (1972) 30 (Kilise). 37-39 (Duvar resimleri); Lexikon der Christlichen Ikonographie 6 (1974 = 1990) 182-185; N. Asgari - N. Fıratlı, Die Nekropole von Kalchedon, Studien zu Religion und Kultur Kleinasiens, Festschrift F.K. Dörner I (1978) 1-92, en iyi 20. 46 dn. 135-136; 56. 71 Nr. S.16.

Constantina - Viranşehir - Mezopatamya - daha sonra Osrhoene

Kentin eski tarihi hakkında fazla bilgi yoktur. Bir deprem sonrasında İmparator Constantius (337-363) tarafından yeniden inşa edilmiş, kent duvarları yapılmıştır. Daha sonra uzun bir süre Mezopotamya Eyaleti'nin askeri liderinin karargahı (381-527 ve 532-540) olmuştur. Kent, ayrıca Edessa (Şanlıurfa) Metropololitliği'ne bağlı Osrhoene (Urfa) Bölgesi piskoposunun da ikamet yeridir. Iustinianus zamanında kent duvarları yenilenmiştir (Prokopios, *de aedificiis* II 5, 2-9). Orta Çağ'dan beri terk edilmiş olan ve 639 yılında Arapların eline geçen kent, 19. yüzyıl sonunda tekrar yerleşim yeri olduğunda buradaki antik yapı kalıntıları yok edilmiştir.

Kent duvarlarının dışında, batıda bir kiliseye ait kalıntı yer alır. Yuvarlak planlı yapının sekiz köşeli payeleri vardır. Böylece iç mekânda bir sekizgen oluşturulmuştur. Doğuda oldukça uzun bir *altar* odası, batıda büyük bir giriş, kuzey ve güneyde ise küçük ön mekânlar bulunur. Merkezdeki bölümün bir kubbe ile örtülü

olduğu kabul edilir. Çevre koridorunun üzerinde galeri vardır. Batıdaki ön mekânın yanındaki ek yapıda yer alan merdiven, galeri için düşünülmüştür. Yukarıya çıkan merdivenin yanında bir de aşağı doğru inen vardır ve bu *kripta* ile sonuçlanır. Yapının bir aziz için yapıldığı, *kripta*da *rölik*inin olduğu ve dolayısıyla yapının bir hac kilisesi olduğu kabul edilir. Ancak yapının hangi aziz için ya da ne zaman yapıdığını bildiren bir yazılı kaynak yoktur. Kilisenin yapım tarihi için 6. yüzyıl veya 7. yüzyıl başı önerilmektedir.

Kaynakça: Strzygowski (1903) 96-100; Bell - Mundell Mango (1982) 154-157; Sinclair IV (1990) 191-193.

Didyma – Iustinianopolis - Didim - Karia

Kentteki ünlü Apollon Tapınağı İ.Ö. 494 ya da 479 yılında Persler tarafından yıkılmıştır (bir yangın neden olarak gösterilmekle birlikte arkeolojik olarak belirlenememiştir). İ.Ö. 4. yüzyıl sonunda eski tapınak tamamen yıkılıp yerine, İ.S. 2. yüzyıla kadar yapımı devam eden yeni ve büyük bir tapınak yapılmıştır. İ.S. 262 yılında Got saldırıları sırasında, doğuda ortada yer alan altı sütun, tapınak *cella*sının *ante* duvarları ile birleştirilmiş ve böylece bir *bastion* oluşturulmuştur. Tapınağın büyük ve açık iç avlusuna 500 yılında üç nefli bir bazilika yapılmıştır. Yapılan kazılarda bu bölüm düzleştirilmiştir. Doğuda büyük merdivenler üzerinde bazilikanın batısında vaftizhane, iyi korunmuş bir *trikonkhos* yer alır. Birçok mimari plastik bu alan içindedir. Bazilikanın galerili olduğuna dair bir veri yoktur. Kale, bilinmeyen bir zamanda, ancak olasılıkla Iustinianus Dönemi'nde (527-565) ve 7. yüzyıl ortasından başlayarak Arap saldırıları nedeniyle bir kez daha güçlendirilmiştir. Orta Çağ'da 10. yüzyıl sonundaki yangın, kilise ve kaleyi değiştirmiştir. Kent "Hieron" ismiyle 13. yüzyıla kadar piskoposluk olarak varlığını sürdürmüştür. Mimari plastiğin bir bölümü Orta Bizans Dönemi kapalı Yunan haçı planlı bir kiliseye aittir. 1493 yılındaki depremde tapınağa ait çok sayıda sütun etrafa dağılmıştır. Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde kentin hamamlarında yapılan değişiklik (5. yüzyıl başı), caddelerdeki iyileştirme çalışmaları (5./6. yüzyıl) ve Artemis Tapınağı'nın tah-

ribatı (4./5. yüzyıl) belirlenebilmektedir. Kent 533 yılında Iustinianus zamanında "Iustinianopolis" ("Iustinianus'un Kenti") adıyla anılmıştır. Ancak burada Iustinianus tarafından bazı yapıların inşa ettirildiği ya da onarımlarının gerçekleştirildiğine dair veri yoktur.

Didim yakınında başka kiliseler de vardır. Bunlardan biri, üç nefli bir bazilika olan "Panhagia tou 15. Augusto"dur. Diğer kiliselere ait sadece mimari plastik parçalar bulunmuştur.

Kaynakça: T. Wiegand - H. Knackfuß, Didyma I. Die Baubeschreibung (1941) 29-45 Lev. 59-80; W. Müllr-Wiener, Mittelalterliche Befestigungen im südlichen Jonien, IstMitt 11, 1961, özellikle 38-42; U. Peschlow, Byzantinische Plastik in Didyma, IstMitt 25, 1975, 211-257; W. Müller-Wiener, Byzantinische Kirchenbauten in der milesischen Chora, IstMitt 37, 1987, 76-79; P. Athanassiadi, The Fate of Oracles in Late Antiquity: Didyma and Delphoi, Deltion Christianikes Archaiologikes Hetaireias 15, 1989/90, 271-278; RBK VI, 43 (1999) 372; D. Feissel, AnTard 8, 2000, 96.

Diokaisareia - Uzuncaburç - "Dağlık Kilikia" - İsauria

Komşu Olba (Ura) İ.Ö. 3. yüzyıl başından beri bir rahip krallığın başkentidir. Zeus Olbios Tapınağı kentin 4 km dışında 1.180 m yükseklikte bulunmaktadır. Tapınak çevresinde İmparator Tiberius Dönemi'nde (14-37) Diokaisareia (Uzuncaburç) ismiyle kurulan şehre ait kalıntılar bulunmaktadır. Yazıtlardan burada bir Yahudi topluluğun olduğu belirlenmektedir. 381 yılından 8. yüzyıl sonuna kadar kentin piskoposları vardır. Orta Çağ'da kent terk edilmiştir.

Erken Bizans Dönemi'nde İ.Ö. 300 ya da İ.Ö. 2. yüzyılın ikinci yarısında yapılan Zeus Olbios Tapınağı, dış duvarlarla üç nefli büyük bir bazilikaya dönüştürülmüştür. Doğudaki orta bölümde yer alan sütunlar kaldırılarak bir *apsis* eklenmiştir. *Apsis*in iki yanındaki yan odalara geçişi sağlayacak açıklıklar yapılmıştır. *Cella* duvarları alınmış, bu duvarların örüldüğü taşlarla sütunların arası kapatılmıştır. Batıda üç bölümlü bir *nartheks* vardır. *Bema* alanını sınırlayan *templon*a ait kaide bölümü hâlâ görülebilmektedir. *Naos*u neflere ayıran sütun ya da payelere ait kalıntı yoktur (2001/02 yılında kilise içinde saptanan 500 tarihli Ko-

rinth tarzındaki sütun başlığının yapıya ait olduğu kesin değildir). *Nartheks*in kuzey bölümünde bir merdivene ait kalıntı, yapının galerili olduğunu göstermektedir. Yapının uzun kenarlarındaki sütun başlıklarının üst bölümü alınmış, doğu ve batıda ise sütunlar başlıklarıyla bırakılmıştır. Tapınağın tam olarak kiliseye dönüşüm tarihi bilinmez, ancak bunun 500 yılında gerçekleştiği kabul edilmektedir.

Kentte varlığı bilinen diğer kiliseler yok olmuştur. Özellikle kent dışında, büyük kulenin 200 m kuzeydoğusunda, bugün kaybolmuş, sadece kroki planı yapılmış, 4. yüzyılın ikinci yarısına ait büyük yapı önemlidir. Yapının bugün kaybolan yazıtında yaptıran kişi Piskopos İoannes Letoios, yapan kişi ise Stephanos Loukas olarak belirtilmektedir. Kentin kuzeyinde *nekropol* alanı içindeki kilisenin batı bölümü için mevcut kaya kütlesi düzeltilmiş, bu bölümdeki *arcosolium* tarzında yapılan mezar özellikle vurgulanmıştır. Mezar bir azize ait olmalıdır. *Nekropol*deki lahitler, yazıtlı lahit kapakları Hıristiyanlar tarafından kullanılmış, sonrasında ise hepsi tahrip edilmiştir.

Tapınağın kuzeyindeki kapıda yer alan yazıt, *yoldaş ve lider* Flabios Leontios adıyla bir onarımı gösterir. Ancak hangi yapının onarıldığı belirtilmez (kapı, kent duvarları, sütunlu cadde ya da sütunlu caddeye giden kapı?). Yazıtta kentin isminin Diokaisareia (Uzuncaburç) olarak geçmesi önemlidir. Ayrıca İmparator Arcadius ve Honorius isimlerinin de geçtiği yazıt, 395 ve 405 yılları arasına işaret eder.

Olba'da (Ura) ise bir kilise ve diğer mekânlarına ait az miktarda kalıntıyla günümüze ulaşan bir manastır kompleksi vardır. Manastırda yapılacak çalışmalar, Türkiye'deki Erken Hıristiyanlık Dönemi manastır yapılarına ilişkin bilgiler sunması açısından önemlidir. Kaynaklarda aktarılan ikinci kilise ise yok olmuştur.

Kaynakça: MAMA III (1931) 44-79 (Diokaisareia). 80-89 (Olba); RBK IV (1990) 242-250; Hellenkemper-Hild (1986) 62-64; TIB 5 (1990) 239 vd (Diokaisareia). 369 vd (Olba); A. Paribeni, Considerazioni sulla fase bizantina del tempio di Zeus Olbios a Uzuncaburc - Diokaisarea, Milion 2 (1990) 437-444; B. Ceylan, Temple-Church in Olba and the Reuse of Antique Monuments in Late Antiquity, Olba 8, 2003, 73-81; D. Wannagat v.d., Bericht

über die Forschungen in Diokaisareia/Uzuncaburc 2004, 23. AST 2005, 2, 1-12; S. Westphalen, Studien zur frühbyzantinischen Bauornamentik im Rauhen Kilikien: Diokaisareia/Uzuncaburç, IstMitt 56, 2006, 391-405.

Edessa – Şanlıurfa - Mezopotamya - daha sonra Osrhoene

Daha önce de yerleşim görmüş kent, İ.Ö. 331 yılında Büyük İskender ya da İ.Ö. 300 yılında I. Seleukos tarafından yeniden kurulur. Kısa bir süre "Antiochia ad Callirrhoe" ("Güzel su kaynakları kıyısındaki Antiokheia") ismi de kullanılmıştır. İ.Ö. 132 yılından İ.S. 240 yılına kadarki zaman içinde, bir Arap sülalesi tarafından kurulan ve kısmen Romalılara ve Parthlara bağlı bir krallığın başkenti olmuştur. Hıristiyanlık erken dönemlerden itibaren Edessa'da (Şanlıurfa) taraftar bulmuştur. Efsaneye göre 1. yüzyılda yaşamış Edessa (Şanlıurfa) Kralı Abgar, İsa'ya bir ricada bulunmuş, İsa da ona yüzünün olağanüstü bir şekilde üzerine yansıdığı bir kumaş parçası olan "Mandylion"u göndermiştir (Eusebios, *Kiliseler Tarihi* I 13; II 1, 6-7). Bu "Mandylion" 944 yılında Konstantinoupolis'e (İstanbul) getirilmiş, 1204 yılında Haçlılar tarafından çalınmıştır. Bir başka efsaneye göre Kral IX. Abgar Dönemi'nde (İ.S. 179-214) Hıristiyanlık Edessa'da (Şanlıurfa) yayılmaya başlamış, 4. yüzyıl başlarında (olasılıkla 313 yılında) kent bir Hıristiyan kenti haline gelmiş ve Suriye Hıristiyanlığının önemli merkezlerinden biri olmuştur.

200 yılında kentin kilisesi tahrip olmuş ve tekrar yapılmıştır. Görünümü hakkında bilgi edinilememekle birlikte Dura Europos'takine benzer bir "ev kilise" olduğu düşünülmektedir. İç kaledeki Korihth başlıklı iki sütun, Kral Abgar'ın 200 yılına tarihlenen Kışlık Sarayı'na ait olmalıdır. Edessa (Şanlıurfa) Krallığı ve 240 yılından itibaren görülen Roma egemenliği döneminde bugün tahrip edilmiş, kayaya oyulmuş, taban mozaiği bulunan birçok mezar yapılmıştır. 525 yılındaki su baskını sonrasında çok sayıda bina yıkılmış, kent Iustinianus zamanında tekrar inşa edilmiştir (Prokopios, *de aedificiis* II 7, 1-16). Diğer kiliselerin yanı sıra Hagia Sophia da tekrar yapılmıştır. Kilise 12. yüzyılda yıkılmıştır. Yapının tam olarak yeri belirlenememekte, ancak görünümü ile ilgili anlatımlar bulunmaktadır. Buna göre kilise taştan kub-

beli büyük bir yapıdır. Oldukça zengin süslemeleri arasında altın fona sahip mozaik bezemeleri vardır. Edessa (Şanlıurfa) ve Harran'da bulunan bazı sütun başlıkları ve mimari plastik parçalar, kesin olmamakla birlikte, Hagia Sophia'a ait olmalıdır. Diğer bir kilise Aziz Stephanos* için bugünkü Ulu Cami'nin yerinde yapılmıştır. 12. yüzyıla ait camide eski yapı parçaları devşirme olarak kullanılmıştır. Bu konu ile ilgili bir çalışma bugüne kadar yapılmamıştır.

Iustinianus zamanında yeniden yapılan kent duvarları 8. yüzyılda tahrip edilmiş, 812 yılında tekrar yapılmış, Orta Çağ'da sayısız onarımlar görmüştür. Doğu kapısı dışındaki bir köprü ve baraj su baskınlarına karşı, 525 yılında Iustinianus zamanında kentin tekrar inşası sırasında yapılmıştır.

Kent müzesindeki Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait bazı eserler arasında mimari plastik parçalar, bir lahit ve *röliker* dikkat çekicidir.

Edessa (Şanlıurfa) 639 yılında Arap egemenliğindedir. Bu dönemde İbrahim ile ilgili efsaneler bu kentle birlikte anılır. Buna göre İbrahim, Balıklı Göl'ün güneyinde 1819/20 yılında yapılan bugünkü Halil Camii'nin güneyinde bir mağarada doğmuştur. Mağarada İbrahim, oğlu İshak'ı kurban etmek isterken bir koç gönderilmiştir. Göldeki balıklar, İbrahim'i sevindireceği için kutsal olarak algılanırlar. 1098 - 1144 yılları arasında Edessa (Şanlıurfa) bir haçlı devletinin başkenti olmuştur.

Edessa'nın (Şanlıurfa) güneyindeki Deyr Yakup'ta küçük bir kale bulunmaktadır. Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait bu mezar kuleleri buradaki en eski yapılardır. 500 yılında bir manastır yapılır. Yerleşmedeki Korinth *pilastr* başlıkları bu döneme aittir. Orta Çağ'da mezar kuleleri ve manastır bir kale ile çevrelenmiştir.

Kaynakça: A.M. Schneider, Die Kathedrale von Edessa, Oriens Christianus

---

* Aziz Stephanos: Kudüs yakınlarında 31-36 yılları arasında öldürülen *diakos* ve ilk din kurbanı. Havariler tarafından takdis edilen ilk *diakos* oldu. Musa'ya küfür etmekle suçlandı ve Kudüs din mahkemesinde yargılandı; taşlanarak öldürüldü.

36, 1941, 161-167; B. Kötting, Peregrinatio religiosa. Wallfahrten in der Antike und das Pilgerwesen in der alten Kirche (1950) 131 vd; RAC IV (1959) 552-597 "Edessa" (E. Kirsten); E. Kirsten, Edessa. Eine römische Grenzstadt des 4. bis 6. Jahrhunderts im Orient, JbAC 6, 1963, 144-172; J.B. Segall, Edessa, the blessed city (1970); Mango (1972) 57-60; Bell - Mundell Mango (1982) 152-154; K.E. McVey, The Domed Church as Microcosmos: Literary Roots of an Architectural Symbol, DOP 37, 1983, 91-121; Sinclair IV (1990) 1-28; Brands (2002) 239-241. A. Aydın, Ein Reliquiar im Museum von Şanlıurfa, IstMitt 52, 2002, 383-391.

"Mandylion" ve efsaneleri için kaynakça: G. Morello - G. Wolf, Il volto di Cristo (2000); D. Spanke, Das Mandylion. Ikonographie, Legenden und Bildtheorie der "Nicht-von-Menschenhand-gemachten Christusbilder" (2000).

Deyr Yakup için kaynakça: F.W: Deichmann - U. Peschlow, Zwei spätantike Ruinenstätten in Mesopotamien (1977) 41-63; Sinclair IV (1990) 26 vd; Brands (2002) 242 vd 257 dn. 1141.

Emirzeli - "Dağlık Kilikia" - Kilikia I

Sebaste'nin (Ayaş) arkasındaki Emirzeli Köyü'nün de antik ismi bilinmemektedir. Burada da birbiri ardına doğu-batı doğrultusunda yapılmış üç kilise bulunmaktadır. Bunlar içinde 2 No.lu Kilise günümüze olabildiğince sağlam ulaşmıştır ve 6. yüzyıl başında yapılan bir köy kilisesine ait tüm özellikleri taşımaktadır. Galerili kilisenin "Dağlık Kilikia"ya özgü *bema*sının iki yanındaki oda doğuya doğru taşmaktadır; başlıkları oldukça sadedir. Ev kalıntıları içinde üç katlı olan bir ev dikkat çekmektedir.

Galerili, üç nefli, bazilikal planlı, doğu bölümündeki yan odalarıyla yine ilginç bir örnek olan Çatıören Kilisesi ise, Emirzeli'ye kıyasla daha zengin başlıklarının yardımıyla 6. yüzyıl başına tarihlenir. Kilisenin hemen doğusunda Roma Dönemi'ne ait eski bir mezar yapısı da kilise ile ilişkili görülmektedir. Bu mezarın hangi aziz için yapıldığı ise belli değildir.

Kaynakça: TIB 5 (1990) 249 ; A. Aydın, Emirzeli: Eine hellenistische bis spätantike Siedlung im Rauhen Kilikien, (1999). A. Aydın, "Die Kirche II in Emirzeli", OLBA II (Özel Sayı) II. Cilt, I. Uluslararası Kilikia Arkeolojisi Sempozyumu Bildirileri, 1999, 499-511 (Lev. 155-158); Hellenkemper-Hild

(1986) 73-77; RBK IV (1990) 205 vd; TIB 5 (1990) 224 vd (Çatıören); A. Aydın, "Çatıören Kilisesi" OLBA V, 2002, 105-112 (Lev. 41-45).

Ephesos - Efes - Selçuk - Asia

Ephesos'ta (Selçuk) en eski yerleşim İ.Ö. 5. bine kadar geri gitmektedir. İ.Ö. 1200 yılı sonrasında kent İonialılar tarafından kurulur. En parlak dönemini Yunan ve Roma Dönemi'nde Asia Eyaleti'nin başkenti olarak yaşar. Aynı zamanda Kaystros (Küçük Menderes) Nehri ağzında bir liman ve ticaret kentidir. Görkemli yapılar bugün hâlâ ayaktadır. İngilizler tarafından başlatılan kazılar, 1895 yılından beri Avusturyalılar tarafından yürütülürken son birkaç yıldır Türklerle birlikte yapılmaktadır.

Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde kent özel bir yere sahiptir. Paulus burada bir süre kalmış (*Havarilerin İşleri* 18,18 - 20,38), İoannes burada yaşamış, 431 yılındaki konsil burada toplanmıştır. Çok sayıda dini ve mimari yapıya ait kalıntı, çeşitli heykel, küçük eser ve yazıt kentin Geç Antik ve Erken Orta Çağı'na işaret eder. 614 yılında Sasani, 7./8. yüzyılda ise Arap saldırıları kenti küçültmüştür. 10. yüzyılda limanın dolması ile yerleşim Ayasuluk Tepesi'ne kaymıştır. Tepe İ.Ö. 3. binden beri yerleşim görmüş ve İ.S. 8. yüzyıldan itibaren duvarlarla çevrilmiştir. Kent son parlak dönemini 14. yüzyılda Selçuklular Dönemi'nde yaşamıştır.

Kentin en önemli kilisesi Meryem Ana Kilisesi'dir. İlk olarak 500 yılında büyük bir tapınak alanının güneyine üç nefli bir bazilika, piskopos sarayı ve vaftizhane ile birlikte yapılmıştır ("Olympieion"). 431 yılındaki konsilin nerede toplandığı bilinmemekle birlikte, basitçe inşa edilen güney salonda yapılmış olduğu kabul edilir. 557 yılındaki depremde hasar gören kilise, 6. yüzyılda kubbeli bir kilise olarak yeniden yapılır. Yapının diğer evreleri 10. yüzyıla kadar sürer.

Aziz İoannes'in mezarı kent dışında, 4. yüzyılda yapılan bir *mausoleum*da yer almıştır. 5. yüzyılda, azizin mezarının orta bölümde kaldığı serbest haç planlı büyük bir kilise, vaftizhane ile *liturjik* eşya ve giysilerin konulduğu bir *skeuophylakion* birlikte

inşa edilmiş, Iustinianus (527-565) ve karısı Theodora kiliseyi 540/50 yılında kubbeli bazilikaya dönüştürmüştür. Yapı bu haliyle Konstantinoupolis'teki (İstanbul) On İki Havari Kilisesi'ne benzer (Prokopios, *de aedificiis* V 1, 4-6). Kilisenin bu planda yapımına Iustinianus öncesinde başlanmıştır (olasılıkla İmparator I. Iustinus Dönemi'nde [518-527]?). Kilisedeki *liturjik* bölümler Orta Çağ'a kadar kullanılmıştır. Tepenin güneydoğusunda bir sarnıç vardır.

Erken Hıristiyanlık ve Bizans Dönemi'ne ait diğer yapılar ise şunlardır: "Serapeion" içine 4. yüzyıl sonunda yapılan kilise, Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait yuvarlak planlı bir yapının kiliseye dönüştürülmesi (yanlışlıkla "Luka Mezarı" olarak adlandırılmıştır), 5. yüzyılda Artemis Tapınağı içine yapılan kilise, Ioannes Kilisesi batısındaki küçük bir manastır, 40 m uzunluğunda *apsis*li bir mekâna sahip kompleks, tiyatronun yukarısındaki "Bizans Dönemi Ziyafet Evi" ve kuzeyindeki "Bizans Sarayı"nın yanı sıra 5./6. yüzyıla ait sivil mimari örnekleri arasında sayılabilecek bazı çeşme yapıları, Geç Antik Çağ'da değişmiş haliyle tiyatro, *agora*nın alt tarafında yer alan yeni kabartma *friz*leriyle Hadrianus Tapınağı, Varius Hamamı ("Skholastikia Hamamı") ve 395/408 yılında yapılan, tiyatrodan limana giden yol üzerindeki cadde "Arkadiane", 6. yüzyıla tarihlenen dört sütunlu anıt (başka bir yerde adı geçmeyen Phrontinos tarafından vakfedilir), Kuretler Caddesi'ndeki Herakles Kapısı'nı da içeren geç dönem onarımları, Hadrianus Tapınağı karşısındaki eğimli arazide yer alan ve 371-372 yılına tarihlenen bir anıta ait kaidedeki İmparator Valens, Valentinianus ve Gratianus yazıtları diğer önemli eserlerdir. Ioannes Kilisesi'nin de yer aldığı, birçok devşirme malzeme kullanılan Ayasuluk surları, "Takip Kapısı" ile birlikte 8./9. yüzyılda Arapların saldırısına uğramıştır. Tepenin en üst noktasındaki görkemli iç kalenin inşasına Bizanslılar tarafından Orta Çağ'da başlanmış, Selçuklular zamanında tamamlanmış ve onarılmıştır.

Erken Hıristiyanlık Dönemi'nin önemli komplekslerinden biri "Yedi Uyurlar Coemeteriumu"dur. 4. yüzyıl sonunda büyük bir mağara kompleksi oluşturulmuş ve Hıristiyanların gömüldüğü

bir yer olarak kullanılmış, daha sonra 5. yüzyılda Yedi Uyurlar Efsanesi ile bağlantısı kurulmuştur. İmparator Decius zamanındaki Hıristiyan kovuşturması sırasında yedi kişi bir mağaraya saklanmış, mağara 249/51 yılında kapatılmış, İmparator II. Theodosius'un (408-450) 23. hükümdarlık kutlamalarında, yani 430/31 yılında mağaradaki yedi kişi uyanmıştır. 5. ve 6. yüzyılda mağaralar çok sayıda mezar, mezar yapısı, büyük bir *mausoleum* ve en az bir kilisenin de olduğu büyük bir kompleks haline gelmiştir.

Ephesos'un (Selçuk) dışında yer alan ve 13. yüzyılda onarım görürken Antik Çağ malzemesinin devşirme olarak kullanıldığı bir kilise; 19. yüzyıldan beri Meryem Ana'nın öldüğü ev olarak kabul edilen Meryem Ana Evi; İ.Ö. 300 yılına tarihlenen Hellenistik Dönem kent duvarlarında Paulus'un hapishanesi olarak bilinen, aslında Paulus'la bir ilgisi olmayan kule; Bülbül Dağı'nın kuzey yamacındaki Paulus Mağarası Hıristiyanlar tarafından kullanılmıştır ve bugün az miktarda kalıntı kalmış da olsa Erken Bizans Dönemi'nde Paulus ve Thekla'nın yer aldığı duvar resimleriyle süslenmiştir (5./6. yüzyıl?).

Çok sayıda mimari plastik unsur, sütun başlığı, levha ve *ambon* yöresel atölyelerde mermerden yapılmıştır. Birçok portre, heykel ve farklı küçük buluntular da kentin arkeolojik zenginliğini sunan diğer unsurlardır; bunlar içinde Yedi Uyurlar Coemeterium'u'nda bulunan 2.000'nin üzerinde pişmiş toprak kandil vardır.

Kaynakça: E. Reisch v.d., Die Marienkirche in Ephesos, Forschungen in Ephesos IV 1 (1932); C. Praschniker v.d., Das Coemeterium der Sieben Schläfer, Forschungen in Ephesos IV 2 (1937); B. Kötting, Peregrinatio religiosa. Wallfahrten in der Antike und das Pilgerwesen in der alten Kirche (1950) 171-183; J. Keil v.d., Die Johanneskirche, Forschungen in Ephesos IV 3 (1951); RBK II (1971) 164-207 "Ephesos" (M. Restle); C. Foss, Ephesus after Antiquity: a late antique, byzantine and turkish city (1979); H. Koester (Ed.), Ephesos. Metropolis of Asia. An Interdisciplinary Approach to its Archaeology, Religion and Culture, Harvard Theol. Studies 41 (1995); Hellenkemper (1995) 260-262; R. Pillinger, Die christlichen Denkmäler von Ephesos, MiChA 2, 1996, 39-70; F.A. Bauer, Stadt, Platz und Denkmal in der Spätantike (1996) özellikle 269-305; F. Hueber, Ephesos. Gebaute Geschichte (1997) özellikle 91-107; R. Pillinger v.d. (Ed.), Efeso paleocristiana e bi-

zantina - Frühchristliches und byzantinisches Ephesos (1999); 100 Jahre österreichische Forschungen in Ephesos, Akten des Symposions Wien 1995, ed. by H. Friesinger - F. Krinzinger, Denkschriften Wien 260 (1999); P. Scherrer, Ephesus. The new guide (2000); M. Büyükkolancı, The Life and Monument of St. John (2001); E. Russo, Sculture paleocristiane e bizantine dell'Artemision di Efeso, U. Muss (ed.), Der Kosmos der Artemis von Ephesos (2001) 265-278; R. Pillinger, Neue Entdeckungen in der sogenannten Paulusgrotte von Ephesos, MiChA 6, 2000, 16-29; R. Pillinger, Kleiner Führer durch das Sieben Schläfer-Coemeterium in Ephesos, MiChA 7, 2001, 26-34; A. Pülz, Das sog. Lukasgrab in Ephesos, MiChA 7, 2001, 9-25; P. Scherrer, The historical topography of Ephesos, Urbanism (2001) 57-93; H. Thür, Das spätantike Ephesos. Aspekte zur Frage der Christianisierung des Stadtbildes, G. Brands-H.-G. Severin (Ed.), Die spätantike Stadt und ihre Christianisierung (2003) 259-273. A. Pülz - R. Pillinger, Das frühbyzantinische Ephesos. Ergebnisse der aktuellen Forschungsprojekte, in: G. Heedemann - E. Winter (Hrsg.), Neue Forschungen zur Religionsgeschichte Kleinasiens (2003) 149-162; F. Krinzinger, (Hrsg.), Spätantike und mittelalterliche Keramik aus Ephesos (2005), A. Thiel, Die Johanneskirche in Ephesos (2005).

"Yedi Uyurlar" için kaynakça: Lexikon der christlichen Ikonographie 8 (1976 = 1990) 344-348; Y. Piatnitsky, The Cult of "The Seven Sleepers of Ephesos" in Byzantine and Post-Byzantine Painting, 100 Jahre österreichische Forschungen in Ephesos age. 361-366 Lev. 50, 3- 53.

Gemiler Adası - Karacaören Adası (Fethiye'nin güneyinde) - Lykia

Fethiye'nin güneyindeki Ölüdeniz Körfezi ve çevresinde Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait kilise kalıntıları vardır. Özellikle Karacaören Adası'ndaki yapılar dikkat çekicidir. Burada üç nefli bir bazilika, vaftizhanesiyle birlikte yapılmıştır. Ayrıca evler, manastır yapıları, hacıların konaklama yapıları, tonozla örtülü çeşitli mezarlar ve sarnıçlar bulunmaktadır. Kiliseye çıkan iki merdiven mevcut kayaya oyularak yapılmıştır. Bütün yapılar, adadan elde edilen harçlı moloz kırmataş ile yapılmıştır. Kalıntılardan anlaşıldığı kadarıyla kilisede zengin mermer kullanımı söz konusudur. Bunlardan bazıları Prokonnesos'tan (Marmara Adası) getirilmiştir. Diğerlerinin ise nereden geldiği belli değildir. Kiliseye ait levha parçaları, *templon* payeleri ve *ambon* bulunmaktadır. İon tarzında mermerden iki *abakus*un kilisede nerede kullanıldığı belli değildir. Kiliseye ait bir yazıt yoktur. Adanın Antik Çağ is-

mi de bilinmemektedir. Kalıntılar burada, birçok hacı tarafından ziyaret edilen bir hac merkezi olduğunu göstermektedir.

Gemiler Adası'nda ise bugüne kadar beş kilise ile başka yapılara ait çok sayıda kalıntı bulunmuştur. Adanın ya da köyün Kayaköyü (Lebissos) olarak adlandırıldığı kesin değildir. Orta Çağ'da "Nikolaos'un Adası" olarak tanınmıştır ve III No.lu Bazilika "Nikolaos Kilisesi" olarak adlandırılmaktadır.

I No.lu Bazilika'nın orta ve yan nefleri ile batı bölümü deniz tarafından tahrip edilmiş, yapı tümüyle yıkılmıştır. Büyük *apsisi*, oldukça büyük mermer kaplama ve mozaiklerle bezemeli vaftizhanesi, bu kilisenin de önemli bir kilise olduğunu gösterir. II No.lu Bazilika'nın doğu bölümü, mevcut kayaya oyularak yapılmıştır ve belli bir yükseklikte hâlâ görülebilmektedir. Kilisede hangi bölümde kullanıldığı belirlenemeyen İon tarzında birçok *abakus* bulunmaktadır. Kuzeydeki koridorda duvar resmine ait kalıntılar vardır. Bir figürün yanında "Hosios Nikolaos" ismi belirlenmiş, bundan yola çıkarak bazilika "Nikolaos Kilisesi" olarak adlandırılmıştır. Ancak bu ismin III No.lu Bazilika için kullanılması daha doğrudur.

III No.lu Bazilika adanın en yüksek noktasında, görkemli bir konumda yapılmıştır. Orta Çağ'a ait kaynaklarda yapı "Nikolaos Kilisesi" olarak geçer. Japon arkeologların yaptığı kazılarda üç nefli yapının desteklerinin payeler olduğu ve galerisiz olarak yapıldığı belirlenmiştir. Kilisenin iç donanımına ait mermerden levha, *altar* ve *ambon* parçaları bulunmuştur. Ayrıca taban mozaiğine ait kalıntılar ortaya çıkarılmıştır. Bunların dışında kireçtaşından, kaliteli işçiliğe sahip mimari plastik parçalar da buluntular arasındadır. III No.lu Bazilika'dan, 200 m yüksekteki IV No.lu Bazilika'ya ulaşan bir koridor vardır. Bu yapıların Erken Hıristiyan ve Orta Çağ mimarisinde benzerleri yoktur. Bu koridor büyük ihtimalle, burayı gezen hacıları yağmur ya da güneşten korumak için iki kilise arasında yapılmıştır.

IV No.lu Bazilika'ya ait bir kroki plan bulunmaktadır. Mermerden başlık ve levha parçaları kilisenin zengin bezeme unsurlara sahip olduğunu gösterir. V No.lu Bazilika'ya ait kalıntılar 2002

ve 2003 yılları arasında çalılıklar içinde bulunmuştur.

Gemiler Adası'nda, kiliseler dışında birçok yapı kalıntısı dikkat çeker. Çeşitli planlarda biri kubbe ile örtülü mezarlar, çok sayıda sarnıç ve eve ait kalıntılar bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmının manastır yapıları, hacılar için konaklama binaları olabileceği düşünülmekte, ancak kesin işlevleri belirlenememektedir.

Ölüdeniz ve çevresi güneye açılmaktadır. Ancak batı, kuzey ve doğuda ise rüzgara karşı korumalıdır. Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde ve Orta Çağ'da burası, Konstantinoupolis (İstanbul) ve Akdeniz Bölgesi'nin doğusu arasında yolculuk yapan gemilerin uğrak yeri olmuştur. Bölgede, tüccar ve hacılar tarafından ziyaret edilen birçok manastır yapılmıştır. Çoğunda, hacıların ziyaret amaçlarına hizmet eden *rölik*ler bulunmuştur. Hacıların dikkatini çekmek için bazı kiliseler zengin ve gösterişli görünümde yapılmıştır.

7. ve 8. yüzyıldaki Arap saldırıları ile Karacaören ve Gemiler Adası'ndaki kiliselerin kullanım süreleri hakkında bilgi edinilememektedir. Ancak bazı kiliselerin farklı evrelere sahip olması, Orta Çağ'da da kullanıldıklarını göstermektedir.

Kaynakça: J.-P. Sodini, Restes byzantines au sud de Fethiye (Makri, Telmessos) en Lycie occidentale, Euphrosynon. Aphieroma ston M. Chatzedake II (1992) 549-560; S. Tsuji, The Survey of Early Byzantine Sites in Ölüdeniz Area (Lycia, Turkey). Memoirs of the Faculty of Letters, Osaka University, Vol. 35 (1995); V. Ruggeri, Lebissos – Makre – Markiane e S. Nicola: Note di topografia Licia, Byzantion 68, 1998, 131-137; S. Tsuji, General Description of Archaeological Sites Recently Surveyed near Ölüdeniz (Fethiye, Muğla), H.I.H. Prince Takahito Mikasa (Hrsg.), Essays on Ancient Anatolia and Syria in the Second and Third Milennium B.C., Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan IX (Wiesbaden 1996) 259-296; K. Asano, The Survey and Excavation Gemiler Adasi, Kaya Area near Fethiye (1999 sezon), 18. AST 1, 2000, 31-40, TIB 8 (2004) 544f. 599-601. 681-683.

Germia – Yürme – bugün Gümüşkonak – Galatia II

Germia (Yürme / Gümüşkonak) Ankara'nın güneybatısındadır. Burada Başmelek Mikhael adına yapılmış önemli bir kilisenin kalıntıları vardır. Oldukça büyük olan kilise (50 m uzunluk ve 27 m genişlikte) beş nefli, galerili, yanlarında merdiven kuleleri olan *narthekse* sahiptir. Nefler payeler aracılığıyla birbirinden

ayrılmıştır. Yan nefler haç tonozlarla, *nartheks* ve orta nef ise beşik tonozla örtülü olarak kabul edilir. Yapının özelliği, orta nef üzerinde ayrıca kulevari bir yükseltinin olmasıdır. Bu şekliyle Alahan Manastırı Doğu Kilisesi'ne benzer. 9. yüzyıl ortasına ait bir yazılı kaynakta yapının, 450 yılında Konstantinoupolis'teki (İstanbul) Stoudios Kilisesi'ni de yaptıran Stoudios tarafından inşa ettirildiği bilgisi yer almaktadır. Stoudios, Germia'daki (Yürme / Gümüşkonak) kiliseyi "tekrar yaptırmış ve süslemiştir." Yapı çevresinde ayrıca bir kimsesizler yurdu ve hacılar için konaklama binaları vardır. Mikhael Kilisesi 460 yılında, daha önce var olan bir kilisenin üzerine yapılmıştır. Kilisedeki bir başlık Prokonnesos (Marmara Adası) mermerinden yapılmıştır. Iustinianus ve Theodora *monogram*lı bir başka başlık, yapının belki de çevresindeki diğer yapılarla 527 yılında ve Theodora'nın öldüğü 548 yılında imparator emriyle onarıldığını gösterir. Mikhael Kilisesi, Iustinianus için ayrıca özel bir anlam taşıyor olmalıydı. Bunu 563 yılında, ölümünden iki yıl önce yapıyı ziyaret etmesinden anlıyoruz. Duvar mozaikleri camdan olan kilise hakkında daha ayrıntılı bilgi edinilememektedir.

Kilise Erken Hıristiyan ve Bizans mimarisi içinde önemli bir yere sahiptir. Yapı, hem ahşap çatılı bazilikalardan kubbeli bazilikalara geçişi göstermektedir hem de başkentteki önemli kişiler tarafından yaptırılmış bir kilisedir. Germia'daki (Yürme / Gümüşkonak) kilise, Alahan Manastırı ve Meryemlik'teki Zenon Kilisesi ile aynı plan özelliklerini gösteren Konstantinoupolis (İstanbul) yapılarının bölgesel "kopyasıdır".

Kaynakça: Strzygowski (1903) 114 vd 170-172; K. Belke, Germia und Eudoxias, Byzantios. Festschrift H. Hunger (1984) 1-11; TIB 4 (1984) 166-168. 247; C. Mango, St. Mikail and Attis, Deltion tes Christianikes Archaiologikes Hetaireias 12, 1984, 39-62; C. Mango, The Pilgrimage Centre of St. Michail at Germia, JbÖByz 36, 1986, 117-132; C. Mango, Germia: a postscript, JbÖByz 41, 1991, 298-300; K. Belke, AnTard 8, 2000, 121 vd.

Hadrianopolis - Edirne - Haimimontos

İmparator Hadrianus (117-138) kendi adını taşıyan kenti, eski bir Trakya yerleşimi üzerine kurmuştur. Kent, Naissus'tan (Niş, Sır-

bistan) gelip Serdika üzerinden (Bulgaristan-Sofya) Byzantion'a (İstanbul) ulaşan yol üzerindedir. Hıristiyanlığın Hadrianopolis'te (Edirne) nasıl başladığı bilinmez. Ancak 300 yılında burada büyük bir Hıristiyan topluluğu vardır. Bu topluluk Hıristiyan kovuşturması sırasında birçok şehit vermiştir. Kentin yakınlarında iki büyük tarihi olay olmuştur. Bunlardan birinde, 313 yılında Licinius, Maximinus Daia'yı mağlup etmiş ve Roma İmparatorluğu'nun doğusuna egemen olmuştur. 324 yılında ise Constantinus, Licinius'u yenerek imparatorluğun tek hakimi olur. Artık Byzantion başkenttir (Konstantinoupolis - İstanbul). Hadrianopolis (Edirne) Geç Antik Çağ'da ve Orta Çağ'da çok sayıda saldırıya uğramıştır. 1373 yılında Osmanlılar kenti ele geçirir ve I. Murad imparatorluğun başkenti yapar.

Kent bugüne kadar yerleşim gördüğü için Antik Çağ'a ait hemen hemen hiç kalıntı kalmamıştır. 6. yüzyılda tuğladan yapılmış, çevre koridorlu ve galerili bir *tetrakonkhos* olan Hagia Sophia, 1902 yılında yıkılmıştır. Kent duvarlarına ait çok az kalıntı, tarihlendirmeye yardımcı olmaz. Bizans Dönemi'ne ait yapı elemanları, başlıklar, *templon*lara ait payeler Orta Bizans Dönemi özellikleri gösterir. Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait iki bölümlü bir başlık, Selimiye Camii'nde devşirme olarak kullanılmıştır. Buluntu yeri Hadrianopolis (Edirne) olan, bugün İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki *porfir* bir heykele ait fragman, 4. yüzyıla tarihlendirilir ve bir imparatora ait olmalıdır.

Kaynakça: A. Choisy, L'art de batir chez les Byzantins (1883) 131 vd Res. 156; N. Mavrodinov, Actes du VIe Congrès International d'Etudes Byzantines 1948 II (1951) 286-292; P. Grossmann, Die zweischaligen spätantiken Vierkonchenbauten in Ägypten, Das römisch-byzantinische Ägypten. Akten des internationalen Symposiums 26. - 30. Sept. 1978 in Trier (1983) 167-173, özellikle 173 (Res. 3, 1A; 4 ve Lev. 33, 1); Y. Ötüken - R. Ousterhout, Notes on the Monuments of Turkish Thrace, AnatSt 39, 1989, özellikle 122-131; D. Piguet-Panayotova, Les tétraconches avec collateraux dans les Balkans des V-VI siècles, JbAC 33, 1990, 197-208; P. Soustal, Thrakien, TIB 6 (1991) 161-167; S. Eyice, Bizans Devrinde Edirne ve Bu Devire Ait Eserler, Edirne. Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı (1993) 39-76 (64 vd Res. 1 porfir fragman).

Herakleia Pontika - Karadeniz Ereğlisi - Honorias

Kent, İ.Ö. 560 yılında Megara ve Boiotia'dan gelenler tarafından kurulur. Limanı ve verimli arazisine rağmen kent her zaman küçük bir yerleşim yeri olmuştur. 2. ve 3. yüzyıl kentin en parlak dönemidir. Bu dönemden kalan mimari plastik içinde 3. yüzyıl başına tarihlenen figürlü başlıklar önemli bir grup oluşturur. İmparator II. Theodosius (408-450) Herakleia Pontika'yı (Karadeniz Ereğlisi) ziyaret etmiş, büyük bir deprem sonrasında kentin yeniden inşasını sağlamıştır. Erken Hıristiyanlık Dönemi hakkında bilinenlerin çok az olduğu kentte bu dönemden Hagia Sophia Kilisesi daha sonra camiye çevrilmiş ve Orta Cami adıyla anılmıştır. Camide 1954 yılında yapılan onarımda birçok devşirme malzeme tanınmaz hale gelmiştir. Yapı kilise olarak üç nefli, bazilikal planlı olup dışa taşan bir *apsis*i vardır. Nefler, sütunlarla birbirinden ayrılmıştır ve sütunların başlıkları İon tarzındadır. Sütun ve başlıklar daha eski bir yapıdan alınarak devşirme olarak kullanılmıştır. Kilise oldukça kısa tutulmuştur; kuzey yan nef, güney yan neften daha geniştir. 6. yüzyıl yapısının asıl ölçüleri hakkında kesin bilgiler yoktur.

Erken Hıristiyanlık Dönemi mimari plastiğine ait fragmanlar arasında Meryem Ana tasvirli bir başlık dikkat çekicidir. Caminin yapımında kullanılan devşirme malzemeler içinde Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne tarihlenen bir lahit (yalancı lahit) vardır. Müzedeki bir lahit ise yazıtlıdır. İmparator Valentinianus (Batı'nın imparatoru 364-375), Theodosius (Doğu'nun imparatoru 379-395) ve oğlu Arcadius (395-408) için yapılmış Latince yazıtlı bir heykel kaidesi önemlidir. Levhalara ait birçok fragman ve diğer mimari plastik parça Orta Bizans Dönemi'ne tarihlendirilir. Kent duvarlarının bir kısmı Hellenistik Dönem'e, bir kısmı 2. yüzyıla ve bazı bölümleri ise 13. yüzyıl başına aittir. Kent 1360 yılında Osmanlıların eline geçmiştir.

Kaynakça: W. Hoepfner, Herakleia Pontike - Eregli. Eine baugeschichtliche Untersuchung (1966) 93-97; T. Akkaya, Herakleia Pontike (Karadeniz Ereğli)'sinin Tarihi Gelişimi ve Eski Eserleri (1994); K. Belke, Paphlagonien und Honorias, TIB 9 (1996) 208-216; G. Koch, Frühchristliche Sarkophage (2000) 644.

Hierapolis - Pamukkale - Phrygia I

Hierapolis (Pamukkale), B. Menderes Nehri yakınında, verimli bir ova üzerinde travertenlerden oluşan güçlü bir kaynağın yakınına kurulmuştur. İ.Ö. 2. yüzyılda Pergamonlular (Bergamalılar) tarafından kurulan kent, en parlak dönemini 1. ve 3. yüzyıllarda yaşamış ve çok sayıda yapı, mezar yapısı ve lahitle birlikte *nekropol*ler yapılmıştır. Paulus'un burada bir Hıristiyan cemaati oluşturduğu bilinir (*Kolossene'lilere Mektup* 4,13). Hierapolis'te (Pamukkale) ölen Philippos adındaki bir *diakon*, Eusebios'a göre Aziz Philippos'tur (*Kiliseler Tarihi* III 31, 3; 39, 9). Erken Hıristiyanlık Dönemi yapı kalıntıları 5. ve 6. yüzyıla tarihlendirilir. 400 yılında, kapılarıyla birlikte yeni kent duvarları ve birçok kilise yapılmıştır. Kentin ana ekseninde yapılan üç nefli büyük bir bazilika, piskopos kilisesidir. Tiyatronun üzerinde yer alan ve birçok yapım evresi olan bir diğer bazilikada kazılar yapılmış, öncelikle sütunlu olan bazilikanın daha sonra payeli bir bazilikaya dönüştürüldüğü belirlenmiştir. Bazilika ile ilgili bir yayın yoktur. 5. yüzyıla kadar kullanılan *nymphaion* yakınında üç nefli büyük bir kiliseye ait kalıntılar vardır. Orta nefin dört kubbeyle ve yan neflerin de yine kubbe ile örtülü olduğu kabul edilir. Kilisenin planı, Iustinianus zamanında 6. yüzyıl ortasında yapılan kubbeli bazilikaların bir çeşidi olup, Erken Hıristiyan ve Bizans mimarisinin ilginç örneklerinden biridir. Kent duvarları dışında Doğu Hamamı'ndaki bir mekân, Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde kilise olarak kullanılmış, destek olarak haç planlı payelerin yanı sıra yapının güneyine bir de *apsis* eklenmiştir. 6. yüzyıl ortasına tarihlendirilen yapının üç bölümü üzerindeki kubbeler, burada da yine bir çeşit kubbeli bazilika yapıldığını gösterir. Kent duvarları dışında yer alan eski bir *nekropol*ün yakınındaki sekizgen planlı yapının her bir cephesi ikişer sütunlu odalara sahiptir. Diğer mekânlar, kompleksin dışındaki sekizgeni sınırlayan kare alan içinde yer almıştır. Yapı "Havari" Philippos için yapılmıştır ("Philippos Martyrionu"). *Martyrion* içinde havariye ait bir mezar bulunamamıştır. *Templon* ve *synthronon*u açıkça görülmektedir.

İmparator II. Constantius (337-361) 343 yılında kenti ziyareti sırasında tiyatroyu onartmış, *orkhestra* bölümüne bir su havuzu

eklemiştir. Kentteki diğer yapılar 5. yüzyılda yapılmaya devam etmiş, 6. yüzyıldan sonra bu anlamda bir duraklama dönemi yaşanmıştır. Orta Çağ'da, 12. yüzyıldaki tahribat sonrasında kent terk edilmiştir. 1957 yılından beri İtalyanlar kentte kazı ve restorasyon çalışmaları yapmaktadır.

Kaynakça: RBK II (1971) 1203-1223 "Hierapolis" (P. Verzone); D. de Bernardi Ferrero, Le chiese di Hierapolis dopo gli scavi, CR 30, 1983, 87-92; P. Verzone, X CIAC 1980 II (1984) 1057-1062; Hierapolis di Frigia 1957-1987 (1987); TIB 7 (1990) 268-272; F. D'Andria, Hierapolis of Phrygia (Pamukkale). An Archaeological Guide (2003); P. Arthur, Byzantine and Turkish Hierapolis. An Archaeological Guide (2006); F. D'Andria - M. Piera Caggia (Hrsg.), Hierapolis di Frigia I. Le attività delle campagne di scavo e restauro 2000-2003 (2007).

İkonion - Konya - Lykaonia

Kent tarihöncesi dönemden bugüne kadar yerleşim görmüştür. Roma İmparatorluk Dönemi'nde önemli merkezlerden biridir. İkonion (Konya), Byzantion'dan (Konstantinoupolis / İstanbul) gelip kuzey kolu Dorylaion (Eskişehir) ve Ankyra (Ankara) üzerinden, güney kolu Amorion'dan (Hisarköy) Kilikia'ya ve Suriye'ye giden yoldadır. Paulus, 46-48 yılında ilk ziyaretinde burada bir Hıristiyan cemaati oluşturmuş, daha sonra ikinci defa kente gelmiştir (*Havarilerin İşleri* 13, 51-52; 14, 1-5; 16,1-5). 3. yüzyıldan beri kentin piskoposları bilinmektedir. 370/72 yılında yeni kurulan Lykaonia Eyaleti'nin başkenti olur. Kappadokia'lı Kilise Babalarından biri olan Piskopos Amphilokhios* (370 - 394 arası) kentin tanınan kişilerindendir. Kenti 723 yılında Araplar, 1080 yılında Selçuklular ele geçirmiş, 12. yüzyılda ise Selçukluların başkenti olmuştur.

Kentin sürekli yerleşim görmesi ve Selçuklu Dönemi'nde başkent olarak yeniden inşası sırasında, çok sayıda devşirme malzeme kullanılmıştır. Bunun dışında Erken Hıristiyanlık ve Bizans Dönemi'ne ait yapılara ait iz yoktur. 1156-1220 arası inşa edilen Alâeddin Camii'nin yapımında çok sayıda pencereye ait farklı

---

* Aziz Amphilokhios: İkonion (Konya) piskoposu. Kappadokia'da doğdu. IV. yy.da yaşadı ve Aziz Basileius'un öğrencisi oldu.

büyüklükte çift sütun, sütun ve başlık ile Erken Hıristiyanlık Dönemi yapılarına ait mimari parçalar devşirme olarak kullanılmıştır. 1259 yılında yapılan Sahip Ata Camii *portal*inde yan yüzleri haç ile süslenmiş 4. yüzyıl sonuna tarihlenen bir sandık lahit yer almıştır. Laodikeia Kombousta (Ladik) Piskoposu Markos Iulios Eugenios'a ait 335/40 tarihli lahit, yazıtı nedeniyle önemlidir. Laodikeia'da 5. yüzyıla tarihlenen, kapaklarıyla birlikte yekpare olarak yapılan lahit formundaki bazı mezar yapıları ilginç örneklerdir. 4. yüzyıla tarihlenen blok şeklindeki bir mezar anıtında Yunus'u yutan balık tasviri yer alır. İsauropolis ve çevresinde Hıristiyanlık zamanına verilen blok formundaki bazı mezar taşları pagan geleneğe bağlı *altar-ostothek*leri hatırlatır.

Konya Arkeoloji Müzesi'nde Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait az sayıda eser bulunmaktadır. Bunlar içinde yazıtlı ve haç motifli bazı mezar kabartmaları dikkat çekicidir.

Konya'nın kuzeybatısındaki Tatköy yakınında, güneyinde ek mekânları olan bir kilisenin kazısı yapılmıştır. Burada küçük bir manastır söz konusudur. Kilise tek neflidir. Orta bölümünde farklı hayvanların bir örgü içinde yer aldığı, bugün Konya Arkeoloji Müzesi'ne kaldırılan mozaik bulunmuştur. Küçük başlıklar *altar*a aittir. İmparator Heraclius (610-641), II. Constans (641-668) ve IV. Constantinus Dönemi'ne (668-685) ait sikkeler bulunmuştur. Buluntular içinde yer alan tunç haç *röliker* 7. yüzyıla tarihlendirilir.

İkonion'un (Konya) batısında Kızılören yakınındaki Akpınar'da da üç nefli, kalın payeleri olan bir kilisenin kazısı yapılmıştır. Duvar resimleri Orta Çağ'a aittir. Ancak yapının daha eski olduğu ya da Orta Çağ'da değişime uğradığına ait kesin bilgi yoktur. Burada bulunan bir kilise İmparatoriçe Theodora ismini ve 1055/56 tarihini vermektedir.

İkonion'un (Konya) güneyindeki Alibeyhöyük'te bulunan bir mozaik parçası, yazıtına göre Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde yapılmış bir kiliseye aittir. Ancak yapının planı çıkarılamamıştır.

Kaynakça: O. Aslanapa, Türk Sanatı II. Anadolu Selçuklularından Beylikler Devrinin Sonuna Kadar (1973) 39-41 Res. 206-207; TIB 4 (1984) 176-178;

H. Stierlin, Türkei. Von den Seldschuken zu den Osmanen (1998) 32 (Res. Alâeddin Camii); G. Koch, Frühchristliche Sarkophage (2000) 132. 564 Lev. 220; B.H. McLean, Greek and Latin Inscriptions in the Konya Archaeological Museum (2002) 69-79 Nr. 198-223; O. Ermişler, Konya-Selçuklu Tatköy Manastırı Mozaik Kurtarma Kazısı, 2. MKKS 1991, 35-64; N. Çay, Konya Selçuklu Bulamaş (Akpınar) Köyü Camlı Manastırı Kilisesi Kazısı, 3. MKKS 1992, 167-178; K. Mertek, 1991-1992 Yılı Alibeyhöyük Kasabası Kilise Mevkii Mozaik Kurtarma Kazısı, 4. MKKS 1993, 39-59.

Laodikeia Lahdi: Koch (2000) 564 vd Res. 84, 1; T. Drew-Bear, 18. AST 1, 2000, 247. 250 Res. 2.

Laodikeia'daki lahit benzeri mezar yapıları için kaynakça: MAMA I (1928) 87 vd Nr. 169; 118 vd Nr. 221. 223. 224; 130 Nr. 243. - İsauropolis blok şeklindeki mezar taşları- İsaura Nova (Dorla, bugün Aydoğmuş) ve diğer yerler: MAMA VIII (1962) Nr. 46. 65. 161. 162. 168 vd; TIB 4 (1984) 180 vd; McLean age. 75 vd Nr. 214 Res. 253-256 (pagan öncüler için bkz.: G. Koch, Sarkophage der römischen Kaiserzeit [1993] 160 vd Res. 90).

İsaura Palaia - Leontopolis - Ulupınar / Bozkır yakınındaki Zengibar Kalesi - Lykaonia

Galat Kralı Amyntas kenti İ.Ö. 30 yılında eski bir yerleşim üzerine başkent olarak kurmuştur. Bu dönemde yapılan kent duvarlarının bir bölümü bugün görülmektedir. Duvarlar Geç Antik Çağ'da da kullanılmıştır. Amyntas'ın İ.Ö. 25 yılındaki ölümü sonrasında bölge Roma'nın yeni düzenlenen Galatia Eyaleti sınırları içinde kalmıştır. Roma İmparatorluk Dönemi'nde halka açık çok sayıda bina ve onur anıtı, yazıt ve *nekropol* yapılmıştır. 3. yüzyıl sonundan 500 yılına kadar savaşçı İsauria'lılar Konstantinoupolis'e (İstanbul) karşı ayaklanmış, bu nedenle bu bölgenin ait olduğu eyalet sınırları sık sık değişmiştir. 370 yılında Batı Kilikia (batıda Korakesion'dan [Alanya] başlayıp doğuda Diokaisareia [Uzuncaburç] ve Korasion [Susanoğlu] ile sınırlanan alan) başkenti Seleukeia (Silifke) olan "İsauria" adında bir eyalet olmuştur. Asıl İsauria, Lykaonia Eyaleti'ne ait olup başkenti İkonion'dur (Konya). İmparator I. Leon Dönemi'nde (457-474) kent "Leontopolis" (Ulupınar) adıyla yeniden kurulur. Ancak İsaura ismi de kullanılmaya devam eder. 474 yılında İsaura'lı Tarasikodisas Bizans imparatoru olur ve Zenon adını alır. 491 yılına kadar süren hükümdarlığı süresince kendi ülkesinde önemli işler

yapar. İmparatorluğun güneydoğusunda çeşitli yapıların inşasını destekler. Zenon, doğum yeri olan Koropissos (Dağpazarı) yakınlarına kubbeli bir kilise yaptırır. Alahan Manastırı'ndaki yapılar ve Kuzey Suriye'deki Qalaat Seman da kısmen onun destekleriyle yapılmıştır. Kesin olan ise, Zenon'un Seleukeia'daki (Silifke) Thekla hac merkezini oluşturduğudur.

Kentte Hıristiyanlığın tam olarak ne zaman yayılmaya başladığı belli değildir. İsauria'lılar tarafından Konon bir aziz olarak kabul edilmiştir (İsauria'lı Konon). Hakkında çok az bilgi sahibi olduğumuz Konon burada işkence görmüş, daha sonra ölmüştür. Kesin olmamakla birlikte Alahan Manastırı'nın bu aziz adına yapıldığı düşünülmektedir. Kentin merkezinde üç nefli bir bazilikaya ait kalıntılar vardır. Yapı, piskopos kilisesi olup güneyinde başka bir kilise daha, olasılıkla bir manastır yer almıştır. İlginç olan, bir *oktogon*un varlığıdır. Kazılar yapılmış, ancak tamamlanamamıştır. *Oktogon*, Antiochia ad Orontem'de (Antakya) Constantinus tarafından yaptırılan "Altın Oktogon"un benzeridir. Binbir Kilise ve Nyssa'daki (Harmandalı) *oktogon*lardan farklı olarak burada haç kollarına yer verilmemiştir. Düzgün kesme taşla yapılmış *oktogon*un cephelerinde pencereler vardır. İç mekânda altlıklar üzerinde sekiz sütun bulunmaktadır. Çapı yaklaşık 7,45 m olan orta bölüm, bir tambur üzerindeki ahşap konstrüksiyonla örtülüdür. Kesin olmamakla birlikte yapı 5./6. yüzyıla tarihlendirilebilir. *Oktogon*un Aziz Konon için yapıldığı düşünülmektedir. Daha fazla bilgi burada yapılacak kazılarla elde edilecektir.

İsaura'nın güneyindeki Astra'da yapılan çalışmalarda, farklı plandaki bir kiliseden de bahsedilmiştir. Tarihi hakkında bilgi verilmeyen yapı, eğer çizim doğruysa, Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait olmamalıdır.

Kaynakça: Strzygowski (1903) 90-93; TIB 4 (1984) 198-200; İ. Temizsoy ve diğerleri, Zengibar Kalesi – İsaura, Karaman Müzesi Yıllığı 2, 1984, 5-31; K. Belke, Von Isaura zu Leontopolis, Lithostroton. Studien zur byzantinischen Kunst und Geschichte. Festschrift für M. Restle (2000) 5-16; RBK V (1995) 824 vd Res. 3; 827. 829 vd Res. 6; O. Ermişler, Astra Antik Kenti (Bolat Ören Yeri) 1992 Yılı Temizlik ve Sondaj Çalışmaları, 4. MKKS 1993, 385-403.

Kaisareia - Kayseri - Kappadokia

Kaisareia, Kayseri'nin 21 km kuzeydoğusundaki bir Assur kenti olan Kaneş'in (Kültepe) yerine kurulmuştur. Kentin asıl adı Mazaka iken, Hellenistik Dönem'de Eusebia adı ile anılmıştır. Sönmüş Argaios Volkanı'nın (Erciyes Dağı, rakım 3.916 m) yanında oldukça bereketli bir bölgede bulunan kent, Byzantion'dan (Konstantinoupolis-İstanbul) Ankara'ya, oradan da Melitene (Eski Malatya) ve İkonion'dan (Konya) Sebasteia'ya (Sivas) giden yolların kesiştiği noktada yer almıştır. Son Kappadokia Kralı I. Arkhelaos Philopatris (İ.Ö. 41/36-İ.S. 17) kenti İmparator Augustus'a saygısı nedeniyle Kaisareia (Caesarea [Kayseri]) olarak adlandırmıştır. Tiberius zamanında Kaisareia (Kayseri), yeni kurulan Kappadokia Eyaleti'nin başkenti olmuştur. Roma İmparatorluk Dönemi'nde kent parlak bir dönem yaşamıştır. 260 yılında Sasaniler kenti ele geçirdiklerinde nüfusun 400.000 olduğu ifade edilmektedir. Kentin yapıları hakkında çok fazla bilgi edinilemez. Günümüze gelenler arasında bir mezar yapısı ve bugün çöp alanı olan hipodrom sayılabilir. Eusebios'a göre (*Kiliseler Tarihi* 3,4,2) Hıristiyanlık bu bölgede oldukça erken bir dönemde Petrus aracılığıyla yayılmıştır (*Petrus'un Birinci Mektubu* 1,1). 2. yüzyıl sonundan itibaren bir Hıristiyan cemaati ve piskoposlarının varlığı belirlenebilmektedir. 235 yılındaki bir deprem sonrasında Hıristiyanlar, bir anlamda bu olaydan sorumlu tutularak yakalanmak istenmiştir. 275 yılında Mamas (Mammas) isimli çoban, inancı nedeniyle öldürülmüştür. Kaisareia (Kayseri), Ermeni ve Gürcülerin Hıristiyan olmasında da önemli bir rol oynamıştır. Kaisareia'nın (Kayseri) ünlü Piskoposu Basileios (370-379), Büyük Kappadokia Kilise Babalarından biridir. Manastır hayatı yaşamış, kentin içinde ya da yakınında bir erkekler manastırı kurmuştur. Bu manastır çeşidi, Ortodoks dünyasında bugüne kadar sürdürülen bir gelenek olmuştur.

371/72 yılında Kappadokia Eyaleti bölünmüş, Kaisareia, Kappadokia I'in *metropolisi* olarak 1922 yılına kadar varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Tyana (Niğde-Kemerhisar), Kappadokia II'nin *metropolisi* olmuştur. 611 yılında Sasani, 646 yılında Arap saldırıları olmasına rağmen Kaisareia (Kayseri) 11. yüzyıla kadar

Bizans'ın elinde kalmıştır. 1067 yılında Selçuklular tarafından ele geçirilmiştir.

Bügünkü Kayseri Antik Çağ ve Erken Hıristiyanlık Dönemi yerleşimi üzerine kurulmuştur; bu nedenle anılan dönemlere ait kalıntı azdır. Kaliteli taş işçiliğine sahip oldukça büyük bir bazilikanın günümüze ulaşan bölümleri, yapının katedral olduğunu gösterir (5. yüzyıl ikinci yarısında yapılmış, 1965 yılında kalan son duvarı da yıkılmıştır). Kent dışındaki büyük bir bazilika 1971 yılında yok olmuştur. Haç planlı bir kiliseye ait kalıntılar, yapının tarihlendirilmesine yardımcı olacak verileri içermez. Huant Hatun Medresesi'nin bir kiliseden dönüştürüldüğü kabul edilmektedir. Hatuniye Medresesi ve Ulu Cami'de ise, Roma ve Geç Antik Çağ'a ait başlıklar devşirme olarak kullanılmıştır. Basileios'un yaptırdığı kiliseler, manastırlar, konaklama yapıları, fakirlerin barındıkları yurtlar, hastaneler ve salgın hastalıklarda kullanılan barakalarıyla "yeni kent"ten hiçbir iz kalmamıştır. Mamas Martyrionu, duvar resimleriyle bezenmiş Sebaste'nin (Ayaş) 40 *martiri* için yapılan kilise de günümüze ulaşmamıştır.

Selçuklu zamanına tarihlenen iç kale duvarlarının bir kısmının Prokopios'un aktarımındaki (*de aedificiis* V 4, 7) Iustinianus'un kentte yaptırdığı duvarlara ait olduğu kabul edilmekle birlikte, bu konuda ayrıntılı bir araştırma yoktur.

Kaynakça: M. Akok, Kayseri Şehri Tarihi İç Kalesi, TAD 23, 2, 1976, 5-38; M. Restle, Studien zur frühbyzantinischen Architektur Kappadokiens, TIB 3 (1979) 44 vd 164 Planlar 22-23 Res. 69 (Bazilika). 203-206 (Hatuniye Medresesindeki başlıklar); F. Hild-M. Restle, Kappadokien, TIB 2 (1981) 130 vd 193-196; RAC XVII (2000) 992-1026 "Kaisareia I" (B. Gain); K. Belke, AnTard 8, 2000, 123 vd; M. Eskioğlu, Kaisereia'da Bulunan Bir Bizans Kilisesi, TAD 29,1991, 133-152; N. Thierry, La Cappadoce de l'antiquité au moyen age (2002) 104-107 (Pusatlı Altan).

Kanytella – Kanlıdivane – "Dağlık Kilikia" – Kilikia I

Kanytella (ya da Kanytelis) köyü (Kanlıdivane-Mersin) Sebaste'de (Ayaş) denizden yaklaşık 3 km uzaklıkta yuvarlak büyük bir obruğun (yaklaşık 170 x 200 m) yakınında yer alır. Hellenistik Dönem'den Olba Rahip Krallığı'nın egemenliğine ait çokgen duvar

örgülü bir kule, obruğun hemen yanındadır. Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait mezar yapılan, kısmen kabartmalı ve lahitli kaya mezarları vardır. 5. yüzyıl sonunda Dağlık Kilikia'da yaşanan ekonomik alandaki yükseliş sırasında burada dört bazilika yapılmıştır (G. Bell'in anlattığı beşinci bazilika bugün görülmemektedir). Ayrıca ev ve kısmen sarnıçlı avlu kalıntıları, büyük sarnıçlar, özellikle II ve III No.lu Bazilikaların arasındaki sarnıç ile bazı lahitler de yerleşimde mevcut kalıntılardır. Kazı yapılmamış olmasına rağmen var olan yapılar kroki planlarla tanıtılmıştır.

Bazilikalar Dağlık Kilikia'daki diğer yapılar gibi düzgün, küçük kesme taştan yapılmış, sadece köşelerde, *apsis* ve bazı bölümlerde kısmen büyük kesme taş kullanılmıştır. Başkent kiliselerinin bölgeye etkisi, galerilerin varlığıyla kendini gösterir. Dıştan duvarla sınırlandırılan doğu bölümü ise bölgedeki Suriye etkisini yansıtır. Neflerin ayrımında sütunlar kullanılmıştır. *Apsis*in kuzey ve güneyindeki iki katlı yan odalar, Dağlık Kilikia kiliselerinde genelde görülen bir özelliktir. II No.lu Bazilika'nın *apsis*inin doğusundaki mekânların işlevleri belli değildir. III No.lu Bazilika, daha önce burada var olan bir yapının malzemesi kullanılarak yapılmıştır. IV No.lu Bazilika enine nefe sahiptir. *Apsis*in doğusunda, belki de daha sonraki dönemlerde yapıya eklenmiş mekânlar vardır. İlginç bir özellik ise, yapının güneydoğusundaki obruğa inen bir merdivenin varlığıdır.

Bazı *pilastr* ve sütun başlıkları kireçtaşından 5. yüzyıl ikinci yarısında, Konstantinoupolis (İstanbul) örneklerinin bir benzeri olarak yerel işçilik özellikleriyle yapılmıştır. Bu nedenle kiliselerin 500 yılında ya da 6. yüzyıl başında yapıldıkları kabul edilir. Kesin tarihlendirmeye yardımcı olabilecek yazıt ya da diğer veriler bulunmamaktadır. Hıristiyanlar tarafından kullanılan bazı lahit ve *khamasoros*lar (kaya lahitleri) 5.-6. yüzyıla tarihlendirilir. Kanytella (Kanlıdivane-Mersin), Dağlık Kilikia'daki diğer köyler gibi 6. yüzyıl başında Sasani ya da 7. yüzyıl sonunda Arap saldırıları nedeniyle terk edilmiş, 20. yüzyılda Yörükler buraya yerleşmiştir. Kanytella (Kanlıdivane-Mersin) bugün antik bir yerleşme olarak koruma altındadır.

Kaynakça: S. Eyice, Silifke Çevresinde İncelemeler: Kanlidivan (= Kanytel-

leis - Kanytelideis) Bazilikaları, Anadolu Araştırmaları 4/5, 1976/77, 411-442; RBK IV (1990) 206-210; TIB 5 (1990) 285 vd Res. 205-214; G. Mietke - S. Westphalen, Basilika 3 in Kanlidivane (Kanytelis), IstMitt 49, 1999, 517-526 Lev. 45-47.

Kastabala (Hierapolis Kastabala) - Bodrum Kalesi - "Ovalık Kilikia" - Kilikia II

Kastabala ya da Hierapolis Kastabala (Bodrum Kalesi) olarak adlandırılan yerleşim hakkında bilgi azdır. Kent, Büyük İskender tarafından İ.Ö. 333 yılında ziyaret edilmiştir. Buradaki sütunlu cadde, tiyatro, tapınak, hamamlar ve mezarlar Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilir. 325 yılında yapılan Nikaia (İznik) Konsili'nden beri kentin piskoposları vardır. Hierapolis Kastabala (Bodrum Kalesi), *metropolis*i Anazarbos (Anavarza) olan Kilikia (II) Eyaleti içindedir. Bu eyalet de Antiokheia (Antakya) Patrikliği'ne bağlıdır. 7. yüzyılda kent, Arapların eline geçer. *Akropolis*i 13. ve 14. yüzyılda Ermeni Krallığı'nın bir kalesi olarak kullanılır.

4. yüzyıl sonunda yapılan kent duvarlarına ait kalıntılar vardır. Planları birbirine benzeyen, 500 yılına ait iki kilise, Anazarbos (Anavarza) kiliseleri gibi Suriye kiliselerinin özelliklerini yansıtır. Kiliseler yapılırken daha eski yapılara ait parçalar devşirme olarak kullanılmıştır. Yine başlıklar da Roma Dönemi yapılarından alınmıştır. Nefler sütunlar aracılığıyla ayrılmıştır. Kuzey Kilisesi Orta Çağ'da Ermeniler tarafından kullanılmış ve bu dönemde *naos*a payeler yerleştirilmiştir.

Kaynakça: RBK IV (1990) 194-198; O. Feld, Die beiden Kirchen in Hierapolis Kastabala (Bodrum Kalesi), SBK I (1986) 77-86; TIB 5 (1990) 293 vd; Sinclair IV (1990) 323-325; Hellenkemper (1994) 232-235 Res. 23-25.

Kaunos - Dalyan yakınında - Lykia

Kaunos (Dalyan) İ.Ö. 6. yüzyıldan beri bilinmektedir. Limanı ile bir ticaret kenti olan Kaunos (Dalyan), verimli toprakları ve iç bölgelere giden yollarla bağlantısı nedeniyle hem Hellenistik hem de Roma İmparatorluk Dönemi'nde önemli bir kent olmuş-

tur. Bu dönemlere ait yapılar, kazılar sonucu ortaya çıkarılmıştır. Kentin ilk piskoposu 359 yılından itibaren bilinir. Bizans egemenliği, 1300 yılında Menteşe Beyliği'nin kenti almasıyla son bulur. 15. yüzyıl başında bölge Osmanlıların eline geçer, antik kent terk edilerek nehrin karşısında Dalyan kurulur. Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait tek nefli ya da üç nefli çok sayıda kilise kalıntısı dışında kentin merkezinde tiyatro ve hamamlar arasında hâlâ bir kilise ayaktadır. Oldukça kısa ve geniş üç nefli yapının çokgen, dışa taşan bir *apsisi* vardır. Kalın payeler nedeniyle orta nef üzerinde bir kubbenin olduğu düşünülür. Bu şekliyle kilise, kubbeli bazilikalar grubuna girer. Yan nefler tonozludur. Orta nefteki mimari plastik parçalar arasında yerel başlıklar da vardır. 6. yüzyıl sonu ya da 7. yüzyıl başına tarihlenen kilise tam olarak yayımlanmamıştır. Kilise, Bizans ve Anadolu mimarlık tarihinde az sayıdaki kubbeli bazilikalardan biri olarak önem taşır. Ayrıca kentte Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait sarnıçlar ve duvarlar bulunmaktadır.

Kaynakça: A. Zäh, Die Kirchen von Kaunos, TAD 2, 2001, 111-116; A. Zäh, Das spätantike und byzantinische Kaunos, IstMitt 31, 2001, 403-413; A. Zäh, Zur Typologie kirchlicher Architektur im südwestlichen Kleinasien (2003) 3-55; B. Öğün - C. Işık v.d., Kaunos (2003), TIB 8 (2004) 615-620; TIB 8 (2004) 615-620.

Khalkedon - Kadıköy bkz. Chalkedon

Kızıl Kilise - Sivrihisar yakınında - Kappadokia II

Kızıl Kilise, Kappadokia ve Anadolu Erken Hıristiyanlık Dönemi dini mimarlık eserleri içinde en iyi korunagelmiş olanıdır. Yapı, Sivrihisar Köyü'nün 1,5 km güneydoğusunda, Aksaray'dan Güzelyurt üzerinden Niğde'ye giden yol üzerindedir. Burada erken dönemlere ait küçük bir kent olan Arianzos (Ihlara-Güzelyurt) vardır. Kızıl Kilise'nin bir manastıra ait olup olmadığı belli değildir. Yapıda görülen haç plan, Kappadokia kiliselerinde de sıkça kullanılmıştır. Haçın batı kolu uzatılmış, kuzeyine bir çeşit yan nef eklenmiştir. *Apsis* içte at nalı, dışta ise çokgen bir yapı-

ya sahiptir. Orta bölümde sekizgen bir tambur üzerinde kubbe yer alır. Haç kolları ve kuzey yan nef tonozludur. Duvarlar Kappadokia Bölgesi için tipik olan çift kabuğa sahiptir. Merkezdeki kubbe ve *apsis konkhos*u düzgün kesme taş, tonozlar ise taş-harç karışımıdır. Kullanılan taş, yöreye özgü, koyu renkte volkanik taştır. İç mekânda duvar resimlerine ait kalıntılar vardır. Yapı dıştan da sıvanmıştır. *Nartheks* oldukça sade olup kiliseye daha geç bir dönemde eklenmiştir. Güneyde bulunan ayazma, kısa yazıtı ve üzerindeki haç motiflerinden anlaşıldığı kadarıyla, kilise ile birlikte hacılar tarafından ziyaret edilmiştir.

Kızıl Kilise'ye ait bir yazıt ya da yazılı kaynak yoktur. Yapının plan tipi Kappadokia'daki diğer yapılarla kıyaslandığında 600 yılında yapıldığı kabul edilir. Iustinianus dönemi sonrasında yapılan, oldukça küçük kubbeli yapılardan biri olan Kızıl Kilise'nin planı, Bizans İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinde, başta Ermeni ve Gürcü mimarisinde olmak üzere sıkça uygulanmıştır.

Kaynakça: RBK III (1978) 1018 vd; Restle (1979) 57-63. 127-132, Res. 108-130. 194, Planlar 35-38; TIB 2 (1981) 150 vd; Budeit - Lerch, agc. Lev. 164-168.

Knidos - Karia

Arkaik Dönem'den beri bilinen kent İ.Ö. 4. yüzyıl başlarında, aslında yarımadanın güneyinde, bugünkü Datça yakınında buradaki en yüksek noktada yer almıştır. Uygun konumu, iki limanıyla Geç Klasik, Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi'nde önemli bir merkez olmuştur. *Havarilerin İşleri*'nde kentin adına Paulus'un Roma'ya yolculuğu sırasında rastlanır (*Havarilerin İşleri.* 27,7). 7. yüzyılda Arap egemenliğiyle kent terk edilmiştir. Önce Amerikalılar ve sonrasında Türkler tarafından yapılan kazılarda, tahrip edilmiş Yunan-Roma kentine ait tapınak, tiyatro ve diğer yapılar ortaya çıkarılmıştır. Dördü üç nefli, üçü tek nefli toplam yedi kilise saptanmış, ancak ayrıntılı yayın yapılmamıştır. Kiliselerden bazıları, eski yapıların içine genellikle devşirme malzemeyle yapılmıştır. Bezeksel motifli taban mozaikleri, yerel malzeme ve işçilik özellikleri gösteren birkaç levha, buluntular arasındadır. Kiliseler genel olarak 5. ve 6. yüzyıla tarihlendirilmektedir.

Kaynakça: V. Ruggieri, Tracce bizantine nella penisola di Cnidos, Orienta-

lia Christiana Periodica 52, 1986, 179-201; A. Bilban Yalçın, Alcune osservazioni sul decoro scultoreo e musivo delle chiese protobizantine di Cnido in Caria, Bisanzio e l'Occidente: arte, archeologia, storia. Studi in onore di F. de'Maffei (1996) 105-128; F. Özgümüş, Knidos'taki Bizans Eserleri, STAD 11, 1992, 2-17; R. Özgan, 20. KST 2, 1998, 208 Plan 1; C. Bruns-Özgan, Knidos. Ein Führer durch die Ruinen (2001).

Konstantinoupolis (Constantinopolis) - İstanbul - Europe

Yunanistan'dan, Atina'nın güneybatısındaki Megara'dan gelenler İ.Ö. 7. yüzyılda, Byzantion kentini kurmuşlardır. Kent Akdeniz'den Karadeniz'e ulaşan önemli bir su yolu İstanbul Boğazı'nın yakınında daha öncede yerleşim görmüş bir tepe üzerinde yer almıştır. Korunması kolay konumu dışında Haliç de önemli bir doğal limandır. Kent 200 yılında Roma İmparatoru Septimius Severus Dönemi'nde (193-211) genişletilmiştir. Licinius'u 324 yılında yenen İmparator Constantinus, Byzantion'u imparatorluğunun yeni başkenti yapmış, bir imparatorluk kenti olarak onu büyütmüştür. 11 Mayıs 330 yılında kent "Nea Rome" (Yeni Roma) olarak ilan edilmiştir. Hemen sonrasında Konstantinoupolis (Constantinus'un Kenti) adıyla anılmıştır. Kentte, günümüze az sayıda kalıntısı ulaşan, çok sayıda dini ve sivil yapı yer almıştır. Topografik yapıya göre yönlendirilmiş Constantinus Surları'ndan günümüze hiçbir şey kalmamıştır. Kentin, Milion'u merkez alarak uzanan caddesi "Mese" ile birlikte yol ağı kendini belli eder. II. Theodosius Dönemi'nde (408-450) yeni surlar yapılır (412-422) ve Constantinus zamanında kent 6 km^2'den 12 km^2'ye yaklaşık iki katı genişletilir. Bu düzende yedi tepe görülmektedir.

4. ve 5. yüzyıl mimari eserlerine ait az kalıntı vardır. 6. yüzyılda özellikle Iustinianus Dönemi'nde (527-565) çok sayıda eski yapı yıkılmış ve yeni binalar yapılmıştır. Bundan sonraki birkaç yüzyılda bu anlayış devam etmiştir. Erken Hıristiyanlık ve Erken Bizans Dönemi, çok net bilgiler vermeyen yazılı kaynaklardan izlenmektedir.

Dini Yapılar: Bugünkü Hagia Eirene (Aya İrini), Constantinus Öncesi Dönem'e ait, kentin en eski piskopos kilisesi olan "Eski Kilise"nin yerinde bulunmaktadır. Constantinus zamanı yapısı,

532 yılındaki Nika Ayaklanması'nda yıkılmış, Iustinianus zamanında kubbeli bazilika olarak yeniden yapılmıştır. Yapı 740 yılındaki depremde zarar görmüş, Iustinianus zamanı yapısının temelleri üzerine yeniden yapılmıştır. "Büyük Kilise"nin (Megale Ekklesia) yapımına Constantinus zamanında başlanmış, oğlu II. Constantius tamamlamış, 360 yılında törenle açılmıştır. Kilise 404 yılında yıkılmış, 415 yılında yenilenmiştir (Kilisenin bazilikal planlı olduğu kabul edilir. Batı cephesindeki zengin mimari plastiğe sahip *propylon*a ait bölümlerde kazılar yapılmıştır. Yapının kuzeydoğusunda *skeuophylakion* yer almıştır). 532 yılındaki Nika Ayaklanması'nda yıkılan yapının yerine 532-537 yılında kubbeli bazilika, Hagia Sophia ("Tanrısal Bilgelik" / Ayasofya) yapılmıştır. Yapı, dünya mimarlık tarihinde önemli bir yere sahiptir. Kubbesi 558 yılında yıkılmış, 563 yılında ise yeniden yapılmıştır. Kilisenin vaftizhanesi günümüze sağlam gelebilmiştir. Demiryolu yapımında yıkılan Aziz Petrus ve Paulus (518/19) Bazilikası'nın yanına yapılan kubbeli, merkezî planlı Aziz Sergios ve Bakkhos Kilisesi (Küçük Ayasofya Camii) lustinianus Dönemi'ne (531-536) aittir. Stoudios'un yaptırdığı İoannes Prodromos Kilisesi* (450 yılı ya da sonrası), üç nefli, galeri ve *atrium*lu bazilikal planlıdır. Hagia Sophia (Ayasofya) yakınındaki Theotokos ton Khalkoprateion** (5. yüzyıl ikinci yarısı), 532 yılı sonrasında geçici olarak patrikhane kilisesi olmuştur.

Diğer kiliselerden sadece kalıntılar kalmıştır (Topkapı Sarayı'ndaki bazilika [5. yüzyıl]; Beyazıt Meydanı'ndaki bazilikalar [A Bazilikası Iustinianus zamanı; B ve C Bazilikası'nın kesin tarihi belli değil]; Kalenderhane Camii'nin yanındaki Kuzey Kilisesi, Hagios Agathonikos;*** Khora Kilisesi'nin ilk evresi). Aziz Menas Ki-

---

* Bakırköy'de (Hebdomon) SSK Doğum Evi ve Çocuk Hastanesi'nin bulunduğu yerdedir. Günümüze ulaşan kalıntısı bulunmamaktadır. I. Theodosius Dönemi'nde yapıldığı sanılan kilisenin daha sonra çeşitli zamanlarda yeniden inşa evreleri bulunmaktadır.

** Yerebatan Sarnıcı'nın kuzeyinde, 449-450 yıllarında Meryem Ana adına İmparatoriçe Pulcheria tarafından yapılmıştır. 1453'ten sonra kilisenin doğu bölümünde Küçük Acem Ağa Mescidi inşa edilmiştir.

*** Agathonikuo (Ayia) Kilisesi. Kumkapı civarında Kainoupolis (Yeni Mahalle) semtinde olduğu düşünülen kilise 4. yy.a aittir. Bugün yeri saptanamayan kilisenin 1204 yılına kadar ayakta kaldığı sanılmaktadır.

lisesi'nin altyapısı (aslında Aziz Karpos ve Papylos adına yapılmış) çevre koridorlu yuvarlak planlı olup orta bölüm üzerinde kubbe bulunmaktadır (400). Yapı bu şekliyle Kudüs'teki Anastasis Rotondu'nun bir kopyasıdır. Constantinus'un kendisi ve ailesi için mezar kilisesi olarak yaptırdığı On İki Havari Kilisesi'nin planı ile ilgili kesin bilgiler olmamakla birlikte Iustinianus zamanında beş kubbeli ve haç planlı olarak yeniden yapılmıştır (550; 1462 yılında yıkılmış, az sayıda mimari plastik günümüze ulaşmıştır). Zengin bezemeli Aziz Polyeuktos Kilisesi I. Iustinus Dönemi'nde (518-527) İmparator III. Valentinianus'un yeğeni Anicia Iulianus tarafından 524-527 yılında kubbeli bazilika olarak yaptırılmıştır. Kilisenin kuzeybatısındaki yapı, vaftizhanedir. Hebdomon'daki (Bakırköy) Aziz İoannes Kilisesi ise, daha önce var olan bir yapı üzerine çevre koridorlu bir *oktogon* olarak 560 yılı öncesinde yapılmıştır. Yapı 1965 yılında yıkılmıştır. Kilise planı Ravenna'daki S. Vitale için örnek olmuştur (546/58). 6. yüzyıl başında kubbeli altıgen planda yapılan Antiochus Sarayı'nın kabul salonu (416-418) 600 yılında bir kiliseye dönüştürülerek Azize Euphemia'nın *rölik*leri Khalkedon'daki (Kadıköy) kiliseden buraya getirilmiştir. Diğer kiliseler hakkındaki bilgi yazılı kaynaklardan edinilmektedir (örneğin Hagios Artemios; Blakhernai Kilisesi*; Peribleptos Kilisesi). Bazı yapıların ise, işlevlerinin kilise olup olmadığı ve tarihleri anlaşılamamaktadır (örneğin 1930 yılında yıkılan Balaban Ağa Mescidi, "Theotokos ton Hodegon Ayazması").

Sivil Yapılar: Büyük Saray kalıntısı (mozaikli *peristil*, 6. yüzyıl); hipodrom (392 yılında I. Theodosius zamanında konulan *obelisk* ile); Göl Sarayı'nın ilk evresi (5. yüzyıl); hipodrom yakınındaki iki özel saray: Antiochus Sarayı (416-418; 6. yüzyılda merkezî planlı mekân kiliseye dönüştürülmüştür) ve Lausos Sarayı (5. yüzyıl ilk yarısı); Myrelaion Sarayı'nın yuvarlak planlı kabul salonu (5. yüzyıl ikinci yarısı); yuvarlak planlı Constantinus Foru-

* Ayvansaray'da bulunan Panagia Blakhernai Kilisesi, Konstantinoupolis'in Ayasofya'dan sonraki en önemli kilisesidir. İmparator Marcianus'un eşi Pulcheria tarafından V. yy. ortasında yapımına başlanmış, olasılıkla I. Leon zamanında (457-474) bitirilmiştir. 1434'te yanan kiliseden geriye bugün sadece ayazması kalmıştır.

mu ortasındaki 328 yılından *porfir* sütun parçaları; Theodosius Forumu'ndan bir kemere ait kalıntı (385/93) ve Theodosius Sütunu'na ait parçalar; Arcadius Forumu'ndaki sütun ve kaidesi (400/402); Kalenderhane Camii yakınındaki bir hamam kalıntısı (400) kentin sivil yapılarına bazı örneklerdir. Ayrıca birçok *hipoje* kazılmış ve dokümantasyonları yapılmıştır. Valens Sukemeri (368/78) ve şehir dışındaki diğer sukemerleri; üç büyük ve açık, iki kapalı sarnıç (Yerebatan Sarayı, Binbirdirek; 6. yüzyıl); "Altın Kapı"nın* yer aldığı güçlü kara surları (412-422) ile Haliç ve Marmara Denizi kıyısındaki surlar da (439) önemlidir. Kente 65 km uzaklıkta, 56 km uzunlukta Trakya'daki bir duvar, ek koruma surları olarak yapılmıştır (I. Anastasius [491-518] yaptırmış, 557 yılındaki deprem sonrasında Iustinianus tarafından onartılmıştır).

Duvar resimleri ve mozaikler ise zamanla yok olmuştur. Aziz Polyeuktos Kilisesi'nde (524-527) ortaya çıkartılan, *tessera*lardan yapılma duvar mozaiği ile *opus sectile* duvar kaplama parçaları; Hagia Sophia'daki (537) haçlı ve farklı dekorasyona sahip altın fon üzerinde yapılmış havari tasvirleri; Kalenderhane Camii'nde bulunan İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki mozaikten bir İsa tasviri (6. yüzyıl ikinci yarısı); Büyük Saray alanı içindeki zengin taban mozaikli *peristil* (6. yüzyıl); mezarlardaki dekoratif duvar resimleri, az sayıdaki kalıntılara örnektir. Ancak Selanik, Ravenna ya da Sina'daki Azize Katharina Manastırı'ndaki mozaikler, başkent sanatı hakkında fikir verir. Sanatçıların anılan yerlere başkentten geldikleri ise kesin değildir.

Mimari plastik eserler Prokonnesos'ta (Marmara Adası) yapılarak, buradan diğer bölgelere gönderilmiştir. Bu eserler arasında başlıklar, levhalar ve *ambon*lar ilk akla gelenlerdir. Mermer, kireçtaşı ya da diğer malzemeden yapılmış bir grup lahit ve yalancı lahit fragmanları, sembolik bezemeli ya da figürlüdür. Az sayıda lahit diğer bölgelere de gönderilmiştir. Bu anlamda Ravenna lahitlerinin, başkentteki örneklerin kopyası olarak yerel atölyelerde yapılıp yapılmadıkları ya da başkentten bitmiş olarak getirilmiş olma ihtimali henüz çözümlenmemiş bir sorundur.

---

* İmparatorlann kente giriş törenlerinde kullanılan kapı II. Theodosius tarafından 412 tarihinde yapılmıştır. Yedikule surlarındadır.

Çok sayıda heykel ve portre ile farklı kabartmanın hemen hemen hepsi yok edilmiştir. Bugün S. Marco'daki *porfir*den yapılmış Tetrarchlar Grubu (300), olasılıkla genç Arcadius'a ait bir porte (400), Haçlılar tarafından Konstantinoupolis'ten (İstanbul) alınarak Barletta'ya getirilen dev tunç heykel (İmparator I. Leon Dönemi [457-474] eseri); Theodosius Obeliski'nin kaidesi (390/92); kenarları kabartmalı bir grup masa levhası (400); Arcadius Sütunu ve kaidesi (402); Arabacı Porphyrios Heykeli'ni taşıyan kabartmalı iki kaide (500); Nike kabartmasının da yer aldığı büyük bir kabartma (5. yüzyıl?); Aziz Polyeuktos'taki "mermer ikonalar" (524-527) kalabilen örneklerdir.

Erken Hıristiyanlık ve Erken Bizans Dönemi'nde Konstantinoupolis'teki (İstanbul) atölyelerde kaliteli işçilikte fildişi, gümüş, altın, cam, tunç ve diğer malzemelerden küçük eserler üretilmiştir. Kentte yapılan araştırmalarda bu alanda hiçbir örneğe rastlanmamış olmakla birlikte, farklı müzelerde sergilenen eser ya da eser grupları üslup açısından değerlendirilerek, başkent atölyelerinde yapılıp yapılmadıkları belirlenmektedir. İstisnaî örnekler, Roma ya da Konstantinoupolis'te (İstanbul) yapılan fildişi *konsül diptik*leridir. Konstantinoupolis'te (İstanbul) yapıldığı kesin olan bu eserler, figürlü ya da dekoratif bezemeli olup 506 ile 540 yılları arasında görülmektedir. Aralarında "Berlin Pyksisi", Ravenna Maximianus Kathedrası, Paris'teki asker imparator tasvirli beş bölümlü levha ve Berlin'deki İsa ve Meryem Ana tasvirli *diptiğ*in de yer aldığı çok sayıda fildişi eserin başkentte yapıldığı kabul edilir.

Gümüş ya da altından yapılan eserlerde durum daha da zorlaşmaktadır. Erken Hıristiyanlık ve Erken Bizans Dönemi'nde altından yapılmış kaliteli işçilikteki eserlerin Konstantinoupolis'te (İstanbul) yapıldıkları kabul edilir. Çok sayıdaki gümüş eser, imparator mühürü taşımaktadır (I. Anastasius'tan [491-518] II. Constans'a kadar [641-668]). Ancak bu eserlerin hepsinin taşıdıkları mühür yüzünden kentte yapıldıkları kabul edilemez. Bu grup içinde bazı *liturjik* eşyalar, mitolojik tasvirli hediye olarak yapılmış levhalar vardır. "Theodosius Missoriumu"* (388; Madrit, Re-

---

* Theodosius Gümüş Tabağı.

al Academia de la Historia) Konstantinoupolis'te (İstanbul) yapılmıştır.

Bazı önemli minyatürlü el yazmalarının 6. yüzyılda Konstantinoupolis'te (İstanbul) yazılıp minyatürle bezendikleri kabul edilir. Bunlardan Viyanalı Dioskorides (512 yılında Anicia Iulianus için yapılmış), Niketas İncili (10. yüzyıl eseri, 535 yılında yapılan bir başka esere benzetilmiş), Viyana Tekvini, Sinop İncili ve Rossano İncili (hepsi 6. yüzyıl) gibi bazıları 586 yılında yapılan Rabbula İncili'nin ön örnekleridir.

Sina Azize Katharina Manastırı'ndaki bazı ikonalar 6. yüzyılda Konstantinoupolis'te (İstanbul) yapılmıştır. Pantokrator İsa, azizler, melekler arasındaki Aziz Petrus'un da bulunduğu Meryem Ana ikonası resim sanatının az sayıdaki örnekleridir.

Tunç, cam, pişmiş toprak ya da kumaştan yapılmış eserlerin, belirli kriterler olmasa da Konstantinoupolis (İstanbul) atölyelerinde yapıldıkları kabul edilir.

İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki Erken Hıristiyanlık ve Erken Bizans Dönemi eserleri "Byzantion - Constantinople - İstanbul" ve "Byzantine Art (Bizans Sanatı)" bölümünde sergilenmektedir.* Ancak eserlerin çoğu Konstantinoupolis'te (İstanbul) ele geçen eserler değildir. Çok sayıda eser ise müze deposundadır.

Konstantinoupolis yapıları için genel kaynakça: T.F. Mathews, The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy (1971), T.F. Mathews, The Byzantine Churches of Istanbul. A Photographic Survey (1976); M. Restle, Istanbul, Bursa, Edirne, Iznik (1976); W. Müller-Wiener, Bildlexikon zur Topographie Istanbuls (1977); Krautheimer (1986) 540 vd; RBK IV (1990) 366-480. 611-629. 694-732 "Konstantinopel" (M. Restle - G. Hellenkemper Salies). A. Berger, Konstantinopel, die erste christliche Metropole?, bk.: G. Brands - H.-G. Severin (Hrsg.), Die spätantike Stadt und ihre Christianisierung (2003) 43-71; J. Freely - A. Çakmak, Byzantine Monuments of Istanbul (2004); S. Bassett, The Urban Image of Late Antique Constantinople (2004); A. Guiglia Guidobaldi - C. Barsanti, Santa Sofia di Costantinopoli (2005); RAC 21, Fasikül. 164-166 (2005) 435-483 "Konstantinopel" (A. Berger).

---

* Müzede daha önce 19 No.lu Salon, Hıristiyan Eserleri Salonu; 20 No.lu Salon, Bizans Eserleri Salonu olarak hizmet verir iken 1991 yılında yapılan yeni düzenleme ile buradaki eserler değişik salonlara dağıtılmıştır.

Bazı özel çalışmalar: F.W. Deichmann, Studien zur Architektur Konstantinopels im 5. und 6. Jh. n.Chr. (1959); S. Eyice, Les basiliques byzantines d'Istanbul, Corso Ravenna 1979, 91-113; S. Eyice, Les églises byzantines à plan central d'Istanbul, Corso Ravenna 1979, 115-149; A. Berger, Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos (1988); C. Mango, Le dévelopment urbain de Constantinople (IVe - VIIe siècles)[2] (1990); M. Harrison, Ein Tempel für Byzanz. Die Entdeckung und Ausgrabung von Anicia Julianas Palastkirche in Istanbul (1990); C. Barsanti, Note archeologiche su Bisanzio romana, Milion 2 (1990) 11-72; C. Barsanti, Costantinopoli: testimonianze archeologiche di età costantiniana, Costantino il Grande dall'antichità all'umanesimo. Colloquio Macerata 1990 (1993)115-150; G. Dagron, Costantinopoli. Nascità di una capitale (330-451) (1991); R. Krautheimer, The Ecclesiastical Building Policy of Constantine, Costantino il Grande dall'antichità all'umanesimo. Colloquio Macerata 1990 (1993) 509-552; E. La Rocca, La fondazione di Costantinopoli, Costantino il Grande dall'antichità all'umanesimo. Colloquio Macerata 1990 (1993) 553-583; C. Mango, Studies on Constantinople (1993); C. Mango - G. Dagron (Ed.), Constantinople and Its Hinterland (1995); K. Cecen, The Longest Roman Water Supply Line (1996); D. Kuban, Istanbul - An Urban History. Byzantion, Constantinopolis, Istanbul (1996); F.A. Bauer, Stadt, Platz und Denkmal in der Spätantike (1996) 143-268; J. Crow - A. Ricci, Investigating the Hinterland of Con-stantinople: Interim Report on the Anastasian Long Wall, JRA 10, 1997, 235-262; A. Berger, Regionen und Straßen im frühen Konstantinopel, IstMitt 47, 1997, 349-414; A. Effenberger, Konstantinsmausoleum, Apostelkirche - und kein Ende?, Lithostroton. Studien zur byzantinischen Kunst und Geschichte. Festschrift für M. Restle (2000) 67-78; F.A. Bauer, Urban Space and Ritual: Constantinople in Late Antiquity, Acta ad Archaeologiam et Artium Historiam Pertinentia 15, 2001, 27-61; J. Bardill, Brickstamps of Constantinople (2003); S. Bassett, The Urban Image of Late Antique Constantinople (2004); J. Freely - A.S. Çakmak, Byzantine Monuments of Istanbul (2004); RAC 21, 164-166 (2005) 435-483 "Konstantinopel" (A. Berger'in yazdığı kaynakçası zengin, bugüne ulaşmayan yapılara da yer veren çok iyi bir özet). A. Aydın, "İstanbul Arkeoloji Müzelerindeki Fildişi Pyksis", Belleten LXIX-254, 2005, 59-64 ; Z. Kuban, Konstantins neue Polis: Konstantinopel, A. Demandt - J. Engemann (Hrsg.), Konstantin der Große. Geschichte - Archäologie - Rezeption. Internationales Kolloquium vom 10. - 15. Okt. 2005 an der Universität Trier (2006) 221-233.

Ayrıca 9. Bölüm'deki kaynakçada heykel, resim, mozaik, ikona, el yazmaları ve küçük eserlere ait yayınlara yer verilmiştir.

Korasion - Susanoğlu - "Dağlık Kilikia" - İsauria

Bu küçük liman kenti, bir yazıta göre 357-375 yılları arasında İmparator I. Valentinianus, Valens ve Gratianus zamanında İsauria Eyaleti Valisi Flavius Uranius tarafından kurulmuştur. Roma İmparatorluk Dönemi'nden yapıların yer aldığı kent terk edilmiştir. Limandan kuzeye giden Yenibahçe Deresi'nin iki yanındaki bölge tarıma uygundur. Buradaki vadinin doğu kısmında Paslı ve Takkadın yerleşimleri, Gökburç'ta çiftlik, batı kısmında Işıkkale, Karakabaklı, Karadedeli yerleşimleri, Meydan Kale'deki çiftlik evi ve villalar, Barakçıkalesi ve Sinekkale yer alır. Bu alanda üretilen tahıl, yağ ve olasılıkla şarap, Korasion (Susanoğlu) Limanı'ndan gemi ile diğer bölgelere gönderilmiştir.

Duvarları, limandaki ambarı, iki kilise, bir hamam ve sukemeri, çok sayıda lahit ve Prokonnesos (Marmara Adası) mermerinden mimari plastik parçalar Geç Antik Çağ eserleridir. Son yıllarda kentteki modern yerleşme nedeniyle bunlara ait kalıntı da kalmamıştır.

Kaynakça: MAMA III (1921) 102-117; O. Feld, IstMitt 13/14, 1963/64, 94 vd; RBK IV (1990) 239 vd 294-296; TIB 5 (1990) 311 vd - Diğer yerleşmeler için bkz. TIB 5 (1990).

Koropissos - Dağpazarı - "Dağlık Kilikia" - İsauria

Bugünkü köy, Toros Dağları'nın yüksek bir bölümünde, Antik Çağ'da Koropissos (Dağpazarı) adıyla anılan eski bir yerleşimin üzerinde yer alır (1.400 m). Yerleşim son yıllarda yeniden inşa edilmiştir. Koropissos (Dağpazarı), İkonion'dan (Konya) Laranda'ya (Karaman) ve oradan da Seleukeia'ya (Silifke) ulaşan yol üzerindeki önemli noktalardan biridir. Yerleşimde bir hipodromun varlığı bilinmektedir. Bir Koropissos piskoposu, 325 yılında Nikaia'da (İznik) yapılan ilk "Oikoumenik konsil"e katılmıştır. Kentin Geç Antik Çağ'da parlak bir dönem yaşamış olma nedeni, İmparator Zenon'un (474-491) buranın yakınında doğmuş olmasıdır. İmparatorun kentteki kubbeli kiliseyi yaptırdığı kabul edilir. Yapı yerel kireçtaşından yapılmış, çok iyi işçilik gösteren başlıklarla süslenmiştir. Kalın duvarları, tonozlu çevre koridoru

ve orta bölümdeki taşlar, bu bölümün kubbe ile örtülü olduğunu gösterir. Bir başka görüş, bu bölümün Alahan Manastırı Doğu Kilisesi'ndeki gibi ahşaptan piramidal formlu bir örtüye sahip olduğudur. Kesin çözüm, burada yapılacak bir kazı sonrasında bulunacaktır. Erken Hıristiyanlık ve Erken Bizans Dönemi mimarisinde Alahan Manastırı Doğu Kilisesi, Meryemlik, Azize Thekla hac merkezindeki "Kubbeli Kilise" ve Germia'daki (Yürme / Gümüşkonak) Mikhael Kilisesi ile birlikte buradaki kilisede yapılacak kazı, ahşap çatılı bazilikalardan kubbeli bazilikalara geçiş örnekleri olan bu yapılarla ilgili aydınlatıcı bilgiler verecektir. Kilise, planının yanı sıra *apsis*teki *opus sectile* taban mozaiği, *tessera*lı mozaiklere sahip *nartheks* ve koridoruyla, *apsis* kubbesindeki cam *tessera*lardan oluşan figürlü mozaiğiyle de önemlidir. Kilisenin batısında, bir vaftizhane ve sarnıca ait kalıntılar olduğu ifade edilmektedir.

Şehir duvarları içindeki bazilika 5. yüzyıl başında eski bir yapı üzerinde yer almıştır. Kuzeyine bir vaftizhane eklenmiştir. Yapı, kentin piskopos kilisesi olarak kabul edilir. *Nartheks*te bulunan mozaiğin kuzey bölümü Piskopos İoannes Elpidios tarafından yaptırılmıştır. Yapılan kazılarda bazilikanın 6. yüzyılda yangın geçirdiği ve tekrar yapılamadığı anlaşılmıştır. Bu nedenle çatının ahşap kiriş ve tuğlaları bulunamamış, ancak iki mermer su teknesi, taştan bir kartal fragmanı, bir kandile ait tunç zincir, ahşap kapı kanatlarından birinin parçaları, demirden levhalar ve hatta anahtar, buluntular içinde yer almaktadır. Şehir duvarları dışındaki kilise, *templon*uyla dikkat çeker. *Altar* tabanında, gümüşten küçük bir *röliker* bulunmuştur. Her iki kilisenin kalıntıları yok edilmiş, üzerinde başka yapılar yapılmıştır. Yapılan çalışmalarda, kentteki dördüncü bir kilisesinin varlığından söz edilir.

Kaynakça: M. Gough, Dağpazan, the Basilical Church *"extra muros"*, Studies in memory of David Tabot Rice (1975) 147-163; T. Akkaya, Mut Yakınında Dağpazarı (Eski Kestel) Hakkında Bazı Notlar, ArkSan 14/15, 1982, 11-15; RBK IV (1990) 263-268. 342 vd 350 vd; TIB 5 (1990) 313 vd; RBK V (1995) 548-551; S. Hill, Alahan und Dag Pazan, Ancient Anatolia. Fifty Year's Work by the British Istitute of Archaeology at Ankara, ed. by R. Matthews (1998) 315-337; A. Iacobini, Un modello architettonico bizantino tra centro e periferia: La chiesa cupolata ad ambulacro, Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia, Rendiconti 76, 2003/04, 135-174.

Korykos – Kızkalesi – "Dağlık Kilikia" – Kilikia I

Korykos'un (Kızkalesi) eski tarihine ait bilgiler azdır. İ.Ö. 2. yüzyılda Korykos olarak adlandırılan kent, 3. yüzyılda Sebaste'ye (Ayaş) bağlı bir köy olmuştur. Korykos Geç Antik Çağ'da, Sebaste (Ayaş) ve diğer yerleşimlerden daha üstün bir hale gelmiştir. 381 yılından 14. yüzyıl sonuna kadar piskoposları olan bir kenttir. Korykos (Kızkalesi), *metropolisi* Tarsus olan Antiokheia (Antakya) Patrikliği'ne bağlı Kilikia (I) Eyaleti içindeki kentlerden biridir. 7. yüzyıl başında Sasani, yüzyılın sonunda ve 8. yüzyılda Araplar kente zarar vermişler, 10. yüzyılda artık bir harabe haline gelmiştir. Kentte 7. yüzyıl ve 11. yüzyıl sonu arasına ait arkeolojik kalıntı yoktur. 1099 yılında Bizans İmparatoru I. Aleksios, Seleukeia'daki (Silifke) kale ile birlikte karada bir kale yaptırır. Kent Ermeni Krallığı'nın bir parçası olur. Ermeniler 1199 yılında denizdeki kaleyi yapar. Daha sonra Korykos (Kızkalesi), Kıbrıs Krallığı'na bağlanır ve 1448 yılında Karamanlıların eline geçer.

En parlak dönemi olan 5. ve 6. yüzyılda birçok kiliseye sahip olan kentte en az yedi, Geç Antik kent duvarları dışında ise beş kilise belirlenmiştir. Çok sayıda lahit ve yaklaşık 500 yazıtıyla *nekropol*leri, büyük sarnıçları, Roma ve Orta Çağ'a ait yapılarıyla Korykos (Kızkalesi) önemli bir yerleşim olarak dikkat çekmektedir.

Kent duvarları içinde, kuzeydoğusunda *apsisi* olan bir kilise kalıntısı görülmektedir. Orta Çağ'da daha büyütülen kilise tek nefli hale getirilmiştir. Bu değişim öncesinde kilisenin Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde payelerle ayrılmış, üç nefli bir bazilika olduğu kabul edilir. Piskopos kilisesi olduğu kesinlik kazanmayan Katedral, son yüzyıllarda tahrip edilmiştir. *Apsisi* çokgen şekildeki yapının *pilastr* başlıkları 500 yılı ya da 6. yüzyıl başına tarihlendirilir. Oldukça büyük, kayaya oyulmuş bir sarnıç üzerindeki kiliseden, üç pencere açıklığına sahip *apsis* kalmıştır. İşlevi belirlenemeyen birçok ek mekâna ve yapıya sahip Manastır Kilisesi adındaki kompleks, mimari plastiğe göre yine 500 yılı ya da 6. yüzyıl başında yapılmış olmalıdır. Büyük ölçülere sahip "Ermeni Kilisesi", üç ya da beş nefli, doğu bölümü çevre koridorlu bir bazilikadır. Plan tipi ve mimari bezemesiyle Katedral ve Manastır Kilisesi ile aynı dönemde yapılmıştır. Erken Hıristiyanlık

Dönemi mimarisinde, planı ile tek örnek kalan kilise ise Mezar Kilisesi'dir. Burada orta nefte kareye yakın bölümün üst örtüsü hakkında kesin bir görüş yoktur. Sebaste'ye (Ayaş) giden eski yol üzerindeki son kilise "Transept Bazilika"dır. Yapı, Mezar Kilisesi ile yaklaşık aynı tarihlerde yapılmıştır. 500 yılı ve 6. yüzyıl başında Korykos'un (Kızkalesi) en parlak dönemini yaşadığı söylenebilir. Ancak mevcut kiliselerin herhangi bir aziz ya da *martir* ile bağlantısı kurulamaz. Çok sayıdaki yazıtlı lahit, Geç Antik Çağ kentinin ekonomik hayatı hakkında fikir verir. Roma Dönemi lahitlerinin (2.-3. yüzyıl) bir kısmı Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde kullanılmış, bazıları da Geç Antik Çağ'da yapılmıştır. Hıristiyanlara olduğu kadar Yahudilere ait lahitler de vardır.

Kentte, çok sayıda kapalı sarnıcın yanı sıra çok büyük açık bir sarnıç da yapılmıştır. Prokopios burada Iustinianus'un (527-565) Aziz Konon adına bir fakirler hanı, bir hamam ve sukemeri onarttığını ifade eder (*de aedificiis* V 9, 33-36). Ancak hamam ve hana ait kalıntı yoktur. Sukemeri ise, Sebaste (Ayaş) ve Korykos'un (Kızkalesi) su ihtiyacını karşılamak için daha önce yapılmış bir kemerin Geç Antik Çağ'daki onarımına aittir.

Korykos'un (Kızkalesi) yaklaşık 3 km kuzeyinde Cambazlı'ya giden doğudaki yol üzerinde bulunan Demirciören yerleşimindeki kilise, Manastır Kilisesi olarak adlandırılmaktadır (500). Ek mekânlara sahip kilisenin işlevi, yapılacak çalışmalar sonucunda ortaya çıkacaktır. Kilisenin etrafında Geç Antik Çağ'a ait çok sayıda ev kalıntısı vardır. Yaklaşık 1,4 km kuzeydeki Demirciören Köyü'nde de Geç Antik Çağ'a ait bazı ev kalıntıları ve Geç Hellenistik Dönem'e ait çok sayıda ev ve üç nefli, çift çevre koridoruna sahip, doğu bölümünde ve kuzeyde ek yapıları olan küçük bir bazilika yer alır.

Korykos'un (Kızkalesi) batısında Cennet Cehennem bulunur. Cennet adını taşıyan büyük mağarada tek nefli, *apsis* yanında odalarıyla Meryem Ana Kilisesi yer alır. Kiliseye çatı yapılmamış, üzerine gelen doğal kaya kütlesi, kiliseyi dış etkilerden korumuştur. 6. yüzyıl yapısı içinde, bugün çok azı görülen duvar resimleri ise Orta Çağ'a aittir. Mağaranın güney kenarındaki diğer bir kilise, 500 yılı ya da 6. yüzyıl başına tarihlenen, galerili, üç nef-

li bir bazilikadır. Yapıda Geç Hellenistik Dönem'e ait (yazıtlarda Olba rahip krallarının ve Kappadokia Kralı Arkhelaos'un adı geçmektedir) bir tapınak malzemesi devşirme olarak kullanılmıştır. Kilise, Geç Hellenistik Dönem'e ait çokgen bloklardan oluşan bir duvarla çevrilmiştir. Cennet Cehennem'in kuzeyindeki Hasanaliler Köyü'nde de üç nefli, nef ayrımı payelerle yapılmış, kuzeydoğusundaki mekânları ve bir su kaynağı ile ilginç bir bazilika yer alır. Cennet Cehennem'in küçük limanı Narlıkuyu'nun yakınında bir hamam bulunmuştur. Hamamın bir odasındaki mozaikte Üç Güzeller* tasvir edilmiştir. Yazıttan Poimenios adında bir kişi tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır:

Sorar mısın ey yolcu, kim hamamın bu güzel suyunu bulmuştur,
kim bir zamanlar kapalı olan kaynağı keşfetmiştir;
Bilir misin ki, o imparatorun sevgili yoldaşı olan,
Kutsal Adalar'ı dürüstçe ve iyi yöneten Poimenios'tur.

Birçok imparator ismine yer verildiği için yapının I. Theodosius (379-395), II. Valentinianus (375-392), Arcadius (395-408) ya da Honorius Dönemi'nde (395-423), mozaiğin ise 4. yüzyıl sonu ya da 400 yılında yapıldığı düşünülebilir. Yazıtta adı geçen "Kutsal Ada'nın" neresi olduğu ve Poimenios'un nerede vali olduğu ise kesin değildir.

Kaynakça: E. Herzfeld - S. Guyer, Meriamlik und Korykos. Zwei christliche Ruinenstätten des Rauhen Kilikiens, MAMA II (1930) 90-194 (Korykos); MAMA III (1931) 119 vd Res. 148. 120-213. 214-219; O. Feld - H. Weber, Tempel und Kirche über der Korykischen Grotte, IstMitt 17, 1967, 254-278; Budde, Antike Mosaiken in Kilikien II (1972) 95-97; RBK IV (1990) 210-226. 293-295. 337 vd; Hellenkemper-Hild (1986) 64 vd 123-127; F. Trombley, Korykos in Cilicia Trachis: The Economy of a Small Coastal City in Late Antiquity (Saec. V-VI) - A Précis, The Ancient History Bulletin 1, 1987, 16-23; TIB 5 (1990) 237. 270. 315-320. 314 vd 364; G. Koch, Frühchristliche Sarkophage (2000) 647; D. Feissel, AnTard 8, 2000, 96 vd A. Aydın, "Kilikia'daki Ayaklı Kiliselere Bir Örnek: Hasanaliler Kilisesi, The Church of Hasanaliler in Rough Cilicia: An Example of Piered-Basilical Plan Typed Churches", Adalya IV 1999-2000, 243-257.

---

* Poimenios Hamamı mozaiğindeki Üç Güzeller: Aglai, Euphrosyne ve Thalia.

Ksanthos - Kınık bkz. Xanthos

Laodikeia - Eskihisar (Denizli yakınında) - Phrygia I

Kent, B. Menderes Nehri'nin kollarından biri olan Lykos yakınında Hellenistik Dönem'de (İ.Ö. 3. yüzyıl ortası) eski bir yerleşimin üzerine kurulmuştur. Ancak yapılan az sayıdaki kazıda elde edilen kalıntılar Roma İmparatorluk Dönemi'ne aittir. Hıristiyan inancı buradaki Yahudi cemaati arasında yayılmıştır. Paulus'un mektup yazdığı topluluklardan biri de Kolossai (Denizli'nin ilçesi Honaz) yakınındaki Laodikeia halkıdır (*Kolossene'lilere Mektup* 2, 1; 4, 15 vd). Kentin ismi, 100 yılı civarında İoannes'in vahiylerinde (*Apokalypse*) Batı Anadolu'daki yedi cemaate yazılan mektuplarda da belirtilir (3, 14-22). 165 ile 175 yılları arasında kentte paskalya bayramı gününü belirlemek için bir toplantı yapılmıştır. 494 yılındaki deprem kente zarar vermiştir.

Bugüne kadar yapılan küçük ölçekteki kazılarda (1961-1963 Kanadalı arkeologlar, 1994 yılından beri İtalyan arkeologlar araştırmaktadır) birkaç kilise belirlenmiştir. Kazısı yapılan *nymphaion*, Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde kullanılmıştır. 1400 yılına kadar yazılı kaynaklarda kente ait piskoposların adına rastlanır.

Kaynakça: J. des Gagniers v.d., Laodicée du Lycos. Le nymphée (1969) 48-52. 130-135 Lev. 20 vd 29, 5; TIB 7 (1990) 323-326; G. Traversari, 16. AST 2, 1998, 295. 298 Res. 4; G. Traversari, 18. AST 2, 2000, 220. 223 Res. 6; G. Traversari v.d., Laodicea di Frigia I (2000) Lev. 22;); C. Şimşek, 2004 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazısı, 27. KST 2005, 1, 419-434 (ve diğer bandlar); C. Şimşek, Laodikeia (Laodikeia ad Lycum) (2007).

Martyropolis - Mayafarkin - Silvan - Mezopotamya

Kent 410 yılında Piskopos Marutha tarafından daha eski bir yerleşim yeri üzerine kurulmuştur. Marutha buraya İran'dan *martir rölik*leri getirmiş, böylece kent "Martirlerin Kenti" adıyla anılmıştır. Sasaniler kenti 502 yılında ele geçirmiş, ancak I. Anastasius (491-518) ve Iustinianus Dönemi'nde (527-565) geri alınarak yeni surlar yapılmıştır (Prokopios, *de aedificiis* II 4, 3; III 2, 1-4. 9; 3, 1).

536 yılında Iustinianus zamanında kent, yeni kurulan Armenia (IV) Eyaleti'nin başkenti olmuştur. Ancak piskopos, Amida Metropolisi'ne (Diyarbakır) bağlı kalmıştır. Kent 640 yılında Arapların eline geçmiştir. Martyropolis (Silvan) ile Tigranokerta (Dikran) kentinin aynı kenti ifade ettiğine dair görüşler doğru değildir.

Yazılı kaynaklarda kentin Erken Hıristiyanlık Dönemi kiliselerine yer verilmektedir. Ancak az sayıdaki kalıntı dışında bu yapılara ait veri yoktur. Kentin en önemli kilisesi Meryem Ana Kilisesi'nin (El Adra) 1909/11 yılında çekilmiş fotoğraflarına bakılacak olursa galerili, oldukça zengin mimari plastiğiyle görkemli bir yapı olduğu görülür. Ayrıca yapının batı cephesindeki küçük bir duvar kalıntısı, bu bölüme bir ev eklendiğini göstermiştir. Kareye yakın *naos*, doğu tarafı dıştan çokgen görünümde *apsis* ve iki bölümlü yan odaları vardı. *Naos*taki destekler, orta bölümün yukarıya doğru yükseldiğini göstermektedir. Bu bölümün ahşap (ince duvarlar bu malzemeyi daha uygun kılar) ya da taştan kubbe ile örtülü olduğu düşünülür. Yapı Iustinianus zamanına, 6. yüzyıl ortasına tarihlendirilir ve bu dönemin kubbeli bazilikalar grubuna girmektedir.

Bazilikal planlı bir diğer kilisenin ise bazı duvar kalıntıları ve *pilastr* başlıkları günümüze ulaşmıştır. *Naos*taki desteklerin ne olduğuna dair bilgi edinilemez. Dıştan kare kılıf içine alınan *apsis* tekrar doğuya doğru taşıntı yapar. Başlıklara ait eski fotoğraflardan anlaşıldığı kadarıyla kilise 6. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Piskopos Marutha'nın 410 yılında yaptırdığı Aziz Petrus ve Paulus Kilisesi hakkında bilgi edinilemez.

Kent surlarının bir bölümü Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne aittir, ancak büyük kısmı Orta Çağ'da ve İslam Dönemi'nde yapılmıştır.

Erken Hıristiyanlık Dönemi buluntuları arasında Diyarbakır Müzesi'ndeki koyu kırmızı mermerden iki çocuk lahdi ya da *rölikeri* vardır.

Kaynakça: Bell – Mundell Mango (1982) 123-130 (*röliker*lerden biri 129 vd Lev. 50); M. Whitby, Procopius' description of Martyropolis, Byzantinoslavica 46, 1984, 177-181; Sinclair III (1989) 287-291; RBK V (1995) 551 vd; G. Koch, Frühchristliche Sarkophage (2000) 570. 589; Brands (2002) 255-258.

Miletos - Balat - Karia

Kent, B. Menderes'in denize döküldüğü yerde Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde önemli bir ticaret merkezidir. Körfez, Geç Antik Çağ'da B. Menderes Nehri'nin alüvyonları ile dolmuş, ayrıca 4. ve 5. yüzyıldaki depremlerde Antik Çağ kenti zarar görmüş, yeni kent surları yapılmıştır. 6. yüzyıl başında parlak bir dönem geçiren Miletos (Balat) 700 yılında Arapların eline geçer.

*Propylon*un da içinde bulunduğu bazı Antik Çağ yapılarının tekrar kullanılmasıyla 530/40 yılında "Büyük Kilise" yapılmıştır. *Narteks*in güneyindeki merdivenlerle galeriye ulaşılır. Kuzeydeki yapı vaftizhane, güneydoğudaki nişli iç mekâna sahip yuvarlak planlı yapı ise *martyrion*dur. Yazıtından 600 yılında yapıldığı bilinen Mikhael Kilisesi, Piskopos Sarayı'nın kuzeyinde, üzerine 5. yüzyılda bir kilisenin yapıldığı Dionysos Tapınağı'nın yanındadır. Piskopos Sarayı'ndaki bir ev 4./5. yüzyıla aittir. Kentin güneyindeki "Yuvarlak Kilise", eski bir evin içine yuvarlak planlı bir yapının eklenmesi ile 5. yüzyılda yapılmış, küçük *apsis*i ile bir kilise olarak kullanılmıştır. Orta mekândaki sekiz sütun üzerinde kubbe yer almıştır.

538 yılında Iustinianus ve Theodora zamanında yapılan sur kapılarından birindeki uzun yazıtta, adı geçen yapı hakkında bir bilgi yer almamaktadır.

Kaynakça: O. Feld, Christliche Denkmäler aus Milet und seiner Umgebung, IstMitt 25, 1975, 197-209; W. Müller-Wiener - O. Feld, Die "Grosse Kirche" in Milet, IstMitt 23/24, 1973/74, 131-37; W. Müller-Wiener - O. Feld, Michaelskirche und Dionysos-Tempel, IstMitt 27/28, 1977/78, 94-103. 117-125; W. Müller-Wiener, Rundkirche bei der Südmauer, IstMitt 31, 1981, 96-99; O. Feld, Eine Kirche für Maria in Milet, Architectural Studies in Memory of Richard Krautheimer (1996) 67-70; O. Feld, Miletos e Kos. Le isole microasiatiche e la terra ferma, CR 44, 1998 (2001) 123-142; RBK VI, 43 (1999) 362-377 "Milet" (W. Müller-Wiener); D. Feissel, AnTard 8, 2000, 95 vd; M. Berndt, Funde aus dem Survey auf der Halbinsel von Milet (1992-1999). Kaiserzeitliche und frühbyzantinische Keramik (2003).

Mokisos - Viranşehir - Aksaray'ın güneyinde (Hasan Dağ'ın kuzeyinde) - Kappadokia III

Viranşehir kentine ait olabilecek planlanmış bir yol sistemi ya da kamusal yapılara ait izler yoktur. Var olanlar yaklaşık 1.000 ev kalıntısıdır. Bunlar sade yapılar olup düz bir çatı ya da tonozla örtülmüştür. Coğrafi konumunun uygunluğu nedeniyle kent surlarla çevrilmemiştir. Kuzeybatıda küçük bir *akropolis* ve iç kale vardır. Yazıt olmamasına rağmen Viranşehir'in Mokisos ile aynı kent olduğu kabul edilir. Prokopios (*de aedificiis* V 4, 15-18) Mokisos'ta (Kapadokya-Viranşehir) Iustinianus'un (527-565) daha önce zarar gören kalenin yerine "Phrourion" olarak adlandırılan yeni bir kale yaptırdığını aktarır. 535 yılında kent, kiliseler, hamamlar ve konaklama yapılarıyla donanmış ve *metropolis* olmuştur. Yapılan araştırmalar, kentin planlı bir yapısının ve halka açık konaklama yapılarının olmadığını ortaya koyar. Prokopios'un kent hakkında fazla bilgi vermemesi nedeniyle, yeni kentin I. Anastasius Dönemi'nde (491-518) kurulup Iustinianus zamanında genişletildiği düşünülür. Kent ve çevresinde yaklaşık 20 kilise belirlenmiştir. Bazıları serbest haç planlı, diğerleri tek neflidir. Birkaç kilise ve diğer bazı yapılardan oluşan bir kompleks metropolitlik olmalıdır.

Prokopios'un kentin *metropolis*liğe yükseltildiğine dair aktardığı bilgi, buranın başpiskoposluk olduğunu gösterir. Iustinianus zamanında kiliselerin eyalet düzeninde Kappadokia II Eyaleti iki bölüme ayrılır. Tyana (Niğde-Kemerhisar) Kappadokia II'nin metropolitliği, Mokisos (Kapadokya-Viranşehir) ise yeni kurulan Kappadokia III'ün metropolitliği olur. Ancak eyaletin politik yapısı olduğu gibi korunmuş, Tyana (Niğde-Kemerhisar) başkent olmaya devam etmiştir. Yeni kurulan kent, 7. yüzyıl başında Sasani, yüzyılın ortasında ise Arapların eline geçer. Mokisos başpiskoposu 14. yüzyıl sonuna kadar yazılı kaynaklarda geçmektedir. Kent çevresinde Orta Bizans Dönemi'ne ait kiliseler vardır.

Kaynakça: Hild (1977) 50 vd; Restle (1979) 175; TIB 2 (1981) 238 vd; A. Berger, Viranşehir (Mokisos), eine byzantinische Stadt in Kappadokien, IstMitt 48, 1998, 349-429; A. Berger, Letzte Zuflucht. Eine frühbyzantinische Siedlung in Kappadokien, AW 31, 2000, 273-279; K. Belke, AnTard 8, 2000, 123 vd.

Mopsouestia (Mopsouhestia) - Misis - Yakapınar - "Ovalık Kilikia" - Kilikia II

Efsaneye göre Troia Savaşı sonrasında Yunanlı kahin Mopsos tarafından kurulan kentte, tarihöncesine ait keramik buluntular ele geçmiştir. Suriye ve Mezopotamya'ya giden yollar üzerinde ve Pyramos (Ceyhan) Nehri yanında kurulmuş kent hakkında Geç Antik Çağ'a kadar tarihi bilgiler yoktur. 325-1365 yılları arası piskoposları vardır. 1370 yılına kadar ise bir Ermeni piskopos bulunmaktadır. Kent, Anazarbos (Anavarza) Metropolitliği'ne, dolayısıyla da Antiokheia (Antakya) Patrikliği'ne bağlıdır. Arapların 7. yüzyıl ortasında kenti ele geçirmelerine kadar geçen süre içinde Mopsouestia (Misis / Yakapınar), Erken Hıristiyanlık Dönemi'nin önemli merkezlerinden biri olmuştur. Kentin tanınmış Piskoposu Theodoros, görevini 392 yılından 428 yılına kadar devam ettirmiştir. 7. yüzyıl ortası ile Orta Çağ arasında ise kent Bizans, Arap, Haçlılar, Ermeniler, Venedikliler, Memlûkler ve diğer beylikler arasında önemli bir sınır kenti ve kalesi olmuştur.

Yazılı kaynaklarda adı geçen Antik Çağ yapıları ve çok sayıdaki kilise Orta Çağ'da tahrip edilmiştir. Bazıları 18. ve 19. yüzyılda hâlâ görülebilirken bugün yok olmuştur. Eski *akropolis*in batısında, kent surları dışında yapılan bir kazıda taban mozaikleri olan bir yapı bulunmuştur. Kazılarda (1955/56) kompleksin sadece bir bölümü ortaya çıkarılmış, mozaikler kısmen zarar görmüştür. Yapının ortaya çıkarılan planı bunun, üç nefli, doğuda *apsis*i, batıda *narthek*si olan, kuzeyinde geç döneme ait bir ek yapının yer aldığı, daha önce kabul edildiği gibi bir sinagog değil Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait bir kilise olduğunu göstermiştir. Mozaiklerde özellikle *Tevrat*'a ait konular işlenmiştir. Orta nefte Nuh'un gemisi (5. yüzyıl ikinci çeyreği?), çok sayıda hayvanla çevrelenmiştir. Kuzeydeki ek yapıda ise Samson'un işlerini gösteren bir *siklus* vardır (5. yüzyıl ikinci yarısı?). Akdeniz Bölgesi Erken Hıristiyanlık Dönemi mozaikleri içinde, bu yapıya ait mozaiklerdeki konuların işlendiği bir örnek daha yoktur. Nuh'un gemisi, 3. yüzyılda Roma'daki *katakomp* duvar resimlerinde ve 3.-4. yüzyıl lahitlerinde sevilen bir konu olarak işlenmiştir. Samson'un işleri konusu ise sık olmamakla birlikte yine

Roma *katakomp*larında yer almıştır (Via Latina Katakombu, 380). Mopsouestia'da (Misis / Yakapınar) ise *Tevrat* konuları ilginç bir şekilde taban mozaiğinde işlenmiştir.

Pyramos (Ceyhan Nehri) üzerindeki yeni köprünün çekirdeği Roma Dönemi'ne aittir. Valerianus (253-260) ve Iustinianus Dönemi'nde (527-565; Prokopios, *de aedificiis* V 5, 4-7) onarılan köprü, Araplar ve Ermeniler tarafındanda yenilenmiştir.

Kaynakça: L. Budde, Antike Mosaiken in Kilikien I. Frühchristliche Mosaiken in Misis-Mopsouhestia (1969); E. Kitzinger, Observations on the Samson Floor at Mopsuestia, DOP 27, 1973, 135-144; RBK IV (1990) 202-204. 327-336; TIB 5 (1990) 351-359; D. Feissel, AnTard 8, 2000, 97.

Myra - Kale (Demre) - Lykia

Kent, İ.Ö. 5. yüzyıldan başlayarak Roma İmparatorluk Dönemi'ne kadar özellikle kaya mezarları ve tiyatrosu ile önemli bir merkez olmuştur. Efsaneye göre bir havarinin öğrencisi olan Titus, burada bir Hıristiyan cemaati oluşturmuş ve cemaat, 60 yılında Roma'ya yolculuğu sırasında Myra'nın (Kale / Demre) limanı Andriake'den (Zümrütkaya) yola çıkan Paulus ve daha sonra Thekla tarafından ziyaret edilmiştir. 6. yüzyıldan itibaren yazılı kaynaklarda belirtildiğine göre, 4. yüzyıl ortasında kentin piskoposu olan Nikolaos, 325 yılındaki Nikaia (İznik) Konsili'ne katılmıştır. Patara'da (Gelemiş) doğan Nikolaos yardımseverliği ve mucizeleriyle Doğu kilisesinin en sevdiği aziz olmuştur. Mezarı kendi adıyla anılan kilisede yer alır. Kilise, 529 yılındaki depremde kent ile birlikte zarar görmüş, Iustinianus kenti ve kiliseyi tekrar yaptırmıştır. Kuzey yan nefin batısındaki tonozlu bölüm, ana *apsis* ve yan *apsis*lerdeki duvar izleri bu döneme aittir. Yapı uzunlamasına, orta nefi bir ya da iki kubbeli, payeli bir bazilika olarak kabul edilir.

Belki de Arapların saldırısı sonucunda oluşan ikinci tahribat sonrasında, 8. yüzyılda Iustinianus zamanı kilisenin temelleri üzerine kubbeli bazilika yapılmıştır. 1087 yılında Barili tüccarlar, Aziz Nikolaos'un *rölik*lerini Bari'ye götürerek onun adına büyük bir kilise yaptırmışlardır.

Myra'daki (Kale / Demre) kilise içinde Roma Dönemi'ne ait birçok lahit ikinci defa kullanılmıştır. Bunlardan, Atina'da 2. yüzyıl ortasında yapılmış ve Myra'ya (Kale / Demre) getirilmiş gösterişli bir lahdin aziz için kullanıldığı kabul edilir.

12. yüzyılda kiliseye ek yapılar ve onarımlar yapılmıştır. 13. yüzyıl başında bölge Selçukluların olunca kilise bakımsız hale gelmiştir. Rus Çarı I. Nikolaos kiliseyi 1862/63 yılında onartmış, özgün planda bu onarım sırasında birçok değişiklik yapılmıştır.

Myra'nın (Kale / Demre) limanı Andriake (Zümrütkaya), Aziz Paulus'un 60 yılında Roma'ya yaptığı yolculukta gemiye bindiği yerdir (*Havarilerin İşleri* 27, 1-8 ve 38). Burada önemli bir tahıl ambarı vardır (Lat. *horrea* ya da *granarium*). Yapı Hadrianus (131) zamanında yapılmıştır. 388 ve 392 tarihlerini veren bir yazıt, yapının Geç Antik Çağ'da da kullanıldığını göstermektedir. İskenderiye'den Roma ve Konstantinoupolis'e (İstanbul) gidecek gemiler bu limanda kalmıştır. Ayrıca tahıl yüklü gemilerin de uzak mesafelere gitmeden önce bu limana geldikleri kabul edilir. Örneğin Lykia ve kuzey sınırındaki Kibyratis'ten (Gölhisar) alınan ve Roma ile Konstantinoupolis'e (İstanbul) gönderilen tahıl bu limanda toplanmıştır.

Andriake'de (Zümrütkaya) üç nefli, bir kısmı ek yapılara sahip çok sayıda kilise vardır. Sura Limanı'ndaki payeli bazilika ise Erken Orta Çağ'da yapılmıştır.

Kaynakça: U. Peschlow, Die Architektur der Nikolaoskirche in Myra, J. Borchhardt, Myra - Ein lykische Metropole, Istanbuler Forschungen 30 (1975) 303-359; O. Feld, Die Kirchen von Myra und Umgebung, J. Borchhardt, Myra - Ein lykische Metropole, Istanbuler Forschungen 30 (1975) 398-424; M. Wörrle, Die Inschrift des Flavius Eutolmius Tatianus, J. Borchhardt, Myra - Ein lykische Metropole, Istanbuler Forschungen 30 (1975) 70 vd; RBK V (1995) 543 vd; Harrison, Mountain age. 79-85; RBK VI, 46 (2002) 806-839 "Myra" (U. Peschlow); K. Belke, AnTard 8, 2000, 115-117; P. Niewöhner, Neues zum Grab des Hl. Nikolaus von Myra, JbAC 46, 2003, 119-133; TIB 8 (2004) 342-359. 435-439. 865vd.

Aziz Nikolaos ve tasvirleri için kaynakça: G. Anrich, Hagios Nikolaos. Der Heilige Nikolaos in der griechischen Kirche I. II (1913. 1917); Lexikon der christlichen Ikonographie 8 (1976 = 1990) 45-58; L. Heiser, Nikolaus von Myra. Heiliger der ungeteilten Christenheit (1978); N.P. Sevcenko, The Life

of Saint Nicholas in Byzantine Art (1983); H. Blum, Die Vita Nicolai Sionitae (1997).

Nazianzos - Bekârlar (Koloneia'nın [Şebinkarahisar] 30 km doğusunda [Aksaray]) - Kappadokia I, daha sonra II, 6. yüzyıldan beri Kappadokia III

Kutsal Topraklar'a giden yol üzerindeki bu küçük yerleşim 325 yılından beri piskoposluktur. Önce Kaisareia / Caesarea (Kayseri), sonra Tyana (Kappadokia II), nihayetinde 6. yüzyıldan itibaren yeni kurulan Mokisos'a (Kappadokia III) bağlanır. Kentin tanınmış ilk Piskoposu Gregorios (ölümü 374), 350 yılında Antiokheia'daki (Antakya) galerili, sekizgen planda Megale Ekklesia'nın bir benzerini yaptırır (Nazianzos'lu Gregorios, *Epistulae* 57 ve *Oratio* XVIII 39). Zengin bezemeye sahip yapıda kullanılan bazı mermer sütun, başlık ve kaideler, yapı için getirilmiş ve kabartmalarla bezenmiştir. Yapının dışındaki duvar örgüsünde kaliteli işçilik gösteren düzgün kesme taşlar dikkat çekicidir. Sütunlarla çevrelenmiş bir avlu içindeki kilisenin kentteki yeri belli değildir. Nazianzos'lu Gregorios* (ya da Gregorios Theologos) ise ilk Piskopos Gregorios'un oğlu olup 382/83 yılında Nazianzos piskoposu olmuştur ve tanınmış Kappadokia Kilise Babalarından biridir (ölümü 390/91).

Kiliseye ne olduğu ve kentin kaderi hakkında fazla bilgi yoktur. Bilinen, 1370 yılına kadar kentin piskoposluk, hatta *metropolitlik* olarak kalmış olmasıdır.

Kaynakça: Strzygowski (1903) 93-95; Birnbaum, age. 181-209, özellikle 191-202; Mango (1972) 26 vd; Hild (1977) 43 vd Res. 2; Restle (1979) 147; TIB 2 (1981) 244 vd.

---

*· Aziz Gregorios (Nazianzos'lu): Yaklaşık 330-390 arası yaşadı. 372'de Sasima piskoposu oldu. Yalnızlığı seven aziz buradan kaçtı. Daha sonra Nazianzos piskoposu oldu fakat buradan da kaçtı. 378-379 yıllarında İstanbul piskoposluğu yaptı. 381'deki İstanbul Konsili'nde tüm görevlerinden ayrılarak ölünceye kadar inzivada yaşadı.

Nikaia - İznik - Bithynia

Nikaia (İznik), İznik Gölü'nün doğu kıyısında İ.Ö. 300 yılına ait eski bir yerleşim üzerine kurulmuştur. Khalkedon'dan (Kadıköy) Nikomedeia üzerinden (İzmit), Nikaia (İznik), Ankyra (Ankara), İkonion'a (Konya) ve "Kilikia Kapıları" (Kilikia Pylai - Gülek Boğazı) aracılığıyla Kilikia ve Suriye'ye giden yol üzerinde önemli bir nokta olan kentin Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait bilgiler azdır. Constantinus, kentte 325 yılında yapılan ve birçok piskoposun katıldığı ilk Oikoumenik Konsil'e bir mektup yazmıştır. 363 ve 369 depremleri kenti tahrip etmiş, 716 ve 727 yılında Araplar kente zarar vermiştir. 787 yılında VII. Oikoumenik Konsil, bugün kalıntısı hâlâ görülebilen Hagia Sophia'da yapılmıştır. Bu konsilde Ortodokslar için önemli ve bugün hâlâ geçerli olan "Tasvir Öğretisi" son şeklini almıştır. 1204 yılından 1261 yılına kadar Selçukluların olan kent, önce Haçlıların eline geçmiş, bir ara Bizans İmparatorluğu'nun başkenti konumuna gelmiş, 1331 yılında ise Osmanlıların olmuştur.

Kentin merkezindeki Hagia Sophia kalıntısı üç nefli, çokgen *apsis*iyle başkent etkisindeki bir bazilikadır. Galerisiyle de başkent kiliselerinin bir benzeri olan yapıda kullanılan İon tarzındaki *abakus*ların kilise için yapıldığı kesin değildir. Güneydoğusundaki ek yapının vaftizhane olabileceği düşünülür. Kilise 5. yüzyılda, *opus sectile* taban mozaiğine sahip ek yapı ise 11. yüzyıldan önce yapılmıştır. 11. yüzyıldaki depremde (olasılıkla 1065 yılında) zarar gören kilise galerisiz olarak tekrar yapılmış, bu evrede *apsis*in yanına iki kubbeli yan oda eklenmiştir. Kuzeydeki bir niş içinde (*arcosolium* mezar) yer alan duvar resmi 13. yüzyıla tarihlendirilir. Osmanlılar Dönemi'nde kilise cami olarak kullanılmıştır.

Koimesis Kilisesi (Meryem Ana'nın ölümüne ithaf edilen) ise 750 yılında mozaikleriyle kubbeli bir kilise olarak yapılmış, 1922 yılında yıkılmıştır.

Kent surunun ve kapılarının geçmişi İ.S. 1. yüzyıla dayanır. Bir deprem sonrasında Hadrianus Dönemi'nde (117-138) ve 268/69 yılında Gotların saldırısı nedeniyle yenilenmiş, Erken Hıristiyan-

lık Dönemi'nde 4. yüzyıldaki deprem sonrasında (368) ise güçlendirilmiştir. 13. yüzyılda Konstantinoupolis Latin Haçlıların eline geçtiği için Bizans İmparatorluğu'nun başkenti olmuştur.

Kentin 5 km kuzeyindeki yeraltı mezarının duvar resmi; cennete ait manzaralar, tavus kuşları ve bir haç motifiyle dikkat çekicidir. 500 yılına tarihlenen mezarın dışında daha sade duvar resmine sahip bir yeraltı mezarı daha vardır.

Prokopios, Iustinianus'un (527-565) kentte bir saray, hamam, kent yakınında ise sukemeri ve bir köprü, rahip ve rahibeler için manastır ve kiliseler yaptırdığını bize aktarır (*de aedificiis* V 3, 1-6). Bu anlatımdaki sukemerine ait kalıntı bugün hâlâ görülebilmektedir. Müzede ise Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait çok sayıda başlık ve mimari plastik esere yer verilmiştir.

Kaynakça: A.M. Schneider - W. Karnapp, Die Stadtmauer von Iznik (Nicaea) (1938); A.M. Schneider, Die römischen und byzantinischen Denkmäler von Iznik-Nicaea (1943); N. Fıratlı, An early byzantine hypogeum discovered at Iznik, Mélanges Mansel (1974) 919-932; M. Restle, Istanbul, Bursa, Edirne, Iznik, Baudenkmäler und Museen (1976) 521-547; S. Eyice, İznik, STAD 1, 1987, 65-85; S. Eyice, İznik. Tarihçesi ve Eski Eserleri (1988); S. Möllers, Die Hagia Sophia in Iznik/Nikaia (1994); E. Karakaya, İznik'te Bulunan Duvarları Resimli Bir Mezar Odası, STAD 14, 1997/98, 55-58; K. Belke, AnTard 8, 2000, 123; E. Russo, Considération sur la sculpture architecturale et décorative à Nicée à l'époque paléochrétienne, Bizantinistica 4, 2002, 3-11 Lev. 1-20; I. Akbaygil v.d. (Hrsg.), Iznik throughout history (2003); RBK VI, 47 (2004) 976-1013 "Nikaia" (S. Möllers).

Nikomedeia – İzmit - Bithynia

Nikomedeia (İzmit), I. Nikomedes tarafından İ.Ö. 264/63 yılında Bithynia Krallığı'nın başkenti olarak kurulmuştur. Limanı ve önemli yol bağlantılarının üzerindeki konumu, kenti önemli kılmıştır. Geç Antik Çağ'da Roma İmparatorluğu'nun önemli bir kenti sayılmış, buraya Diocletianus (284-305) tarafından büyük bir imparatorluk sarayı yapılmıştır. İmparator 303 yılında Hıristiyanların kovuşturulmasını başlatır ve Lactantius (*de mortibus persecutorum* ["Takipçilerin Ölüm Tarzları Üzerine"] XII) bu süreci bize aktarır (bkz. Bölüm 2). Bu kovuşturma sırasında İmparator Maximianus Daia'nın doktoru Panteleimon (Pantoleon) 305

yılında öldürülmüştür. Aziz, Ortodoks kilisesinin baş *martiri* ve doktor ve eczacıların patronu olarak kabul edilir. Azize Barbara* da Nikomedeia'da (İzmit) öldürülmüştür. Her ikisi de Katolik kilisesinin "14 kurtarıcı (yardımcı) aziz ve azizesi" içinde yer alır. Nikomedeia (İzmit) Erken Hıristiyanlık tarihi içinde önemlidir. Burada İmparator Galerius, Licinius ve Constantinus 30 Nisan 311 yılında bir Tolerans Fermanı yayınlayıp Hıristiyanlığı serbest bir din (*religio licita*) haline getirmişlerdir.

Eusebios (*Vita Constantini* III 50) Constantinus'un burada bir kilise yaptırdığını ifade eder: "...Bithynia'nın başkentinde Constantinus büyük ve görkemli bir kilise yaptırmıştı. Kiliseyi koruyucusuna (İsa) saygıdan, düşmanlarına ve tanrıya inanmayanlara karşı kazandığı zaferin anısına yaptırmıştır". Constantinus 337 yılında Nikomedeia (İzmit) yakınlarında ölmüştür. Iustinianus, 554 yılındaki deprem sonrasında Antoninus Hamamı'nı tekrar yaptırmıştır (Prokopios, *de aedificiis.* V 3, 7). 11. yüzyılda kent kısa bir süre için Selçukluların, 1337 yılında ise Osmanlıların olmuştur.

Antik Çağ ve Erken Hıristiyanlık Dönemi mimari yapıları, kent hâlâ yerleşim gördüğü için yok olmuştur. Daha önce *kripta*sında Aziz Panteleimon'un mezarının yer aldığı bir Bizans manastırına ait şapel görülebiliyordu. Kentin 2 km uzağında, İstanbul'a giden yol üzerinde, demiryolu yakınındaki Gültepe Nekropolü, Erken Hıristiyan Dönemi'ne ait buluntu vermiştir.

Kentin yaklaşık 40 km doğusundaki Adapazarı, bugün kurumuş Sangarios (Sakarya) Nehri üzerinde yaklaşık 340 m uzunluktaki köprüsüyle dikkati çeker (9 m genişlikte, 13 kemerli). Nehrin suyu köprünün çevresinde kurumuş görünmektedir. Prokopios'un aktardığı kadarıyla köprü Iustinianus tarafından 559/60 yılında yaptırılmıştır (*de aedificiis* V 3, 8-11). Böylece köprü, günümüze kadar gelebilmiş, Iustinianus zamanına ait bu yöredeki önemli bir yapı olarak görülmektedir.

---

* Azize Barbara: Din kurbanı ve bakire (ölümü Nikomedia [İzmit] 235). Efsaneye göre babası Dioskoros, kızını kendi eliyle mahkemeye götürür ve kafasını uçurur. Hemen sonra onu da yıldırım çarpar.

Kaynakça: N. Fıratlı, İzmit Şehri ve Eski Eserleri (1971) 17 vd Res. 5; Mango (1972) 11; A. Öztüre, Nicomedeia Yöresindeki Yeni Bulgularla - İzmit Tarihi (1981); E. Karakaya, İzmit'te Bulunan Duvarları Resimli Mezar Odası, STAD 10, 1991, 51-53; C. Foss, Survey of Medieval Castles of Anatolia II. Nicomedia (1996) 1-15; 29-40; K. Belke, AnTard 8, 2000, 123; T.H. Zeyrek - R. Asal, Izmit (Nikomedeia) Seka-Fabrikası Buluntuları 2003 yılı Çalışmaları Ön Raporu, 22. AST 2004, 1, 1-9; T.H. Zeyrek, Nicomedeia (IÖ 264/63 - IS 358) (2005).

Aziz Panteleimon için kaynakça: Lexikon der christlichen Ikonographie 8 (1976 = 1990) 111-115.

Sangarios Köprüsü için kaynakça: C. Texier, Description de l'Asie Mineure I (1839) 55 vd Lev. IV; M. Whitby, Justinian's bridge over the Sangarius and the date of Procopius' De aedificiis, Journal of Hellenic Studies 105, 1985, 129-148; S. Froriep, Ein Wasserweg in Bithynien. Bemühungen der Römer, Byzantiner und Osmanen, Antiker Wasserbau 2 (1986) 39-50; S. Şahin, Wasserbauten Justinians am unteren Sangarios in Bithynien, XI. Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina, Roma 1997 II (1999) 643-658; D. Feissel, AnTard 8, 2000, 94; K. Belke, AnTard 8, 2000, 120 vd 123; C. Marek, Pontus et Bithynia (2003) 53 vd Res. 80. 82; 58.

Nisibis - Nusaybin - Mezopotamya

Nisibis'in (Nusaybin) 4 km kuzeyindeki Girnavaz'da yapılan kazılarda, İ.Ö. 16.-14. yüzyıl ve İ.Ö. 7. yüzyılda burada bir yerleşim olduğu ortaya çıkmıştır. Daha sonra kent "Antiochia ad Mygdonium" (Mygdonius, bugünkü Çağçağ Çayı) olarak yeniden kurulmuştur. Kısmen Roma Dönemi'ni yaşayan kent, İ.S. 165 yılına kadar Parthların, sonrasında tekrar Roma'nın eline geçer. 2. yüzyılda burada bir Hıristiyan cemaati vardır. Daha sonra kent, Amida (Diyarbakır) Metropolitliği'ne bağlı bir piskoposluk olur. Nisibis (Nusaybin) 363 yılında İmparator Iulianus tarafından, bir barış ve iyi niyet gösterisi olarak Sasanilere verilmiştir. Hıristiyanların bir kısmı Amida'ya (Diyarbakır) göç etmişlerdir. Sasaniler Dönemi'nde Nisibis (Nusaybin), bir yandan Romalılara ve daha sonra Bizanslılara karşı sınır kalesi, diğer taraftan da Doğu ve Batı'daki ülkeler arasında önemli bir bağlantı merkezi olarak kullanılmıştır. Kent Nasturî metropolitliklerinden biridir ve 489 yılına kadar varlığını sürdüren ilahiyat okulu ile ünlüdür. 640 yılında Arapların eline geçen kent eski önemini kaybeder.

Bugün kent, iki ülke arasındaki sınır ile bölünmüştür. Suriye tarafında Geç Antik Çağ'a ait köprü ve Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait sütunlu cadde, Türk tarafında ise Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait en önemli yapılardan biri yer almaktadır. Katedral, Piskopos Mar Yakup* tarafından 312 - 320 yılları arasında yaptırılmıştır. Ancak yapı tümüyle kaybolmuştur. Piskopos Vologeses tarafından 359 yılında yapılan vaftizhane de katedrale aittir. Bugünkü kompleksin güneydoğusundaki vaftizhane kare planlı olup kubbe ile örtülüdür. Doğuda bir *apsisi*, batıda üstü açık bir giriş mekânı vardır. Zengin mimari süsleme unsurları, başlıklar yapının tarihlendirilmesini kolaylaştırmaktadır. Vaftizhane altındaki *kripta*da, kapağında küçük bir haç motifi yer alan ve Piskopos Mar Yakup'a ait olduğu düşünülen bir lahit vardır. 713 ve 758 yılları arasında vaftizhanenin kuzeyine büyük bir yapı eklenmiş, 1872 yılında ise tamamen yenilenmiştir. Bu yenilemede giriş mekânına ekler ve bir üst kat yapılmıştır. Erken Hıristiyan mimarisi içinde önemli bir yere sahip Nisibis'teki (Nusaybin) vaftizhanenin hak ettiği duruma getirilmesi gerekmektedir.

Kaynakça: Bell - Mundell Mango (1982) 142-145; Sinclair III (1989) 343-345; H. Hollerweger, Lebendiges Kulturerbe. Turabdin (1999) 298-303; Brands (2002) 289.

Nyssa -Harmandalı yakınında - Kappadokia I

Kent, Kırşehir'in (Aquae Saravenae) kuzeybatısında büyük bir yerleşim olarak lokalize edilmektedir. Kazı yapılmamış olması nedeniyle yapılar tam olarak belirlenememiştir. Yerleşmede, kapılarıyla bir koruma duvarı ve üç tepe görülebilmektedir. Kentin 372 yılından öncesine ait tarihi bilinmez. Bu tarihten itibaren kentin ilk tanınmış şahsiyeti olan Nyssa'lı Piskopos Gregorios (ölümü 395) Kappadokia'nın en önemli Kilise Babalarından biri ve Kaisareia'lı (Kayseri) Basileios'un kardeşidir. Gregorios 375 yılında, yeri tam olarak belirlenemeyen bir kilise yaptırır. Kilise-

---

* Piskopos Mar Yakup: Nisibis'li (Nizip) Aziz Yakup (Büyük) yaklaşık 270-338 yılları arasında yaşadı. Önce keşiş, sonra Nisibis piskoposu oldu. Nisibis'in II. Şahbur tarafından kuşatılması sırasında öldü. Çağdaşları kendisine "Mezopotamya Musası" adını takmışlardı.

yi, İkonion'lu (Konya) Amphilokhios'a yazdığı bir mektupta (*Epistulae* XXV) anlatır. Bu anlatımdan ortaya çıkan sonuç, kilisenin eşit kolları olan ve serbest haçı içine alan bir *oktogon* olduğudur. Köşelerde, içlerinde sekiz sütun olan *konkhos*lar bulunmaktadır (krş. R. Stupperich tarafından yapılan rekonstrüksiyonu). Orta bölümde sekizgen tambur üzerinde sekizgen ahşaptan bir piramit yükselmektedir. Kilisenin sonraki dönemi hakkında bilgi edinilememektedir. 1370 yılına kadar Nyssa'da (Harmandalı) piskoposlarının varlığı bilinmektedir. 9. yüzyılda kent surları Araplar tarafından tahrip edilir ve yerleşim terk edilir.

Gregorios'un, Kızılırmak kıyısında Nyssa (Harmandalı) yakınında bir arkadaşına ait villayı anlatımı (20. Mektup) önemlidir. Villa, etkileyici bir mimariye, değerli malzemelerin kullanılmasıyla yapılmış zengin bir iç donanıma sahiptir. Yapıda, tabanda *opus sectile* mozaikler, farklı taşlardan sütunlar kullanılmıştır. Duvar mozaikleri *opus sectile* tekniğinde camdan yapılmıştır. Tunçtan (yaldızlı ve gümüş kaplama) ve mermerden heykeller ile ikonalar süsleme unsurlarıdır. Üzerinde figürlü ya da dekoratif bezemenin yer aldığı fildişi malzeme kapı kanatlarında kullanılmıştır. Ayrıca kısmen yaldızlanmış ahşap sütun ve başlıkların varlığından söz edilmektedir. Hıristiyan olan villa sahibi süslemede kesin tarifi olmayan pagan konulara da yer vermiştir. İlginç olan, farklı yerlerdeki değerli malzemelerin, başka bölgelerden Anadolu'nun iç bölgesine getirilmiş olmasıdır. Kent dışında yer alan böyle bir villa Anadolu'da bugüne kadar bulunamamıştır. Ancak Geç Antik Çağ'da farklı bölgelerde bu tarz villalar az ya da çok kalıntılarıyla tespit edilebilmiştir. Antiochia ad Orontem (Antakya) bu alanda iyi bir örnektir.

Kaynakça: Strzygowski (1903) 70-90; Birnbaum (1913) age. 181-209, özellikle 202-209; Mango (1972) 27-29; Hild (1977) 77 vd Res. 43; Restle (1979) 75-80 Plan 58; TIB 2 (1981) 246-248; R. Stupperich, Eine Architekturbeschreibung Gregors von Nyssa: zur Diskussion um die Rekonstruktion des Martyriums von Nyssa im 25. Brief, Studien zum antiken Kleinasien, ed. by A. Schütte v.d., Asia Minor Studien 3 (1991) 111-124.

Nyssa'lı Gregorios'un anlatımını yaptığı villa ile ilgili kaynakça: J.J. Rossiter, Roman villas of the Greek east and the villa in Gregory of Nyssa Ep. 20, Journal of Roman Archaeology 2, 1989, 101-110; R. Stupperich, Zur Beschreibung einer galatischen Villa im 20. Brief Gregors von Nyssa, E.

Schwertheim (ed.), Forschungen in Galatien, AST 12 (1994) 157-169, H.R. Drobner, Archaeologia Patristica. Die Schriften der Kirchenväter als Quellen der Archäologie und Kulturgeschichte: Gregor von Nyssa, *Homiliae in Ecclesiasten* (1996) 137-168 (G. Koch, Zeitschrift für Kirchengeschichte 110, 1999, 394-398).

Öküzlü - "Dağlık Kilikia" - Kilikia I

Sebaste'nin (Ayaş) yaklaşık 9 km kuzeyindeki yerleşimin Antik Çağ'a ait ismi bilinmemektedir. Yerleşimde çok sayıda ev, iki katlı yapılar, sarnıçlar, lahitler ve üç kilise kalıntısı bulunmaktadır. Kiliselerden biri enine nefli, galerili ve dışa taşan doğu bölümüyle kısmen ayaktadır. Batısında bir *nartheks* ve avlu yer alır. *Bema*nın yanındaki odalar doğuya doğru taşmakta ve *apsis*in arkasındaki kapılarla birbirlerine bağlanmaktadır. Yapıdaki *pilastr* başlıkları 500 yılına ya da 6. yüzyıl başına tarihlendirilir. Bu kilisenin güneyinde, içine daha sonradan evler yapılmış başka bir kiliseye ait kalıntılar vardır. Yaklaşık 600 m güneydeki diğer bir kilise, tepe üzerindedir. Oldukça kötü bir durumda günümüze gelen kilise, bir hac kilisesi olarak kabul edilmektedir. Kilisenin doğu bölümü ilginçtir. Buradaki yüksek altyapı, bir bodrum katı ya da sarnıç olarak kullanılmıştır. Köy ile kilise arası, taş döşemeli bir yol ile birbirine bağlanmıştır. Kilisenin içindeki kırık bir başlık, bunun da enine nefli kilise ile aynı tarihte yapıldığını gösterir.

Literatur: S. Eyice, Un site byzantin de la Cilicie: Öküzlü et ses basiliques, Rayonnement grec. Hommages à C. Delvoye (1982) 355-367; S. Eyice, Ricerche e scoperte nella regione di Silifke nella Turchia meridionale, Milion 1 (1988) 15-33; RBK IV (1990) 205 vd; TIB 5 (1990) 369.

Patara - Gelemiş - Lykia

Patara (Gelemiş), Batı Lykia'da Ksanthos (Kınık) yakınında yer almaktadır ve olağanüstü uygun bir limana sahiptir. En eski kalıntılar Taş Çağı'na aittir. Kent yüzyıllar içinde önemli bir yer olmuş, Yunan dünyasının en ünlü Apollon tapınaklarından biri burada yer almıştır. 1988 yılında yapılan kazılarda Roma İmparatorluk Dönemi ve daha sonraki dönemlere ait evreler bulunmuştur. Paulus dönüş yolculuğunda Batı Anadolu'dan Tyros'a

giderken Patara'da (Gelemiş) gemi değiştirmiştir (*Havarilerin İşleri* 21,1). 325 yılındaki Nikaia (İznik) Konsili'nde Lykia'nın tek temsilcisi, Patara'dan (Gelemiş) gelen piskopos olmuştur. Erken Orta Çağ'da Patara (Gelemiş), Myra (Kale / Demre) Piskoposu Aziz Nikolaos'un doğduğu yer olarak ün kazanır. Doğu Kilisesi'nin en çok saygı duyulan azizinin bu kentteki varlığı, tarihi verilere dayanmaz (efsaneye göre 342 yılında aziz ölür). Patara (Gelemiş) Limanı 12. yüzyıla kadar Kutsal Topraklar'a giden yol üzerinde önemli bir istasyon olmuş, zaman zaman 15. yüzyıla kadar kullanılmıştır.

Kent 5. yüzyılda ve 6. yüzyıl başlarında en canlı dönemini yaşamıştır. Bu döneme ait en az beş bazilika kalıntısı belirlenmiştir. Köydeki bir kilise ve "Kaynak Kıyısındaki Bazilika" henüz tam olarak araştırılmamıştır. Üç nefli "Liman Bazilikası"nın *apsis*i iyi korunmuştur. "Kent Bazilikası" üç nefli olup, kolları dışa taşan enine nefi ve dışa taşan *apsis*iyle dikkat çekicidir. Kilise donanımına ait kırık başlıklar, mermer duvar kaplama parçaları ve taban mozaiklerine ait az sayıda kalıntı vardır. Kentin küçük bir bölümü Geç Antik Çağ'da (olasılıkla Iustinianus zamanı) duvarla çevrilmiştir. Bu amaçla antik yapılara ait çok sayıdaki düzgün kesme taş devşirme olarak kullanılmıştır.

"Liman" ve "Kent Bazilikası"nın tahrip olmasından sonra bunların içine küçük birer kilise yapılmıştır. Diğer küçük ölçekli kiliseler, kentin Orta Çağ'daki yıkılışına kadar geçen sürede yapılan yeni yapılardır. Bunların tarihlendirilmeleri zordur. Limanın kuzeyindeki yarımada Orta Çağ'da son nokta olarak sur duvarlarıyla çevrelenmiştir.

Kaynakça: F. Işık, Patara. The History and Ruins of the Capital City of Lycian League (2000); kiliseler 41 vd; 78-80; 100-102; kent duvarları: 105 vd. TIB 8 (2004) 780-788.

Pergamon – Bergama - Asia

İ.Ö. 2. binden beri var olan yerleşme, İ.Ö. 3. ve 2. yüzyılda Pergamon (Bergama) Krallığı'nın başkenti olmuştur. Kentte oldukça erken dönemde bir Hıristiyan topluluğu oluşmuştur. İoannes'in

vahiylerinde (2, 12-17) 100 yılı civarında mektuplar gönderilmiş olan Batı Anadolu'da yedi cemaatin bulunduğu kentlerden biri de Pergamon'dadır. Roma İmparatorluk Dönemi'nde İmparator Traianus (İ.S. 98-117) ve Hadrianus (İ.S. 117-138) zamanında kent en parlak dönemini yaşar. 262 yılındaki Got saldırıları bu parlak dönemi kesintiye uğratır. 716 yılında kent Arapların eline geçer. Ancak Orta Çağ'a kadar Bizans'ın elinde kalır. Kent 1302 yılında Selçukluların ve 1345 yılında da Osmanlıların olur.

Erken Hıristiyanlık Dönemi kiliselerine ait çok az kalıntı vardır. Sadece kroki planları yapılan kiliseler içinde, *agora*nın alt tarafında 5. yüzyıl ortasına tarihlenen büyük avlulu bazilika dikkat çekicidir. İ.S. 2. yüzyılda yapılmış Kızıl Avlu olarak bilinen, yüksek duvarları olan Serapis Tapınağı, Hıristiyanlar tarafından 5. yüzyıl sonu ya da 6. yüzyıl başında üç nefli, galerili bir bazilikaya dönüştürülmüş ve doğusuna *apsis* eklenmiştir. Kentin konut alanı içindeki küçük kilise, *parapet* levhalarına bakılarak 5./6. yüzyıla tarihlendirilir. 530 yılında Kybele ("Megalesion") Tapınağı üzerine bir kilise yapılmıştır. 7. yüzyıl sonunda kalenin üst bölümü yeni ve güçlü bir duvarla Arap saldırılarına karşı desteklenmiştir. Ayrıca Zeus Altarı yıkılmış ve mimari parçaları ve kabartmalı *friz*leri diğer yapılarda kullanılmıştır. Orta ve aşağı kent Orta Bizans Dönemi'nde tekrar yerleşim görmüş, yeni duvarlarla güçlendirilmiştir.

Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde Asklepieion'da, *propylon*lu avlunun kuzeybatı köşesine bir vaftizhane yapılmıştır. Yapı, yukarıdaki yuvarlak planlı yapı üzerine yapılmış kiliseye ait olmalıdır. Kentten Asklepieion'a uzanan yol (*via tecta*) 5./6. yüzyılda hâlâ buranın ziyaretçisinin bulunduğunu gösterir. Bu yol çevresindeki yapılar 7./8. yüzyıla tarihlendirilmektedir.

Kaynakça: Strzygowski (1903) 45 vd Res. 30; O. Deubner, IstMitt 27/28, 1977/78, 227-250, özellikle 249 vd; W. Radt, Pergamon. Geschichte und Bauten einer antiken Metropole (1999) 49-51. 200-209. 289-292; U. Mania, Die "Rote Halle" in Pergamon und die Umwandlung eines paganen Heiligtums zur Kirche, bk: M. Altripp – C. Nauerth, Architektur und Liturgie. Akten des Kolloquiums vom 25. bis 27. Juli 2003 in Greifswald (2006) 73-82.

Perge - Aksu - Pamphylia

Kent Pamphylia'da denizden yaklaşık 14 km uzaklıkta, Kestros (Aksu) Nehri kıyısındadır. *Akropolis* tepesi İ.Ö. 4. binden beri yerleşim görmüştür. Efsaneye göre Perge (Aksu) Troia Savaşı'ndan sonra kahin Kalkhas ve Mopsos önderliğindeki bir grup Yunanlı göçmen tarafından kurulmuştur. Hellenistik Dönem'de (olasılıkla İ.Ö. 2. yüzyılda) *akropolis*in güneyindeki aşağı kent, gösterişli bir kapısı olan büyük bir kent suruyla çevrelenmiştir. 2. ve 3. yüzyıl başında Anadolu'da yaşanan ekonomik canlılık Perge'de (Aksu) de zengin donanımlı mimari plastik ve heykellere sahip birçok binanın yapılmasına neden olmuştur. Hıristiyanlık Perge'de (Aksu) de çok erken yayılmıştır. Paulus en az iki kere buraya gelmiştir (*Havarilerin İşleri* 13, 13 vd; 14, 25). 314 - 553 yılları arasında kentin piskoposları vardır. Kent Pamphylia'nın (ve kısmen Pisidia'nın) *metropolis*i olmuştur.

Aşağı kentte, kroki planları H. Rott tarafından yapılmış, ancak bugüne kadar ayrıntılı incelenmemiş, duvarları kısmen ayakta iki büyük bazilika, avlularıyla birlikte yer alır. Her ikisi de enine neflidir. Suriye ve Dağlık Kilikia'daki gibi doğu bölümleri düz bir duvarla sınırlandırılmıştır. Kaliteli düzgün kesme taş, antik yapılardan alınarak devşirme malzeme olarak kullanılmıştır. Donanımlarına ait mermer levhalar dikkat çekicidir. Erken Hıristiyanlık Dönemi'nden çevre koridorlu bir *tetrakonkhos*, geç dönemde sütunlu bir avluya (*palaestra*) ek olarak yapılmıştır. Burada da kazı yapılmadığı için yapının işlevi ve tarihçesi hakkında kesin bilgiler edinilemez (4. yüzyıl ?). Yeni *akropolis* planlarında yer alan üç bazilika hakkında bilgi yoktur. Aşağı kentteki *macellum*, Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde bir ayazmaya dönüştürülmüştür. 4. yüzyılda mevcut kent duvarları yenilenmiş, güneye doğru duvar uzatılmış ve yeni bir kapı eklenmiştir. Tiyatro yakınındaki onarımlar 450/75 ve 527 yıllarına tarihlenir.

7. yüzyılda Araplar kenti tahrip eder. Kentin daha iyi savunulması için halk Attaleia'ya (Antalya) göç etmiştir. *Akropolis*teki kilise içinde bir yenileme ve yeni donanımlar 10./11. yüzyıla tarihlenir. Orta Bizans Dönemi'nden kapalı Yunan haçı planlı küçük bir kiliseye ait kalıntı, ana caddenin kuzey bölümündedir.

Kaynakça: Rott, age. 46-55; A.M. Mansel, AA 1975, 81-83; W.E. Kleinbauer, The Double-Shell Tetraconch Building at Perge in Pamphylia and the Origin of the Architectural Genus, DOP 41, 1987, 277-293; H. Abbasoğlu - W. Martini, 20. KST 2, 1998, 189 Plan 1; H. Abbasoğlu, Urbanism (2001) 183-185; H. Abbasoğlu - W. Martini (Hrsg.), Die Akropolis von Perge I. Survey und Sondagen 1994-1997 (2003) 47-49. 52-54 Beilage 2-3 (Akropolis üzerine kiliseler işlenmiş); TIB 8 (2004) 360-372.

Philadelphia - Alaşehir - Lydia

Philadelphia (Alaşehir), Batı Anadolu'da Lydia'daki Sardeis'ten (Sart) Laodikeia'ya (Denizli-Eskihisar) giden yol kenarında yer alan Hellenistik Dönem'de kurulmuş bir yerleşimdir. İoannes'in vahiylerinde (3, 7-13) Philadelphia (Alaşehir), yedi Hıristiyan cemaatinden birinin bulunduğu yer olarak geçer. Roma İmparatorluk Dönemi'nde verimli çevresiyle birlikte önemli bir merkez olan kent, Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde piskoposluk olmuştur. Antik ve Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait yapılar, az miktardaki kalıntıyla günümüze ulaşmıştır. Yapılan kazılarda tiyatro ve hipodrom ortaya çıkarılmıştır. Yol yapım çalışmaları sırasında birçok mezar yapısı tahrip edilmiştir. Bunlardan birinde yer alan duvar resimleri Geç Antik Çağ'dandır.

Kentin merkezindeki üç büyük paye, büyük bir kiliseye ait olmalıdır (yaklaşık uzunluğu 50 m, genişliği 25 m). Kentin katedrali olduğu düşünülen yapının, 19. yüzyıldan beri Aziz İoannes Theologos'a ithaf edildiği aktarılır. Doğu-batı doğrultusundaki yapının, üzerindeki iki büyük kubbeyle rekonstrüksiyonu yapılmaktadır (çapı 14 m). Yazılı kaynaklar olmamasına rağmen kilisenin Iustinianus zamanında yapıldığı kabul edilir. Yapının bir benzeri olabileceği düşünülen Sardeis'teki (Sart) "D Kilisesi", aslında kilise olarak adlandırılsa da, yapının dini bir işlevi olduğu kesin değildir. Philadelphia'daki (Alaşehir) kilisede Orta Çağ'a ait duvar resimlerinin kalıntıları tamamen kaybolmuştur.

Philadelphia (Alaşehir) Anadolu'da Bizans'ın son kalesi olmuş, 1391 yılında Osmanlıların eline geçmiştir.

Kaynakça: M.J. Mellink, American Journal of Archaeology 81, 1977, 319 vd; H. Buchwald, The Church of St. John the Theologian in Alasehir (Philadelphia), JbÖByz 30, 1981, 301-308; A. Pralong, Les remparts de

Philadelphie, H. Ahrweiler (Ed.), Philadelphie et autres études (1984) 101-26; R. Meriç, 8. KST 1986, 259-271 (263 Plan 1); R. Meriç, 13. KST 1, 1991, 229; E. Karakaya, Antik Philadelphia Nekropolü, STAD 13, 1995/96, 54-60.

Phlabias - Flaviopolis - Kadirli - "Ovalık Kilikia" - Kilikia II

İmparator Vespasianus Dönemi'nde (İ.S. 69-79) kurulan kentin ilk piskoposu 211 yılından itibaren tespit edilebilmektedir. Kentin tarihi hakkında çok az bilgi vardır. *Metropolis* olan Anazarbos (Anavarza) ya da Kastabala (Mersin-Bodrum Kalesi) ile benzer bir plan ve görünüme sahip olan kent, Orta Çağ'da anılan kentler gibi Ermeniler tarafından yeniden inşa edilmiştir.

Antik ve Geç Antik Çağ kentine ait hemen hemen hiçbir kalıntı yoktur. Var olan, 500 yılında yapıldığı kabul edilen, çatı seviyesine kadar dış duvarlarıyla korunabilmiş üç nefli bir bazilikaya ait kalıntıdır. Kilise, bilinmeyen bir dönemde tahrip edilmiş, doğu bölümüne Orta Çağ'da küçük bir kilise yapılmış, bu da 1489/90 yıllarında bir camiye dönüştürülmüştür (Âla Cami). Kilise ilk yapımında, antik yapılardan alınan düzgün kesme taşlarla sütunlu, galerili olarak yapılmıştır. *Nartheks* ikinci evrede eklenmiştir. *Bema*nın yanında, doğuya doğru az da olsa taşıntı yapan yan odalar yer almaktadır. Yapının planı, kesiti, bezemeleri Anazarbos (Anavarza) ve Kastabala (Mersin-Bodrum Kalesi) gibi Kuzey Suriye Bölgesi'yle benzer özellikler göstermektedir. Taban mozaiğine ait kalıntılar da görülebilmektedir.

Kaynakça: RBK IV (1990) 201 vd; TIB 5 (1990) 378 vd; Sinclair IV (1990) 329 vd; R. Bayliss, The Alacami in Kadirli: Transformations of a Sacred Monument, AnatSt 47, 1997, 57-87; R. Bayliss, A Place of Permanence in the Cemetry at Flavias, Olba 2, 2, 1999, 483-497.

Priene - Güllübahçe yakınında - Asia

Kent İ.Ö. 350 yılında yeniden kurulmuştur. Eski kentin yeri tam olarak belirlenememiştir. Hellenistik Dönem'e ait çok sayıda yapı kalıntısı olmasına rağmen, Roma İmparatorluk Dönemi'nden hemen hemen hiç kalıntısı olmayan küçük kent Athena Tapına-

ğı ile ünlüdür. Yahudi cemaatine ait bir evden dönüştürülen sinagogtan kalıntı da azdır. Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde Priene piskoposluktur. Tiyatronun güneyinde eski yapılar arasındaki bir bazilika kalıntısı dikkat çekicidir. Bazilika daha önceki yapılardan alınan sütunlar ve taşlarla yapılmıştır. Yapıya ait üç evre belirlenir. Sütunlu, galerili *nartheksi* ile ilk evre 5. yüzyıl ilk yarısına aittir. İkinci evrede çok az değişiklik yapılmıştır ve 500 yılına tarihlendirilir. *Templon* levhaları, Güneybatı Anadolu'ya özgü formu, bezemeleri ve *ambonu* bu döneme aittir. Üçüncü evrede kalın payeler eklenmiştir. Üst örtüde tonoz ya da kubbe kullanılmıştır. Bu şekliyle bu evre, 6. yüzyıl ortasına Iustinianus zamanına ya da Orta Çağ'da 10. veya 12./13. yüzyıla tarihlendirilir. Bazilikanın güneydoğusundaki küçük tek nefli şapelin işlevi belirlenemez ancak Piskopos Sarayı'nın da yer aldığı kompleks içindedir. Piskopos Sarayı ve vaftizhane ise henüz araştırılmamıştır.

Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde *akropolis* duvarları güçlendirilmiştir. *Agora*nın doğusundaki bir şapel, Orta Çağ'da küçük bir kale haline getirilmiştir. Her iki uygulama 13. yüzyıla tarihlendirilmektedir.

Kaynakça: S. Westphalen, Die Basilika von Priene. Architektur und liturgische Ausstattung, IstMitt 48, 1998, 286-340; A. Henneberger, Die Kapelle bei der Basilika von Priene. Die Entwicklung des Bauplatzes seit hellenistischer Zeit, IstMitt 48, 1948, 341-348; F. Rumscheid, Priene. Führer durch das "Pompeji Kleinasiens" (1998).

Sagalassos - Ağlasun yakınında - Pisidia

İ.Ö. 4. yüzyıldan beri bilinen kent, İ.Ö. 333 yılında Büyük İskender tarafından alınmış, en parlak dönemini Roma İmparatorluk Dönemi'nde yaşamıştır. Kentte Belçikalı arkeologlar tarafından 1990 yılından beri kazı çalışmaları sürdürülmektedir. Kentin ilk piskoposu 381 yılında Konstantinoupolis'te (İstanbul) yapılan 1. Konsil'e katılmıştır. 400 yılında kent duvarları yeniden yapılmıştır. Kent 4. yüzyıl sonundan 6. yüzyıl başına kadar parlak bir dönem yaşamıştır. Enine nefi de olan üç nefli bazilikal planlı tapınağa ait malzemelerin devşirme kullanılmasıyla yapılmış iki kilise kalıntısı vardır. E Kilisesi'nde sütunlar üzerinde bir *arşitrav* vardır. E 1 Kilisesi'nde ise masklı eski bir *friz* dışta süs unsuru

olarak kullanılmıştır. Diğer kiliseler ve anılan kiliselerle ilgili ayrıntılı çalışma henüz yapılmamıştır.

7. yüzyıl ortasında kent Arap saldırıları ve güçlü bir deprem sonrasında tahrip olmuş ve terk edilmiştir. Halkın bir bölümü bugünkü Ağlasun'a yerleşmiştir. Ağlasun 11. yüzyıla kadar Sagalassos Piskoposluğu'na aittir.

Kaynakça: K. Lanckoronski, Städte Pamphyliens und Pisidiens II (1892) 149-152 Res. 123. 125 vd; Rott, age. 14-18; F.W. Deichmann, Die Spolien in der spätantiken Architektur (1975) 36-40; S. Mitchell v.d., AnatSt 39, 1989, 72 Res. 5; TIB 7 (1990) 368 vd M. Waelkens, Sagalassos und sein Territorium, K. Belke v.d. (Ed.), Byzanz als Raum (2000) 261-288; M. Waelkens, Report on the 2003 Excavation and Restauration Campaign at Sagalassos, 27. KST 2005, 2, 271-286; M. Waelkens, Archaeological Research in and Around Sagalassos in 2004, ANMED 3, 2005, 73-78; M. Waelkens, Sagalassos, bk: W. Radt (Hrgs.), Stadtgrabungen und Stadtforschung im westlichen Kleinasien, Byzas 3 (2006) 325-358, özellikle 332-336.

Sardeis - Sardes - Sart - Lydia

Efsanelere göre kentin tarihi İ.Ö. 1200 yılına kadar geri gider. Lydia İmparatorluğu'nun başkenti, altın rezervlerinden dolayı gelişen ve büyük bir güç olan kent, İ.Ö. 546 yılında Persler tarafından yenilen Kral Kroisos ile de ünlüdür. Daha sonra kent bir Pers satraplığı olmuş, İ.Ö. 334 yılından başlayarak Büyük İskender'in, sonra Pergamon (Bergama) Krallığı'nın ve İ.Ö. 133 yılından itibaren Roma İmparatorluğu'nun eline geçmiştir. İ.S. 17 yılındaki deprem kentte büyük zarara neden olmuştur. Buradaki büyük Yahudi cemaati içinde Hıristiyanlık yayılmıştır. Batı Anadolu'da mektup gönderilen yedi cemaat kentinden biridir (3, 1-6). 300 yılında Yahudi cemaati kentin merkezine, hamam ve *gymnasium*un bir bölümünü içine alan büyük bir sinagog yaptırır. İkinci yapım evresinde, yani 400 yılında duvar kaplamaları ve taban mozaikleriyle süslenen sinagog, Türkiye'deki Yahudi cemaatine ait en önemli örnektir. 616 yılında Sasaniler, 717 yılında ise Araplar kenti ele geçirir. Amerikalı arkeologların 1910-1914 yılları arasında yaptıkları kazılar, 1958 yılından itibaren kesintisiz olarak devam etmektedir. Geç Antik Çağ'a ait yapılardan sadece sinagog ayrıntılı olarak araştırılmıştır.

13. yüzyıla ait "E Kilisesi" ve 4. yüzyıl ortası ya da ikinci yarısına tarihlenen üç nefli, *narthek*sli "EA Kilisesi"nde kazı yapılmıştır. "D Kilisesi" nin bir dini yapı olduğu kesin değildir. Ancak kalıntılar üç bölümlü büyük bir yapı olduğunu gösterir. Bu bölümlerin üzeri kubbe ile örtülü olmalıdır. Bu şekliyle yapı, Philadelphia'daki (Alaşehir) Aziz İoannes Kilisesi'ne benzer, Iustinianus Dönemi'ne (527-565) tarihlendirilir ve kubbeli kiliseler grubuna girer. Yapının kentin piskopos kilisesi olduğu kabul edilir. Ancak kalıntılar yapının işlevi hakkında ipucu vermemektedir. Bir diğer kilise Artemis Tapınağı'nın güneydoğusuna eklenmiştir ("M Kilisesi"). Tek nefli ve *apsis*li kilise, olasılıkla mezarlık şapeli olarak kullanılmıştır. Kilisenin kuzeyinde bulunan sikke buluntusundan yola çıkılarak 400 yılından önceye tarihlendirilir. Bu tarihleme doğru ise yapı, Anadolu'da yapılmış en eski kiliselerinden biridir. Yapı daha sonra, olasılıkla Iustinianus zamanında yenilenmiş, yeni ve daha büyük bir *apsis* eklenmiş, kuzey ve güneye doğru duvarları genişletilmiştir. Kuzeydeki ek yapılara ait kalıntı azdır. Bu genişletmenin bir *martir* mezarı için yapıldığı düşünülmektedir. Ancak kilise içinde bu tip bir mezar kalıntısı bulunmamıştır.

Hamamın karşısındaki "Tunçların Evi" 5. yüzyılda yapılmış, Geç Antik Çağ'a ait sivil mimarinin önemli bir örneğidir. *Palaestra*lı hamamlar 211/12 yılında yapılmış, bir yazıttan anlaşıldığı kadarıyla 6. yüzyıla kadar kullanılmıştır. 300 yılında *palaestra*nın güney kanadı bir sinagoga dönüştürülmüştür. 4. yüzyıl sonunda "mermer avlu"da onarım yapılmıştır *(opus sectile* taban mozaiği) ve 500 yılında eski Korinth başlıklar İon *impost*larla yer değiştirmiştir. Hamam kompleksinin güney bölümü Geç Antik Çağ'da, 5. yüzyıl ortasında dükkanlar şeklinde düzenlenmiştir. Dükkanlar ana caddenin batısından doğusuna doğru sıralanmıştır. Aynı düzendeki bir sıra dükkan, caddenin güney bölümünde de düşünülmektedir. Dükkanlar 616 yılında Sasaniler tarafından tahrip edilmiş ve mühürlenmiştir. Ahşap çatı, kiriş ve ilk kat ahşapları yangın sonucunda çökmüştür. Böylece dükkanlar ve lokantalar envanterleriyle bulunmuştur. Kentin merkezinde üretim tehlikeli olduğu için burada üretim yapılmamıştır. Dükkanlar daha çok camdan ya da metalden yapılmış eşyaların satıldığı yerler ol-

muştur. Üst katları ise kısmen ev olarak kullanılmıştır. Çok sayıdaki yazıt, dükkanlardan bazılarının Hıristiyanlara, çoğunun Yahudilere ait olduğunu göstermektedir.

Çok sayıdaki yeraltı mezarı Hıristiyanlar tarafından kullanılmıştır. Bunlardan biri, duvar resimleri ve yazıtlarla süslenmiştir ve Khrysanthios (4. yüzyıl) adlı birine aittir. Erken Hıristiyanlık Dönemi'nden diğer küçük buluntular arasında tunç ve camdan yapılma eserler sayılabilir.

Kaynakça: A. Seager, The Building History of the Sardis Synagogue, American Journal of Archaeology 76, 1972, 425-435; G.M.A. Hanfmann - J.C. Waldbaum, A Survey of Sardis and the Major Monuments outside the Walls (1975); C. Foss, Byzantine and Turkish Sardis (1976) 1-60; A. Seager, The Synagogue at Sardis, L.I. Levine (Ed.), Ancient Synagogues Revealed (1981) 178-184; G.M.A. Hanfmann, Sardis from Prehistoric to Roman Times. Results of the Archaeological Exploration of Sardis 1958-1975 (1983) 148-167. 191-210; H. Buchwald, JbÖByz 34, 1984, 201-204; E. Karakaya, Sardes *Hipoje*leri (Mezar Odaları), STAD 1, 1987, 18-27; E. Karakaya, Sardes Katedrali, STAD 4, 1989, 63-67; R. Lindley Vann, The Unexcavated Buildings of Sardis (1989) 23-39 Res. 33-63; J.S. Crawford, The Byzantine Shops at Sardis (1990); H. Botermann, Die Synagoge von Sardes, Zeitschrift für Neutestamentliche Wissenschaft 81, 1990, 103-121; M.L. Rautman, A late roman townhouse at Sardis, E. Schwertheim (Ed.), Forschungen in Lydien, Asia Minor Studien 17 (1995) 49-66. A. Harris, Shops, retailing and the local economy in the Early Byzantine world: the example of Sardis, bk.: K. Dark (Hrsg.), Secular Buildings and the Archaeology of Everyday Life in the Byzantine Empire (2004) 82-122.

Sebaste - Ayaş - "Dağlık Kilikia" - Kilikia I

Elaioussa (Ayaş) İ.Ö. 1. yüzyıldan beri bilinmektedir ve yaklaşık 5 km batısındaki Korykos'a (Kızkalesi) aittir. Kent bugün karayla kaynaşmış olan bir ada üzerindedir. Kappadokia Kralı Arkhelaos'a Roma İmparatoru Augustus tarafından Kilikia'nın bir bölümü verilmiştir (İ.Ö. 31–İ.S. 14). Kral başkentini Elaioussa'ya (Ayaş) taşımış ve kenti Augustus'a saygısı nedeniyle "Sebaste" (Yun. *sebastos*= Lat. *augustus*, imparator) olarak adlandırmıştır. Saray ve evlerin olduğu bölüm ada üzerindedir. *Nekropol* ise karada yer almıştır. Bugün hâlâ görkemli bazı mezar yapıları ve la-

hitler görülebilmektedir. 2. yüzyıl sonunda burada halka açık yapılar, tiyatro, hamam, pazaryeri yapılmıştır. 432 yılından beri kentin piskoposları bilinmektedir. Kent, Tarsus Metropolitliği'ne, dolayısıylada Antiokheia (Antakya) Patrikliği'ne bağlıydı. Geç dönem tarihi hakkında fazla bilgi sahibi olunamayan kent, 7./8. yüzyılda Arap saldırıları nedeniyle terk edilmiştir.

Ada üzerinde üç nefli üç bazilikaya ait kalıntılar vardır. İtalyan arkeologların yaptıkları kazılarda adanın doğu ucunda tek nefli, yan odaları olan, *opus sectile* taban mozaikli bir kilise bulunmuştur (500?). Karadaki Geç Antik Çağ pazar yapısı ise bir kiliseye dönüştürülmüştür. Kentin batısındaki bir tapınak içine tek nefli küçük bir kilise yapılmış, ancak depremde zarar görmüştür. Kilisede yapılan kazılarda, doğu bölümde mozaikli bir taban bulunmuştur.

Korykos (Kızkalesi) ve Sebaste (Ayaş), Lamas Vadisi'nden (Lamos [Limonlu] Deresi Vadisi) gelen bir sukemeri aracılığıyla su ihtiyacını karşılamıştır. 1./2. yüzyılda yapılan kemer, yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla 6. yüzyıla kadar onarım görmüştür.

Kaynakça: MAMA III (1931) 220-228, M. Gough, A Temple and Church at Ayas (Cilicia), AnatSt 4, 1954, 49-64; Hellenkemper-Hild (1986) 69-73; RBK IV (1990) 205. 338 vd; TIB 5 (1990) 400 vd; E. Equini Schneider v.d., Elaioussa Sebaste I. Campagne di scavo 1995-1997 (1999) 115-128. 306-318; G. Mietke, Osservazioni sulla basilica paleobizantina, bk: E. Equini Schneider v.d., Elaiussa Sebaste II: Un porto fra Oriente e Occidente (2003) 219-222; E. Equini Schneider, Archaeological Research at Elaiussa Sebaste: The 2004 Campaign, 27. KST 2005, 2, 195-204 (ve diğer bandlar).

Sukemeri için kaynakça: H. Hunger, Die Bauinschrift am Aquädukt von Elaioussa-Sebaste. Eine Rekapitulation, Tyche 1, 1986, 132-137; Hellenkemper-Hild (1986) 123-127; D. Feissel, MiChA 5, 1999, 12-14.

Sebaste – Selçikler - Phrygia I

Kent, tarihöncesi çağlara kadar geri giden eski bir yerleşimin yerine İmparator Augustus (İ.Ö. 31 -İ.S. 14) tarafından kurulmuştur. Geç Antik Çağ'da önemli bir merkez olan kentte, Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait iki bazilikada kazılar yapılmış, ancak kazıların sonucu tam olarak yayımlanmamıştır. Bunlardan kuzeydeki kilisenin *bema*sının yanında yan odalar vardır. *Ambon*a

ait fragmanlara benzer parçalar, yapının kaliteli işçiliğe sahip bir iç donanımı olduğunu gösterir. Kuzey Kilise, Orta Bizans Dönemi'nde kapalı Yunan haçı planlı bir kiliseye dönüştürülmüştür. Bu dönüştürme sırasında bir *templon* da eklenmiştir. Kaliteli işçilik gösteren *templon*daki bir yazıtta Eustathios adına rastlanmıştır. Adı geçen Eustathios, Konstantinoupolis patriği (1019-1025) olabilir. Güney Kilise de Orta Bizans Dönemi'nde bir kubbe ile taçlandırılmıştır. Yapıya ait bazı mimari parçalar Uşak Müzesi'nde sergilenmektedir.

Kaynakça: N. Fıratlı, Découverte d'une église byzantine à Sébaste de Phrygie, CArch 19, 1969, 151-166; N. Fıratlı, Uşak-Selçikler Kazısı ve Çevre Araştırmaları 1966-1970, TAD 19, 2, 1970, 109-160; TIB 7 (1990) 376-378; A, Grabar, Sculptures byzantines du moyen age II (XIe - XIVe siècle) (1976) 42 vd Lev. 4-9.

Seleuceia ad Calycadnum - Silifke - "Dağlık Kilikia" - İsauria

Seleukos I. Nikator (İ.Ö. 312-281) Holmoi (Taşucu) halkını, mevcut tarihöncesi bir yerleşim üzerine göç ettirerek kenti kurmuştur. İkonion'dan (Konya) Laranda (Karaman) ve Koropissos (Dağpazarı) üzerinden kıyıya ulaşan Kalykadnos Nehri (Göksu [Silifke] Çayı) kıyısındaki yüksek kayalık araziye hakim olan yol ve batıdan gelip Kalykadnos'ta kesişen, önceleri bir geçit, daha sonra bir köprü üzerinden Kalykadnos kenarındaki verimli bölgeye devam eden yol üzerinde yer alan kent, ayrıca batıda Holmoi (Taşucu) ve doğuda Korasion (Susanoğlu) limanlarıyla önemli bir konuma sahipti. Seleukeia (Silifke), Kalykadnos Deltası'na yaklaşık 8 km uzaklıktadır (bugün yaklaşık 14 km). 260 yılında Seleukeia (Silifke), Anadolu'nun güney kıyısındaki diğer kentler gibi Sasanilerin eline geçer. İmparator Diocletianus zamanında yapılan yeni eyalet sisteminde Seleukeia (Silifke), İsauria Eyaleti'nin başkenti, Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde ise Antiokheia (Antakya) Patrikliği'ne bağlı bir metropolitlik olur. *Metropolis* Seleukeia'ya (Silifke), batıda İotape'den (Korakesion'un [Alanya] güneydoğusunda), doğuda Diokaisareia (Uzuncaburç), Olba (Ura) ve Korasion'a (Susanoğlu) kadarki alan bağlanmıştır. Piskoposları 325 yılındaki Nikaia (İznik) Konsili'nden beri bilinmektedir. Kent Orta Çağ'da da önemini korumuştur. Küçük Ermeni Krallığı'nın

önemli bir kalesi olan kent bugün hâlâ yaşanılan bir yerdir. Antik Çağ'dan beri kentin seviyesi 2-3 m yükselmiştir. Bu nedenle Antik ve Geç Antik Çağ yapılarının çok azı korunabilmiştir.

Kent duvarlarına, hamama, *stadion*a, tiyatro ve *nekropolis*e ait kalıntılar 19. ve 20. yüzyılın başında hâlâ görülebilmekteyken bugün ya kaybolmuş ya da yıkılarak üzerlerine binalar yapılmıştır. Kentin farklı yerlerinde yeni yapılan evlerde temel çalışmaları sırasında 2-3 m derinlikte mozaik tabanlara rastlanmıştır. Bunlardan biri *opus sectile* ve *tessera*lardan yapılmış olup uzun bir yazıta sahiptir. Yazıtta Paulina isminde birinin hamam yapısını onarttığı ifade edilmektedir. Paulina, Konstantinoupolis'in (İstanbul) 448 yılındaki Konsülü Flavius Zenon'un eşidir. Zenon 447 yılında başkenti Hunlara karşı savunmuş, İmparator Marcianus tarafından 450 yılında bir *patrikos* nişanı ile onurlandırılmış, fakat 451 yılında öldürülmüştür. Unvana dayanılarak mozaik 450 veya 451 yılının sonuna tarihlendirilmektedir.

Kentten günümüze, Geç Hellenistik Dönem'e ait bir tapınaktan kalıntılar ulaşmıştır (İ.Ö. 2. yüzyıl?). Tapınak kiliseye dönüştürülmüş, bu dönüşüm sırasında *cella* duvarları yıkılmış, sütunlar arası örülerek doğu kısmına, 19. yüzyılda hâlâ bir kısmı görülebilen bir de *apsis* eklenmiştir. Tarihlendirmeyi sağlayacak bir mimari plastik unsur bulunmamakla birlikte, yazılı kaynaklardan yola çıkarak Zeus Tapınağı'nın 5. yüzyılda bir havari kilisesine dönüştürüldüğü kabul edilir. Diokaisareia'da (Uzuncaburç) da Zeus Tapınağı benzer şekilde küçük bir kiliseye dönüştürülmüştür. Yine Seleukeia'daki (Silifke) bir Aphrodite Tapınağı 5. yüzyıl ilk yarısında Piskopos Deksianos zamanında kapatılmış ve bir kilise yapılmıştır.

Sözlü kaynaklardan yola çıkılarak, 1977 yılında şehir merkezinde Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait bir bazilika kalıntısı bulunduğu, mimari parçaların Taşucu'nda bir otele satıldığı bilinir. 1978 yılında gerçekten, o dönemde yeni açılan otelin bahçesinde 5. yüzyıl ikinci yarısına tarihlendirilebilecek çok sayıda başlık ve Prokonnesos (Marmara Adası) mermerinden mimari plastik parça bulunmaktaydı. Mimari plastiğe bakılarak yapının kentin önemli kiliselerinden biri olduğu söylenebilir. Roma İmparatorluk Dönemi'ne ve Geç Antik Çağ'a ait çok sayıdaki başlık, Re-

şadiye Camii'nde (Doğu Camii) devşirme olarak kullanılmıştır. Nereden geldikleri bilinemeyen diğer başlık ve mimari parçalar ise bugün Silifke Müzesi'nde sergilenmektedir.

Yukarı kentte yer alan gösterişli sarnıç Geç Antik Çağ'a aittir. Sarnıç için bir üst örtü planlanmış fakat yapılamamıştır. *Akropolis*teki kalede bulunan kalıntıların Antik ya da Geç Antik Çağ'a ait olduğu kesinlik kazanmamıştır. Yazılı kaynaklarda 1099 yılında mevcut bir duvar hakkında bilgi aktarılır. Yazıtlara göre yapı, 13. yüzyıl ilk yarısında yani Küçük Ermeni Krallığı'nın kente hakim olduğu dönemde yapılmıştır. 1190 yılında Alman İmparatoru I. Friedrich Barbarossa Filistin'e yolculuğu sırasında, kentin yaklaşık 8 km kuzeybatısında Kalykadnos Nehri'nde (Göksu [Silifke] Çayı) boğulmuştur.

Seleukeia'ya (Silifke) 1.000 m kadar uzaklıkta (bugünkü yol çok daha uzundur) en önemli hac merkezlerinden biri olan Azize Thekla hac merkezi yer alır (Ayatekla; daha önce Meryemlik olarak adlandırılmıştır). Ephesos'taki (Selçuk) Aziz Ioannes Kilisesi, Eukhaita'daki (Çorum ve Amasya arasında; hiçbir mimari kalıntısı bulunmayan) Theodoros hac merkezi ve Azize Thekla hac merkezi, Anadolu'daki Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait en önemli üç hac merkezi olarak karşımıza çıkar. Azize Thekla, Aziz Paulus'un öğrencisidir. İkonion'ludur (Konya). Kovuşturmaya uğradığı için Seleukeia (Silifke) yakınındaki bir mağarada yaşamıştır. Ancak gökyüzüne götürüldüğü kabul edildiğinden mezarı yoktur. Yaşamına dair bilgiler, 2. yüzyıl sonunda kaleme alınan Paulus'un belgelerinden edinilir. 375 yılında bir Thekla Kilisesi yapılmıştır. 376 ve 379 yılları arasında Nazianzos'lu Gregorios burada kalmıştır. Hac merkezi hakkındaki en önemli bilgiler İspanyol rahibe Ätheria (ya da Egeria*) tarafından aktarılır. 381-384 yılları arasında Kutsal Topraklar'a yaptığı yolculuk sırasında, 384 yılı Mayıs ayında Thekla hac merkezine gelerek bayanlara ait bir manastırda kalan Egeria, diğer bazı şeylerin yanı sıra hac merkezinin güçlü koruma duvarları hakkında bize bilgi

* Rahibe Egeria (Aetheria): İspanyol rahibe IV. yy. sonunda veya V. yy. başında kutsal yerlere yaptığı hac yolculuğuna ilişkin tarih ve liturji bakımından çok önemli yolculuk notları bıraktı.

verir. 476 yılında Koropissos (Dağpazarı) yakınlarında doğan Bizans İmparatoru Zenon (474-491) kazandığı bir zafer sonrasında teşekkür için Thekla hac merkezine bir kilise yaptırır. Çok sayıda yazılı kaynak Thekla hac merkezinden bahseder. 14. yüzyıla kadar Thekla önemli bir azize olarak saygı görmeye devam eder.

Hac merkezi yaklaşık 800 x 700 m'lik bir alanı kaplar. Bu alan çok sayıda kulesi olan bir duvarla sınırlandırılmıştır. Dört ya da beş kilise, bir hamam, çok sayıda kapalı ya da açık sarnıç ile ayrıca bir sukemeri kalıntısı tespit edilebilmektedir. Bazı duvar kalıntıları, hac merkezine gelenleri barındıracak misafirhanelere ait olmalıdır. Bunların dışında bir de manastır yapısı hac merkezinde yer alır. Hac merkezinin oluşumuna neden olan mağarada Thekla'nın yaşadığı kabul edilir. Mağara, kesinlik kazanmayan bir dönemde, yan odalan da olan mozaiklerle bezenmiş bir kiliseye dönüştürülmüştür. Bunun üzerine yaklaşık 55 m uzunlukta, 36,80 m genişlikte, *arkad* sıralarının her biri 15 sütunlu, üç nefli büyük bir bazilika yapılmıştır. Bu bazilikadan günümüze ulaşan, *apsis*inin bir bölümüdür. 1907 yılındaki kazılarda yapının planı çıkarılmaya çalışılmış, ancak tarihlendirmeye kolaylık sağlayacak unsurlara rastlanmamıştır. *Apsis*inin formu, büyük düzgün kesme taşın malzeme olarak kullanımı, yapıyı bölgenin diğer kiliselerinden ayırmaktadır. Bu ölçülerde bir başka kilise, bölgede hatta Anadolu'da yapılmamıştır. Bu nedenle yapının tarihlendirilmesi zordur. Ancak, 375 yılında yapıldığı kabul edilebilir görünse de bu tarz bir yapının daha sonra yapılmış olması da olasıdır.

Thekla Kilisesi'nin kuzeyindeki "Kubbeli Bazilika" İmparator Zenon tarafından 476 yılında yaptırılmıştır. Şu andaki kötü durumu, yapının rekonstrüksiyonunu güçleştirir. Orta nefteki iki kalın paye bugün hâlâ görülebilmektedir. Bunlar *bema* yanındaki duvarlarla bir kare oluşturmaktadır. Bu kare bölümün Koropissos'taki (Dağpazarı) gibi taştan bir kubbe ya da Alahan Manastırı Doğu Kilisesi'nde olduğu gibi ahşap bir konstrüksiyona mı sahip olduğu kesin değildir. Burada yapılacak bir kazı, yapının çözümlenmeyi bekleyen sorunlarını açıklayacaktır. Kilisenin batısında avlu ve onun önünde ise yuvarlatılmış giriş bölümü yer almaktadır.

Kubbeli Bazilika'nın kuzeybatısındaki üç nefli küçük bir kiliseden günümüze hiçbir şey kalmamıştır. Üç nefli bazilikal planlı "Kuzey Kilisesi"ne ait kalıntılar ise son yıllarda yok olmuştur. Kuzey Kilisesi'nin batısında, Seleukeia'nın (Silifke) eski hac yolu ve merkezî planlı bir yapıya ait kalıntı vardır. Tarlalar arasındaki granit ve diğer malzemeden yapılmış sütunlar, merkezî planlı yapıya ait olmalıdır.

Önemli hac merkezlerinden biri olan Thekla, bugün oldukça hüzünlü görünmektedir. Bu alanda yeni binaların yapılmaması ve kazılara başlanması dileğimizdir.

Seleukeia'nın (Silifke) batıdaki limanı Holmoi (Taşucu), yerel ticarete ve Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde Thekla hac merkezini ziyaret etmek isteyen hacılara hizmet vermiştir. Bugüne kadar yerleşim alanı olan Holmoi'da (Taşucu) Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait, ancak nereden geldikleri belirlenemeyen kireçtaşından bazı başlıklar vardır.

Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde Aziz Theodoros* hac merkezi de önemli hac merkezlerinden biri olmuştur. Hac merkezi, Thekla hac merkezine gelen hacılar tarafından ziyaret edilmiştir. Daha önce burada, 4. yüzyıl başında kutlanan bir bayram sırasında üzerine düşen kayalarla yıkılan bir Apollon Sarpedonios kült merkezi olduğu bilinir. V. Langlois 1852/53 yılında Kilikia'ya yaptığı gezide bu büyük merkezi görmüş ve çizmiştir. R. Heberdey ve A. Wilhelm 1891 yılında yaptıkları gezi sonrasındaki raporlarında şöyle derler: "Taşlardaki modern yıl bilgilerinin ışığında, büyük bloklardan yapılan yapının oldukça kırılmış sarp kayalık kıyıda tüm heybeti ile yer aldığı, insafsızca yapılan yıkımlar ve dinamitleme sonucu tahrip olduğu ortaya çıkmaktadır". Mylai'ın (Manastır) batısındaki bir yerleşimde Erken Bizans Dönemi'ne ait çok sayıda ev ve bir kiliseye ait kalıntılar bulunmaktadır. Yolun güney tarafındaki kalıntılar hac merkezine ait

---

* Asker Aziz Theodoros: Anadolu'da Galatia'da IV. yy.da yaşadığı kabul edilir. Birçok efsanenin kahramanı olan aziz iki kimlikle tanınır: General Theodoros ve Asker Theodoros. Aziz Theodoros kültü Yunanistan ve İtalya'da çok yaygındı. Aziz Theodoros askerlerin koruyucusu sayılır.

olmalıdır. Bugünkü yolun bir kenarı, kısmen büyük kesme taşlardan oluşan antik bir duvara dayanmıştır. Dikkatle bakıldığında, kayaya özenle oyulmuş bir merdivenin denize doğru devam ettiği görülür. Harç, moloz taşı ve blok kaplamadan oluşan bir kubbeye ait iri parçalar vardır.

Seleukeia için kaynakça: MAMA III (1931) 3-19; O. Feld, IstMitt 13/14, 1963/64, 89-93; RBK IV (1990) 184. 186. 227 vd 316. 343 vd; TIB 5 (1990) 402-406; S. Şahin, Inschriften aus Seleukeia am Kalykadnos (Silifke), Epigraphica Anatolica 17, 1991, 139-166; H. Hellenkemper, Die Kirche im Tempel. Zeustempel und Paulusbasilika in Seleukia am Kalykadnos, Orbis Romanus Christianusque, Travaux sur l'Antiquité Tardive (1995) 191-203; D. Feissel, MiChA 5, 1999, 9-11.

Thekla (Ayatekla - Meryemlik) hac merkezi için kaynakça: E. Herzfeld - S. Guyer, Meriamlik und Korykos. Zwei christliche Ruinenstätten des Rauhen Kilikiens, MAMA II (1930) 1-89; MAMA III (1931) 19-22; B. Kötting, Peregrinatio religiosa. Wallfahrten in der Antike und das Pilgerwesen in der alten Kirche (1950) 140-160; J. Kramer, Ein Fund an der Kuppelkirche von Meriamlik, BZ 57, 1963, 304-307; H. Donner, Pilgerfahrt ins Heilige Land. Die ältesten Berichte christlicher Palästinapilger (4.-7. Jh.) (1979) 133-135; H. Hellenkemper, Die Kirchenstiftung des Kaisers Zenon im Wallfahrtsheiligtum der heiligen Thekla bei Seleukeia, Wallraf-Richartz-Jahrbuch 47, 1986, 63-90; RBK IV (1990) 228-239. 286. 324-326; TIB 5 (1990) 441-443; RBK V (1995) 532-536; Hellenkemper (1995) 259-271.

Azize Thekla için kaynakça: Lexikon der christlichen Ikonographie 8 (1976 = 1990) 432-436; G. Dagron, Vie et miracles de Sainte Thècle, Subsidia Hagiographica 62 (1978); C. Nauerth - R. Warns, Thekla. Ihre Bilder in der Kunst (1981); C. Nauerth, Nachlese zu Thekla-Darstellungen, G. Koch (Ed.), Studien zur spätantiken und frühchristlichen Kunst und Kultur des Orients (1982) 14-18; E. Specht, Die Heilige Thekla, Steine und Wege. Festschrift für D. Knibbe (1999) 335-341; R. Pillinger, Neue Entdeckungen in der sogenannten Paulusgrotte von Ephesos, MiChA 6, 2000, 16-29.

Holmoi (Taşucu) için kaynakça: Hellenkemper-Hild (1986) 48-50; TIB 5 (1990) 272.

Sarpedonia Akra ve Hagios Theodoros için kaynakça: V. Langlois, Voyage dans la Cilicie et dans les montagnes du Taurus. exécuté pendant les années 1852-1853 (Paris 1861) 180 vd; R. Heberdey - A. Wilhelm, Reisen in Kilikien. Ausgeführt 1891 und 1892 im Auftrage der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften (1886) 99; Hellenkemper-Hild (1986) 44-47 mit Res. 2; TIB 5 (1990) 399 Sarpedonia Akra). 444 (H. Theodoros); G. Koch, Das Heiligtum des Hg. Theodoros bei Holmoi (Isauria) - wiedergefunden!, Adalya 10, 2007, 259-270.

Seleukeia Pieria – Çevlik (Antakya yakınında) – Roma Dönemi Suriye Eyaleti

Seleukeia Pieria (Çevlik), Seleukos I. Nikator tarafından İ.Ö. 3. yüzyıl başında Orontes (Asi) Nehri'nin deltasının kuzeyine Antiokheia'nın (Antakya) Akdeniz'e açılan limanı olarak kurulmuştur. Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi'nde parlak bir zaman geçiren kentte, bugün yeterince araştırılmamış ve kazısı yapılmamış çok sayıda yapıya ait kalıntı vardır. Roma donanması tarafından korunur halde hizmet vermiş olan liman, İmparator Constantinus tarafından yenilenmiştir. Erken Hıristiyan mimarisinin önemli örneklerinden biri olan kilisede kazı yapılmış, ancak sonrasında kötü korunmuştur. Kilise çevre koridorlu bir *tetrakonkhos*tur. Ayrıntılı yayımlanmayan yapı için bir restitüsyon denemesi yapılmıştır. 6. yüzyılda inşa edilen kilisenin benzerleri Apameia (Suriye) ve Amida'da (Diyarbakır) da bulunmaktadır. Seleukeia Pieria (Çevlik), Arapların Suriye'yi almasıyla 636 yılından sonra terk edilmiştir.

Kaynakça: W.E. Kleinbauer, The Origin and Function of the Aisled Tetraconch Churches in Syria and Northern Mesopotamia, DOP 27, 1973, 89-114; Sinclair IV (1990) 252-259; W.E. Kleinbauer v.d., C. Kondoleon, Antioch. The Lost Ancient City (2000) 217-223.

Side - Selimiye - Pamphylia

Kentin erken döneme ait tarihçesi hakkında bilinenler azdır. İ.Ö. 7./6. yüzyılda Yunanlı bir koloni, daha önce de var olan bu yerleşime gelmiştir. İ.Ö. 2. yüzyılda Hellenistik Dönem'de kent duvarları yapılmıştır. İ.S. 2. ve 3. yüzyıl başında inşa edilen Roma İmparatorluk Dönemi yapıları görkemlidir. Ancak günümüzde bunlara modern pansiyon ya da benzeri işlevler verilmiştir. 3. yüzyılda burada bir Hıristiyan cemaati oluşturulmuştur. 4. yüzyıl ortasında tiyatro ve diğer antik yapıları içine alan yeni bir kent duvarı yapılmıştır. 5. ve 6. yüzyılda parlak bir dönem yaşayan kent, 4. yüzyıl ortasında yapılan duvarları da aşarak genişlemiştir.

Erken Hıristiyanlık ve Bizans Dönemi'ne ait yapılardan biri, ken-

tin batısındaki enine nefli bazilikadır. Diğer bir bazilika, *nekropol*ün batısındadır. Limandaki bazilika, Roma Dönemi'ne ait iki tapınağın (Athena ve Apollon?) avlusuna yapılmıştır. Avlunun yan duvarlarında ve yan neflerin içinde *pilastr*lar derin nişler oluşturmuş, her bir niş içinde de bir pencere yer almıştır. Sütunların üzerinde *arşitrav* vardır. Bunların bir kısmı devşirme olarak kullanılmıştır. *Apsis*in yanındaki iki kalın ve yüksek sütun büyük bir kemeri taşımaktadır. Doğuda çokgen *apsis*i olan *bema*nın iki yanında tonozlu yan neflere ve dışa kapılarla açılan yan odalar vardır. Ayrıca güneydoğuda da üzeri kubbeli, kare planlı bir *martyrion* yer alır. Bazilikanın *synthronon*u günümüze sağlam gelmiştir. Eğer kilisedeki İon *impost*lar bu yapı için yapıldıysa, galeriye ait olmalıdır. Tarihleme için kesin veriler olmamasına rağmen yapı 5. yüzyıl sonu veya 6. yüzyıl başında yapılmış olabilir. Kilise tahrip edildikten sonra orta nefin bir bölümüne, Orta Bizans Dönemi için tipik olan kapalı Yunan haçı planlı bir kilise yapılmıştır.

Hellenistik Dönem kent surlarına dayanan ve büyük bir duvar içine alınmış alanda kentin katedrali yer alır. Üç nefli bazilikanın enine nefi de bulunmaktadır. Ayrıca bir vaftizhane, bir *trikonkhos*, "*martyrion*" olarak adlandırılan mekânlar, bir sarnıç, oturma odaları, bir şapel, bir kabul salonu ve diğer yapılar da bu alan içindedir. 5. yüzyıl sonu ya da 6. yüzyıl başında kentin dini merkezi olan bu kompleks oldukça ilginçtir. Orta Bizans Dönemi'nde sarnıcın yanındaki büyük sütunlu caddenin güneybatı kenarına kapalı Yunan haçı planlı bir kilise yapılmış, böylece bu dönemde kentin bu bölümünde yaşam devam etmiştir.

Son evreleri 5. yüzyıla ait çeşitli evler, bir *nymphaion*, işlevi belirlenemeyen iki katlı büyük bir yapı ile Erken Hıristiyanlık ve Bizans Dönemi'ne ait diğer yapılar, sivil mimari örnekleridir. Bugün müze olarak kullanılan hamam, eski bir yapının kalıntıları üzerine 5. yüzyılda yapılmıştır; diğer Bizans Dönemi hamamı ise kentin güneybatısında yer almaktadır. Tiyatronun yazıtla belgelenen Erken Hıristiyanlık Dönemi'ndeki onarım çalışmaları ile şapeller bugüne kadar ayrıntılı çalışılmamıştır. Doğu *nekropol*ündeki 5. yüzyıla ait bir mezar yapısı, dört *konkhos* üzerine otu-

ran kubbesiyle Konstantinoupolis'teki (İstanbul) Hagia Sophia'nın (Ayasofya) küçük boyutlardaki bir öncüsüdür.

Side (Selimiye) 7. yüzyılda Araplar tarfından tahrip edilir. Orta Bizans Dönemi'ne ait iki kilise ve şapeller, burada yaşamın 9. ya da 10. yüzyıla kadar devam ettiğini göstermektedir. Yapılan kazı çalışmalarında ortaya çıkan sonuca göre, doğal bir felaket, belki de bir yangın sonrasında kent terk edilmiştir. İlk olarak 1900 yılında antik kentin bir kısmı yerleşim alanı olmuş, 1947-1966 yılları arasında kazılar yapılmıştır.

Kaynakça: A.M. Mansel, Die Ruinen von Side (1963); A.M. Mansel, AA 1975, 50-57; A.M. Mansel, Side. 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları (1978) 257-291; W. Müller-Wiener, Actes XI CIAC 1986 I (1989) 680-683; S. Eyice, Side'de Bir Bizans Hastahanesi mi?, Adalya V, 2001/02, 153-162. TIB 8 (2004) 373-394; Ü. İzmirligil, The Theatre of Side and its Using During the Byzantine Period, Sanat Tarihi Defterleri 8, 2004, 249-261; TIB 8 (2004) 373-394.

Syllion - Sillyum - Asar Köyü yakınında - Pamphylia

Kent yaklaşık 220 m yüksekte, her tarafı kayalarla çevrelenmiş bir alandadır. Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde piskoposluktur. Biri üç nefli bazilikal planlı iki kiliseye ait kalıntı vardır. Burada kazı yapılmadığı için daha fazlası söylenemez. Orta Çağ'a kadar yaşanılan kent, Araplar tarafından alınmamış görünmektedir.

Kaynakça: V. Ruggieri - F. Nethercott, The Metropolitan City of Syllion and its Churches, JbÖByz 36, 1986, 133-156; TIB 8 (2004) 395-402.

Tarsos - Tarsus - "Ovalık Kilikia" - Kilikia I

Tarsus, "Kilikia Kapıları (Kilikiai Pylai - Gülek Boğazı)"nın güneyinde yer alır. Kent, İç Anadolu'dan Kilikia'ya ve Suriye'ye giden önemli yollar üzerinde verimli bir arazide kurulmuştur. Tarsus Neolitik Çağ'dan itibaren yerleşim görmüştür. Bu döneme ait veriler Gözlükule'de belirlenmektedir. Hitit kaynaklarında kent Tarşa olarak adlandırılır. Pers Dönemi'nde Tarsus bir satraplıktır. Yunan ve Roma Dönemi'ne ait çok fazla bilgi yoktur. Hellenistik Dönem'de kent, "Antiochia ad Cydnum" (Kydnos kıyısındaki An-

tiokheia) ve Iulius Caesar'a ithafen "Iuliopolis" olarak adlandırılmıştır. İ.Ö. 64 yılından itibaren Tarsus, Kilikia Eyaleti'nin başkenti olmuştur.

Tarsuslu bir Yahudi ailenin çocuğu olan Paulus, 32 yılında Hıristiyan olmuş, yeni inancın en çalışkan taraftarı olarak birçok topluluğun Hıristiyan olmasını sağlamıştır. Tarsus piskoposları 260/70 yılından başlayarak bilinir. Diocletianus zamanındaki Hıristiyan kovuşturmasında, 303 yılında İkonion'dan (Konya) gelen Iulitta ve oğlu Kyrikos Tarsus'ta öldürülmüştür. Iulitta kültü özellikle Batı'da yayılmıştır. 370 yılında batı yönünde Korakesion'un (Alanya) doğusundan başlayan ve doğuda Diokaisareia (Uzuncaburç) ve Korasion (Susanoğlu) ile sınırlanan alanı kapsayan Batı Kilikia, "İsauria" adıyla ayrı bir eyalet olarak kurulmuş, başkenti ise Seleukeia (Silifke) olmuştur. 5. yüzyılın başında Kilikia Eyaleti bölünmüş, Kilikia II'nin başkenti Anazarbos (Anavarza) olmuş; Tarsus ise Kilikia I'in başkenti olmaya devam etmiştir. Her iki eyalet de Antiokheia (Antakya) Patrikliği'ne bağlıdır.

Kydnos Nehri (Tarsus Çayı) aslında kentin ortasından geçmekteyken, 537 ve 550 yılında Iustinianus zamanında büyük kayıplara neden olan taşkın sonucunda nehrin yönü kentin doğusuna doğru değiştirilmiş, asıl kaynak küçük bir kol haline getirilmiştir. Tüm köprüler yenilenmiş ve güçlendirilmiştir. Kentin doğusundaki köprü İmparator Iustinianus tarafından yaptırılmıştır (Prokopios, *de aedificiis* V 5, 14-20). 613 yılında Tarsus Sasanilerin, 629 yılında Bizanslıların, 637 yılında Arapların eline geçer. Daha sonra Tarsus, 787/88 yılından 965 yılına kadar Bizans İmparatorluğu'na karşı bir Arap sınır kalesi olmuştur. 965 yılında tekrar Bizans'ın, daha sonra Selçukluların, Haçlıların, Küçük Ermeni Krallığı'nın ve Memlûklerin eline geçer.

Bu el değiştirmeler nedeniyle Tarsus'ta Antik Çağ ve Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait hemen hemen hiçbir yapı kalıntısı kalmamıştır. Bugün tamamen yenilenmiş olan Kleopatra Kapısı olarak adlandırılan kapı, İ.S. 2. yüzyıla aittir. Kent merkezindeki bir caddede 1993 yılından beri kazılar yapılmaktadır. Cadde, İ.Ö. 2. yüzyıldan Geç Antik Çağ'a kadar kullanılmıştır. Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait bir tapınak kalıntısı (Donuktaş), hamam ve

bir sukemerine ait kalıntı dışında mozaikler ve lahitler bulunmaktadır. Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait hiçbir yapı kalıntısı yoktur. Sadece bazı mimari plastiğe ait parçalar vardır. Paulus'un evi olarak kabul edilen yerdeki "Paulus Kuyusu"nda Geç Antik Çağ'a ait iki sütun kullanılmıştır. İmparator Mauricius'un (582-602) yenilettiği Paulus Kilisesi hakkında da bilgi yoktur. 19. yüzyıl sonunda tamamen yenilenen Paulus Kilisesi'nin, bu kilise ile aynı yapı olduğu kesin değildir. Eski Cami (ya da Kilise Camii) adıyla bilinen kilise, bir Ermeni kilisesi olup 14. yüzyıl ilk yarısında Aziz Paulus için yapılmıştır. Ulu Cami, Roma ve Erken Hıristiyanlık Dönemi yapılarına ait devşirme malzeme kullanılarak 1579 yılında yapılmıştır.

Tarsus'un yaklaşık 10 km kuzeybatısındaki bir mağara İslam inancına göre Yedi Uyurlar'a aittir (Eshab-ı Kehf, şimdi Yediler; bkz. Ephesos- Yedi Uyurlar Coemeteriumu).

Kaynakça: Hellenkemper-Hild (1986) 92-96; RBK IV (1990) 351; TIB 5 (1990) 252. 327. 428-439; Hellenkemper (1995) 266; L. Zoroğlu, Tarsus Tarihi ve Tarihsel Anıtları (1995= A Guide to Tarsus); K. Belke, AnTard 8, 2000, 123; W.M. Ramsay, Tarsus (Aziz Paulus'un kenti), Çev. L. Zoroğlu (2000); L. Zoroğlu, Excavations at "Antiochia-on-the-Cydnus" (Tarsus), Actes du ler Congrès International sur Antioche de Pisidie, ed. by T. Drew-Bear v.d. (2002) 417-422; A. Aydın, "Tarsus Aziz Paulus Kilisesi" Adalya V/2001-2002, 2002, 223-236; A.B. Yalçın, Alcune sconosciute sculture bizantine di Tarso, bk: L. Padovese (Hrsg.), Atti del VI Simposio di Tarso su S. Paolo Apostolo (Rom 2000) 325-334; A.B. Yalçın, Le sculture bizantine di Tarso (2), bk: L. Padovese (Hrsg.), Atti del VII Simposio di Tarso su S. Paolo Apostolo (2002) 335-344; A.B. Yalçın, Some recent early byzantine sculptural finds from Tarsus, Deltion tes Christianikes Archaiologikes Etaireias 25, 2004, 57-62.

Thyateira - Akhisar - Lydia

Kentin tarihi İ.Ö. 7. yüzyıla kadar geri gider. Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi'nde önemli bir kent haline gelen Thyateira'da (Akhisar) Yahudi cemaati içinde erken dönemde Hıristiyanlık yayılmıştır. Hıristiyanlığın ilk taraftarlarından biri olan Paulus'un, 52 yılındaki ikinci yolculuğu sırasında Philippi'de karşılaştığı purpur tüccarı Lydia, Thyateira'lıdır (Akhisar) (*Hava-*

rilerin İşleri 16, 11-15). İoannes'in vahiylerinde aktarılan, Batı Anadolu'da mektup yazılmış yedi cemaat kentinden biri de Thyateira'dadır (2, 18-29).

Bugüne kadar yerleşim gören Thyateira'da (Akhisar) Antik Çağ kentine ait bazı yapılar rastlantı sonucu bulunmuştur. Önemli bir kalıntı, İ.S. 2. yüzyıla tarihlenen bir sütunlu caddeye aittir. Hemen yanında, başka mekânlarla tamamlanan büyük bir *stoa* 1974/75 yılında bulunmuştur. Bu *stoa*, duvar örgüsüne bakılarak Geç Antik Çağ'a tarihlenir (5./6. yüzyıl ?). Kuzey-güney yönünde düzenlenmiş, kuzeyde *apsis*i olan sivil yapı bir pazar *stoa*sıdır. Ulu Cami ise bir kilise kalıntısı üzerine yapılmıştır.

Kaynakça: R. Duyuran, TAD 17, 2, 1968- 73-76; B. Satış, İlkçağdan Günümüze Akhisar (1994) 115-124.

Tomarza – Kappadokia I

Tomarza Köyü'nün dışında görkemli bir kilise vardır. Yapı 1922/23 yılında tahrip edilmiştir, ancak eski plan ve fotoğrafları vardır (yaklaşık 24,30 x 19,30 m). Haç planlı yapının batı haç kolu uzatılmıştır. Merkezdeki karenin doğusuna eklenen *apsis* at nalı şeklinde olup dıştan çokgendir. Haç kolları tonozla örtülüdür. Merkezdeki kare bölüm alçak, piramidal formlu, ahşaptan bir çatısı olan kule ile örtülüdür. Dış duvarlar zengin şekilde bölümlere ayrılmış, *portal* de süslenmiştir. Kilise, Kappadokia'ya özgü, içi çimentolu, çift kabuklu malzemeyle yapılmıştır. Kappadokia mimari tarzındaki yapı 500 yılına tarihlenir.

Tomarza'nın kuzeyindeki Persek (Kapıkaya) Köyü'nde de Buzluk Kilisesi adıyla bilinen bir yapıya ait kalıntı vardır. 1.700 m yükseklikteki bir geçidin kenarında, Kaisareia'dan (Kayseri) güneydoğuya, Komana'ya (Şar, Kayseri'ye yaklaşık 40 km uzaklıkta) giden önemli bir yol üzerindeki kilise, hac merkezi olmalıdır. Yapı oldukça küçüktür (yaklaşık 15,50 m uzunlukta, 6 m genişlikte). Kappadokia'da sıkça görülen *apsis*i çokgen, "T" formlu kilisenin merkezindeki kare bölüm, ahşaptan piramidal biçimli çatıyla örtülü bir kuleye sahiptir. Haç kolları ise tonozla kapatılmıştır. İç ve dış duvarları kaliteli düzgün kesme taştan yapılmış

olan kilise, *pilastr*ları, *silme* ve profilli kemerleriyle Tomarza'daki kiliseye benzemekte, 500 ya da 6. yüzyıl başına tarihlendirilmektedir.

Bu gruba ait diğer bir örnek, Kayseri'nin yaklaşık 25 km kuzeydoğusundaki Küçük Bürüngüz'deki (Scupi, antik Mande veya Manda) Meryem Ana Kilisesi'dir (Kırk Martirler Kilisesi ya da Sarı Kilise). Çokgen *apsis*li, bir çeşit enine mekâna sahip tek nefli yapı 1950 yılında yıkılmıştır. Yine kaliteli işçiliğin görüldüğü taşlar kullanılmış, *pilastr*, kapı ve pencereleri çevreleyen profilli silmeler yapılmıştır. Tomarza'daki kilise gibi Ovalık Kilikia ve Suriye özellikleri yansıtan kilise, plan tipi ve zengin süslemesiyle 500 yılına tarihlendirilir. Yapıda daha sonra ana mekân tonozu, doğudaki yan odalar gibi bazı değişiklikler yapılmıştır.

Tomarza için kaynakça: S. Hill, The Early Christian Church at Tomarza, Cappadocia, DOP 29, 1975, 149-164; RBK III (1978) 1014; Restle (1979) 67-73. 122 vd Res. 133-137, Planlar 42-44; TIB 2 (1981) 296.

Buzluk için kaynakça: Restle (1979) 49 vd Res. 80-90, Planlar 27-29; TIB 2 (1981) 159 vd.

Sarı Kilise için kaynakça: S. Hill, Sarı Kilise, Yayla 1, 1977, 16-20; Restle (1979) 63-67 Res. 131vd, Planlar 39-41; TIB 2 (1981) 228 vd.

Tur Abdin - Mardin Dağları - Mezopotamya

Amida'nın (Diyarbakır) güney ve güneydoğusunda, Dicle Nehri'nin kavisi içinde Kuzey Suriye ve Mezopotamya'nın yukarısındaki dağlık arazi Tur Abdin olarak adlandırılmaktadır. Ortalama yükseklik 900 - 1.300 m'dir. Bölgenin Antik Çağ isimleri Izala ya da Masius Dağı'dır. Yeni Aramcada (Süryanice) Tur Abdin, Rahiplerin Dağı, bugün ise Mardin Dağları olarak adlandırılmaktadır. Mardin kenti (Roma Dönemi'nde Marde) Tur Abdin'in batı kenarındadır. Kuzey ve doğuda Dicle doğal bir sınır oluşturur. Nisibis'in (Nusaybin) biraz kuzeyinde, Suriye'ye, daha doğrusu Mezopotamya'ya doğru, doğu-batı yönündeki dik bir meyil güneydeki sınırdır. Nisibis (Nusaybin) ovalık arazide bulunmaktadır. Batıda Amida (Diyarbakır)-Mardin sınır oluşturmakta, dağlık arazi batıya doğru devam etmektedir. Tur Abdin kuzey-güney

doğrultusunda yaklaşık 50 km ve doğu-batı doğrultusunda 100 km'lik bir alanı kaplar. Topografik ortamı nedeniyle Tur Abdin güneye açılmaktadır, dolayısıyla Kuzey Suriye ve Mezopotamya kültür çevresiyle ilişki içindedir.

Tur Abdin çevresindeki Amida (Diyarbakır), Anastasiopolis (Dara-Oğuz), Constantina (Viranşehir), Edessa (Şanlıurfa) ve Nisibis (Nusaybin) kentlerinde Hıristiyanlık çok erken dönemlerde taraftar bulmuştur. Edessa'da (Şanlıurfa) 201 yılına ait bir kilisenin varlığı bilinmektedir. Daha sonraki yapılar 4. yüzyıl başına tarihlendirilir. Nisibis (Nusaybin) Katedrali'nin korunabilen vaftizhanesi 359 yılında yapılmıştır. Tur Abdin'de manastır kurucusu -inanışa göre Eugenios adlı- Mar Augen, Mısır'dan Nisibis'e (Nusaybin) gelmiş, daha sonra dağlık arazide yaşamış bir rahiptir. Rahip burada 350 yılında manastır kurmuş ve etrafında rahipleri toplamıştır. Mar Augen 363 yılında ölmüştür. Mar Gabriel Manastırı 397 yılında, Salah-Mar Yakup Manastırı 421 yılı öncesinde kurulmuştur. Önemli yapılar İmparator Anastasius (491-518) ve Iustinianus Dönemi'nde (527-565) gerçekleştirilmiştir. 570 yılındaki *Notitia Antiochena*'ya göre Tur Abdin'in büyük bir bölümü *metropolis* Anastasiopolis'e (Dara-Oğuz) aittir. 640 yılında bölge Arapların eline geçer ve Hıristiyanlık yerini İslama bırakır. Ancak çok sayıdaki yazıt ve yazılı kaynak bu dönemde de birçok kilisenin onarıldığını ya da yeni yapıldığını göstermektedir. Örneğin, bazı yazılı kaynaklarda aktarıldığı gibi, 1125 ve 1166 yılları arasında Mardin ve çevresinde yaklaşık 50 kilise ve manastır yapılmış ya da yenilenmiştir. Süryani Ortodoks, Süryani Katolik Hıristiyan cemaati Tur Abdin'de 20. yüzyıl sonuna kadar kalmıştır. Bir kısmı 1972 yılında, diğer kısmı da son yıllarda olmak üzere Yeni Aramca (Turojo) konuşan yaklaşık 20.000 Hıristiyan Süryani göç etmek zorunda kalmıştır. Tur Abdin'in doğu ve güneydoğusu, 6. yüzyılda Bizans'a değil Sasani İmparatorluğu'na aittir. Burada I. Dünya Savaşı sonuna kadar Nasturî Hıristiyanlar yaşamıştır.

Tur Abdin'deki çok sayıda kilise günümüze sağlam olarak ulaşmıştır. Bugüne kadar G. Bell'in yaptığı çizim ve anlatımlar, M. Mundell Mango'nun anlatımları bu yapıları tanımamızı sağla-

mıştır. J. Leroy bölge ile ilgili veriler toplamış, G. Wießner bölge ile ilgili çalışmalarını yayımlamıştır. Yapıların planlarının tam olarak çıkarılmamış olması, farklı evrelerin belirlenememesi, tarihlendirmeyi zorlaştırmaktadır.

G. Bell tarafından bölgede iki plan tipi belirlenmiştir. Bunlardan biri "enine tonozlu kiliseler", diğeri "boyuna tonozlu kiliseler" dir. Diğer plan tipleri tek örnekler olarak belirlenmektedir.

Enine tonozlu kiliseler, *nartheks* ve *naos*u tonozlu, kuzey-güney yönünde düzenlenmiş yapılardır. Doğu bölümü, kuzey-güney yönünde bir tonozla örtülüdür. Bazen doğudaki bu bölüm üç kısma ayrılmıştır. Bu düzende *altar* odası ve yan odalar doğu-batı yönünde tonozlarla örtülüdür. Kiliseler düzgün kesme taşla, tonozlar bazılarında kesme taş, ancak çoğunda tuğladan yapılmıştır. Malzemesi tuğla olan tonozların, kiliseler, yapıldıktan sonraki dönemde bir yenilemeyi mi gösterdiği kesin değildir. Kapı ve pencereler profillidir. Enine tonozlu kiliseler, manastır kilisesi ya da rahip kilisesi olarak adlandırılır. Ancak boyuna tonozlu kiliseler de manastır kilisesi olarak anılmıştır. Küçük enine tonozlu kiliseler, manastır kiliseleri olmamalıdır. Bazı "manastır kiliseleri" Salah- Mar Yakup, Midyat- Mar İbrahim ve Ubil; Midyat'ın güneydoğusundaki Mar Gabriel (Deyr el Umar - Qartmin) Manastır Kilisesi ve Ambar'dır. Hah'daki El Adhra Kilisesi kaliteli malzemesi, zengin bezemeleri ve kubbesiyle istisnaî bir örnektir. Yapının ilk evrede (6. yüzyıl) enine tonozlu olduğu, ikinci evresinde kubbeli bir yapıya dönüştürüldüğü ya da ilk yapıldığında kubbeli olup olmadığı kesin değildir.

Enine tonozlu kiliseler, 6. yüzyılda daha çok büyük kiliseler için seçilmiş görülmektedir. Mar Gabriel Ana Kilisesi 512 yılına tarihlidir. Salah'daki örnek, bezemesi nedeniyle 6. yüzyılda yapılmış olmalıdır. Bu gruba ait bazı kiliseler daha eski olup kesin tarihlendirilemezler. Bu tipin öncüleri olarak Suriye-Mezopotamya'daki tapınaklar kabul edilir. Ancak aralarındaki bağlantı kesin kurulamamakta ve yapımları arasında zamansal olarak büyük fark bulunmaktadır. Erken Hıristiyan mimarisinde istisna olan ve kiliseler için kullanılan bu tipin nereden geldiği belli değildir; Suriye'de ve Mezopotamya'da günümüze ulaşan hiçbir

benzeri yoktur. *Metropolis* Anastasiopolis'teki (Dara-Oğuz) mimari örneklere ait fazla bilgi yoktur. Dara yakınlarındaki Ambar Kilisesi'ne benzeyen daha eski bir kilise Anastasiopolis (Dara-Oğuz) kentinde düşünülebilir.

Enine tonozlu kiliseler Tur Abdin için karakteristiktir. Bu bölge dışında çok az ve sonraki dönemlere ait bu plan özelliklerini gösteren kiliseler Kommagene - Surp Hagop ve Kappadokia - Göreme - Tokalı Kilise'dir.

Boyuna tonozlu kiliseler veya cemaat kiliseleri sayı olarak daha fazladır. Çoğu birden fazla evreye sahiptir. Tek nefli veya enine tonozlu küçük bir kilisenin yanına, kuzeybatısına ikinci evrede tek nefli büyük bir yapı eklenerek boyuna tonozlu kilise yapılmıştır. Bu tipteki bazı kiliseler; Arnas, Hah-Mar Sovo, Keferzi, Midyat-Mar Philoksenos'tur. Bazen güneyde bir ön mekân yer alır. Bu kiliseler ahşap çatıyla örtülüdür. Genellikle kaliteli işçilik gösteren düzgün kesme taştan yapılmış kiliselerde başlıklar ve bezemeli *apsis* kemerlerine de yer verilmiştir. Kiliseler ikinci evrelerinde bu plan tipine sahip olmuştur. Plan tipi ve bezemeleri Kuzey Suriye ile, *apsis* oluşumu ve diğer ayrıntılar ise Tur Abdin Bölgesi'ndeki diğer kiliselerle ilişkilidir. Üçüncü evrede, tek nefli mekânların ve güneydeki ön mekânların duvarlarına *pilastr*lar eklenir. Bunların üzerinde doğu-batı yönünde uzanan *arkad*lar yer almıştır. Tonozlar tuğladan yapılmıştır. Çok sayıdaki kilisede daha fazla evre belirlenebilmektedir.

Kiliselerin ilk evrelerine ait, tarihlemeye yarayacak veri yoktur. Uzun tek nefli mekânların yer aldığı ikinci evre, Tur Abdin'in en parlak dönemi olan 6. yüzyıl ilk yarısı ya da ortasına aittir. Bu belirleme, kullanılan malzeme, başlıklar ve diğer bezeme unsurlarına bakılarak yapılır. Üçüncü evre, 12. yüzyıla, bölgenin yeniden canlandığı bir döneme tarihlendirilir. Boyuna tonozlu kiliselerin ilk olarak Orta Çağ'da yapıldıkları tezi ise kesinlik kazanmamıştır.

Her iki ana plan tipinin yanı sıra başka plan tipleri de vardır. Deyr Za'faran Manastırı bugün hâlâ varlığını sürdürmektedir. Manastır, Mardin'in 5 km doğusunda, aslında Tur Abdin'in dışındadır. Orta Çağ'dan 20. yüzyıl başına kadar Antiokheia (An-

takya) Süryani-Ortodoks Patrikliği'nin merkezi olmuştur. Manastırın ana kilisesi alışılmadık bir plana sahiptir. Doğusunda *apsis*, kuzey ve güneyinde *konkhos*lar olan kare bir mekân söz konusudur. Üst örtüsü belli olmayan yapı, bezemeleri açısından 6. yüzyıla tarihlendirilmektedir.

Bölgede bazı "yaz kiliseleri" (*beth slotha*, "ibadet evi") vardır. Bunların güneyinde kabartma haçlı serbest bir *apsis* (*eksedra*) yer alır. Tur Abdin için karakteristik görünen bu kiliselere Arnas, Basibrin, Hah-Mar Sovo örnek verilebilir. Mar Gabriel Manastırı'nın bir bölümü vaftizhane olarak adlandırılmıştır.

6. yüzyıla ait çok sayıdaki kilise, başlıklara ve zengin bezemeli *apsis* kemerlerine sahiptir. İlginç bezeme programı ise Deyr Za'faran ve Hah-El Adhra'da vardır. *Apsis konkhos*larında ise genellikle büyük kabartma bir haça yer verilmiştir. Yalnızca Mar Gabriel'de tonozda, İmparator Anastasius tarafından 512 yılında yaptırılan dekoratif mozaik kalıntısı bulunmuştur. Ayrıca Mar Gabriel'de *opus sectile* tekniğinde taban mozaik kalıntısı da vardır. Bunun dışında Hah-Mar Sergis ve Bakos Kilisesi'ne ait iki *parapet* levha ve bir *rölik*er dikkat çekicidir.

Iustinianus zamanında Tur Abdin çevresindeki büyük kentlere sadece koruma duvarları yaptırılmamış ya da yenilenmemiş (Amida [Diyarbakır], Anastasiopolis [Dara-Oğuz], Edessa [Şanlıurfa], Constantina [Viranşehir], Martyropolis [Silvan]), aynı zamanda Sasanilere karşı küçük kaleler de yapılmış ya da yenilenmiştir.

Kaynakça: Yukarıda Mardin Dağları'nda görülmektedir, sayfa 202.

Xanthos (Ksanthos) - Kınık - Lykia

Kent hakkında bilgi İ.Ö. 545 yılından başlayarak elde edilir. Ksanthos (Kınık) Lykia'nın önemli bir kenti, Hellenistik ve Roma Dönemi'nde Lykia Birliği'nin başkenti olmuştur. Lykia'daki kalıntılar arasında en görkemlileri, mezar yapılarıdır. Roma İmparatorluk Dönemi ve Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait çok sayıda yapı kalıntısı bulunmaktadır. 7. ve 8. yüzyılda Arap saldırıları kente zarar verir. Orta Çağ'a ait kalıntı ise Doğu Bazilikası'dır.

Daha sonra kent terk edilmiş görünmektedir. Bugüne kadar Roma ve Geç Antik Çağ'a ait eserlerin çok azı yayımlanmıştır. Fransız arkeologlar tarafından 1950 yılından beri Ksanthos'ta (Kınık), 1962 yılından beri de Letoon'da devam eden kazılar hakkında kısa raporlar sunulmaktadır.

Erken Hıristiyanlık Dönemi yapılarından Doğu Bazilikası oldukça iyi durumdadır. Yapımında çok sayıda devşirme malzeme kullanılmıştır. Avluda zengin taban mozaiği vardır. Kuzeydoğusundaki vaftizhane *tetrakonkhos*tur. Bazilika 500 yılında yapılmıştır. Daha sonraki eklemelerin tarihlendirilmesi zordur. Orta Bizans Dönemi'nde vaftizhane şapel olarak kullanılmış, Geç Antik Çağ başlıklarının kullanıldığı bir *templon* eklenmiştir. Yapının duvarlarına da resimler yapılmıştır. Roma Dönemi *akropolis*inde büyük bir kompleks içinde yer alan ve 6. yüzyıla tarihlenen bazilika henüz kazılmamıştır. Sütunlu, üç nefli, galerisiz bazilikanın batısında büyük bir avlu, kuzeyinde ve güneyinde uzun koridorlar vardır. Doğuda çok sayıda küçük mekânın yanı sıra bir *trikonkhos* (vaftizhane ya da *martyrion*?) ve büyük sarnıçlar bulunmaktadır. Başlıklar Roma İmparatorluk Dönemi'nde yapılmış ve devşirme olarak kullanılmıştır.

Roma Agorası'nın batısında, tiyatro yakınında Harpyler Mezar Anıtı'nın kuzeyinde, küçük üç nefli bir bazilika vardır. Diğer bir kilise, Doğu Bazilikası'nın batısındaki büyük alanda yer alır. Lykia *akropolis*i üzerindeki büyük bir evde kazı çalışmaları yapılmış, bunun Geç Antik Çağ'da bir ev olarak ya da "manastır" olarak yapılmış olabileceği düşünülmüştür. *Apsis*li uzun bir mekân kabul salonu olup çok sayıda odada taban mozaiği vardır.

Leto, Apollon ve Artemis tapınaklarının yer aldığı Letoon'da bir Roma Dönemi *nymphaion*unun üzerine yapılan üç nefli, payeli bazilikada kısmen kazılar yapılmıştır. Devşirme malzemenin kullanıldığı yapı, 6. yüzyılda yapılmış, daha sonrada değişiklikler geçirmiştir. Batıda küçük bir ön avlu, güneyde işlevi belirlenemeyen ek yapılar ve güneydoğuda vaftizhane ya da *martyrion* olarak yapılmış bir *trikonkhos* bulunmaktadır.

Letoon yakınındaki Kydna'da (Karadere / Özlen) Hellenistik Dö-

nem'e ait bir kale yer alır. Kale, Ksanthos Nehri (Eşen Çayı) deltasında gelişir. İlk evresinde galerisiz payeli (6. yüzyıl), ikinci evresinde kapalı Yunan haçı planlı (10. yüzyıl ?) olarak yapılan bir kiliseye ait kalıntılar arasında, güneydoğudaki bir vaftizhanenin ek yapı kalıntısı da vardır.

Kaynakça: J.-P. Adam, La basilique de Kydna, Revue Archéologique 1977, 53-78; J.-P. Sodini, Une iconostase byzantine à Ksanthos, Actes du Colloque sur la Lycie antique (1980) 119-148; RBK V (1995) 893-897; H. Canbilen v.d., La basilique de l'acropole haute de Ksanthos, AnatAnt 4, 1996, 201-229; J.-P. Sodini, Tables de Ksanthos, Deltion tes Christianikes Archaiologikes Hetaireias 20, 1998/99, 41-46; J. des Courtils - D. Laroche, Anat Ant 7, 1999, 373-388; J. des Courtils - L. Chevalier, The City of Xanthos from Archaic to Byzantine Times, Urbanism (2001) 148-171; J. des Courtils, The Guide to Xanthos and Letoon (2003); TIB 8 (2004) 683-685. 822vd. 911-915; A.-M. Manière-Lévêque, La résidence de l'acropole lycienne à Xanthos: un modèle de la méditerranée orientale, bk: Mél. Sodini (2005) 3-10; M.-G. Froidevaux - M.-P. Raynaud, Les sols en opus sectile et leur contexte architectural dans la basilique épiscopale de Xanthos, bk: Mélanges Jean-Pierre Sodini, Travaux et Mémoires 15 (2005) 137-161; P. Armstrong, The construction date of the baptistery at Xanthos, bk: Mélanges Jean-Pierre Sodini, Travaux et Mémoires 15 (2005) 547-553; TIB 8 (2004) 911-915.

8. MÜZELER VE ERKEN HIRİSTİYAN SANATI ÖRNEKLERİNİN BULUNDUĞU KOLEKSİYONLAR

ALMANYA

Berlin, Heykel Galerisi ve Bizans Sanatı Müzesi (Geç Antik ve Bizans Sanatı Müzesi; daha önceki ismi: Erken Hıristiyan-Bizans Koleksiyonu): Lahitler *(J. Dresken-Weiland, Repertorium der christlich-antiken Sarkophage II. Italien außer Rom und Ostia v.d. [1998])*, mimari plastik eserler, küçük eserler, Kıpti sanat ürünleri.

A. Effenberger - H.-G. Severin, Das Museum für Spätantike und Byzantinische Kunst (1992)

Paderborn (1996)

Ravenna (2000)

J. Witt, Werke der Alltagskultur, Böl. 1: Menasampullen. Staatliche Museen zu Berlin (2000)

C. Fluck v.d., Textilien aus Ägypten, Böl. 1. Staatliche Museen zu Berlin (2000)

A. Effenberger - G. Bühl, Spätantike und byzantinische Elfenbeinwerke. Staatliche Museen Berlin (2007)

Bonn, Rheinisches Landesmuseum: Küçük eserler, yazıtlar ve sergi 1991.

Frankfurt, Liebieghaus - Museum alter Plastik: Mısır kökenli küçük eserler ve mimari plastik.

G. u. H.-G. Severin, Marmor vom heiligen Menas (1987)

Köln, Römisch-Germanisches Museum: Cam eserler, Kuzey Afrika keramikleri ve diğer küçük eserler.

P. La Baume - J. W. Salomonson, Römische Kleinkunst der Sammlung Karl Löffler (tarihsiz)

Sergi 1988

Mainz, Römisch-Germanisches Zentralmuseum: Orijinal küçük eserler ve kopyaları:

K. Böhner v.d., Das frühe Mittelalter (1980²)

K. Weidemann, Spätantike Bilder des Heidentums und Christentums (1990)

Von Constantin zu Karl dem Großen. Denkmäler des Heidentums und Christentums aus der Spätantike (1990)

Münih, Archäologische Staatssammlung (Daha önceki ismi: Prähistorische Staatssammlung): Küçük eserler, Kuzey Afrika keramikleri, mimari plastik eserler.

Sergiler 1989 ve 1998

Trier, Bischöfliches Dom- und Diözesanmuseum: Katedral kazısında elde edilen buluntular. Bunların içinde tavan resimleri, yazıtlar yer alır, sergiler 1964, 1984 ve 2007.

Trier, Rheinisches Landesmuseum: Lahitler, cam eserler, keramik ve diğer küçük eserler, yazıtlar.

Religio Romana. Wege zu den Göttern im antiken Trier (1996) Sergiler 1964, 1984 ve 2007.

İNGİLTERE

Önemli örnekler Byzantium (1994) sergi kataloğunda yer almıştır. Katalogdaki eserler farklı müzelerde sergilenmektedir:

Londra, British Museum: Çeşitli eserlerin yer aldığı büyük bir koleksiyon vardır. Sergiler 1977 ve 1994/95

O.M. Dalton, Catalogue of Early Christian Antiquities and Objects from the Christian East, British Museum (1901)

Londra, Victoria ve Albert Müzesi: Erken Hıristiyanlık ve Bizans Dönemi küçük eserleri.

P. Williamson, The Medieval Treasury. The Art of the Middle Ages in the Victoria and Albert Museum (1986)

FRANSA

Çok sayıdaki eser Paris 1992/93 sergi kataloğunda yer alır. Lahitler henüz baskıda olan şu eserde toplanmıştır: B. Christern-Briesenick, Repertorium der christlich-antiken Sarkophage III. Frankreich, Algerien und Tunesien (2003). Diğer eserler farklı müzelerde sergilenmektedir. Bunlar:

Arles, Musée d'Arles Antique: Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait önemli bir grup lahit ve küçük eserler yer alır:

F. Benoit, Sarcophages paléochrétiens d'Arles et de Marseille (1954)

C. Sintès - M. Moutashat, Musée de l'Arles antique (1996)

D'un monde à l'autre. Naissance d'une Chrétienté en Provence IVe - VIe siècle, sous la direction de J. Guyon et M. Heijmans (Arles 2001)

Paris, Museé du Louvre: Lahitler, Erken Hıristiyanlık ve Kıpti Dönemi küçük eserleri sergilenmektedir.

E. Coche de la Ferté, L'antiquité chrétienne au Musée du Louvre (1958)

F. Baratte, Catalogue des mosaïques romains et paléochrétiennes du musée du Louvre (1978)

C. Metzger, Les ampoules à eulogie du Musée du Louvre (1981)

F. Baratte - C. Metzger, Catalogue des sarcophages en pierre d'époques romaine et paléochrétienne (1985)

D. Bénazeth, L'art du métal au debut de l'ère chrétienne (1992)

Paris, Cluny Müzesi: Erken Hıristiyanlık ve Erken Bizans Dönemi küçük eserleri sergilenmektedir.

J.-P. Caillet, L'antiquité classique, le haut moyen age et Byzance au musée de Cluny (1985)

Paris, Ulusal Kütüphane, Cabinet des Medailles: Küçük eserler bulunmaktadır.

D. Feissel - C. Morrisson - J.-C. Cheynet, Trois Donations Byzantines au Cabinet des Médailles, Paris 2001

İSVİÇRE

Augst, Römermuseum: Geç Antik Çağ'a ait Augusta Raurica gümüş hazinesi.

H.A. Cahn v.d., Der spätrömische Silberschatz von Kaiseraugst (1984)

M.A. Guggisberg, Der spätantike Silberschatz von Kaiseraugst. Die neuen Funde (2003)

Basel, Antika Müzesi ve Ludwig Koleksiyonu: Küçük eserler bulunmaktadır.

C. Billod, Antike Kunst 30, 1987, 39-56 (Buhurdanlar)

AVUSTURYA

Viyana, Kunsthistorisches Museum: Geç Antik ve Erken Hıristiyanlık Dönemi küçük eserleri yer alır.

R. Noll, Kunsthistorisches Museum Wien. Vom Altertum zum Mittelalter (1974[2])

İTALYA

Bazı arkeoloji müzeleri ve kilise hazinelerinde Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne tarihlenen farklı eserler vardır (Monza, Bobbio gibi). Roma dışındaki lahitler *J. Dresken-Weiland, Repertorium der christlich-antiken Sarkophage II. Italien außer Rom und Ostia u.a. (1998)* adlı eserde toplanmıştır.

Aquileia, Museo Cristiano di Monastero: Mozaikler, yazıtlar, kabartmalar ve küçük eserler bulunmaktadır.

Roma, müzeler ve koleksiyonlar, *Vatikan*: Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait çok sayıda lahit. *F.W. Deichmann v.d., Repertorium der christlich-antiken Sarkophage I. Rom und Ostia (1967)* adlı eserde toplanmıştır. *G. Koch, Göttinger Gelehrte Anzeigen 252, 2000, 39-58; Akten des Symposiums "Frühchristliche Sarkophage" Marburg 1999, ed. by G. Koch. Sarkophag-Studien 2 (2002)*

Roma, Museo Nazionale Romano:

M. Sapelli, Arte tardoantica in Palazzo Massimo alle Terme (1998)

Museo Nazionale Romano. Crypta Balbi (2000)

Vatikan: Museo Pio Cristiano: Çok büyük bir lahit koleksiyonu ve yazıtlar.

J. Ficker, Die altchristlichen Bildwerke im christlichen Museum des Laterans (1890)

O. Marucchi, I monumenti del Museo Cristiano Pio Lateranense (1920)

Biblioteca Apostolica: Küçük eserler.

L. von Matt, Die Kunstsammlungen der Biblioteca Apostolica Vaticana (1969)

SLOVENYA

Çeşitli eserler özel bir sergi kataloğunda bir araya getirilmiştir:

T. Knific - M. Sagadin, Pismo brez pisave, Narodni Muzej Ljubljana (1991)

HIRVATİSTAN

Porec, Eufrasiana Bazilikası: Mimari plastik eserler.

E. Russo, Sculture del complesso eufrasiano di Parenzo (1991)

Split, Arkeoloji Müzesi: Mimari plastik, lahitler, küçük eserler, sergi Spilt 1994

N. Duval - E. Marin, Salona I. Catalogue de la sculpture paléochrétienne de Salone (1994)

Zagreb, Arkeoloji Müzesi: Küçük eserler.

From the Invincible Sun to the Sun of Justice. Early Christianity in Continental Croatia (1994)

SIRBİSTAN

Çeşitli müzeler ve Belgrad'daki özel bir sergi kataloğunda mimari plastik ve küçük eserler yer almıştır:

D. Srejovic (Ed.), Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia (1993)

ROMANYA

Çeşitli müzelerde sergilenen mimari plastik ve küçük eserler aşağıdaki yayınlarda bir araya getirilmiştir:

I. Barnea v.d., Cultura Bizantina in Romania (1971)

E. Popescu, Christianitas Daco-Romana (1994)

ARNAVUTLUK

Farklı kazılarda elde edilen mimari plastik (Amantia, Byllis, Balsh, Dyrrachium) ve küçük buluntular dört müzede sergilenmektedir: Durres, Arkeoloji Müzesi; Korça, Arnavutluk Orta Çağ Müzesi; Tirana, Arkeoloji Müzesi ve Ulusal Tarih Müzesi. Bazı eserlerin bir araya getirildiği çalışmalar:

Albanien. Schätze aus dem Land der Skipetaren (1988)

G. Koch, Kunst und Kultur im Land der Skipetaren (1989)

YUNANİSTAN

Birçok müzede Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait eser sergilenmekte, bir o kadarı da müze depolarında yer almaktadır:

Atina, Bizans ve Hıristiyanlık Müzesi: Plastik, çeşitli küçük eserler ve heykeller:

M. Sklabou Mauroeide, Glypta tou Byzantinou Mouseiou Athenon ("Skulpturen des Byzantinischen Museums Athen"; 1999)

D. Konstantios, The World of the Byzantine Museum (2004)

Atina, Benaki Müzesi: Erken Hıristiyanlık ve Erken Bizans Dönemi'ne ait küçük eserler, ikonalar.

D. Fotopoulos - A. Delivorrias, Greece at the Benaki Museum (1997)

Selanik, Bizans Sanatı Müzesi: Plastik, küçük eserler, mezarlara ait duvar resimlerinin birçoğu ThessalOn İki 2001/02 kataloğunda toplanmıştır.

Thessalonike. Historia kai Techne (1986)

Selanik, Hagios Demetrios Kilisesi *Kriptası*'ndaki Arkeolojik Eserler Koleksiyonu: Kilisenin mimari plastik parçaları sergilenmektedir.

G. A. und A. G. Sotiriou, He basilike tou Hagiou Demetriou Thessalonikes (1952)

RUSYA

St. Petersburg, Ermitage: Plastik; çok sayıda küçük eser, özellikle gümüş eserler.

A. Bank, Byzantine Art in the Collections of Soviet Museums (1977 = 1985)

Ayrıca bazı eserler, sergi kataloğu Berlin 1977/78'de bulunmaktadır.

UKRAYNA

Cherson, Müze: Rusya, St. Petersburg'da görülmektedir (A. Bank).

TÜRKİYE

Çok sayıda kent ve ilçe müzesinde sayısız Erken Hıristiyanlık ve Erken Bi-

zans Dönemi eseri sergilenmekte ve depolarında yer almaktadır (Adana, Afyon, Bursa, İznik, Kayseri, Konya, Silifke). Bu anlamda önemli bazı müzeler şunlardır:

Antakya: Antik Antiokheia ve villa yerleşimi olan Daphne (Harbiye) mozaikleri (kazılarda elde edilen diğer mozaikler ise Paris ve Amerika'da yer alır).

D. Levi, Antioch Mosaic Pavements (1957)

Sergi Worcester (2000)

Antalya: Kumluca Hazinesi'ne ait gümüş parçalar, mozaikler, mimari plastik.

Bazılan İstanbul başlığı altındaki *Anatolian Civilisations* adlı yayında yer alır.

İstanbul, Arkeoloji Müzesi: Çok sayıda lahit, mimari plastik ve çok sayıda küçük eser.

The Anatolian Civilisations II. Greek, Roman, Byzantine (1983)

N. Fıratlı, La sculpture byzantine figurée au Musée Archéologique d' Istanbul (1990)

H. Tezcan, Topkapı Sarayı ve Çevresinin Bizans Devri Arkeolojisi (Tarihsiz, olasılıkla 1989; buradaki bazı parçalar bugün müzededir).

Selçuk: Ephesos'taki kazılarda ortaya çıkarılan eserler ve Geç Antik Çağ'a ait az sayıdaki örnekler (çoğu depodadır).

SURİYE

Halep ve Şam Ulusal Müzeleri ile bazı bölgesel müzelerde mimari plastik, *röliker*, mozaik ve küçük eserler sergilenmektedir. Ayrıca Şam'da, Dura Europos Sinagogu'na ait duvar resimleri yer alır:

Land des Baal. Syrien - Forum der Völker und Kulturen (1982) 227 vd.

Syrien. Von den Aposteln zu den Kalifen (1993) 391 vd.

Syrie. Mémoire et Civilisation (Paris 1993)

Syrien. Wiege der Kultur (Basel 1999)

ÜRDÜN

Çok sayıda mozaik, küçük eser ve mimari plastik eser farklı müzelerdedir:

Byzantinische Mosaiken aus Jordanien (Schallaburg 1986; Münster und München 1987; Berlin 1987/88)

Der Königsweg. 9000 Jahre Kunst und Kultur in Jordanien und Palästina (Köln 1987/88) 307 vd.

M. Piccirillo, The Mosaics of Jordan (Amman 1993)

İSRAİL

Kudüs, İsrail Müzesi: Mimari plastik örnekler ve küçük eserler sergi kataloğu Jerusalem (2000/b)'de yer alır.

AMERİKA

Birçok müzede tekil eserler vardır (Corning, Kansas City, Malibu, New Haven, St. Louis, Toledo); bu eserlerin büyük bir kısmı sergi kataloğu olan New York 1977/78'de toplanmıştır. Bazıları da Worcester 2000 kataloğunda yer alır.

Baltimore, Walter Sanat Galerisi

Boston, Museum of Fine Arts: Sergi kataloğu 1976/77

Cleveland, Museum of Fine Art

Houston, Menil Koleksiyonu

New York, Metropolitan Museum: Büyük bir koleksiyona sahiptir.

H. C. Evans, The Arts of Byzantium, Metropolitan Museum Bulletin 58, 4, 2001

Princeton, Sanat Müzesi:

Byzantium at Princeton. Byzantine Art and Archaeology at Princeton University (1986)

Richmond, Museum of Fine Art:

A. Gonosová - C. Kondoleon, Art of Late Rome and Byzantium in the Virginia Museum of Fine Arts, Richmond (1994)

Washington, Dumbarton Oaks Collection:

Handbook of the Byzantine Collection, Dumbarton Oaks (1967)

Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection

I. Metalwork, Ceramics, Glass, Glyptics, Paintings, by M. Ross (1962)

II. Jewelry, Enamels, and Art of the Migration Period, by M. Ross (1965); with an addendum by S.A. Boyd - S.R. Zwirn (2005)

III. Ivories and Steatits, by K. Weitzmann (1972)

IV. Catalogue of the Sculpture, by G. Vikan (1995)

KANADA

Toronto, Üniversite, Malcove Koleksiyonu: Farklı küçük eserler.

S. D. Campbell, The Malcove Collection (1985)

ÇEŞİTLİ ÜLKELERDE YAPILAN ÖZEL SERGİLERE AİT ÖNEMLİ KATALOGLAR

Berlin 1939 Kunst der Spätantike im Mittelmeerraum. Berlin, Kaiser-Friedrich-Museum (1939)

Baltimore 1947 Early Christian and Byzantine Art. The Walters Art Gallery (1947)

Essen 1962 Frühchristliche Kunst aus Rom. Villa Hügel, Essen (1962)

Essen 1963 Koptische Kunst. Christentum am Nil. Villa Hügel, Essen (1963)

Trier 1964 Frühchristliche Zeugnisse im Einzugsgebiet von Rhein und Mosel, ed. by T.K. Kempf und W. Reusch (1964)

Boston 1976 Museum of Fine Arts, Boston. Romans and Barbarians (1976)

London 1977 Wealth of the Roman World. Gold and Silver AD 300-700, ed. by J.P.C. Kent and K.S. Painter (1977)

Berlin 1977 Frühbyzantinische Silbergefäße aus der Ermitage, ed. by A. Effenberger u.a. (1978)

New York 1977/78 Age of Spirituality. Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century, ed. by K. Weitzmann (1979)

Mainz 1980 Gallien in der Spätantike. Von Kaiser Constantin zu Frankenkönig Childerich (1980)

Frankfurt 1983 Spätantike und frühes Christentum. Liebieghaus, Museum alter Plastik Frankfurt (1983)

Trier 1984 Trier - Kaiserresidenz und Bischofssitz. Die Stadt in spätantiker und frühchristlicher Zeit (1984)

Köln 1984 Der Schatz von San Marco in Venedig (1984)

Baltimore 1986 Silver from Byzantium. The Kaper Koraon and Related Treasures, by M. Mundell Mango (1986)

Köln 1988 Römisch-Germanisches Museum Köln. Glas der Caesaren, von D. B. Harden u.a. (1988)

Urbana 1989 Art and Holy Power in the Early Christian House, by E. Dauterman Maguire u.a. (1989)

München 1989 Spätantike zwischen Heidentum und Christentum. Prähistorische Staatssammlung München, von J. Garbsch und B. Overbeck (1989)

Mailand 1990 Milano capitale dell'impero romano (286-402 d.C.) (1990)

Bonn 1991 Spätantike und frühes Mittelalter. Ausgewählte Denkmäler im

Rheinischen Landesmuseum Bonn, ed. by J. Engemann und C.B. Rüger (1991)

Paris 1992 Byzance. L'art byzantin dans les collections publiques francaises, Musée du Louvre (1992)

Linz u.a. 1993-95 Syrien. Von den Aposteln zu den Kalifen, Einl. von E.M. Ruprechtsberger (1993)

Split 1994 Salona Christiana, ed. By E. Marin (1994)

London 1994/95 Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections, ed. by D. Buckton (1994)

Rimini 1996 Dalla terra alle genti. La diffusione del Cristianesimo nei primi secoli, a cura di A. Donati (1996)

Hamm/Mainz/ München 1996/97 Ägypten. Schätze aus dem Wüstensand. Kunst und Kultur der Christen am Nil (1996/97)

Kopenhagen 1996 Byzantium. Late Antique and Byzantine Art in Scandinavian Collections (1996)

Paderborn 1996 Frühchristliche Kunst in Rom und Konstantinopel. Schätze aus dem Museum für Spätantike und Byzantinische Kunst Berlin (1996)

Rimini 1996 Dalla Terra alle Genti. La diffusione del cristianesimo nei primi secoli (1996)

New York 1997 The Glory of Byzantium (1997)

Hildesheim 1997 Byzanz - Die Macht der Bilder (1997)

Thessaloniki 1997 Treasures of Mount Athos (1997)

München 1998, 1 Byzanz & Rom. Archäologische Kostbarkeiten aus Bayern (1998)

München 1998, 2 Byzanz & Rom. Schatzkammerstücke aus bayerischen Sammlungen (1998)

Ravenna 2000 Konstantinopel. Scultura bizantina dai musei di Berlino (2000)

Jerusalem 2000/a Images of Inspiration. The Old Testament in Early Christian Art, ed. by J. Goodnick Westenholz. Bible Lands Museum, Jerusalem (2000)

Jerusalem 2000/b Cradle of Christianity, ed. by Y. Israeli und D. Mevorah. The Israel Museum, Jerusalem (2000)

Rom 2000/a Pietro e Paolo. La storia, il culto, la memoria nei primi secoli, a cura di A. Donati (2000)

Rom 2000/b Aurea Roma. Dalla città pagana alla città cristiana, a cura di S. Ensoli ed. E. La Rocca (2000)

Paris 2000 L'art copte en Ègypte. 2000 ans de christianisme (2000)

Worcester 2000 Antioch. The Lost Ancient City, by C. Kondoleon (2000)

Paderborn 2001 Byzanz - Das Licht aus dem Osten, ed. by C. Stiegemann (2001)

Thessaloniki 2001/02 Kathemerine zoe sto Byzantio ("Byzantium'da Günlük Yaşam - Bytantium Çalışmaları"), ed. D. Papanikola-Mpakirtze. Thessaloniki (2002)

München 2004 L. Wamser (Hrsg.), Die Welt von Byzanz - Europas östliches Erbe. Glanz, Krisen und Fortleben einer tausendjährigen Kultur (2004)

Karlsruhe 2005 Imperium Romanum. Römer, Christen und Alamannen - Die Spätantike am Oberrhein, Badisches Landesmuseum Karlsruhe (2005)

Rimini 2005 A. Donati – G. Gentili (Hrsg.), Costantino il Grande. La civiltà antica al bivio tra Occidente e Oriente (2005)

York 2006 E. Hartley v.d. (Hrsg.), Constantine The Great. York's Roman Emperor (2006)

Trier 2007 A. Demandt - J. Engemann (Hrsg.), Konstantin der Große. Ausstellungkatalog Trier (2007)

Ravenna 2007 A. Augenti – C. Bertelli (Hrsg.), Felix Ravenna (2007)

9. KAYNAKÇA

Türkiye'deki yapılarla ilgili kaynakça için bkz. Bölüm 7.

1. GENEL

1.3. Tarihçe: M. Fuhrmann, Rom in der Spätantike (1994); Cambridge Ancient History XIII. The Late Empire AD 337-425 (1997); XIV. Late Antiquity: Empire and Successors 425-600 (2000); R.-J. Lilie, Byzanz. Geschichte des oströmischen Reiches (1999); H. Brandt, Das Ende der Antike. Geschichte des spätrömischen Reiches (2001); R.-J. Lilie, Byzanz. Das zweite Rom (2003); H. Bellen, Grundzüge der römischen Geschichte. Die Spätantike von Constantin bis Justinian (2003). A. Demandt, Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian, 2. Auflage (2007).

1.4. Araştırma Tarihi: Deichmann (1983) 14-45; Effenberger (1986) 11-14. 335; Spiegel einer Wissenschaft. Zur Geschichte der Christlichen Archäologie vom 16. bis 19. Jahrhundert, dargestellt an Autoren und Büchern (Bonn 1991; H.R. Seeliger, RQ 87, 1992, 110-115); W.H.C. Frend, The Archaeology of Early Christianity. A History (1996).

1.5. Temel Kaynakça: Encyclopedia of Early Christian Art and Archaeology, editör P.C. Finney (baskıda)

2. MİMARİ

2.1. Dini Mimari: C. Mango, Byzantinische Architektur (1974 = 1986); Deichmann (1983) 66-88. 236-288; Krautheimer (1986); W.E. Kleinbauer, Early Christian and Byzantine Architecture. An annotated bibliography and historiography (1992); K. Painter (Ed.), "Churches Built in Ancient Times". Recent Studies in Early Christian Archaeology (1994); H. Brandenburg, Kirchenbau und Liturgie. Überlegungen zum Verhältnis von architektonischer Gestalt und Zweckbestimmung des frühchristlichen Kultbaues im 4. und 5. Jh., bkz.: Divitiae Aegypti. Koptologische und verwandte Studien zu Ehren von M. Krause (1995) 36-69.

2.1.1. Dönemler: Constantinus Öncesi Dönem: J.P. Kirsch, Die römischen Titelkirchen im Altertum (1918); MAMA I (1928) 89-91 Nr. 170 (Laodikeia piskoposu Eugenios'a ait yazıt); RBK I (1966) 1220-1230 (Dura Europos, Ev kilise) 1230-40 (Sinagog); C.H. Kraeling, The Christian Building. The Excavations at Dura Europos, Final Report VIII 2 (1967); Deichmann (1983) 66-88; Effenberger (1986) 85-89; Krautheimer (1986) 23-27; TIB 5 (1990) 441-43 (Meryemlik); E. Pelekanidou - A. Mentzos, Mneme D. Lazaride (1990) 597-607 (Philippi); M. Fischer, Kapharnaum: Eine Retrospektive, JbAC 44, 2001, 142-167; E. Wirbelauer, Aberkios, der Schüler des reinen Hirten, im

römischen Reich des 2. Jahrhunderts, Historia 51, 2002, 359-382; Eusebius, Kirchengeschichte VIII 1.

Constantinus Dönemi: RBK I (1966) 189 vd (Antiokheia Oktogonu). 601-611 (Beytüllahim); RBK III (1978) 588-600 (Kudüs); Deichmann (1983) 238-250; Krautheimer (1986) 39-67; Effenberger (1986) 93-137; Krautheimer (1988) 40-90; A. Arbeiter, Alt-St. Peter in Geschichte und Wissenschaft (1988); H. Brandenburg, Die konstantinischen Kirchen in Rom, Mousikos Aner. Festschrift für M. Wegner (1992) 27-58; Ancient Churches Revealed (1993) 23-27. 101-117; R. Krautheimer, The Ecclesiastical Building Policy of Constantine, Costantino il Grande dall'antichità all'umanesimo. Colloquio Macerata 1990 (1993) 509-552; D.J. Stanley, DOP 48, 1994, 257-261; J. Rasch, Arte Medievale 14, 2000, 155 vd; W. Weber, Trier: Antike Kirchenanlage im Bereich von Dom und Liebfrauenkirche, AnTard 4, 1996, 82 vd; W. Weber, Der Basilikenkomplex auf dem Domfreihof in Trier, AW 27, 1996, 121-127 (Trier, Katedral); F.A. Bauer v.d., Untersuchungen im Bereich der konstantinischen Bischofskirche Ostias, RM 106, 1999, 289-341; RAC, Suppl. II, Lieferung 10 (2003) 312 vd "Capua" (M. Pagano). H. Brandenburg, Die frühchristlichen Kirchen in Rom (2004).

Constantinus Sonrası Dönem: Deichmann (1983) 250-288; Effenberger (1986) 193-330; Krautheimer (1986) 68-199; Krautheimer (1988) 91-133; H. Brandenburg, Die frühchristlichen Kirchen in Rom (2004).

2.1.2. Kilise ve Vaftizhane Planlarıyla İlgili Genel Kaynakça:

Tek nefli (boyuna, dikey dikdörtgen) yapılar, T-Planlı: RBK III (1978) 992-1021 (Kappadokia); G. Wießner, Christliche Kultbauten im Tur Abdin II (1982/83). IV (1993).

Bazilikalar: A.K. Orlandos, He xylostegos palaiochristianike basilike tes mesogeiakes lekanes (1952-57); RBK I (1966) 514-558 "Basilika" (C. Delvoye); IV (1990) 857-859 (Hg. Titos, Gortyn); Krautheimer (1988) 40-78; J. Christern, SBK I (1986) 163-204; RBK V (1995) 529-573 "Kuppelbasilika" (N. Schmuck); T. Lorenz, Überlegungen zur Vorgeschichte der frühchristlichen Basilika, Boreas 23/24, 2000/01, 113-132.

Merkezî Planlı Yapılar: G. Stanzl, Längsbau und Zentralbau als Grundthemen der frühchristlichen Architektur (1979); AS 668 vd Nr. 595 (Tolus); TIB 2 (1981) 152 vd 281 vd (Sivasa-Arka); RBK IV (1990) 865-868 (Girit-Kissamos); Krautheimer (1986) bazı yapılar indekste bulunmaktadır; Krautheimer (1988) 81-90 (Constantinopolis-On İki Havari Kilisesi); Syrien (1993) 91-94 (Güney Suriye, Bosra'da kazısı yapılan yuvarlak planlı kilise ve diğerleri); T. Lehmann, Zur Genese der Trikonchenbasiliken, Innovation (1996) 317-362; A. Gattiglia, Acta XIII CIAC 1994 II (1998) 189-206 (*Trikonkhos*lar); I. Stollmayer, Spätantike Trikonchoskirchen – ein Baukonzept?, JbAC 42, 1999, 116-157; S. Ristow v.d., Neue Forschungen zu den Anfängen des Christentums im Rheinland, JbAC Ergänz.-Bd. KR 2 (2004);

U. Verstegen, Ausgrabungen und Bauforschungen in St. Gereon zu Köln (2006); S. Ristow, Frühes Christentum im Rheinland, JbAC Ergänz.-Bd. 37 (2006); Türkiye'deki örnekler için bkz. 7. Bölüm.

Çevre Koridorlu Tri- ve Tetrakonkhoslar: W.E. Kleinbauer, The Origins and Functions of the Aisled Tetraconch Churches in Syria and Northern Mesopotamia, DOP 27, 1973, 89-114; W.E. Kleinbauer, The Double-Shell Tetraconch Building at Perge in Pamphylia and the Origin of the Architectural Genus, Dumbarton Oaks Papers 41, 1987, 277-293; I. Travlos, Philia Epe eis G.E. Mylonas I (1986) 343-347 (Atina); P. Grossmann, Die zweischaligen spätantiken Vierkonchenbauten in Ägypten und ihre Beziehung zu den gleichartigen Bauten in Europa und Kleinasien, Das römisch-byzantinische Ägypten (1989) 167-173; D. Piguet-Panayotova, Les tétraconches avec collateraux dans les Balkans des V-VI siècles, JbAC 33, 1990, 197-208; RBK IV (1990) 194. 345 vd. Res. 68 (Akdeğirmen Höyük); A. Karivieri, Post-Herulian Athens, ed. by P. Castrén (1994) 89-113 (Atina); Türkiye'deki örnekler için bkz. 7. Bölüm.

Enine (yatay) Dikdörtgen Yapılar: G. Wießner, Christliche Kultbauten im Tur Abdin. I (1981). III (1993).

Vaftizhaneler: RBK I (1966) 460-496 "Baptisterium" (C. Delvoye); I.E. Bolanake, Ta palaiochristianika baptesteria tes Hellados (1976); P. de Palol - C. Godoy Fernández - B. Dufay, Actes XI CIAC 1986 II (1989) 559-650; M. Falla Castelfranchi, Baptisteria. Intorno ai più noti battisteri... (1980); S. Ristow, Frühchristliche Baptisterien, JbAC Erg.-Bd. 27 (1998).

2.1.3. Antik Yapıların Kiliselere Dönüştürülmesi: G. Amer v.d., Syria 59, 1982, 253-318 (Qanawat); J. Vaes, Christliche Wiederverwendung antiker Bauten: Ein Forschungsbericht, Ancient Society 15-17, 1984-86, 305-443; Trier (1984) 139 vd Nr. 52 ("Basilika"); H.-R. Meier, Alte Tempel - neue Kulte, Innovation (1996) 363-376. O. Dally, "Pflege" und Umnutzung heidnischer Tempel in der Spätantike, G. Brands - H.-G. Severin (Hrsg.), Die spätantike Stadt und ihre Christianisierung (2003) 97-114; R. Bayliss, Provincial Cilicia and the Archaeology of Temple Conversion (2004). Türkiye'deki örnekler için bkz. 7. Bölüm.

2.1.4. Bazilikaların Bölümleri - Kiliselerin Donanımı: A.K. Orlandos, He xylostegos palaiochristianike basilike tes mesogeiakes lekanes (1952-57) 89-605.

Avlu: RBK I (1966) 421-440 (C. Delvoye); J.-C. Picard, Actes XI CIAC 1986 I (1989) 505-558. - *Nartheks*: RBK VI, 46. Lieferung (2002) 868-887 (L. Theis). - *Galeri:* RBK II (1971) 129-144 (C. Delvoye). - *Bema:* RBK I (1966) 583-599 (C. Delvoye). - *Apsis:* RBK I (1966) 246-268 (C. Delvoye). - *Kripta:* RBK V (1995) 454-484 (M. Restle).

Donanım: Genel Kaynakça: E. Russo, Sculture del complesso eufrasiano di Parenzo (1991); F. Guidobaldi v.d., San Clemente. La scultura del VI secolo

(1992); C. Strube, Baudekoration im nordsyrischen Kalksteinmassiv I (1993). II (2002); N. Duval - E. Marin, Salona I. Catalogue de la sculpture architecturale paléochrétienne de Salone (1994); U. Peschlow - S. Möllers (Ed.), Spätantike und byzantinische Bauskulptur (1998).

Başlıklar: R. Kautzsch, Kapitellstudien (1936); F.W. Deichmann (Ed.), Corpus der Kapitelle der Kirche von San Marco zu Venedig (1981); C. Strube, Die Kapitelle von Qasr ibn Wardan. Antiocheia und Konstantinopel im 6. Jh., JbAC 26, 1983, 59-106; V. Vemi, Les chapiteaux ioniques à imposte de Grèce à l époque paléochrétienne (1989); RAC 20, Lieferung 154/55 (2001) 57-123 "Kapitell" (U. Peschlow).

Parapet Levhaları - Templon: RBK I (1966) 900-931 "Cancellli" (C. Delvoye); RBK III (1978) "Ikonostas" (M. Chatzidakis).

Ambon: RBK I (1966) 126-133 (C. Delvoye); P.H.F. Jakobs, Die frühchristlichen Ambone Griechenlands (1987); R. Warland, Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 109, 1994, 371-385 (İstanbul'daki Selanik Ambonu); Paderborn (2001) 95-97 Nr. I.16.

Diğerleri: B. Brenk, SBK I (1986) 75-79 (Vaftiz kabı); Berlin (1992) 105 vd Nr. 30 ve Syrien (1993) 224 Res. 16 (Vaftiz kabı); RBK I (1966) 111-120 (*altar*); 1055-1065 (*Ziborium*).

Yapı Elemanlarının İhracatı: N. Asgari, The Proconnesian production of architectural elements in late antiquity, based on evidence from the marble quarries, Constantinople and it Hinterland, ed. by C. Mango - G. Dragon (1995) 263-288; J.G. Harper, The Provisioning of Marble for the Sixth-Century Churches of Ravenna, Pratum Romanum. R. Krautheimer zum 100. Geburtstag, ed. R.L. Colella v.d. (1997) 131-147; A. Bohne, Das Kirchenwrack von Marzamemi, Skyllis. Zeitschrift für Unterwasserarchäologie 1, 1, 1998, 6-17; J.-P. Sodini v.d., La sculpture architecturale en marbre au VIe siècle à Constantinople et dans les régions sous influence constantinopolitaine, Acta XIII CIAC 1994 II (1998) 301-376; J.-P. Sodini v.d., Le commerce des marbres dans la méditerranée (IVe-VIIe S.), V. Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica 1998 (2000) 423-448. C. Barsanti, Capitelli di manifattura costantinopolitana a Roma, Ecclesiae Urbis. Atti del Congresso Internazionale di Studi sulle Chiese di Roma (IV - X secolo), (Ed.) F. Guidobaldi - A. Guiglia Guidobaldi III (2002) 1443-1478; M. Dennert - S. Westphalen, Säulen aus Konstantinopel - ein Schiffsfund im Hafen von Amrit, Damaszener Mitteilungen 14, 2004, 183-195.

2.1.5. İmparator Eyaletlerindeki Kilise Formları: Genel Kaynakça: Brenk (1977) Tekil Bölgeler; Deichmann (1983) 236-288; Krautheimer (1986) 68. 92. 93-199.

Roma: R. Krautheimer v.d., Corpus Basilicarum Christianarum Romae I-V (1937-1977); H. Brandenburg, Roms frühchristliche Basiliken des 4. Jhs.

(1979); R. Krautheimer, Rom. Schicksal einer Stadt 312-1308 (1987); H.A. Stützer, Frühchristliche Kunst in Rom (1991) 67-175; S. de Blaauw, Cultus et Decor. Liturgia e architettura nella Roma tardoantica e medievale (1994); V. Fiocchi Nicolai, Akten XII CIAC 1991 II (1995) 776-787 (Çevre koridorlu bazilikalar); V. Fiocchi Nicolai, Frühes Christentum bei "Domine Quo Vadis", AW 29, 4, 1998, 305-310; H. Brandenburg - J. Pál (Ed.), Santo Stefano Rotondo in Roma (2000); T. Lehmann, Munus. Festschrift für H. Wiegartz (2000) 163-169 (Çevre koridorlu bazilikalar); Ecclesiae Urbis. Atti del Congresso Internazionale di Studi sulle Chiese di Roma (IV - X secolo), (Ed.) F. Guidobaldi - A Guiglia Guidobaldi I - III (2002). F. Guidobaldi - A. Guiglia Guidobaldi (Herausgeber), Ecclesiae Urbis. Atti del Congresso Internazionale di Studi sulle Chiese di Roma (IV - X secolo) I - III (2002); H. Brandenburg, Die frühchristlichen Kirchen in Rom (2004).

Milano: Milano (1990) 115-148; S. Storz, Bautechnik der Antike (1991) 224-237 (S. Lorenzo). - *Ravenna:* F.W. Deichmann, Frühchristliche Bauten und Mosaiken von Ravenna (1958); F.W. Deichmann, Ravenna - Hauptstadt des spätantiken Abendlandes I-III (1974-1989); P. Grossmann, S. Michele in Africisco zu Ravenna (1973); L.v. Matt - G. Bovini, Ravenna (1979); H.A. Stützer, Ravenna und seine Mosaiken (1989); E. Russo, L'architettura di Ravenna paleocristiana (2003); Ravenna da capitale imperiale a capitale esarcale, Atti del XVII Congresso Internazionale di Studi sull'alto medievo, Ravenna 6.-12.6.2004 (2005).

Balkanlar: Slovenya: R. Bratoz, bkz.: Actes XI CIAC 1986 III (1989) 2345 - 2388 (İstriya-Slovenya); F. Glaser, Frühes Christentum im Alpenraum (1997) 65-87. - *Hırvatistan:* Actes XI CIAC 1986 III (1989) 2345 -2388 (Slovenya ve İstriya; R. Bratoz); 2389-2440 (Dalmaçya; N. Cambi); P. Chevalier, Salona II. Ecclesiae Dalmatiae (1995); N. Duval v.d., Salona III. Manastirine (2000); N. Cambi, Antika. Povijest Unjetnosti u Hrvatskoj (2002) 205-311. - *Bosna-Hersek:* D. Basler, Spätantike und frühchristliche Architektur in Bosnien und der Herzegowina (1993). - *Sırbistan - Montenegro:* R.F. Hoddinott, Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia (1963); I. Nikolajevic, Actes XI CIAC 1986 III (1989) 2441-2462. - *Romanya:* A. Radulescu - V. Lungu, Actes XI CIAC 1986 III (1989) 2561-2615; E. Popescu, Christianitas Daco-Romana (1994). - *Bulgaristan:* D. Ovcarov - M. Baklinova, Frühbyzantinische Denkmäler in Bulgarien, 4.-7. Jh. (Bulgarca) (1978); A. Tschilingirov, Die Kunst des christlichen Mittelalters in Bulgarien, 4. bis 18. Jh. (1979); N. Tchanéva-Detchevska - I. Djambov - E. Kessiakova, Actes XI CIAC 1986 III (1989) 2491-2559. - *Makedonya:* R.F. Hoddinott, Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia (1963); G. Cvetkovic-Tomasivic, Actes XI CIAC 1986 III (1989) 2463-2478 (Herakleia); B. Aleksova, Loca Sancta Macedoniae. The Cult of Martyrs in Macedonia (1997); RBK V (1995) 1007-1036 "Makedonien" (B. Schellewald - L. Theis). - *Arnavutluk:* S. Anamali, L'état actuel des recherches sur l'origine

des villes du moyen age en Albanie, Actes XI CIAC 1986 III (1989) 2617-2635; S. Anamali, Architettura e decorazione tardoantica in Albania, CR 40, 1993, 447-474; G. Koch, Albanien (1989) 30-46; K. Lako, La basilique paléochrétienne d'Anchiasmos, Iliria 21, 1991, 123-186; P. Damko, La basilique de Zaradishta, Iliria 23, 1993, 259-271; S. Anamali, L'époque de Justinien en Albanie à la lumière des données de l'archéologie, Iliria 27, 1997, 5-21; R R. Hodges v.d., Byzantine Butrint: Excavations and Surveys 1994-1999 (2005).

Yunanistan: RBK I (1966) 349-378 "Athen" (D.I. Pallas); II (1971) 214-241 "Epiros" (D.I. Pallas); II (1971) 1121-1141 "Hellas" (J. Koder); IV (1990) 1-27 "Kerkyra und die ionischen Inseln" (D. Triantaphyllopulos); IV (1990) 746-795 "Korinth" (D.I. Pallas); IV (1990) 811-905 "Kreta" (I. Volanakis); V (1995) 1036-1071 "Makedonien" (B. Schellewald - L. Theis); D. Pallas, Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973 (1977); G. Gounaris, Actes XI CIAC 1986 III (1989) 2687-2711; CR 38, 1991 (Girit-Kyklad Adalan ile ilgili çok sayıda kaynakça). W. Bowden, Epirus Vetus: The Archaeology of a Late Antique Province (2003).

Kırım: RBK V (1995) 375-399 "Krim" (A. Leopoldovic Jakobson); A. Pülz, Die frühchristlichen Kirchen des taurischen Chersonesos/Krim, MiChA 4, 1998, 45-78; E. Jastrzebowska, Chersonèse dans l'antiquité tardive: état des recherches et bibliographie, AnTard 9, 2001, 399-418. - *Gürcistan:* RBK II (1971) 662-734 (özellikle 662-676) "Georgien" (W. Ponomarew); R. Mepisaschwili - W. Zinzadse, Georgien. Kirchen und Wehrbauten (1987); L.-G. Khrouchkova, Byzantion 59, 1989, 88-127; W. Zinzadse, Actes XI CIAC 1986 III (1989) 2657-2686; W. Zinzadse, Acta XIII CIAC 1994 II (1998) 823-836; G. Koch, Zum Kirchenbau frühchristlicher Zeit in Georgien, Metalla 12, 2005, 146-155. - *Ermenistan:* RBK I (1966) 306-316 "Armenien" (A. Khatchatrian); W.E. Kleinbauer, Zvart'nots and the Origins of Christian Architecture in Armenia, Art Bulletin 54, 1972, 245-262; B. Brentjes v.d., Kunst des Mittelalters in Armenien (1982) 58-76; F. Gandolfo, Le basiliche Armene, IV-VII sec. (1982); J.-M. Thierry, Armenien im Mittelalter (2002) 37-100.

Konstantinoupolis ve Anadolu: bkz. Bölüm 7. - *Kıbrıs:* A.H.S. Megaw, Byzantine Architecture and its Decoration in Cyprus, DOP 28, 1974, 57-88; D. Pallas, Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973 (1977) 267-306; A. Papageorghiou, L'architecture paléochrétienne de Chypre, CR 32, 1985, 299-324; G. Roux, La Basilique de la Campanopétra. Salamine de Chypre XV (1998); D. Michaelides, Archeologia paleocristiana a Cipro, CR 44, 1998 (2001), 179-239.

Suriye, Mezopotamya: RBK II (1971) 962-1033 "Hauran" (M. Restle); III (1978) 852-902 "Kalaat Seman und Kalb Loze" (M. Restle; G. Tchalenko); P. Grossmann, S. Michele in Africisco zu Ravenna (1973; Geniş *arkad*lı bazi-

likalar); W.E. Kleinbauer, The Origins and Functions of the Aisled Tetraconch Churches in Syria and Northern Mesopotamia, DOP 27, 1973, 89-114; T. Ulbert, Resafa II. Die Basilika des Heiligen Kreuzes in Resafa-Sergiupolis (1986); G. Tchalenko, Eglises syriennes à *bema* I: metin (1990); II: planlar (1979); III: resimler (1980); W. Khouri v.d., AW 1990, 1, 14-25 (Kuzey Suriye); A. Naccache, Le décor des églises de villages d'Antiochène du IVe au VIIe siècle (1992); Syrien (1993) 66-81. 201-255 (Genel olarak). 82-101 (Kiliselerin listesiyle Güney Suriye). 112-127 (Resafa). 128-143 (Qalaat Seman); E. Renhardt, Das syrische Bema. Liturgisch-archäologische Untersuchung (1995); C. Strube, Die "Toten Städte". Stadt und Land in Nordsyrien während der Spätantike (1996); J.-L. Biscop, Deir Déhès. Monastère d'Antiochène (1997); N. Saliby - M. Griesheimer, Un martyrium octogonal découvert à Homs (Syrie) en 1988 et sa mosaïque, AnTard 7, 1999, 383-400; 7. Bölüm'de Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya (Mardin Dağları – Tur Abdin). - *Ürdün:* RBK II (1971) 734-766 "Gerasa" (M. Restle); M. Piccirillo, Chiese e mosaici della Giordania Settentrionale (1981); M. Piccirillo, Madaba. Le chiese e i mosaici (1989); M. Piccirillo, Actes XI. CIAC 1986 III (1989) 1697-1736; N. Duval, L'architecture chrétienne et les pratiques liturgiques en Jordanie en rapport avec la Palestine, K. Painter, Churches built in ancient times (1994) 149-212; M. Piccirillo - E. Alliata, Umm al-Rasas Mayfa'ah I. Gli scavi del complesso di Santo Stefano (1994); M. Piccirillo - E. Alliata, Mount Nebo. New Archaeological Excavations 1967-1997 (1998); RBK V (1995) 902-982 "Madaba" (M. Piccirillo); B. Mac Donald v.d., The Archaeology of Jordan (2001) 461-502; A. Michel, Les églises d'époque byzantine et umayyade de la Jordanie (2001); Z.T. Fiema v.d., The Petra Church (2001); M. Piccirillo, L'Arabia Cristiana. Dalla provincia imperiale al primo periodo islamico (2002).

Filistin: RBK I (1966) 599-611 "Bethlehem" (M. Restle); III (1978) 525-615 "Jerusalem" (Y. Tsafrir); A. Ovadiah, Corpus of Byzantine Churches in the Holy Land (1979); R. Rosenthal-Heginbottom, Die Kirchen von Sobota und die Dreiapsidenkirchen des Nahen Ostens (1982); Christian Archaeology in the Holy Land: New Discoveries. Essays in Honor of V.C. Corbo (1990); Y. Tsafrir - M. Fischer, Actes XI CIAC 1986 II (1989) 1737-1770. 1787-1807; Y. Tsafrir (Ed.), Ancient Churches Revealed (1993); A. Weiland, Acta XIII CIAC 1994 III (1998) 813-827 (Bethlehem); J. Krüger, Die Grabeskirche zu Jerusalem (2000); G.P. Lavas, The Kathisma of the Holy Virgin: A major new shrine, Deltion. Europaiko Kentro Byzantinon kai Metabyzantinon Mnemeion 2, 2001, 60-101.

Mısır: RBK I (1966) 61-90 "Ägypten" (M. Krause); P. Grossmann, Christliche Architektur in Ägypten, Handbook of Oriental Studies, Section I, vol. 62 (2002).

Libya: J.B. Ward Perkins - R.G. Goodchild, The Christian Antiquities of Tripolitania, Archaeologia 95, 1953, 1-83; RBK I (1966) 218-227 "Apollonia"

(J.B. Ward-Perkins); N. Duval, Actes XI CIAC 1986 III (1989) 2743-2798; R.M. Bonacasa Carra, Il complesso paleocristiano a nord del teatro di Sabratha, Quaderni di Archeologia della Libia 14, 1991, 103-214; J.B. Ward-Perkins - R.G. Goodchild, Christian Monuments of Cyrenaica (2002). - *Tunus, Cezayir:* RBK I (1966) 837-866 "Byzacena" (M. Restle); III (1978) 1158-1189 "Karthago" (J. Christern); N. Duval, Les églises africaines a deux absides I. II (1971. 1973); J. Christern, Das frühchristliche Pilgerheiligtum von Tebessa (1976); W. Gessel, Monumentale Spuren des Christentums im römischen Nordafrika, Sondernummer AW (1981); F. Bejaoui - K.F. Kadra, Actes XI CIAC 1986 II (1989) 1927-1974 (krş. III 2798-2806); I. Gui v.d., Basiliques chrétiennes d'Afrique du Nord I. Inventaire de l'Algerie (1992); S.T. Stevens, Bir el Knissia at Carthage: a rediscovered cemetery church. Report no. 1, Journal of Roman Archaeology, Suppl. 7 (1993); C. Strube, Zur Datierung der Baudekoration von Tebessa, bkz.: Innovation (1996) 421-476; L. Ennabli, Carthage. Une métropole chrétienne du IVe à la fin du VIIe siècle (1997); H. Dolenz, Damous-el-Karita. Die österreichisch-tunesischen Ausgrabungen ... in Karthago (2001);S.T. Stevens v.d. (Hrsg.), Bir Ftouha: A Pilgrimage Church Complex at Carthage, JRA Suppl. 59 (2005).

İspanya: P. de Palol, Arqueologia cristiana de la España romana (1967) 3-103; RBK III (1978) 152-205 "Hispania" (T. Ulbert); T. Ulbert, Frühchristliche Basiliken mit Doppelapsiden auf der spanischen Halbinsel (1978); H. Schlunk - T. Hauschild, Hispania Antiqua. Die Denkmäler der frühchristlichen und westgotischen Zeit (1978); P. de Palol, Actes XI CIAC 1986 II (1989) 1975-2027; C. Godoy Fernández, Arqueología y liturgia. Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII) (1995); P. de Palol i Salellas (Ed.), Del Romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense (1999). - *Fransa:* Naissance des arts chrétiens. Atlas des monuments paléochrétiens de la France, dir. par N. Duval (1991) 44-93. 186-219; Les premiers monuments chrétiens de la France 1. Sud-Est et Corse (1995); 2. Sud-Ouest et Centre (1996); 3. Ouest, Nord et Est (1995). - *İngiltere:* A.C. Thomas, Christianity in Roman Britain to AD 500 (1981); K. Painter, Actes XI CIAC 1986 III (1989) 2031-2072. - *Almanya:* R. Warland, Actes XI CIAC 1986 III (1989) 2077-2088; E. Dassmann, Die Anfänge der Kirche in Deutschland (1993) 25-158; H. Borger, Akten XII CIAC 1991 I (1995) 10-23; Trier ve Köln için bkz. Bölüm 2.1.1 ve 2.1.2. - *Avusturya:* F. Glaser, Das frühchristliche Pilgerheiligtum auf dem Hemmaberg (1991); F. Glaser, Frühchristliche Denkmäler in Kärnten (1996); F. Glaser, Frühes Christentum im Alpenraum (1997) 88 vd 96-151; Epochenwandel (2001) 57-66 (S. Ladstätter); U. Verstegen, Ausgrabungen und Bauforschungen in St. Gereon in Köln (2006). - *İsviçre:* F. Glaser, Frühes Christentum ... (1997) 161-193.

2.1.6. Manastırlar: Genel: W. Braunfels, Abendländische Klosterbaukunst (1980^{4}); Les Kellia. Ermitages coptes en Basse-Egypte (Genève 1989/90); RBK IV (1990) 102-136 "Klosterarchitektur" (P. Papaevangelu); B. Brenk,

Die Christianisierung der Wüste und der Gebirge. Monastische Architektur zwischen Rhetorik und Realität, bk: B. Brenk, Die Christianisierung der spätrömischen Welt (2003) 138-169 - *Yudea Çölü:* Y. Hirschfeld, The Judean Desert Monasteries in the Byzantine Period (1992). - *Suriye:* RBK II (1971) 976-996 "Hauran" (M. Restle); Syrien (1993) 66-81. - *Alahan Manastırı:* bkz. Bölüm 7 - İstanbul (*Konstantinoupolis), Stoudios Kilisesi:* Müller-Wiener (1977) 147-152; RBK IV (1990) 378-383.

2.1.7. Hac Merkezleri: Genel Kaynakça: H. Donner, Pilgerfahrt ins Heilige Land (1979); SFC (1983) 211-222 (J. Christern); R. Klein, RQ 85, 1990, 145-181 (Filistin'deki Hac Merkezleri); Hellenkemper (1995); Paderborn (2001) 45-52 (J. Engemann). - *Qalaat Seman:* RBK III (1978) 853-892 "Kalaat Seman" (M. Restle); SFC (1983) 219-221 (J. Christern); Syrien (1993) 128-143. - *Resafa:* bkz. Bölüm 2.1.5; Syrien (1993) 112-127. - *Seleukeia, Hagia Thekla (Ayatekla - Meryemlik) ve Admirabilis Dağı (Samandağ) Simeon Hac Merkezi* bkz. Bölüm 7. - *Abu Mena:* RBK III (1978) 1116-1158 "Karm Abu Mena" (M. Krause); SFC (1983) 211-218; P. Grossmann, Abu Mina I. Die Gruftkirche und die Gruft (1989); bkz. Bölüm 2.1.5. - *Tebessa:* J. Christern, Das frühchristliche Pilgerheiligtum von Tebessa (1976). - *Lechaion:* RBK IV (1990) 769-776 "Korinth" (D.I. Pallas). - *Selanik, Hg. Demetrios:* G.A. ve M.G. Sotirou, He basilike tou Hagiou Demetriou Thessalonikes (1952); C. Bakirtzis, The Basilica of St. Demetrius (1988).

2.2. Sivil Mimari

Geç Antik Çağ'da İşlev Değişimine Yönelik Genel Kaynakça: F.A. Bauer, Stadt, Platz und Denkmal in der Spätantike (1996) 1-141 (Roma). 143-268 (İstanbul-Konstantinoupolis). 269-305 (Ephesos); Epochenwandel (2001) 67-74 (H.-R. Meier). 75-94 (F.A. Bauer). B. Brenk, Die Christianisierung der spätrömischen Welt (2003).

2.2.1. Kentler: D. Claude, Die byzantinische Stadt (1969); Deichmann (1983) 265-66; Müller-Wiener (1977) 16-23. 248-270; RBK II (1971) 164-166 (Ephesos); III (1978) 687-717 (Justiniana Prima); Syrien (1993) 112-127 (Resafa); J. Lauffray, Halabiyya-Zenobia I. II (1983. 1991).

2.2.2. Meydanlar - Forumlar – Onur Sütunları ve Takları - Yollar: Müller-Wiener (1977) 248-267 (*Forum*lar, Sütunlar, Taklar). 64-71 (*Obelisk*); RBK IV (1990) 396-403; U. Peschlow, SBK (1986) 21-33 (Onur Sütunları); Trier (1984) 87 vd Nr. 4a (*forum*); RBK III (1978) 687-717 "Justiniana Prima" (D. Mano-Zissi); RBK II (1971) 201 vd (Ephesos, Arkadian ve "Kuretler Caddesi"); H. Thür, Die spätantike Bauphase der Kurentenstraße, R. Pillinger v.d. (Ed.), Efeso paleocristiana e bizantina (1999) 104-120.

2.2.3. Şehir Surları-Kaleler: Genel Kaynakça: C. Foss - D. Winfield, Byzantine Fortifications (1986). - İstanbul-*Konstantinoupolis:* Müller-Wiener (1977) 286-319; RBK IV (1990) 403-409. - *Kaleler*: F. de'Maffei, CR 32, 1985, 109-150 (Doğu'daki Iustinianus zamanı kaleleri); Trier (1984) 322 vd

Nr. 164-170; N. Duval, CR 30, 1983, 149-204 (Kuzey Afrika); RBK II (1971) 1004-1011 (Güney Suriye); I. Mikulcic, CR 33, 1986, 253-277 (Balkanlar); G. Koch, Albanien (1989) 34 vd; Milion 2 (1990) 135-228 (F. de'Maffei, Zenobia und Annoukas). 229-264 (E. Zanini, Dara).

2.2.4. Evler - Villalar - Saraylar - Hipodromlar - Piskopos Sarayları - Misafirhaneler: Genel Kaynakça: G. Brands – L.V. Rutgers, Wohnen in der Spätantike, Geschichte des Wohnens, ed. W. Hoepfner I (1999) 857-918. - *Evler:* R. Stillwell, DOP 15, 1961, 47-57 (Antiocheia); RBK II (1971) 993-1003 ve Syrien (1993) 102-111 (Güney Suriye); AS (1979) 361 vd Nr. 338 (Ostia, "Eros-ve-Psyche-Evi"); J.-P- Sodini – G. Tate, Fouilles d'Apamée en Syrie, Misc. 13 (1984) 377-430 (Kuzey Suriye); G. Tate, Les campagnes de la Syrie du nord du IIe au VIIe siècle I (1992); A. Karivieri, Post-Herulian Athens, ed. by P. Castrén (1994) 115-139 (Atina); Kilikia için bkz Bölüm 7.

Villalar: G. Argoud v.d., Une résidence byzantine "L'Huilerie". Salamine de Chypre XI (1980); Trier (1984) 286 vd Nr. 151 (Welschbillig); 310 vd Nr. 161 (Konz); 319 vd Nr. 163 (Palatiolum-Pfalzel); J.J. Wilkes, Diocletian's Palace, Split (1986); I. Baldini Lippolis, La domus tardoantica. Forme e rappresentazioni dello spazio domestico nelle città del Mediterraneo (2002); diğerleri 7. Bölümde "Mimari" ve "Kilikya" bölümünde yer almaktadır. - *Özel Saraylar:* Müller-Wiener (1977) 122-125. 238-242; RBK IV (1990) 417 vd (Konstantinoupolis'te Lausos-, Antiokhos- ve Bodrum Sarayları); F. de'Maffei, Il palazzo di Qasr ibn-Wardan dopo gli scavi e i restauri. Con una breve nota introduttiva sui palazzi bizantini, Milion 3 (1995) 105-187; B. Brenk, Innovation im Residenzbau der Spätantike, bkz.: Innovation (1996) 67-114; L. Lavan, The residences of late antique governors: a gazetteer, AnTard 7, 1999, 135-164. - *Ephesos:* 7. Bölümde yer almaktadır. - *Sirmium, Romuliana, v.d.:* D. Srejovic, Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia (1993); D. Srejovic - C. Vasic, Emperor Galerius's buildings in Romuliana (Gamzigrad, Doğu Sırbistan), AnTard 2, 1994, 123-142.

İstanbul'daki (Konstantinoupolis) İmparator Sarayları ve Hippodrom: Müller-Wiener (1977) 64-71. 229-237; RBK IV (1990) 409-417. – *Trier'deki "Bazilika" ve Sarayın Diğer Bölümleri:* Trier (1984) 139 vd Nr. 52-60; 190 Nr. 77 (Circus; krş. 66/67). - *Selanik:* B. Brenk, Innovation (1996) 106-112. - *Milano:* Milano (1990) 99 Nr. 2a.8; 423-431. 454/55; N. Duval, Milano (1992) 137-146. - *Antiocheia:* RBK I (1966) 190 vd - *Ravenna:* F.W. Deichmann, Ravenna. Hauptstadt des spätantiken Abendlandes III 49-75.

Piskopos Sarayları: RBK II (1971) 335-371 "Episkopion" (D.I. Pallas); Ayrıca bkz. Bölüm 7. Ayrıca "Mimari" (Müller-Wiener ve Sodini). U. Real, Die Bischofsresidenz in der spätantiken Stadt, G. Brands – H.-G. Severin (Ed.), Die spätantike Stadt und ihre Christianisierung (2003) 219-237; B. Ward-Perkins, Reconfiguring Sacred Space: from Pagan Shrines to Christian Churches, G. Brands - H.-G. Severin (Ed.), Die spätantike Stadt und ihre Christianisierung (2003) 285-290.

Hanlar: G. Tchalenko, Villages antiques de la Syrie du Nord II (1959) Lev. 17. 68.

2.2.5. Sukemerleri - Sarnıçlar – Çeşmeler - Hamamlar: Genel Kaynakça: R. Tölle-Kastenbein, Antike Wasserkultur (1990). - *Sukemerleri, Sarnıçlar:* Die Wasserversorgung antiker Städte II (1987) 11 vd (Pergamon); III (1988) 84 vd (Köln); RBK IV (1990) 314-317 (Kilikia'daki sukemerleri ve sarnıçlar); W. Brinker, Damaszener Mitteilungen 5, 1991, 119-148 (Resafa). – İstanbul, *Constantinopolis:* Müller-Wiener (1977) 48-51 (Hamamlar). 273-277 (Valens sukemeri). 278-285 (Sarnıçlar); RBK IV (1990) 412. 479 vd – *Çeşmeler:* W. Jobst, SBK I (1986) 47-62 (Ephesos). - *Hamamlar:* AS 358 vd Nr. 336 (Ephesos, Skolastika-Hamamı); A. Berger, Das Bad in der byzantinischen Zeit (1982); Trier (1984) 199 Nr. 85 (İmparatorluk Hamamı); I. Nielsen, Thermae et Balnea. The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths (1993[2]); G. Charpentier, Les petits bains proto-byzantins de la Syrie du Nord, Topoi 5, 1995, 219-247 (Kuzey Suriye).

2.2.6. Pazar Bazilikaları - Dükkanlar - Silolar – İşlikler: Bazilikalar: Müller-Wiener (1977) 248. 258 (Senato Binası; Theodosius Forumu'ndaki Bazilika). - *Dükkanlar*: Sardeis, bkz. Bölüm 7. - *Silolar*: G. Rickman, Roman Granaries and Store Buildings (1971); J. Borchhardt v.d., Myra. Eine lykische Metropole (1975) 66-71 (Andriake); Trier (1984) 200-202 Nr. 88; Milano (1990) 102/03 Nr. 2a.10; 462 (Milano); J. Koder, Aigaion Pelagos (Kuzey Ege), TIB 10 (1998) 287-291 (Tenedos); K. Belke, AnTard 8, 2000, 115-117 (Tenedos); Korasion, bkz. Bölüm 7 - *İşlikler:* O. Callot, Huileries antiques de Syrie du Nord (1984).

2.2.7. Yollar - Köprüler: Prokopios'un, Yapılar adlı eserinde, özellikle V 5'de köprüler hakkında bilgi verilmektedir; W. Wurster - J. Ganzert, AA 1978, 288-307 (Limyra); Trier (1984) 93 Nr. 13; TIB 5 (1990) 154 (Adana). 352 (Mopsouhestia). 436 (Tarsus); C. O'Connor, Roman Bridges (1993); Sangarios/Sakarya köprüsü 7. Bölüm'de "Nikomedeia" da yer almaktadır.

3. ÖLÜ GÖMME

Katakomplar ve Mezarlar Hakkında Genel Olarak bkz: P. Styger, Römische Katakomben (1933); P. Styger, Römische Märtyrergrüfte (1935); J.M.C. Toynbee, Death and Burial in the Roman World (1971); Beth She'arim II. III (1974. 1976); Deichmann (1983) 46-53. 57-67; Krautheimer (1986) dizinde Roma, Ravenna v.d. mezar yapıları görülmektedir; H.v. Hesberg, Römische Grabbauten (1992); H.G. Thümmel, Boreas 16, 1993, 97-113 (Petrus anısına yapılan mamoria; Genel olarak *Martir* kültü); Syrien (1993) 232 vd Res. 29. 50 (El Bara); J. Fink - B. Asamer, Die römischen Katakomben (1997); H.G. Thümmel, Die Memorien für Petrus und Paulus in Rom (1999); V. Fiocchi Nicolai v. d., Roms christliche Katakomben (1999); L.V. Rutgers, Subterranean Rome: In Search of the Roots of Christianity in the Catacombs of

the Eternal City (2000); Epochenwandel (2001) 117-127 (N. Zimmermann; 134'deki kaynakça ile); Ephesos-Yedi Uyurlar Coemeteriumu için bkz. Bölüm 7 - *Ravenna, Galla Placidia ve Centcelles için bkz. Bölüm* 2.1.5 ve 4.2 - *Roma, S. Costanza için bkz. Bölüm* 2.1. – *Türkiye'deki örnekler için bkz. Bölüm* 7.

4. DUVAR RESİMLERİ-MOZAİKLER

Hıristiyan Resim Sanatı Konusunda Genel Olarak bkz.: T. Klauser, Gesammelte Arbeiten zur Liturgiegeschichte, Kirchengeschichte und Christlichen Ar-chäologie, JbAC Erg.-Bd. 3, 1974, 328-337. 338-346; Deichmann (1983) 109-166; SFC (1983) 223-240 (D. Stutzinger); Effenberger (1986) 47-51; Thümmel (1992); RBK I (1966) 616-662 "Bild" (K. Wessel).

4.1. Duvar Resimleri-Tavan Resimleri: J. Wilpert, Die Malereien der Katakomben Roms I-II (1903); J. Wilpert, Die römischen Mosaiken und Malereien der kirchlichen Bauten vom 4. bis 13. Jh. (1916); J. Wilpert - W.N. Schumacher, Die römischen Mosaiken der kirchlichen Bauten vom 4. bis 13. Jh. (1976); C.H. Kraeling, The Christian Building. The Excavations at Dura Europos, Final Rep. VIII 2 (1967); Brenk (1977); H. Mielsch, RM 85, 1978, 151-207; AS 273 vd Nr. 250 (İskenderiye); E. Marke, Christianike Thessalonike (1990) 169-194 (Selanik'teki mezarlar); A. Ferrua, Katakomben. Unbekannte Bilder des frühen Christentums unter der Via Latina (1991); A. Nestori, Repertorio topografico delle pitture delle catacombe Romane (1993²); C. Ihm, Die Programme der christlichen Apsismalerei vom 4. bis zur Mitte des 8. Jhs. (1993²); W. Weber, Constantinische Deckengemälde aus dem römischen Palast unter dem Trierer Dom (2000⁴); W. Weber, "wie ein großes Meer". Deckendekorationen frühchristlicher Kirchen und die Befunde aus der Trierer Kirchenlanlage, 17. Trierer Winckelmannsprogramm (2000) 3-26; E. Marke, He nekropole tes Thessalonikes stous hysteroromaikous kai palaiochristianikous chronous (2006); krş. Bölüm 3. – Kaisareia, Nikaia, Nyssa ve Philadelphia için bkz. Bölüm 7.

4.2. Duvar Mozaikleri (bkz. ayrıca Bölüm 4 ve 4.1): W. Oakshott, Die Mosaiken von Rom (1967); G.H. Forsyth – K. Weitzmann, The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Church and Fortress of Justinian (1971); Brenk (1977); AS 522 vd Nr. 467; J.G. Deckers, JbAC 25, 1982, 116-120 Res. 9 Lev. 1c-d (Köln); Trier (1984) 149 vd Nr. 56B,c (Trier, "Bazilika"); 163 vd Nr. 62 (Trier Katedrali); A.H.S. Megaw, Mosaici parietali paleobizantini di Cipro, CR 32, 1985, 173-198; H. Schlunk, Die Mosaikkuppel von Centcelles (1988); Deichmann (bkz. Bölüm 2.1.5, Ravenna); Hellenkemper-Hild (bkz. Bölüm 7, Kilikia) 120-122 (Batı Kilikia'daki kiliseler); K. Dunbabin, Mosaics of the Greek and Roman World (1999); Koropissos Bölüm 7'de; Mar Gabriel "Tur Abdin": bkz. Bölüm 7.

4.3. Plaka Mozaikleri ile Duvar Kaplamaları: L. İbrahim v.d., Kenchreai.

Eastern Port of Corinth II. The Panels of Opus sectile in Glass (1976); Brenk (1977) Lev. 40-42; P. Asemakopoulou-Atzaka, He techne opus sectile sten entoichia diakosmese (1980); Trier (1984) 163 vd Nr. 62 (Trier Katedrali); H. Mielsch, Buntmarmore aus Rom im Antikenmuseum Berlin (1985); M.L. Bruto - C. Vannicola, Ricostruzione e tipologia delle *crustae* parietali in età imperiale, Archeologia Classica 42, 1990, 325-375; Reallexikon für Antike und Christentum XVIII (1998) 160-179 "Inkrustation" (F. Rickert); S. Ensoli - E. La Rocca (Ed.), Aurea Roma. Dalla città pagana alla città cristiana (2000) 137-139. 251-262. 530-536 (Iunius Bassus Bazilikası; Ostia'daki ev); Nyssa için bkz. Bölüm 7.

4.4. Plaka ve Çivi Şeklindeki Taban Mozaikleri: H. Kier, Der mittelalterliche Schmuckfußboden unter besonderer Berücksichtigung des Rheinlandes (1970; Aachen; Köln); S. Pelekanides - P.I. Atzaka, Syntagma ton palaiochristianikon psephidoton dapedon tes Hellados I (1974); P. Asemakopoulou-Atzaka, Syntagma ... II (1987); III (1998); G. Akerström-Hougen, The Calendar and Hunting Mosaics of the Villa of the Falconer in Argos (1974); Brenk (1977) Lev. 39 (Aquileia). 136a (Mopsouhestia). 295 (El Asnam); AS 129 Res. 18 (Hinton St. Marry); J. Deckers, JbAC 25, 1982, 116-120 Res. 8 Lev. 1a-b (Köln); F. Guidobaldi v.d., Pavimenti marmorei di Roma dal IV a IX secolo (1983); Trier (1984) 145-149 Nr. 55-56; R. ve A. Ovadiah, Hellenistic, Roman and Early Byzantine Mosaic Pavements in Israel (1986), 18 vd Nr. 17 Lev. 10-12 (Yunus); P. Donceel-Voute, Les pavements des églises byzantines de Syrie et du Liban (1988), 105 Res. 71; 489 Res. 456 (Adem); M. Piccirillo, The Mosaics of Jordan (1993); M. Piccirillo - E. Alliata, Umm al-Rasas Mayfa'ah I. Gli scavi del complesso di Santo Stefano (1994); M. Piccirillo - E. Alliata (Ed.), The Madaba Map Centenary 1897-1997 (1999); K. Dunbabin, Mosaics of the Greek and Roman World (1999); Epochenwandel (2001) 95-116 (S. Muth); Anemourion, Ankara, Antiocheia, Aphrodisias, Kilikia, Constantinopolis, Mar Gabriel (Tur Abdin), Nyssa ve Seleukeia için bkz. Bölüm 7.

4.5. Mezar Taşı Plakaları Şeklindeki Mozaikler: P. de Palol, Arqueologia cristiana de la Espana romana (1967) 321-345; Kier (Bölüm 4.4) 48 Res. 71 (Bonn, Maria Laach); N. Duval, La mosaique funéraire dans l'art paléochrétien (1976); H. Schlunk - T. Hauschild, Hispania Antiqua. Die Denkmäler der frühchristlichen und westgotischen Zeit (1978) Lev. 26-27. 75; Renkli lev. II; Syrien (1993) 267 vd Res. 11; M. Yacoub, Splendeurs des mosaiques de Tunisie (1995) 367-380 Res. 181-197.

4.6. Ahşap Üzerine Yapılan Resimler ve İkonalar: K. Parlasca, Mumienporträts und verwandte Denkmäler (1966); K. Weitzmann, Die Ikone (1978); K. Weitzmann, The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Icons I (1976); D.L. Thompson, Mummy Portraits in the J. Paul Getty Museum (1982); AS 551 vd Nr. 496-498; R. Warland, Das Brustbild Christi. Studien zur spätantiken und frühbyzantinischen Bildgeschichte (1986) 195 vd A 2

Res. 11. 17 (Roma, Commodilla-Katakombu); A 3 Res. 26 (Ostia); P. Amato, De vera effigie Mariae. Antiche icone romane (1988; Roma'daki ikonalar); Thümmel (1992); Byzance (1992) 144 vd Nr. 98-99; Berlin (1992) 170 vd Nr. 84; T. Velmans, Ikonen. Ursprung und Bedeutung (2002); T.F. Mathews, The Emperor and the Icon, Acta ad Archaeologiam et Artium Historiam Pertinentia 15, 2001, 163-177; R. Sörries, Das Malibu-Triptychon. Ein Totengedenkbild aus dem römischen Ägypten und verwandte Werke der spätantiken Tafelmalerei (2003); Khalkedon (Kadıköy) ve Nyssa için bkz. Bölüm 7.

4.7. Kutsal Kitap Ressamlığı: RBK I (1966) 757-784 "Buchillustration" (K. Wessel); K. Weitzmann, Illustrations in Roll and Codex. A study of the origin and method of text illustrations (1970_); K. Weitzmann, Spätantike und frühchristliche Buchmalerei (1977); O. Pächt, Buchmalerei des Mittelalters. Eine Einführung[2] (1985[2]); K. Weitzmann - H.L. Kessler, The Frescoes of the Dura Synagogue and Christian Art (1990; *Kutsal Kitap Ressamlığı* ile ilintili; R. Sörries, Christlich-antike Buchmalerei im Überblick (1993); D.H. Wright, Der Vergilius Vaticanus. Ein Meisterwerk spätantiker Kunst (1993); D.H. Wright, Der Vergilius Romanus und die Ursprünge des mittelalterlichen Buches (2001); Byzantium (1994) 74-79; Epochenwandel (2001) 45-56 (B. Zimmermann).

5. PLASTİK ESERLER

5.1. Lahitler: Pagan Örnekler: G. Koch - H. Sichtermann, Römische Sarkophage (1982); G. Koch, Sarkophage der römischen Kaiserzeit (1993); G. Koch, Roma İmparatorluk Dönemi Lahitleri (2001).

Erken Hıristiyanlık Dönemi Lahitleri Hakkında Genel Kaynakça: G. Wilpert, I sarcofagi cristiani antichi I-III (1929-36); G. Koch, Frühchristliche Sarkophage, Handbuch der Archäologie (2000; burada Koch [2000] şeklinde kısaltılmıştır); Akten des Symposiums "Frühchristliche Sarkophage" Marburg 1999, ed. by G. Koch. Sarkophag-Studien 2 (2002; Akten [2002] olarak kısaltılmıştır).

5.1.2. Roma: F.W. Deichmann v.d., Repertorium der christlich-antiken Sarkophage I. Rom und Ostia (1967) - J. Dresken-Weiland, Repertorium der christlich-antiken Sarkophage II. Italien außer Rom und Ostia v.d. (1998); Koch (2000) 219-378, 1-218; Akten (2002).

5.1.3. Ravenna: J. Kollwitz - H. Herdejürgen, Die ravennatischen Sarkophage, Die antiken Sarkophagreliefs VIII 2 (1979); Koch (2000) 379-398, 1-218.

5.1.4. Konstantinoupolis: Koch (2000) 399-443, 1-218; Paderborn (2001) 79-82 Nr. I.3; J.G. Deckers, Akten (2002) 57-72 Lev. 18-25; J.G. Deckers, Theodosianische Sepulkralplastik in Konstantinopel 380-450 n.Chr., bk: F. Bisconti – H. Brandenburg (Hrsg.), Sarcofagi tardoantichi, paleocristiani e altomedievali (2004) 35-52; E. Chalkia, Un sarcofago costantinopolitano a

Nicopoli, Rivista di Archeologie Cristiana 80, 2004, 211-231; U. Peschlow, Überlegungen zur oströmischen Sarkophagskulptur. Ein neues Fragment aus Iznik/Nikaia, bk: L.M. Hoffmann - M. Monchizadeh (Hrsg.), Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur (2005) 823-844; N. Asutay-Effenberger - A. Effenberger, Die Porphyrsarkophageder oströmischen Kaiser (2005); Ü. Serdaroglu, Silivrikapısı'nda Bir Mezar Yapısı (baskıda).

5.1.5. *Eyaletler: Gallia:* Koch (2000) 466-514; B. Christern-Briesenick, Repertorium der christlich-antiken Sarkophage III. Frankreich, Algerien und Tunesien (2003). - *Ren-Mosel-Bölgesi:* Koch (2000) 514-519. -*İspanya Yarımadası:* Koch (2000) 519-535; I. Rodà, Akten (2002) 179-186 Lev. 70 vd - *Kuzey Afrika:* Koch (2000) 535-543; F. Bejaoui, Akten (2002) 13-18 Lev. 1-9; B. Christern-Briesenick, Repertorium der christlich-antiken Sarkophage III. Frankreich, Algerien und Tunesien (2003). – *İstriya ve Dalmaçya:* Koch (2000) 544-557; N. Cambi, Akten (2002) 47-56 Lev. 16 vd - *Anadolu:* Koch (2000) 558-571. - *Suriye - Filistin*: Koch (2000) 571-584; Paderborn (2001) 82 vd Nr. I.4. - *İskenderiye*, porfir lahitler: Koch (2000) 584-590; A. Effenberger - N. Asutay-Effenberger, Die Porphyrsarkophage der oströmischen Kaiser (2005)

5.2. *Diğer Plastik Eserler: Genel Kaynakça:* B. Kiilerich, Late Fourth Century Classicism in the Plastic Arts (1993); N. Hannestad, Tradition in Late Roman Sculpture (1994; A. Claridge, JRA 10, 1997, 447-453); D. Willers, Das Ende der antiken Idealstatue, Museum Helveticum 53, 1996, 179-186; M. Bergmann, Chiragan, Aphrodisias, Konstantinopel. Zur mythologischen Skulptur der Spätantike (1999); RBK VI, Lieferung 45 (2001) 656-720 "Monument und Denkmal" (F.A. Bauer). E. Mayer, Rom ist dort, wo der Kaiser ist. Untersuchungen zu den Staatsdenkmälern des dezentralisierten Reiches von Diocletian bis zu Theodosius II. (2002); L.M. Stirling, The Learned Collector: Mythological Statuettes and Classical Taste in Late Antique Gaul (2005); F.A. Bauer - C. Witschel, Statuen und Statuensammlungen in der Spätantike: Funktion und Kontext (2007).

Portreler: W. von Sydow, Zur Kunstgeschichte des spätantiken Porträts im 4. Jahrhundert n.Chr. (1969); H.-G. Severin, Zur Porträtsplastik des 5. Jahrhunderts n.Chr. (1972); S. Sande, Zur Porträtplastik des 6. nachchristlichen Jahrhunderts, Acta ad Archaeologiam et Artium Historiam Pertinentia 6, 1975, 65-106; R.H. Stichel, Die römische Kaiserstatue am Ausgang der Antike (1982); U. Peschlow, Zum Kaiserporträt des 4. bis 6. Jh. n.Chr., SFC (1983) 61-68; H.P. L'Orange, Das spätantike Herrscherbild von Diokletian bis zu den Konstantin-Söhnen (1984); D. Srejovic, The representations of tetrachs in Romuliana, AnTard 2, 1994, 143-152; J. Meischner, Studien zur spätantiken Kaiserikonographie, JdI 110, 1995, 431-446; N. Hannestad, The Ruler Image of the Fourth Century: Innovation or Tradition, Acta ad

Archaeologiam et Artium Historiam Pertinentia 15, 2001, 93-107; F.A. Bauer, Statuen hoher Würdenträger im Stadtbild Konstantinopels, Byzantinische Zeitschrift 96, 2003, 493-513; K. Schade, Frauen in der Spätantike - Status und Repräsentation. Eine Untersuchung zur römischen und frühbyzantinischen Bildniskunst (2003); J. Auinger, Eine spätantike Togabüste aus Balcova, Österreichische Jahreshefte 72, 2003, 15-28; Diğerleri 7. Bölümde "Plastik eserler" başlığı altında yer almaktadır.

Cleveland-Grubu: R. Eikelmann (Hrsg.), The Cleveland Museum of Art. Meisterwerke von 300 bis 1550 (München 2007) 28-35 Nr. 1-2. - *Tek ya da grup olarak:* M. Guarducci, Rendiconti della Pontificia Accademia Romana 47, 1974/75, 163-190 ("Hippolytos"); Trier (1984) 286-288 (Welschbillig); Berlin (1992) 105 vd Nr. 30 (Figürlü kaplar); 108 vd Nr. 32 (kabartmalı kathedra); 112 vdd. Nr. 34-36 (Petrus, Çocuklar, At Arabalı kabartmalar); 147 Nr. 60 (Simeon); B. Kiilerich - H. Torp, Mythological sculpture in the fourth century A.D.: The Esquilin group and the Silahtaraga statues, IstMitt 44, 1994, 307-316. - *Röliker:* H. Buschhausen, Die spätrömischen Metallscrinia und frühchristlichen Reliquiare I (1971); W. Gessel, Oriens Christianus 72, 1988, 183-202; G. Koch, Ein frühchristliches Reliquiar in Berat, Fs Engemann (1991) 237-240; Berlin (1992) 146 Nr. 59; Syrien (1993) 228 vd Res. 24; 419-421 Nr. 46-48; Paderborn (1996) 210 vd Nr. 54; Byzantium. Late Antique and Byzantine Art in Scandinavian Collections (1996) 65 vd Nr. 33; München (1998) 24-27 Nr. 11-15; Paderborn (2001) 183 Nr. I.66.

Mermer Masa Tablaları: J. Dresken-Weiland, Reliefierte Tischplatten aus theodosianischer Zeit (1991); E. Chalkia, Le mense paleocristiane (1991); G. Koch, BJb 195, 1995, 828-834.

Yazıtlar: A. Ferrua, Damasus und die römischen Märtyrer (1986); C.M. Kaufmann, Handbuch der altchristlichen Epigraphik (1917) Roma örneklerine ait görsel malzeme; Trier (1984) 219-232 Nr. 110-117; H. Merten, Katalog der frühchristlichen Inschriften des Bischöflichen Dom- und Diözesenmuseums Trier (1990); Naissance des arts chrétiens. Atlas des monuments paléochrétiens de la France, dir. par N. Duval (1991) 154-163; Konya için bkz. Bölüm 7.

Ahşap Kapı Kanatları: G. Jeremias, Die Holztür der Basilika S. Sabina in Rom (1980); Brenk (1977) Lev. 286/87 ve AS 550 vd Nr. 495 (Kahire); Milano (1990) 129 vd Nr. 2a. 28a; Milano (1992) 117-135 (Milano).

6. *Küçük Eserler*

Genel Kaynakça: J. Engemann, JbAC 15, 1972, 154-173. - Çok sayıda örnek sergi kataloğu AS, Mainz (1980), SFC (1983), München (1989), Berlin (1992), Byzance (1992), Byzantium (1994), München (1998), Paderborn (2001) ve Selanik (2002)'de yer alır.

Constantinus Öncesi: SFC (1983) 616 Nr. 208; 624 Nr. 213; Berlin (1992) 69 Nr. 1 (Kandil); Thümmel (1992) 44 vd; P.C. Finney, The Invisible God. The Earliest Christians on Art (1994).

6.1. Fildişi (ve Kemik): R. Delbrueck, Die Consulardiptychen und verwandte Denkmäler (1929); RBK I (1966) 1068-1075 "Consulardiptycha" (K. Wessel); W.F. Volbach, Elfenbeinarbeiten der Spätantike und des frühen Mittelalters (1976^3) Nr. 55 (AS 186 vd Nr. 165-166; SFC [1983] 533 vd Nr. 141). 107 (Brescia); 120 (*Pola*); 140 (Ravenna *Kathedrası*); SFC (1983) 676 vd Nr. 251; Civil. II (1983) 195 vd Nr. C 106; A. Cutler, The Craft of Ivory (1985); J. Engemann, JbAC 30, 1987, 172-186; Byzance (1992) 42-83; Nyssa için bkz. Bölüm 7 Müzeler için bkz. 8. *(Kemik)*: A. Loberdou-Tsigarida, Osteina plakidia (2000).

6.2. Gümüş: Sergi katalogları (bkz. Bölüm 8) Londra (1977); Berlin (1978/79); Baltimore (1986; A. Effenberger, Fs. Engemann [1991] 241-277); Byzance (1992) 100-119; Byzantium (1994); München (1998). - K.J. Shelton, The Esquilin Treasure (1981); A. Effenberger (Ed.), Metallkunst von der Spätantike bis zum ausgehenden Mittelalter (1982); AS 132 vd Nr. 110; 151 vd Nr. 130; 185 vd Nr. 164; Civil. II (1983) 161 Nr. C 20-22; H.A. Cahn v. d., Der spätrömische Silberschatz von Kaiseraugst (1984; München (1989) 47 vd; M. Mundell Mango, AW 1990, 2, 70-88 (Seuso-Schatz); SFC (1983) 530 vd Nr. 138; 570 vd Nr. 171; 654 vd Nr. 228; L. Pirzio Biroli Stefanelli, L'argento dei romani (1991); S.A. Boyd - M. Mundell Mango, Ecclesiastical Silver Plate in Sixth-Century Byzantium (1993); M. Mundell Mango - A. Benetti, The Sevso Treasure I. Journal of Roman Archaeology, Suppl. 12 (1994); München (1998) 89 vd Nr. 85; 110-119 Nr. 115-124; M. Almagro-Gorbea v. d. (Ed.), El disco de Teodorico (2000); Paderborn (2001) 209 vd Nr. II.4; F. Baratte v. d., Le trésor de Carthage: contribution à l'étude de l'orfèvrerie de l'antiquité tardive (2002). M.A. Guggisberg, Der spätantike Silberschatz von Kaiseraugst. Die neuen Funde (2003).

Liturjik Eşyalar: AS 592 vd; V.H. Elbern, Acta XIII CIAC 1994 II (1998) 499-522; D. Piguet-Panayotova, Acta XIII CIAC 1994 III (1998) 639-660. - *Kaşık:* S. Hauser, Spätantike und frühbyzantinische Silberlöffel, JbAC Erg-Bd. 19 (1992); München (1998) 60 vd Nr. 56-59. - *Mühürler:* E.C. Dodd, Byzantine Silver Stamps (1961); E.C. Dodd, Three Early Byzantine Silver Crosses, DOP 41, 1987, 165-179; Berlin 1978/79 sergisi (bkz. Bölüm 8) 46-53; Boyd-Mango a.g.e 57-63. 203-227

6.3. Altın: Takılar: AS 71 vd Nr. 61-62; 283 vd Nr. 262-63; 302 vd Nr. 275-308; SFC (1983) 424 vd Nr. 38; 452 Nr. 60; 557 vd Nr. 162; 680 Nr. 257; Civil. II (1983) 196-198 Nr. C 197-198; Byzance (1992) 126-137; B. Deppert-Lippitz, A Group of Late Antique Jewelry in the Getty Museum, Studia Varia from the J. Paul Getty Museum 1. Occasional Papers on Antiquities 8 (1993) 107-140; Byzantium (1994) 26 vd Nr. 2. 3; 52-54 Nr. 37; 94-

99 Nr. 97-107; München (1998) 173-175 Nr. 228. 229. 232; Paderborn (2001) 292 vd Nr. IV.12; 302-304 Nr. IV.20-27; 316-318 Nr. IV.41-46. - *Fibulalar:* Trier (1984) 111 vd Nr. 31; München (1989) 72 vd Nr. 11 (Maxentius); Milano (1990) 45 vd Nr. 1c. 3f-g; München (1998) 174 Nr. 230. - *Kalis:* AS 178 Nr. 156; J. Werner, Der Schatzfund von Vrap in Albanien (1986) 12 vd Nr. 1-4; W.D. Wixom, Mirror of the Medieval World (1999) 37 vd Nr. 46. - *Röliker:* Buschhausen a.g.e (Bölüm 5.2). - *Mine:* G. Haseloff, Email im frühen Mittelalter (1990).

6.4. Tunç: Genel Kaynakça: D. Bénazeth, L'art du métal au début de l'ère chrétienne: Musée du Louvre (1992); Byzance (1992) 120-125; Byzantium (1994) 85 vd Nr. 77; 99-101 Nr. 108-110; 104-110 Nr. 113-120; München (1998) 57-60 Nr. 50-55; Paderborn (2001) 232-235 Nr. III.1-2. 5; 269 vd Nr. III.82; 348-353 Nr. IV.99-102; Selanik (2002) – *Fibulalar, Kemerler, Röliker Parçası ve Diğerleri:* Trier (1984) 298 vd Nr. 156-160; Paderborn (2001) 337-344 Nr. IV.81-95; M. Schulze-Dörrlamm, Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum I (2002). - *Terazi ve Ağırlıklar:* Civil. II (1983) 192 vd Nr. C 100-103; N. Franken, Aequipondia. Figürliche Laufgewichte römischer und frühbyantinischer Schnellwaagen (1993); S. Bendall, Byzantine Weights. An Introduction (1996); München (1998) 152-162 Nr. 176-207; 165-172 Nr. 217-226; Paderborn (2001) 244-265 Nr. III.25-73. - *Kandiller:* AS 337 vd Nr. 317-321; 620 vd Nr. 556-561; Civil. II (1983) 168 vd Nr. 39-41; L. Kötzsche, SBK III (1986) 45-57; Bénazeth a.g.e 109-171; München (1998) 80-96 Nr. 71-84. 86-95; Paderborn (2001) 206-215 Nr. II.1-3. 5-9. - *Kutular:* Buschhausen (bkz. Bölüm 6.2); E. Dinkler-v. Schubert, Arca und Scrinium. Zu Ikonographie und Zweckbestimmung spätrömischer Kästchen, JbAC 23, 1980, 141-157; D. Gaspar, Römische Kästchen aus Pannonien (1986); Bonn (1991) 305-312; Paderborn (2001) 85-90 Nr. I.7-10. - *Haçlar:* Bénazeth a.g.e 173-183; München (1998) 61-64. 72-76 Nr. 64; Paderborn (2001) 147-150 Nr. I.50. - *Buhurdanlar:* Civil. II (1983) 173 Nr. C 52-53; C. Billod, Antike Kunst 30, 1987, 39-56; I. Richter-Siebels, Die palästinensischen Weihrauchgefäße mit Reliefszenen aus dem Leben Christi (1990); Berlin (1992) 201-203 Nr. 14-15; München (1998) 39-47 Nr. 29-33; Paderborn (2001) 145-147 Nr. I.48-49. – *Küçük Heykeller:* AS 19 Nr. 12; 105 vd Nr. 97; 222 vd Nr. 199; 278 vd Nr. 255; 348f vd Nr. 331; 571 vd Nr. 509; SFC (1983) 453 Nr. 61; 483 vd Nr. 85; 507 vd Nr. 114; 586 vd Nr. 182. - *Kakmalı Bronzlar:* AS 86 vd Nr. 76-77; 103 vd Nr. 94; 160 vd Nr. 137 (=SFC 585 Nr. 18 1); Trier (1984) 196 Nr. 81p; Byzantium (1994) 48-50.

6.5. Diğer Metaller: Paderborn (2001) 142-144 Nr. I.45; 187-189 Nr. I.70. – *Ampullalar*: A. Grabar, Ampoules de Terre Sainte (Monza-Bobbio) (1958); J. Engemann, Palästinensische Pilgerampullen im F.J. Dölger-Institut in Bonn, JbAC 16, 1973, 5-27; SFC (1983) 573 vd Nr. 173; 696 Nr. 271; L. Kötzsche, Pilgerandenken aus dem Heiligen Land, Vivarium. Fs. T. Klauser, JbAC.

Erg.-Bd. 11 (1984) 229-246; Paderborn (2001) 189-191 Nr. I.71-72. - Pirinç eserler: SFC (1983) 666 vd Nr. 242; Paderborn (2001) 187-189 Nr. I.70.

6.6. *Cam: Genel Kaynakça:* Köln (1988); Bonn (1991) 257-289; Selanik (2002) - *Altın Yaldızlı Cam Eseler:* J. Engemann, JbAC 16, 1973, 127-129; AS 89 vd Nr. 79 (İskenderiye, Cleveland ve diğerleri); R. Pillinger, Studien zu römischen Zwischengoldgläsern I (1984); Köln (1988) 262-269. 278-288; München (1989) 113 vd Nr. 40-41; Bonn (1991) 263-267; Milano (1992) 103-116; Rom und Byzanz. Schatzkammerstücke aus bayerischen Sammlungen (1998) 80-82 Nr. 5-6. - *Kesme Cam Eseler:* G.N. Brands, JbAC 26, 1983, 107-127; Köln (1988) 179-237; Bonn (1991) 268-289; F. Paolucci, I vetri incisi dall'Italia settentrionale e dalla Rezia nel periodo medio e tardo imperiale (1997); F. Paolucci, L'arte del vetro inciso a Roma nel IV secolo d.C. (2002); München (1998) 139-146 Nr. 161-162. - *Diatret (Kafes) Cam Eserler:* Trier (1984) 129 vd Nr. 41-45; Köln (1988) 25-27. 186 vd 238-249; R. Lierke, Vasa diatreta, AW 26, 1995, 42-59. 251-269; R. Lierke, Antike Glastöpferei (1999) 110-134. - *Kalıpta üretilen Cam Eserler:* AS 386 vd Nr. 354-56; Köln (1988) 151-177; Byzance (1992) 99 Nr. 53; Paderborn (2001) 191-195 Nr. I.73-74. - *Ağırlık ve Kolyeler*: München (1998) 162-165 Nr. 208-216; 240 Nr. 377-379; Paderborn (2001) 185-187 Nr. I.69; 265-268 Nr. III.74-81; 300 vd Nr. IV.18. - *Küçük Plastikler:* AS 289 Nr. 267; Köln (1988) 24 Nr. 4.

6.7. *İşlenmiş Taşlar:* Reallexikon für Antike und Christentum XI (1979) 270-313 (J. Engemann); J. Spier, Late Antique and Early Christian Gems (2007). - *Gemma:* AS 436 vd Nr. 393. 395; P. Zazoff, Die antiken Gemmen (1983) özellikle 374-386; SFC (1983) 430 vd Nr. 43-44; 560 vd Nr. 165 (New York); 574 vd Nr. 174 (Wien); München (1998) 237-239 Nr. 369-375; Byzance (1992) 86 vd Nr. 35-37; Paderborn (2001) 298 vd Nr. IV.16-17; 333 vd Nr. IV.75-77; J. Spier, Late Antique and Early Christian Gems (2006). - *Sihirli Gemmalar:* Zazoff a.g.e 349-362; SFC (1983) 153-160 (H. Philipp); H. Philipp, Mira et Magica (1986); München (1989) 222-225; München (1998) 235-237 Nr. 365-368. - *Kameolar:* RBK III (1978) 903-908 "Kameen" (H. Wentzel); SFC (1983) 432 vd Nr. 45 (Trier). 46 (Belgrad). 47 (Den Haag); Nr. 48 (Stuttgart); Trier (1984) 117 vd Nr. 34 (Ada-Kameosu); Byzance (1992) 88 vd Nr. 38-41; 277 vd Nr. 184; J. Meischner, AA 1993, 613-619 (Honorius'un evlilik kameosu); J. Spier, Late Antique Cameos, Cameos in Context, the Benjamin Zucker Lectures 1990 (1993) 42-54. - *Heykeller, Vazolar:* AS 161 Nr. 138 (Baltimore); 346 vd Nr. 330 (Paris, Trier kökenli); 336 Nr. 315 (New York); 333 Nr. 318 ("Rubens vazosu", Baltimore); Mainz (1980) 83 vd Nr. 93-97; Trier (1984) 118 Nr. 35 (Viyana-Achat Kasesi); Der Schatz von San Marco in Venedig (1984) 90 vd Nr. 2; Milano (1990) 43 Nr. 1c.3a (Iulianus Apostata?); Byzance (1992) 84 vd Nr. 33 (Constantinus?)

6.8. *Tekstil: Genel Kaynakça*: M.-H. Rutschowscaya, Tissus Coptes (1990); L.v. Wilckens, Die textilen Künste. Von der Spätantike bis um 1500 (1991);

A. Stauffer, Spätantike und koptische Wirkereien. Untersuchungen zur ikonographischen Tradition in spätantiken und frühmittelalterlichen Textilwerkstätten (1992); S. Schrenk, Spätrömisch-frühislamische Textilien aus Ägypten, Ägypten in spätantik-christlicher Zeit. Einführung in die koptische Kultur, herausgegeben von M. Krause (1998) 339-379; S. Schrenk, Textilien des Mittelmeerraumes aus spätantiker bis frühislamischer Zeit. Die Textilsammlung der Abegg-Stiftung, Bd. 4 (Riggisberg 2004).

İpek: AS 462 vd Nr. 413; L. Kötzsche, Die Marienseide in der Abegg-Stiftung. Bemerkungen zur Ikonographie der Szenenfolge, Riggisberger Berichte 1, 1993, 183-194. – *Reserve Tekniğinde Boyalı Kumaşlar:* V. Illgen, Zweifarbige reservetechnisch eingefärbte Leinenstoffe mit großfigurigen biblischen Darstellungen aus Ägypten (1968); AS 433 vd Nr. 390-92; F. Baratte, Héros et chasseurs: la tenture d'Artemis de la Fondation Abegg à Riggisberg, Monuments et Memoirs 67, 1985, 31-76. – *Püsküllü Kumaşlar:* S. Schrenk, Der Elias-Behang in der Abegg-Stiftung, bkz.: Riggisberger Berichte 1, 1993, 167-181. - *Boyalı, Bezekli Kumaşlar:* K. Parlasca, Mumienporträts und verwandte Denkmäler (1966) 152-192; M.-H. Rutschowscaya, La Peinture Copte. Musée du Louvre (1992) 80-86; Byzantium (1994) 80 Nr. 72; L. Kötzsche, Der Behang mit alttestamentlichen Malereien der Abegg-Stiftung (2003). Byzantine East, Latin West. Art-Historical Studies in Honor of K. Weitzmann (1995) 65-73. - *Tunikalar:* C. Nauerth, Koptische Textilkunst im spätantiken Ägypten (1978); AS 348 vd Nr. 332. - *İkonalar:* Thümmel (1992) 69 vd; R. Eikelmann (Hrsg.), The Cleveland Museum of Art. Meisterwerke von 300 bis 1550 (2007) 42-45 Nr. 6.

6.9. Pişmiş Toprak: Günlük Kullanım Kapları örn. : Trier (1984) 332 vd Nr. 173; V. Déroche - J.-M. Spieser, Recherches sur la céramique byzantine (1989); Selanik (2002) - Anemourion için bkz. Bölüm 7 . - *Kandiller:* A. Ennabli, Lampes chrétiennes de Tunisie (1976); München (1989); Berlin (1992) 69 Nr. 1; M.T. Paleani, Le lucerne paleocristiane. Monumenti, Musei, Gallerie Pontifice. Antiquarium Romanum, Catalogo 1 (1993); C. Trost - M.-C. Hellmann, Lampes antiques III. Lampes chrétiennes. Bibliothèque nationale de France (1996); Paderborn (2001) 221-229 Nr. II.15-23. - *Hacı Ampullaları:* SFC (1983) 575 vd Nr. 175; Z. Kiss, Les ampoules de Saint-Ménas. Alexandrie V (1989); Byzance (1992) 156 vd Nr. 106; Byzantium (1994) 110-113; C. Lambert - P. Pedemonte Demeglio, Ampolle devozionali ed itinerari di pellegrinaggio tra IV e VII secolo, AnTard 2, 1994, 205-231; München (1998) 101-105 Nr. 99-105; Paderborn (2001) 195-200 Nr. I.75. 77.

Kuzey Afrika Kökenli Kaseler, Tabletler vd: J.W. Salomonson, Spätrömische rote Tonware mit Reliefverzierung aus nordafrikanischen Werkstätten, Bulletin ... Antieke Beschaving 44, 1969, 4-109; SFC (1983) Nr. 148. 178. 184-86. 201. 204. 215. 259-63; München (1989) 85 vd 116 vd 159 vd; K. Weidemann, Spätantike Bilder des Heidentums und Christentums (1990); Berlin (1992) 102 Nr. 27; F. Bejaoui, Céramique et religion chrétienne. Les

thèmes bibliques sur la sigillée africaine (1997); München (1998) 120-139 Nr. 125-160; Paderborn (2001) 353 vd Nr. IV.103; Anemourion için bkz. Bölüm 7 - *Hacı Hatıratları*: C. Jolivet-Lévy v.d., Les saints et leur sanctuaire à Byzance (1993) 25-33; L.Y. Rahmani, Atiqot 22, 1993, 109-119; Byzantium (1994) 113-115; Paderborn (2001) 183-185 Nr. I.67; 200 vd Nr. I.78. - *"Pişmiş Toprak İkonalar":* Carthage. L 'histoire, sa trace et son écho (1995) 288-291; Die Tonikonen von Vinica. Frühchristliche Bilder aus Makedonien (1993).

6.10. Ahşap: M.-H. Rutschowscaya, Musée du Louvre. Catalogue des bois de l'Egypte copte (1986); E. Dauterman Maguire v. d., Art and Holy Power in the Early Christian House (1989); Berlin (1992) 166 vd Nr. 81-82. 83. 95-103; Byzanz - Die Macht der Bilder, Dom-Museum Hildesheim (1998) 155 Kat. 13; Koropissos için bkz. Bölüm 7.

6.11. Sikkeler ve Anı Madalyonları (Kontorniyatlar): Nümizmatiğe Genel Giriş: M. R.-Alföldi, Antike Numismatik (1978); Paderborn (2001) 271-281 Nr. III.83-110. - *Geç Antik Sikkeler:* J.P.C. Kent v.d., Die römische Münze (1973) 59 vd; München (1989) 27 vd 90 vd; P. Grierson - M. Mays, Catalogue of Late Roman Coins in the Dumbarton Oaks Collection. From Arcadius and Honorius to the Accession of Anastasius (1992); RBK VI, Lieferung 45 (2001) 720-764 "Münzen" (M. Restle). - *Apameia Kibotos'tan (Dinar) Bir Nuh-Sikkesi:* AS 383 Nr. 350. - Constantinus'un İsa *Monogram*lı Bir Madalyonu: AS 66 Nr. 57; SFC (1983) 639 vd Nr. 224; München (1989) 107 vd Nr. M 145; Lactantius, de mortibus persecutorum 44,5; Eusebius, Vita Constantini 1, 28-31. - *Anı Madalyonları (Kontorniyatlar):* A. und E. Alföldi, Die Kontorniat-Medaillons I (1976). II (1990); SFC (1983) 70-74 (B. Kleer); P.F. Mittag, Alte Köpfe in neuen Händen: Urheber und Funktion der Kontorniaten (1999); RAC 21 (2006) 498-509 "Kontorniat" (J.P.A. van der Vin).

10. RESİMLERİN ALINTI YAPILDIĞI YERLER

Berlin, Heykel Galerisi ve Bizans Sanatı Müzesi: Lev. 31,2; 32,1.
Roma, Alman Arkeoloji Enstitüsü: Lev. 2-5; 12,1; 13,1; 14,1; 15; 17,1; 18,2; 19,1; 19,3; 20,1; 21,2; 24,2-3; 25,1; 27,1-2; 29,2; 31,3; 32,3.
İstanbul, Alman Arkeoloji Enstitüsü: Lev. 28,1-2.
Marburg, Hıristiyan Arkeolojisi Semineri: Lev. 1; 11; 18,1; 19,2; 20,2; 21,1; 28,3; 29,1; 30,2; 30,4; 31,1.
Münih, Bayerisches Nationalmuseum: Lev. 30,3.
Münih, Staatliche Münzsammlung: Lev. 32,4.
Roma, Pontificia Commissione di Archeologia Sacra: Lev. 16.
Trier, Rheinisches Landesmuseum: Lev. 29,3; 32,2.
G. Koch: Lev. 6-10; 12,2; 13,2-4; 14,2-3; 17,2; 22-23; 24,1; 25,2-3; 26; 27,3; 30,1.

11. KISALTMALAR

AA Archäologischer Anzeiger 1889 vdd.

Actes, Akten, CIAC Akten der Internationalen Kongresse für Christliche Archäologie 1, 1894 vdd.

AnatAnt Anatolia Antiqua 1, 1991 vdd.

AnatSt Anatolian Studies 1, 1951 vdd.

AS Age of Spirituality. Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century, ed. by K. Weitzmann (1979)

AST Araştırma Sonuçları Toplantısı 1, 1983 vdd.

AW Antike Welt 1, 1970 vdd.

Bell - Mundell Mango (1982) G. Bell, The Churches and Monasteries of the Tur Abdin. With an introduction and notes by M. Mundell Mango (1982; Yer ve Yapı Kataloğu 97-157; Kaynakça 169-173)

Berlin (1992) A. Effenberger - H.-G. Severin, Das Museum für Spätantike und Byzantische Kunst, Berlin (1992)

Bonn (1991) Spätantike und frühes Mittelalter. Ausgewählte Denkmäler im Rheinischen Landesmuseum Bonn, ed. by J. Engemann und C.B. Rüger (1991)

Brands (2002) G. Brands, Die Bauornamentik von Resafa-Sergiupolis. Studien zur spätantiken Architektur und Bauausstattung in Syrien und Nordmesopotamien. Resafa VI (2002)

Brenk (1977) B. Brenk, Spätantike und frühes Christentum. Propyläen Kunstgeschichte (1977)

Byzance (1992) Byzance. L'art byzantin dans les collections publiques francaises, Musée du Louvre (1992)

Byzantium (1994) Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections, ed. by D. Buckton (1994)

Civil. II (1983) The Anatolian Civilisations II. Greek, Roman, Byzantine, St. Irene Istanbul, May 22 - October 30, 1983 (1983)

CR Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina 1, 1955 vdd.

Deichmann (1983) F.W. Deichmann, Einführung in die christliche Archäologie (1983)

DOP Dumbarton Oaks Papers 1, 1947 vdd.

Effenberger (1986) A. Effenberger, Frühchristliche Kunst und Kultur (1986

Epochenwandel (2001) F.A. Bauer - N. Zimmermann, Epochenwandel? Kunst und Kultur zwischen Antike und Mittelalter (2001)

Fs. Engemann (1991) Tesserae. Festschrift J. Engemann, JbAC Erg.-Bd. 18, 1991

GOF Göttinger Orientforschungen, II. Reihe, ed. by G. Koch

Hellenkemper-Hild (1986) H. Hellenkemper - F. Hild, Neue Forschungen in Kilikien, Veröffentlichungen der Kommission für die Tabula Imperii Byzantini, Bd. 4 (1986)

Hellenkemper (1994) H. Hellenkemper, Early Church Architecture in Southern Asia Minor, bkz.: K. Painter (Ed.), "Churches Built in Ancient Times". Recent Studies in Early Christian Archaeology (1994) 213-238

Hellenkemper (1995) H. Hellenkemper, Frühe christliche Wallfahrtsstätten in Kleinasien, bkz.: Akten XII CIAC 1991 I (1995) 259-271

Hild (1977) F. Hild, Das byzantinische Straßensystem in Kappadokien, Veröffentlichungen der Kommission für die Tabula Imperii Byzantini, Bd.2 (1977) Innovation (1996)

Innovation in der Spätantike, Kolloquium Basel 6. und 7. Mai 1994, ed. by B. Brenk (1996)

IstMitt Istanbuler Mitteilungen 6, 1955 vdd.

JbAC Jahrbuch für Antike und Christentum 1, 1958 vdd.

JbÖByz Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 1, 1951 vdd.

KST Kazı Sonuçları Toplantısı 1, 1979 vdd.

Köln (1988) Römisch-Germanisches Museum Köln. Glas der Caesaren, D.B. Harden v. d. (1988)

Krautheimer (1986) R. Krautheimer, Early Christian and Byzantine Architecture^4 (1986^4)

Krautheimer (1988) R. Krautheimer, Ausgewählte Aufsätze zur europäischen Kunstgeschichte (1988)

Mainz (1980) Gallien in der Spätantike. Von Kaiser Constantin zu Frankenkönig Childerich, Mainz (1980)

MAMA Monumenta Asiae Minoris Antiqua 1, 1928 vdd.

Mango (1972) C. Mango, The Art of the Byzantine Empire 312 - 1453 (1972)

MiChA Mitteilungen zur Christlichen Archäologie 1, 1995 vdd.

Milano (1990) Milano capitale dell'impero romano 286-402 d.c. (1990)

Milano (1992) Felix Temporis Reparatio. Milano capitale dell' impero romano, a cura di G. Sena Chiesa - E.A. Arslan (1992)

Milion 1 (1988) Milion 1. Studi e ricerche d'arte bizantina, a cura di C. Barsanti et alii (1988)

Milion 2 (1990) Milion 2. Studi e ricerche d'arte bizantina, a cura di F. de'-Maffei et alii (1990)

Milion 3 (1995) Milion 3. Arte profana e arte sacra a Bisanzio, a cura di A. Iacobini - E. Zanini (1995)

Müller-Wiener (1977) W. Müller-Wiener, Bildlexikon zur Topographie Istanbuls (1977)

München (1989) Spätantike zwischen Heidentum und Christentum. Prähistorische Staatssammlung München, ed. J. Garbsch und B. Overbeck (1989)

München (1998) Byzanz und Rom. Archäologische Kostbarkeiten aus Bayern, ed. by Wamser - G. Zahlhaas (1998)

Paderborn (1996) Frühchristliche Kunst in Rom und Konstantinopel. Schätze aus dem Museum für Spätantike und Byzantinische Kunst Berlin (1996)

Paderborn (2001) Byzanz - Das Licht aus dem Osten, ed. by C. Stiegemann (2001)

RAC Reallexikon für Antike und Christentum 1, 1950 vdd.

RBK Reallexikon zur byzantinischen Kunst 1, 1966 vdd.

Restle (1979) M. Restle, Studien zur frühbyzantinischen Architektur Kappadokiens, Veröffentlichungen der Kommission für die Tabula Imperii Byzantini, Bd. 3 (1979)

RM Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung 1, 1886 vdd.

RQ Römische Quartalsschrift 1, 1887 vdd.

SBK (1986) Studien zur spätantiken und byzantinischen Kunst. F.W. Deichmann gewidmet I-III (1986)

SFC (1983) Spätantike und frühes Christentum. Liebieghaus, Museum alter Plastik, Frankfurt (1983)

Sinclair III (1989). IV (1990) T.A. Sinclair, Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey III (1989). IV (1990)

STAD Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi 1, 1987 vdd.

Strzygowski (1903) J. Strzygowski, Kleinasien - Ein Neuland der Kunstgeschichte (1903)

Syrien (1993) Syrien. Von den Aposteln zu den Kalifen, Linz ed. E.M. Rupprechtsberger (1993)

TAD Türk Arkeoloji Dergisi 6, 1956 - 31, 1997; Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi 1, 2000 vdd.

Thessaloniki (2002) Kathemerine zoe sto Byzantio. Thessalonike, Leukos Pyrgos, ed. By D. Papanikola-Mpakirtze (2002)

Thümmel (1992) H.G. Thümmel, Die Frühgeschichte der ostkirchlichen Bilderlehre (1992)

TIB Tabula Imperii Byzantini

TIB 2 (1981) F. Hild - M. Restle, Kappadokien. TIB 2 (1981)

TIB 4 (1984) K. Belke, mit Beiträgen von M. Restle, Galatien und Lykaonien, TIB 4 (1984)

TIB 5 (1990) F. Hild - H. Hellenkemper, Kilikien und Isaurien, TIB 5 (1990)

TIB 7 (1990) K. Belke - N. Mersich, Phrygien und Pisidien, TIB 7 (1990)

TIB 8 (2004) H. Hellenkemper - F. Hild, Lykien und Pamphylien, TIB 8 (2004)

Trier (1984) Trier - Kaiserresidenz und Bischofssitz. Die Stadt in spätantiker und frühchristlicher Zeit (1984)

Urbanism (2001) Urbanism in Western Asia Minor. New Studies on Aphrodisias, Ephesos, Hierapolis, Pergamon, Perge and Xanthos, ed. by D. Parrish, Journal of Roman Archaeology, Suppl. 45 (2001)

LEVHALAR

Levha 1
1 Dura Europos ev kilisenin vaftizhanesi (232/33-256).
2 Kudüs Mezar Kilisesi Rotondu (17. yüzyıla ait bir görünüm).

Levha 2
1 Roma S. Sabina, güneydoğudan görünüm (422-432).
2 Roma S. Sabina, doğudan görünüm (422-432).

Levha 3
1 Ravenna S. Apollinare in Classe (540/50).
2 Ravenna S. Apollinare Nuovo (6. yüzyıl başı).

Levha 4
1 Roma S. Costanza, kuzeydoğudan bir görünüm (350).
2 Roma S. Costanza, güneybatıdan bir görünüm (350).

Levha 5
1 Roma S. Stefano Rotondu, güneyden bir görünüm (468-483).
2 Roma S. Stefano Rotondu, içten bir görünüm.

Levha 6
1 Butrint (Arnavutluk) bazilika, güneydoğudan bir görünüm (6. yüzyıl başı).
2 Butrint, bazilika, batıdan bir görünüm (6. yüzyıl başı ve sonrası).

Levha 7
1 Alahan Manastırı Doğu Kilisesi (500).
2 Hierapolis Kuzey Hamamı (2. yüzyıl ve 6. yüzyıl).

Levha 8
1 Salah (Güneydoğu Anadolu) Mar Yakub (500).
2 Resafa (Suriye) Bazilika A (6. yüzyıl).

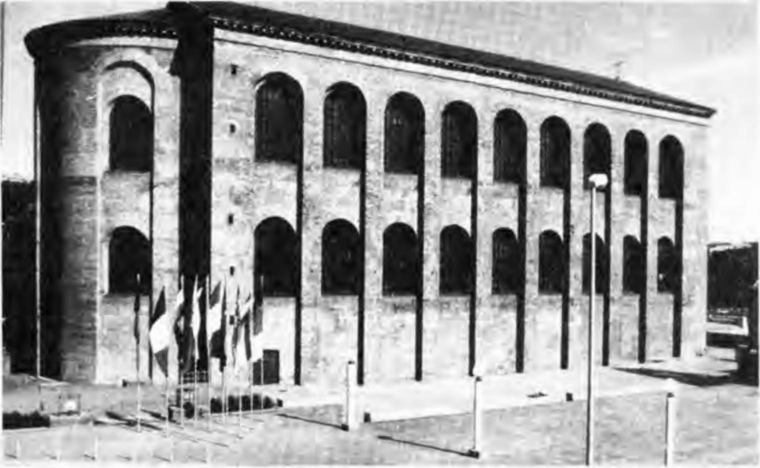

Levha 9
1 Qalaat Seman (Suriye) Simeon Manastırı (480/90).
2 Qalaat Seman (Suriye) Simeon Sütunu ve Oktogon.

Levha 10
1 Butrint (Arnavutluk) vaftizhane (6. yüzyıl başı).
2 Deyr Seman (Kuzey Suriye) han ya da ev (5./6. yüzyıl).

Levha 11
1 Trier, "bazilika" (4. yüzyıl başı).
2 Konstantinoupolis (İstanbul) hippodromos ile birlikte saray alanı (1600 yılındaki görünümü).

Levha 12
1 Konstantinoupolis-İstanbul Kent duvarları (408-413)
2 Konstantinoupolis-İstanbul Valens Su Kemeri (364-378)

Levha 13

1 Ravenna S. Francesco, Korinth sütun başlığı ve abakusu (5. yüzyıl ikinci yarısı).

2 Silifke, Müze, kompozit sütun başlığı (5. yüzyıl ikinci yarısı).

3 Lekhaion (Korinthos), kompozit sütun başlığı (5. yüzyıl ikinci yarısı).

4 Lekhaion (Korinthos), İon impost (500).

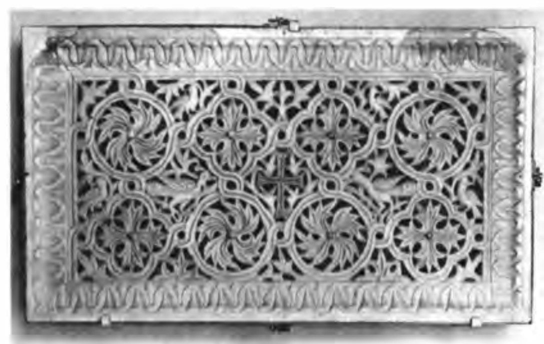

Levha 14
1 Ravenna Piazza del Popolo, "yaprakları rüzgardan savrulan" sütun başlığı (500).
2 Tirana Tarih Müzesi, iki bölümlü sütun başlığı (Dyrrachium'dan; 500).
3 İstanbul Hg. Sophia bahçesindeki çift merdivenli ambon (6. yüzyıl).

Levha 15
1 Roma S. Clemente, parapet levhası (6. yüzyıl).
2 Ravenna S. Apollinare Nuovo, parapet levhası (6. yüzyıl).
3 Ravenna Museo Nazionale, parapet levhası (6. yüzyıl).

Levha 16

1 Roma Priscilla Katakombu girişi.

2 Roma Via Latina Katakombu'ndaki bir cubiculum (mezar odası).

Levha 17
1 Ravenna "Galla Placidia Mausoleumu" (450).
2 El Bara (Kuzey Suriye) mezar yapısı (500).

Levha 18
1 Roma SS. Marcellino e Pietro Katakombu, Yunus motifli tavan resmi (4. yüzyıl ortası).
2 Roma Via Latina Katakombu; Alkestis'i yeraltına götüren Herakles'li duvar resimleri (4. yüzyıl ikinci yarısı).

Levha 19

1 Vatikan St. Peter altındaki M Mezarı, İsa'nın Göğe Yükselişi konulu duvar mozaiği (300)
2 Londra Hinton'dan (İngiltere), İsa büstlü taban mozaiği (4. yüzyıl).
3 Roma S. Costanza, apsis doğusundaki "traditio legis" mozaiği (350).

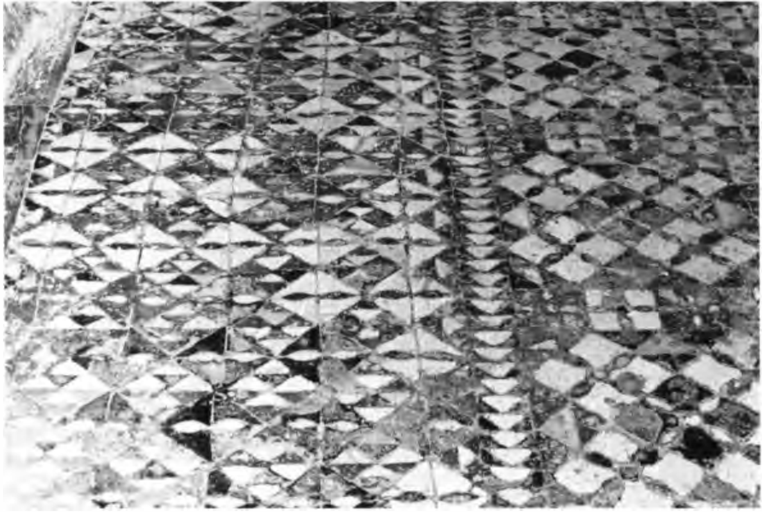
Levha 20
1 Ravenna S. Apollinare Nuovo, Lazarus'un Dirilişi mozaiği (6. yüzyıl başı)
2 Selanik Hg. Georgios, mimari kurgu önünde aziz figürlerine yer veren kubbe mozaikleri (500).

Levha 21
1 Roma S. Pudenziana, İsa ve havarilerin yer aldığı apsis mozaiği (400).
2 Ravenna S. Apollinare in Classe, İsa'nın nurlanması konulu apsis mozaiği (550).

Levha 22
1 Ostia Porta Marina'daki ev, İsa tasvirli duvar mozaiği (4. yüzyıl sonu).
2 Mar Gabriel (Güneydoğu Anadolu) taban mozaiği (500).

Levha 23
1 Butrint (Arnavutluk) vaftizhane taban mozaiği (6. yüzyıl).
2 Durres-Arapaj (Arnavutluk) bazilika taban mozaiği (6. yüzyıl ortası).

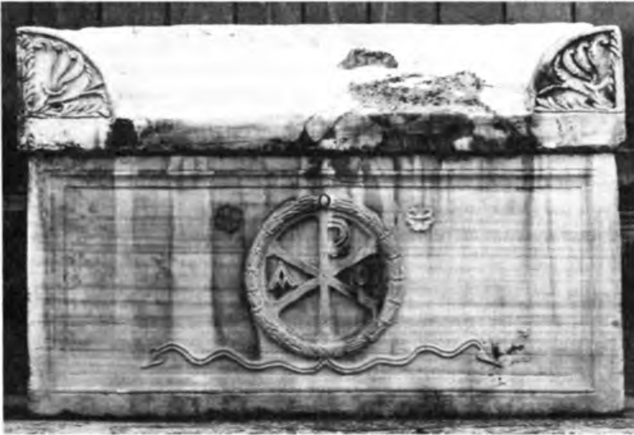

Levha 24
1 Roma Museo Nazionale Romano, lahit (320).
2 Vatikan St. Peter, Iunius Bassus Lahdi (359).
3 Ravenna S. Apollinare in Classe, lahit (450).

Levha 25
1 İstanbul Arkeoloji Müzeleri, "Prens lahdi" (4. yüzyıl sonu).
2 İstanbul Arkeoloji Müzeleri, "yalancı lahit" (5.yüzyıl başı).
3 İstanbul Arkeoloji Müzeleri, dekoratif lahit (4. yüzyıl sonu).

Levha 26
1 Trier Rheinisches Landesmuseum, lahit (4. yüzyıl ilk yarısı).
2 Afyon (Türkiye), müze, dekoratif lahit (591/92).
3 Qanawat (Güney Suriye), "Sultan Sarayı" Lahdi (5. yüzyıl?).

Levha 27

1 Ravenna Museo Arcivescovile, röliker (5. yüzyıl ortası).

2 Urbino Museo Archeologico, Eutropos mezar levhası (Roma; 300).

3 İstanbul Hippodromos, Theodosius Obeliski kaidesi (390).

Levha 28

1 İstanbul Arkeoloji Müzeleri, İmparator II. Valentinianus'un togalı heykeli (390).

2 İstanbul Arkeoloji Müzeleri, chlamys giysili yüksek rütbeli bir devlet görevlisinin heykeli (5. yüzyıl başı).

3 Paris Museé du Louvre, gümüş röliker (5. yüzyıl).

Levha 29

1 Berlin Staatsbibliothek, fildişi Probianus Diptiği (395).

2 Berlin Heykel Galerisi ve Bizans Sanatı Müzesi, Tahtında Meryem Ana tasvirli bir fildişi levha (6. yüzyıl ortası).

3 Trier Rheinisches Landesmuseum, fildişi pyksis (5. yüzyıl ikinci yarısı).

Levha 30

1 Bursa Arkeoloji Müzesi, mezar taşı (3. yüzyıl sonu).

2 Ravenna Museo Nazionale, Herakles kabartması (5./6. yüzyıl).

3 Münih Bayerisches Nationalmuseum, bir kantar ağırlığı (5. yüzyıl).

4 Cleveland Museum of Fine Arts, Yunus heykeli (280).

Levha 31

1 Sina Katharina Manastırı, İsa ikonası (6. yüzyıl ortası).

2 Berlin Heykel Galerisi ve Bizans Sanatı Müzesi, Rahip Abraham ikonası (Mısır; 600).

3 Roma S. Sabina, Çarmıhta İsa tasvirli ahşap kapı kanadı (430).

Levha 32

1 Berlin Heykel Galerisi ve Bizans Sanatı Müzesi, Yunus motifli pişmiş toprak tabak (4. yüzyıl ikinci yarısı).

2 Trier Rheinisches Landesmuseum, Abraham ve İshak tasvirli cam eser (4. yüzyıl).

3 Vatikan Müzeleri, ara altınlı cam (4. yüzyıl ikinci yarısı).

4 Münih Staatliche Münzsammlung, Büyük Constantinus madalyonu (315).

DİZİN

B

Ç

D

E

İ

J

K

Q

R

Ş

T

Z

Prof. Dr. Guntram Koch

1941 yılında doğan Guntram Koch, Göttingen ve Atina'da Klasik Arkeoloji, Erken Dönem Hıristiyan ve Bizans Arkeolojisi ve Sanatı ile Klasik Filoloji öğrenimi görmüş, 1970'te doktorasını vermiş, 1977'de doçent unvanı almıştır. 1981'den beri Marburg (Almanya) Philipps Üniversitesi'nde Erken Dönem Hıristiyanlık ve Bizans Arkeoloji ve Sanatı profesörüdür.

Guntram Koch, ayrıca Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün bir araştırma yayını olan Antik Çağ lahitleri sicil kütüğü "Sarkophag-Corpus" adlı yapıtın yayıma hazırlayıcısıdır.

Pek çok sayıda makale, eleştiri ve inceleme yayını arasından şu başlıkları veriyoruz:

- Meleager. Die mythologischen Sarkophage 6, ASR XII 6 (1975)
- Griechische Mythen auf römischen Sarkophagen (H. Sichtermann ile birlikte, 1975)
- Römische Sarkophage. Handbuch der Archäologie (H. Sichtermann ile birlikte, 1982)
- Roman Funerary Sculpture. Catalogue of the Collections. The J. Paul Getty Museum, Malibu (1988)
- Albanien. Kunst und Kultur im Land der Skipetaren (1989)
- Sarkophage der römischen Kaiserzeit (1993)
- Frühchristliche Kunst. Eine Einführung (1995)
- Early Christian Art and Architecture (1996)
- Frühchristliche Sarkophage, Handbuch der Archäologie (2000)

Ayşe Aydın

1993 yılında Ankara Üniversitesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı'nı bitirdi. 1998 yılında Almanya, Marburg -Philipps Üniversitesi Hıristiyan Arkeolojisi ve Bizans Sanat Tarihi Bölümü'nde "Emirzeli: Hellenistik Dönem'den Geç Antik Dönem'e Kadar Dağlık Kilikya'da Yer Alan Bir Yerleşim" başlıklı teziyle doktorasını verdi. 2003 yılında "Erken Hıristiyanlık ve Bizans Sanatları" alanında doçent unvanını aldı.

Özellikle Kilikia ve İsauria Bölgesi Geç Antik-Bizans Dönemi mimari ve el sanatları ile Erken Hıristiyanlık Dönem üzerine farklı konularda kitap ve makaleleri bulunmaktadır.

Bu kitapta Doğu'da Roma İmparatorluk Dönemi ile Erken Bizans Dönemi arasındaki yüzyılları, Batı'da ise Erken Orta Çağ'ı (3. yy. - 6. yy. ortası) içine alan Geç Antik Çağ ve Erken Hıristiyanlık Dönemi'nin mimarlık tarihi ve sanatı hakkında genel bilgiler yer almaktadır. İlgili eserler olabildiğince çizim, resim ve buna bağlı olarak kısa açıklamalarla tanıtılmaya çalışılmıştır.

Bugün Türkiye sınırları içinde Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait çok sayıda önemli anıt, müzelerinde ise yine sayısız plastik eser ve küçük sanat eserleri bulunmaktadır. Bu nedenle kitabın Türkçe çevirisine, bu eserlerin resimlerle az da olsa tanıtıldığı " Türkiye'deki Erken Hıristiyanlık Dönemi Önemli Merkezleri" adlı yeni bir bölüm eklenmiştir. Ayrıca kitabın kaynakçasının yanı sıra bu bölümde her bir yerleşimin anlatımı sonrası, o yerleşime özel ayrı bir kaynakça verilmiştir. Bu açıdan Arkeoloji ve Sanat Yayınları'nın Türkçeye kazandırdığı Prof. Dr. Guntram Koch'un bu önemli eseri kapsadığı alanın temel bir başvuru kitabı niteliğindedir.

BN 978-605-396-018-8
6053960188

